

Національна академія наук України
Інститут історії України
Федеральна служба «Росохранкультура» (РФ)

Денис Тоїчкін

**КЛИНКОВА ЗБРОЯ КОЗАЦЬКОЇ
СТАРШИНИ XVI — ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ XIX ст.:
проблеми атрибуції
та класифікації**

КИЇВ
2013

УДК 623.444.2:929.7(477)«15/18»
ББК 63.3(4УКР)45+79.1л6
Т 50

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 9 від 25 жовтня 2012 р.)

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор М. Ф. Дмитрієнко

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Г. В. Боряк,
доктор історичних наук Т. В. Чухліб,
доктор історичних наук, професор І. Н. Войцехівська

Тоїчкін Д. В.

Клинкова зброя козацької старшини XVI — першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації / Денис Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; «Росохранкультура». — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. — 464 с., іл.

Працю присвячено проблематиці холодної зброї українського козацтва. На основі речових, іконографічних та писемних джерел довгоклинкову зброю розглянуто як важливу складову військової культури Раннього нового часу.

Автор ретельно досліджує представницькі зразки мечів, палахів і шабель XVI–першої половини XIX ст., які, згідно з історичними легендами, належали козацьким гетьманам та представникам старшини нижчого рангу, а нині зберігаються у державних та приватних колекціях України, Російської Федерації й Республіки Польщі.

У роботі розглянуто питання становлення й поширення центральноєвропейських та східних типів шабл на теренах України. Автор пропонує шляхи вирішення низки проблем, пов'язаних з історичною термінологією, що стосується козацької клинкової зброї.

Працю виконано у тісному співробітництві з фахівцями низки природознавчих та гуманітарних наук, з пріоритетним залученням методів спеціальних історичних дисциплін — зброєзнавства, символіки, геральдики, генеалогії, палеографії та ін.

Усі права видання застережено. Жодна його частина не може бути репродукована, внесена до системи електронних архівів або передана в будь-якій формі електронним, поліграфічним, механічним, фотокопіювальним чи іншим способом без письмового дозволу власників авторських прав.

УДК 623.444.2:929.7(477)«15/18»
ББК 63.3(4УКР)45+79.1л6

ISBN 978-966-02-6869-2

© Д. В. Тоїчкін, 2013
© Інститут історії України НАН України, 2013

Автор висловлює щиру подяку всім, хто брав участь у роботі над книгою та сприяв її появі:

Керівництву Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна):

директору інституту *Смолю В. А.*,
заступнику директора *Реєнту О. П.*,
заступнику директора з наукової роботи *Боряку Г. В.*

Колегам з відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України:

керівникові сектору генеалогічних та геральдичних досліджень *Томазову В. В.*,
старшому науковому співробітникові *Дмитрієнко М. Ф.*,
старшому науковому співробітникові *Савчуку Ю. К.*,
науковому співробітникові *Славутичу Є. В.*,
молодшому науковому співробітникові *Алфьорову О. А.*

Колегам з сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України:

керівникові сектору *Галенко О. І.*,
старшому науковому співробітникові *Чернухину Є. К.*

Співробітникам Федеральної служби по нагляду за дотриманням законодавства у сфері охорони культурної спадщини РФ («Росохранкультури»):

керівникові управління *Петракову В. В.*,
керівникові відділу контролю за переміщенням культурних цінностей *Годованицю Ю. А.*

Колегам з Інституту рукопису НБУВ (м. Київ, Україна):

старшому науковому співробітникові відділу кодикології та кодикографії *Івановій О. А.*,
старшому науковому співробітникові відділу стародруків та рідкісних видань *Ціборовській-Римарович І. О.*

Колективу Національного історико-етнографічного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурин, Україна), насамперед:

генеральному директору *Ребровій Н. Б.*
науковому співробітникові *Герасько М. О.*

Колективу Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург, РФ), насамперед:

директору Державного Ермітажу *Піотровському М. Б.*,
заступнику директора з наукової роботи *Вілінбахову Г. В.*,
завідуючому сектором зброї відділу «Арсенал» Державного Ермітажу *Єфимову Ю. Г.*

Колективу Державного історичного музею (м. Москва, РФ), насамперед:

директору музею *Левикіну О. К.*
заступнику директора з науково-фондової роботи *Чистяковій М. В.*
завідуючій відділом зброї *Палтусовій І. М.*
хранителю 1 категорії відділу зброї, експерту Росохранкультури *Веселитський В. В.*
хранителю 1 категорії відділу зброї, експерту Росохранкультури *Чистоноговій Т. В.*

Колективу Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (м. Дніпропетровськ, Україна), насамперед:

директору музею *Капустиній Н. І.*,
старшому науковому співробітникові *Подольян А. В.*,
науковому співробітникові *Засипкіну Є. О.*,
провідному науковому співробітникові *Абросимовій С. В.*

Колективу музею королівського замку у Вавелі (м. Краків, Польща), насамперед:
керівникові відділу мілітарії п. *Кишиштофу Чижевському*,
співробітникові відділу фотографічної документації п. *Вероніці Ростворовській*.

Колективу Львівського історичного музею (м. Львів, Україна), насамперед:
директору музею *Чайковському Б. М.*
старшому науковому співробітникові *Раку Т. О.*
завідуючій відділом давньої історії Львова *Станчак Я. Г.*

Колективу Миргородського краєзнавчого музею (м. Миргород, Україна), насамперед:
директору музею *Фесенко А. М.*,
заступнику директора з наукової роботи *Розсосі Л. О.*

Колективу музею приватних колекцій О. Фельдмана «Feldman Family Museum»:
засновникові музею *Фельдману О. Б.*,
керівникові науково-дослідного відділу *Сіваченко Є. В.*,
головному хранителю музейних фондів *Городецькому А. О.*

Колективу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (м. Переяслав-Хмельницький, Україна), насамперед:
генеральному директору *Довгошиї П. О.*,
заступнику генерального директора з питань обліку та збереження музейних цінностей *Татьковій І. Г.*

Колективу Національного музею історії України (м. Київ, Україна), насамперед:
генеральному директору *Чайковському С. М.*
заступнику директора з наукової роботи *Ковтанюк Н. Г.*,
провідному науковому співробітникові *Попельницькій О. О.*,
старшому науковому співробітникові *Шевченко О. В.*,
старшому науковому співробітникові *Походящій О. Б.*,
художнику-реставратору вищої атестаційної кваліфікації *Мінжуліну О. І.*

Колективу Полтавського обласного краєзнавчого музею (м. Полтава, Україна), насамперед:

директору музею *Фесик К. Б.*,
заступнику директора з наукової роботи *Мокляку В. О.*,
старшому науковому співробітникові *Яремченко В. А.*

Колективу Харківського державного історичного музею (м. Харків, Україна), насамперед:

директору музею *Цигульову В. А.*,
старшому науковому співробітникові *Бадаєву Д. В.*,
старшому науковому співробітникові *Желтобородовій О. А.*

Колективу Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (м. Чернігів, Україна), насамперед:

директору музею Лаєвському С. Л.

Кандидату мистецтвознавства, професору Горбачову Д. О.

Кандидату історичних наук, фахівцю у галузі спеціальних історичних дисциплін Іщенко Я. О.

Офіційному експерту аукціонного дому Czerny's International Auction House Ltd. в Україні Косареву Р. В.

Доктору філософії, фахівцю у галузі історії зброї та озброєнь Ірану Манучегру Корасані.

Кандидату історичних наук, фахівцю у галузі середньовічних європейських мілітарних технологій Гуцулу В. М.

Директору Любуського військового музею (м. Зелена Гура, Польща) п. Влоджимежу Квасневичу.

Доктору історичних наук, провідному науковому співробітникові Інституту історії України НАНУ Вирському Д. С.

Віце-президенту української асоціації «Реліквія» (м. Київ, Україна) Покрассу Ю. Л.

Провідному вітчизняному фахівцю у галузі технологій виробництва булатних сталей, кандидату технічних наук Назаренко В. Р.

Науковому співробітникові наукового відділу фондової роботи Національного військово-історичного музею України Курсаніній Н. Л.

Науковому співробітникові кафедри археології та етнографії Новосибірського державного університету (РФ) Боброву Л. О.

Завідуючому відділом історії Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є. Д. Феліцина, (м. Краснодар, РФ) Фролову Б. Є.

Професору Одеського Національного університету ім. І. І. Мечникова, доктору історичних наук Бачинській О. А.

Провідному науковому співробітникові Дніпропетровського художнього музею Трушу І. Б.

Реконструктору давніх металообробних технологій, ковалю Богдану Попову.

Заслуженому майстру народної творчості України Олександрю Ткаленко.

Директору Житомирського музею зброї, керівникові художньої студії «Булат НВР» Козяру О. М.

Скульптору та художнику Карловському М. Б.

Художнику, дизайнеру та викладачу Мануйловичу Ю. М.

Учасникам зброєзнавчого форуму «Ethnographic Arms & Armour» (<http://www.vikingsword.com>), насамперед науковому консультанту Дж. Мак Дугаллу.

Усім хто виконував величезну кропітку роботу над книгою та підтримував автора:

Андрію Захарову за чудові і надзвичайно складні у технічному виконанні ілюстрації.

Кирилу Оприщенко за високопрофесійну роботу з підготовки до друку фотографічних та ілюстраційних матеріалів.

Олександрю Олейниченко за допомогу з перекладом латинської епіграфіки.

Мій родині за розуміння й підтримку.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
ВСТУП	10
Атрибуція особистої клинкової зброї:	
основні складові процесу	10
Джерельна база дослідження.....	14
Холодна зброя козацтва в науковій історіографії	15
Методика та термінологічний апарат дослідження	23
РОЗДІЛ І. Поміж Сходом і Заходом: витоки	
й формування довгоклинкової зброї в Україні,	
у контексті розвитку зброярської справи	
країн Європи та Сходу до кінця XVIII ст.....	54
1.1 Коротка історія виникнення	
та розвитку довгоклинкових різновидів холодної	
зброї у Європі та на Середньому Сході.....	54
1.2. Формування та історичний	
шлях морфологічних типів шаблі	
Центрально-Східної Європи	78
РОЗДІЛ ІІ. Мечі на теренах України. Клинкова зброя	
гетьманів Війська Запорозького.....	125
2.1. Рицарська клинкова зброя в Україні	125
2.2. Золотий меч Петра Сагайдачного	133
2.3. Легендарна зброя Зиновія	
Богдана Хмельницького	144
2.4. Шаблі Івана Мазепи	159
2.5. Палаш Кирила Розумовського.....	194
РОЗДІЛ ІІІ. Шаблі старшини низового	
та городового козацтва.....	213
3.1. Шабля Олексія Апостола	213
3.2. Шабля січового курінного отамана Вовка.....	220
3.3. Шабля Павла Ніжинця	226
3.4. Шабля родини Мануйловичів	233
3.5. Шабля Павла Головатого	238
3.6. Родова шабля Бориса Палія-Неїла	246

РОЗДІЛ IV. Клинкова зброя отаманів

Задунайського козацтва	255
4.1. Шабля кошового отамана Йосипа Гладкого.....	256
4.2. Шабля курінного отамана Івана Голинька	268

РОЗДІЛ V. Презентаційні козацькі шаблі, власників яких не встановлено	275
--	------------

РОЗДІЛ VI. Феномен «невідомої» української шаблі	326
---	------------

ДОДАТКИ	391
----------------------	------------

СЛОВНИК ІСТОРИЧНИХ І СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕРМІНІВ, ВИКОРИСТАНИХ У РОБОТІ.....	416
--	------------

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	425
--------------------------------------	------------

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	451
-------------------------------	------------

ПЕРЕЛІК МАЛЮНКІВ	453
-------------------------------	------------

ПЕРЕЛІК СВІТЛИН ТА РЕПРОДУКЦІЙ	457
---	------------

*Присвячую своєму вчителю й багаторічному
наставникові доктору історичних наук,
професору Марії Федорівні Дмитрієнко*

ПЕРЕДМОВА

Матеріалом дослідження для цієї книжки стала особиста холодна зброя — мечі, палаші та шаблі, що за історичними легендами й музейним *провенансом* належали українським гетьманам або представникам козацької старшини нижчого рангу, у період від XVI до початку XIX ст. включно.

Дослідження у галузі історичного зброєзнавства завжди викликали особливий науковий та підвищений суспільний інтерес. Тим важливішими вони стали для України, де кількість таких праць досі залишається вкрай незначною. Навряд чи можна перебільшити значення зброї як основного «робочого» інструменту українського рицаря — козака, і довгоклинковим різновидам тут належить особливе місце. У годину війни та у час замирення мечі, а згодом палаші і шаблі багато важили в українському військовому спорядженні не тільки як засіб збройної боротьби, але й як ознака шляхетського стану та певного соціального статусу. Вони були складовою частиною урочистого костюма, символом родинної й особистої гідності, маркером значного матеріального статку, нарешті предметом розкошів

та надзвичайно вигідною грошовою інвестицією водночас. Причому саме шабля протягом кількох століть залишалася улюбленою «рицарською» зброєю захисників рідної землі та православної віри, багаторазово оспіваною у народних піснях та поезії.

Судячи з усього, козаки серед перших у Речі Посполитій прийняли шаблю як масову, «станову» клинкову зброю, чимало посприявши її майбутній популярності. Відтак шаблі, що у військовому побуті Речі Посполитої спершу вважалося «плебейською» зброєю, досить швидко вдалося витіснити меч, ставши його правонаступницею й здобувши найвищий статус шляхетної «рафінованої» зброї професійного воїна та видатного символу рицарської звитяги Нового часу. Остаточне утвердження шаблі й палаша цілком закономірно припало на часи поступового занепаду рицарства у XVI ст. та часткового пристосування рицарської мілітарної технології до економічних, технологічних, нарешті військово-тактичних викликів доби професійних армій та вогнепальної зброї. Врешті шабля перетворилася на репрезентативну й бойову зброю мо-

дерного шляхтича Речі Посполитої — нащадка рицарів попередньої епохи, стала незамінним атрибутом його арсеналу вдома та у поході.

За нових умов ексклюзивність професійної зброї поступово зникає — рівень боєздатності армій дедалі більше починає залежати від рівня забезпеченості маси вояків комплексом уніфікованого технологічного озброєння, їхньої навченості спільним діям та дисципліні. Добре розуміючи це, далекоглядні військові очільники намагалися налагодити централізоване забезпечення своїх військ необхідним озброєнням, зокрема шаблями, про що збереглося чимало достовірних свідчень. В Україні цей процес набув особливого розмаху від початку творення гетьманських збройних сил, зокрема за гетьмана Б. Хмельницького.

Від часів Руїни козацька шабля пережила глибокий занепад — якісними зразками озброювались хіба що заможна

старшина та окремі, найкраще підготовлені до військових дій, підрозділи. Звіти оглядів козацьких військ середини XVIII ст. повною мірою відображають жалюгідний стан, до якого на той час скотилося козацьке озброєння. Логічного завершення «довгоклинкова криза» сягнула вже в Чорноморському козацькому війську. Згадки в джерелах про шаблю у чорноморців майже повністю відсутні. Військовий прагматизм неухильно робив свою справу попри всі намагання російського командування повернути козаків до улюбленої в нещодавньому минулому зброї. Для козаків практична непридатність традиційної шаблі в умовах кавказької війни була очевидною.

Тріумфальне повернення «козацької матінки» відбулося уже в середині XIX ст. у незвичному для українця образі черкеської шашки, більше схожій на довгий ніж, аніж на давню козацьку шаблю. Але то вже були інші часи й інші історичні реалії...

Воїни на варті при Гробі Господньому. Фрагмент композиції. Перша половина XVIII ст. с. Тисовці. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького.

ВСТУП

Атрибуція особистої клинкової зброї: основні складові процесу

Основною метою нашої роботи є дослідження зразків високовартісної довгоклинкової зброї, які за історичними та родинними легендами належали відомим історичним постатям — гетьманам й представникам козацької старшини XVI — поч. XIX ст.

Встановлення та підтвердження особистої приналежності клинкової та інших видів зброї, як правило, є одним із найскладніших завдань у процесі її атрибуції. Тільки у рідкісних випадках у розпорядженні історика опиняються незаперечні свідчення щодо персональної приналежності досліджуваного зразка. Серед них — портретні зображення й описи майна, документи, що підтверджують право власності і, звісно ж, клинкова символіка та епіграфіка, тобто знаки, безпосередньо нанесені на зброю. Здебільшого можемо лише гадати про особу власника на підставі вивчення зазвичай поодиноких та непевних відомостей. Саме браком перевіреної джерельної інформації пояснюється досить невелика кількість

публікацій з цієї проблематики. З цих же причин фахівці віддають перевагу дослідженням іменної нагородної зброї, де можливість припуститися помилки мінімальна. Вивчення сумнівних «особистих» зразків є доволі ризикованим для фахової репутації науковця: щойно отриманими відповідями та висновками він ризикує викликати зливу інших, значно складніших запитань, відповісти на які можна далеко не завжди.

І все ж потреба у таких, хоча б і дискусійного змісту, роботах відчувається надзвичайно гостро: адже, вводячи у науковий обіг навіть фрагментарну джерельну інформацію щодо того чи іншого зразка персональної зброї та особи її власника, дослідник започатковує нову тематику, що згодом обов'язково буде розвинена у працях наступників. Дослідження приналежності давньої зброї видаються необхідними ще й у зв'язку з величезною кількістю «недоатрибутованих» музейних та приватних колекційних зразків, історію походження яких часто заступає історичний міф.

Атрибуція особистої зброї, як ми вже зазначали, спирається на джерельну інформацію різного походження, причому чим давніші події, до яких віднесено появу зразка, тим скупіші й сумнівніші ці відомості. Так, основою визначення приналежності старовинної зброї традиційно слугує історична легенда, що супроводжувала зразок до моменту його надходження до музейної чи приватної колекції. За сторіччя свого існування окремі експонати обростають цілим примхливим плетивом з різних історій, що «докладно й вірогідно» розкривають імена їх колишніх власників. Правдивість таких легенд нещодавно можна було перевірити тільки за наявності документальних свідчень про походження зразка, а також відповідної символіки, нанесеної безпосередньо на зброю.

Нині сучасні джерелознавчі методи спеціальних історичних дисциплін відкривають набагато ширші можливості зброєзнавчого аналізу, ґрунтованого на перекресній верифікації різнобічної інформації з джерел різних видів. Результати таких досліджень дають змогу не тільки обґрунтувати чи спростувати усталений погляд на зразок, а й отримати недосяжні донедавна результати, іноді навіть зробити невелике відкриття, що стосується походження й приналежності зброї або особи її колишнього власника.

Традиційні наукові праці, присвячені особистій та нагородній зброї, вже багато десятиліть прийнято будувати за схемою, спільною з дослідженнями у галузях фалеристики та біографістики. Свого часу такий підхід був цілком виправданим. Адже історія предмета, що досліджується (зокрема отриманого як нагорода), нерозривно пов'язана з долею його власника. Відтак вивчення історії нагородної зброї, як правило, відбувалося у площині відмінних

від зброєзнавства спецдисциплін, допомагаючи ввести до наукового обігу нову історико-біографічну та генеалогічну інформацію, що розширювала відомості про видатних історичних та воєнних діячів, а іноді вперше відкривала невідомі чи призабуті імена. При цьому вивченню самої пам'ятки зазвичай відводилося небагато місця, часто його ігнорували взагалі. За таких умов не могло бути й мови про встановлення автентичності зразка. Як правило, не підлягала критичному розглядові та всебічному аналізу й історична легенда щодо приналежності зброї. Всі ці завдання дослідники, не завдаючи собі клопоту, перекладали на науковий колектив установи, де зберігався аналізований експонат. Зауважимо, що атрибуція у музеях також не була всебічною, — до музейного паспарту не завжди входила навіть характеристика зброї за її основними параметрами.

Схожої, десятиліттями відпрацьованої схеми дослідження з незначними варіаціями досі дотримується чимало відомих фахівців «старої академічної школи»¹.

Бурхливий розвиток спеціальних історичних дисциплін, що спостерігається останнім часом, поглибив спеціалізацію окремих досліджень, де за допомогою новітніх методик та методологічних схем стало можливим виконати комплексний аналіз зразка на сучасному рівні. У свою чергу, рівень досліджень у галузі генеалогії, біографістики також значно підвищився: поглибився науковий аналіз, з'явилися нові об'єкти дослідження, якими нині можуть виступати цілі групи родів, виділені за різними критеріями. Нарешті, на ґрунті військово-історичної науки утвердилася та почала активно розвиватися військова антропологія.

Традиційний підхід, прийнятий раніше при дослідженнях особистої зброї, відтак, на наш погляд, нині втрачає наукову доцільність. Виникла потреба у більш спеціалізованих працях нового типу, де основну увагу зосереджено на дослідженні самого речового джерела, що є об'єктом вивчення історичного зброєзнавства.

Наприкінці ХХ ст. стрімкий розвиток зброєзнавства привів до появи перших синтетичних досліджень, які, зберігаючи першорядне значення для історії вивчення національної зброї та озброєння, охоплювали також біографічну, генеалогічну та військово-історичну проблематику². У цих роботах джерела різного походження залучаються з метою виявлення та верифікації всієї історичної інформації, що супроводжує зразок. Серед них — історичні легенди про набуття пам'ятки власником. З'явилися також музейні каталоги нового, відмінного від попередніх типу, спеціально присвячені особистій зброї³. Основна увага дослідників тут сконцентрована на зброєзнавчому описі пам'ятки та короткому провенансі, що інформує про її походження та історію появи в музеї.

У нашому дослідженні вперше зроблено спробу дослідити персональну клинкову зброю у всій складності цього комплексного історичного джерела. Такий підхід потребував залучення методів суміжних зі зброєзнавством спеціальних історичних дисциплін — символіки, геральдики, генеалогії, біографістики та палеографії. Відтак відповісти на низку проблемних питань авторові вдалося тільки за допомоги цілої групи кваліфікованих фахівців з України та Російської Федерації.

Використання зображальних джерел у процесі атрибуції зброї, різноманітна художня стилістика декора-

тивного оздоблення зразків обумовили необхідність у мистецтвознавчому аналізі, здійсненому за участі професора Д. О. Горбачова; відбір іконографічного матеріалу виконала старший науковий співробітник Національного музею історії України О. Б. Походяща.

Написи староукраїнською та східними мовами викликали потребу у залученні методів палеографії та лінгвістики. Високкокваліфіковану роботу з перекладу й тлумачення текстів на зброї виконали: керівник сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ О. І. Галенко, старший науковий співробітник зазначеного сектору Є. К. Чернухін, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ Є. В. Славутич, старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського О. А. Іванова, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ І. О. Ціборовська-Римарович, провідний науковий співробітник Національного музею історії України О. О. Попельницька.

Атрибуція зразків, їх типологічний та історичний аналіз здійснено у співпраці з українськими та російськими зброєзнавцями, зокрема офіційним експертом аукціонного дому Czerny's International Auction House Ltd. (Італія) в Україні, Р. В. Косаревим (м. Запоріжжя), завідувачем сектором зброї відділу «Арсенал» Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург, РФ) Ю. Г. Єфімовим, зберігачами 1-ї категорії відділу зброї Державного історичного музею В. В. Веселитською та Т. В. Чистого-

вою (м. Москва, РФ), старшим науковим співробітником Львівського історичного музею Т. Раком (м. Львів), віце-президентом української асоціації «Реліквія» Ю. Л. Покрасом (м. Київ), фахівцем у галузі середньовічних європейських мілітарних технологій, к.і.н. В. М. Гуцулом (м. Ужгород).

Оцінити стан збереження пам'яток, обсяг та рівень реставраційних робіт допоміг художник-реставратор вищої атестаційної кваліфікації, мистецтвознавець, професор кафедри техніки і реставрації творів мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури О. І. Мінжулін.

Розібратися у структурі сталей, визначити особливості виготовлення та внутрішньої будови клинків вдалося за сприяння провідного вітчизняного фахівця у галузі технологій виробництва булатних сталей В. Р. Назаренка та відомого українського коваля, історика-реконструктора давніх металообробних технологій Б. Попова.

Біографічну та генеалогічну частини, присвячені власникам досліджених зразків, у нашій роботі значно зменшено в обсязі порівняно з традиційними працями такого типу. На початку розділів наводимо тільки стислу довідку, що фіксує основні віхи історичної діяльності уславлених власників зброї.

Історичні легенди про набуття власником пам'ятки проаналізовано окремо. У процесі роботи над ними було виявлено нову генеалогічну інформацію, що вперше вводиться нами до наукового обігу.

З питань генеалогії, біографістики, геральдики та палеографії консультації надавали: керівник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАНУ, В. В. Томазов, старший науковий співробітник Ю. К. Савчук, науковий співробітник О. А. Алфьоров, старший науковий співробітник відділу української історіографії Ковалевська О. О., фахівець у галузі геральдики та спеціальних історичних дисциплін Я. О. Іщенко (м. Київ).

У процесі пошуку та відбору речових й іконографічних джерел для нашої роботи безцінним помічником стала книжка В. В. Недяка «Україна — козацька держава». Цей гігантський компендіум, до якого увійшло понад 5 тис. експонатів з музеїв України, Росії та Польщі, наразі є найповнішим каталогом предметів декоративно-ужиткового мистецтва козацької доби, створених на теренах України. Відтак, ця унікальна праця, щойно вийшовши з друку, відразу перетворилась на потужний робочий інструмент, своєрідний дороговказ, конче необхідний не тільки джерелознавцям, але дослідникам цілої низки дисциплін історичного й мистецтвознавчого спрямування. Як відомо, досконалості немає меж, і зробити потрібно ще чимало, зокрема у питаннях уточнення застарілих атрибутів та введення до наукового обігу нових експонатів. Утім, найважливіше вже відбулося: маємо справжній прорив у застиглій вже багато років справі каталогізації історико-мистецьких пам'яток України.

Джерельна база дослідження

В основу нашої праці покладено комплекс речових, словесних (вербальних) та зображальних джерел.

Речові джерела, що є основним об'єктом нашого дослідження, представлені матеріалами державних та приватних колекцій холодної зброї. Серед них, насамперед, — музеї України: Національний музей історії України (м. Київ), Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, Переяслав-Хмельницький державний історичний музей, Державний історичний музей ім. Д. Яворницького (м. Дніпропетровськ), Полтавський обласний краєзнавчий музей, Миргородський краєзнавчий музей, Харківський державний історичний музей, Львівський історичний музей; музеї Російської Федерації: Державний Ермітаж (м. Санкт-Петербург), Державний історичний музей (м. Москва); музеї Республіки Польща: Королівський палац-музей у Вавелі (м. Краків), Музей фундації князів Чарторийських Національного музею у Краківі (м. Краків), Музей Війська Польського (м. Варшава).

Приватні та родинні збірки представлено музеєм приватних колекцій Олександра Фельдмана (м. Харків), сімейним раритетом родини Мануйловичів (м. Київ).

Дослідження історичних та національних типів клинкової зброї підкріплено зразками низки вітчизняних та іноземних збірок.

Найважливішими зображальними джерелами, використаними у нашій роботі, стала орнаментика на зброї, до якої додалися джерела конвенціональні у вигляді графічних позначок. Вони є важ-

ливими носіями прихованої джерельної інформації, що стосується датування та регіону походження зразків.

Інші зображальні джерела представлені українськими народними картинами та творами професійного портретного живопису XVII—XVIII ст. Нами використано як оригінали картин, що зберігаються в музеях України і Росії, так і репродукції з альбомів та мистецтвознавчих праць.

Найбільш цінним словесним, власне писемним, джерелом нашого дослідження стала клинкова епіграфіка. У багатьох випадках актуалізація зазначеної інформації дає змогу атрибутувати артефакт з надзвичайною точністю, визначивши період його створення, власника предмета тощо.

Верифікація історичної легенди, встановлення історичної долі пам'ятки, обставини, за яких придбано зброю, та багато чого іншого залишається практично недосяжним для вивчення у будь-який інший спосіб, окрім аналізу документальних та оповідних писемних джерел. Серед них — описи майна конкретних історичних постатей, договори, скарги тощо, які насамперед проливають світло на походження, вигляд та назви зразків клинкової зброї, що перебували у власності представників козацької старшини. Залучені нами неопубліковані писемні джерела — то здебільшого документи, що зберігаються в архівних установах України та Російської Федерації: ЦДАВО України, ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, ДАПО, РГВИА. Значно більше у нашій роботі використано опублікованих у різні часи писемних джерел.

Холодна зброя козацтва у науковій історіографії

У науковій історіографії досі створено не так багато наукових праць, спеціально присвячених українській зброї взагалі й холодній зокрема. Перші вагомі наукові розвідки з цієї проблематики віднаходимо серед праць видатних українських вчених та колекціонерів — О. Лазаревського, Д. Яворницького, В. Тарновського, О. Поля, Т. Легоцького та інших.

Зброезнавчий доробок знаменитого історика, етнографа, фольклориста і археолога Д. Яворницького пов'язаний з його діяльністю як етнографа та збирача козацьких старожитностей. Ще 1888 р. у першій частині своєї праці «Запорож'є в остатках старины и преданиях народа» він виконав кілька зброезнавчих описів окремих зразків козацьких шабель, а деякі навіть проілюстрував⁴. Йдеться про шаблю останнього отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого, розглянуту нами в окремому підрозділі. Шаблі та іншу холодну зброю вчений досліджував у першому томі своєї знаменитої «Історії запорізьких козаків»⁵. Ставши класичним, цей опис досі не втрачає актуальності, навіть незважаючи на те, що більшість наданої інформації у ньому вже застаріла.

При описі холодної зброї вчений приділив підвищену увагу термінам, що зустрічаються в писемних джерелах, способів носіння та загальному стилю оздоблення, традиціям, пов'язаним з використанням зброї, нарешті документальним свідченням її застосування. Проте Д. Яворницький, на жаль, оминув проблему класифікації пам'яток. Конструкцію та різновиди зброї також описано тільки в загальних рисах.

Науковий доробок інших відомих збирачів козацької давнини представлено переважно у каталогах, що стали першими детальними описами їхніх зібрань, найвизначніші з яких пізніше перетворилися на музейні колекції⁶. Так, в основу колекцій Чернігівського історичного музею покладено збірку В. Тарновського, Дніпропетровського історичного музею — О. Поля та Д. Яворницького, Полтавського краєзнавчого музею — К. Скаржинської, Мукачівського історико-археологічного музею — Т. Легоцького тощо. На жаль, більшість давніх каталожних описів виконано занадто спрощено, навіть фрагментарно. Як наслідок, повноцінно атрибутувати за ними музейні експонати здебільшого неможливо. Утім, трапляються й інші приклади, коли автори каталога відзначають надзвичайно характерні, притаманні зразку прикмети, які важко сплутати з чимось іншим. Зрідка тексти навіть супроводжуються гравюрами та фототипіями. Це ж стосується каталогів найбільших на той час імператорських музейних зібрань. Зокрема важко переоцінити значення для нашої роботи фотографічних зображень клинкової зброї, розміщених у каталогах Арсеналу Царського Села.

Особливу увагу необхідно звернути на відмінно проілюстрований каталог зібрання В. Тарновського, що відіграв важливу роль для нашого дослідження. Адже досліджені нами експонати колекції Чернігівського історичного музею уперше введено до наукового обігу саме у зазначеному каталозі.

Серед визначних істориків другої половини XIX ст. козацьку зброю вивчав

О. Лазаревський. У величезне коло наукових інтересів видатного вченого потрапляли джерела різного походження, серед яких було чимало речових. О. Лазаревський — один із перших українських дослідників, який описував окремі зразки зброї, віднаходив місця зберігання раритетів та вводив до наукового обігу документи, що стосувалися комплексу козацького озброєння першої половини XVIII ст., персонального складу окремих військових підрозділів та їх оснащення.

Блискучий науковий рівень описів зброї О. Лазаревського справляє враження не тільки на тлі недосконалої зброєзнавчої методології свого часу. Маючи можливість проаналізувати виконаний ним опис шаблі Мазепи, приходимо до висновку про надзвичайну ретельність та високу компетентність вченого в питанні загальної характеристики речових джерел⁷. Залишається тільки шкодувати, що наукові праці, спеціально присвячені проблемам козацького озброєння, у науковій спадщині О. Лазаревського за кількістю знаходяться чи не на останньому місці.

Зрідка інформація щодо козацького озброєння з'являлася у періодичних виданнях наукових товариств кінця XIX — початку XX ст. Так, у доповідях «Исторического общества Нестора-летописца» (1873—1917) неодноразово публікувалися спогади сучасників давніх подій, зокрема й фрагментарні згадки про козацьку зброю⁸. Ця традиція збереглася й у дослідженнях інших наукових товариств⁹.

І все ж, незважаючи на наявність окремих розвідок, зброєзнавча проблематика так і не набула великої популярності серед українських істориків початку XX ст. Так, в одинадцятитомній епохальній праці М. Грушевського у чима-

лих і надзвичайно докладних розділах, присвячених матеріальній культурі й побуту населення України, зброї присвячено лише декілька рядків¹⁰. І це при тому, що видатний вчений мав за плечима фахові дослідження у галузі військової археології¹¹ та підтримку всього наукового потенціалу Наукового товариства ім. Шевченка.

У цьому зв'язку необхідно відзначити чималий внесок провідних російських зброєзнавців (Ф. Жіля, Е. Камерера, Е. Ленца, П. фон Вінклера та ін.), зберігачів найбільших зібрань музейного типу, у справу дослідження національної зброї, зокрема української. Адже саме у тих колекціях зосереджувалося чимало зразків, які ми нині розглядаємо як «козацькі» і саме зусиллями перших зброєзнавців їх було введено до наукового обігу. З їхньою працею також пов'язані перші дослідження у царині класифікації зброї.

У питаннях належного упорядкування документації не відставала від Росії Польща, де у приватних зібраннях також зосередилось чимало козацьких раритетів. Так, давні записи музею фундації князів Чарторийських складають найважливішу частину провенансу палаша Б. Хмельницького, розглянутого у нашій роботі.

Польським фахівцям також належить безперечний пріоритет у дослідженнях львівського золотарства, а відтак і ювелірного зброярства. Йдеться, насамперед, про праці В. Лозинського, у яких вчений ввів до наукового обігу потужний масив писемних джерел, що стосуються львівського ремісничого виробництва.

У 20-х роках XX ст. вийшло друком чимало праць з історії України, присвячених історії козацтва. Утім, про зброю дослідники згадували епізодично, на-

самперед при аналізі документів, що стосувалися ремісничого виробництва міських цехів.

Підсумовуючи, відзначимо, що праці XIX — першої чверті XX ст., на нашу думку, навряд чи можна вважати зброєзнавчими з погляду сучасної джерелознавчої методології, яка у ті часи тільки починала формуватися. І все ж найбільше значення праць з вивчення зброї названого періоду полягає, насамперед, у зібранні й загальному упорядкуванні джерельних матеріалів. Надзвичайно цінною є також джерельна інформація різного походження, прискіпливо зібрана першими науковцями в кінці XIX — на початку XX ст., тобто у ті часи, коли ще не було остаточно перервано живий зв'язок між дослідниками та поколінням справжніх козаків й їхніх прямих нащадків. Саме такі відомості часто-густо стають єдиним ключем до атрибуції заново віднайдених раритетів.

Зброєзнавчі дослідження 1930-х рр. отримали розвиток у національних студіях військово-історичної спрямованості. 1936 р. вийшла друком видатна двотомна праця І. Крип'якевича та Б. Гнатевича «Історія Українського війська», де автори вперше зробили спробу простежити історію розвитку національної військової справи та озброєння, починаючи від часів Київської Русі. Основну увагу в роботі дослідники сконцентрували на системі організації та забезпечення війська, тактичній і стратегічній концепції ведення бойових дій, нарешті історії військових кампаній. Самій же козацькій зброї було присвячено лише кілька сторінок¹². Її дослідження ґрунтується на писемних джерелах (переважно — згадках самовидців) та ілюстративних матеріалах, передрукованих з праць

попередників. При аналізі зброї дослідників здебільшого цікавлять історичні назви холодних й вогнепальних різновидів, їхнє місце в комплексі озброєння тощо. На жаль, недостатньо уваги приділено самим речовим джерелам, що проаналізовані дуже поверхово, на основі запозичених описів та ілюстрацій. Очевидно, під впливом наведених у Д. Яворницького свідчень та інформації писемних джерел, де згадано «козацьку шаблю», автори доходять висновку, що цій клинковій зброї відповідає певний морфологічний тип, «на жаль, досі основно не просліджений», і характеризують його як «шаблі... доволі тонкі та легкі, ручку мали оздобну, похви прикрашені різьбою»¹³.

Інші відомості, що стосуються козацького озброєння, автори запозичили у різних дослідників, найбільше, звичайно, у Д. Яворницького.

І все ж, незважаючи на велику кількість недоліків, проаналізована праця залишила слід в історії національного зброєзнавства як спеціальне дослідження військово-історичного спрямування, в якому автори вперше приділили окрему увагу проблемі козацького озброєння.

Вагомий науковий внесок у справу дослідження львівського зброярського виробництва у період між двома світовими війнами зробили польські фахівці, насамперед Т. Маньковський. У своїх засадничих працях він провів глибокий мистецтво- та зброєзнавчий аналіз стилістичних особливостей львівського вірменського зброярського виробництва¹⁴. Дослідник, зокрема, вважав, що окремі різновиди так званих шабель-«вірменок» завдячують формою свого ефесу вірменській національній зброї, що сформувалася задовго до появи ремісників цієї національності у

Львові. Така позиція не могла не спровокувати гострої полеміки щодо появи історичних типів східної клинкової зброї у Речі Посполитій. У дискусіях брали участь класики польського зброєзнавства, серед яких звучали імена С. Мейєра¹⁵ В. Джевановського¹⁶ та ін. Не останню роль у цих наукових баталіях відігравав польський часопис «Broń i Barwa» — видатний центр зброєзнавчих досліджень свого часу. Зауважимо, що відлуння розпочатої тоді дискусії докотилось до останніх десятиліть ХХ ст.¹⁷

У 1940-х—1950-х рр. військова проблематика фрагментарно висвітлювалася у межах праць, присвячених загальній історії козаччини¹⁸. У нечисленних спробах проаналізувати комплекс козацької зброї, в українській історіографії того періоду, порівняно з працями початку ХХ ст., можна спостерігати хіба що наукову деградацію.

Одним із нечисленних військових істориків, який спробував піддати козацьку зброю типологічному аналізу, був Ю. Тис-Крохмалюк. Початок цієї роботи було ним покладено ще до Другої світової війни, за часів перебування вченого на теренах Західної України¹⁹. Утім, найвагоміший внесок у вивчення козацької зброї він зробив уже на еміграції, у роботі, присвяченій військовим походам Б. Хмельницького²⁰. Характеризуючи козацьке озброєння у невеликому розділі, вчений, йдучи за попередниками, підхоплює «зручну» гіпотезу про оригінальний морфологічний тип «козацької шаблі», вперше спробувавши науково її обґрунтувати. Незважаючи на закономірну, на нашу думку, невдачу цієї спроби (передусім через відсутність достатньої дослідницької бази речових джерел), у роботі вченого читач вперше у вітчизняній історіографії зустрічає коректні зауваження щодо мор-

фологічних особливостей турецького та угорського типів шабель.

60-ті роки ХХ ст. стали знаменними для зброєзнавства України. Цей період відзначений найвідомішими працями О. Апанович та В. Сидоренка, дослідників, що, по суті, стали фундаторами сучасного українського зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни.

Саме у руслі історико-зброєзнавчої класики працював знаний фахівець, зберігач зброї Державного історичного музею Української РСР (нині — Національний музей історії України) В. О. Сидоренко. Окрім методологічної, дослідник розробляв проблематику озброєння козацької піхоти середини XVII ст. та виробництва зброї в Україні²¹. Комплексно досліджуючи військову справу козацтва, вчений характеризує вогнепальну та холодну зброю, детально пояснюючи, які саме різновиди криються за різними історичними назвами в писемних джерелах, а також розглядає її технічні особливості. Так, він проаналізував не тільки типи замків ручної вогнепальної зброї, поширеної в Україні, а й основні форми шабельних клинків. Ним також залучено писемні джерела з метою більш детальної реконструкції зовнішнього вигляду та матеріалів, застосованих при виробництві окремих старшинських шабель. Вчений виокремив у документах т. зв. «сабли черкаського дела», висунув гіпотезу їхнього українського походження та одним із перших зауважив деталі їхнього художнього оздоблення. На жаль, у невеликій загалом науковій спадщині В. О. Сидоренка ми так і не знаходимо відповіді на питання щодо гіпотетичної автентичної морфології козацької зброї.

Своєрідний розвиток зброєзнавство отримало в мистецтвознавчих працях П. Жолтовського та М. Петрен-

ка, присвячених історії золотарства та художнього лиття в Україні²². Окрім продовження вивчення зброярських технологій, ці роботи вперше у вітчизняній історіографії внесли відсутній у попередніх працях елемент мистецтвознавчого аналізу, без якого будь-яке серйозне дослідження зброї просто неможливе.

На фоні бурхливого розвитку військово-історичної тематики у 1970-х — 1980-х рр., пов'язаного, передусім, з підвищенням військової складової в археологічних дослідженнях СРСР, тематика військового мистецтва козацтва та його озброєння не могла довго залишатися покинутою напризволяще. Відтак, на початку 1990-х рр. зусиллями українських археологів, насамперед І. Свешникова, відбувся справжній прорив у вивченні козацької зброї. Почавши з розкопок на місці битви під Берестечком 1651 р. (перша розвідувальна експедиція була організована ще 1970 р.) у процесі широкомасштабних, майже чвертьстолітніх досліджень, вчений вийшов далеко за межі суто археологічних завдань, створивши цілу низку наукових праць, увінчаних знаменитим археологічним, військово-історичним і зброєзнавчим дослідженням «Битва під Берестечком»²³.

У роботі докладно проаналізовано потужний корпус джерел різних типів — писемних та іконографічних із залученням великого обсягу історичних документів та художніх творів, у тому числі іноземного походження. Утім, беззаперечний пріоритет І. Свешников відводить речовим джерелам. Учений наголошує, що вперше у вітчизняній науці середньовічну битву він вивчає археологічними методами. Завдяки такому підходу ми отримали новаторську працю, що вивела україн-

ське зброєзнавство на недосяжний для попередніх досліджень рівень наукової інтеграції.

Докладно аналізуючи комплекс віднайдені холодної та метальної зброї, вчений звертає особливу увагу на шаблі, навіть робить чергову у вітчизняній історіографії спробу виділити оригінальний морфологічний тип «козацької шаблі».

Загальним недоліком розділів, присвячених зброї, є, на відміну від попередників, недостатня увага дослідника до історичних назв зброї, що зазвичай згадуються в документах. Утім це видається органічним для науковця, який звик послуговуватися археологічними методами.

Доволі проблематичним є поділ знайденої зброї на групи за їх національною приналежністю — всього виділено речі українців, поляків, донців та московитів. Автор сам визнає, що його висновки не можуть бути остаточними. Такі ж проблеми, пов'язані з обмеженою джерельною базою, виникають при спробі вченого висунути гіпотезу щодо оригінальних морфологічних типів козацької зброї. Навряд чи їх можна розвинути на матеріалі тільки однієї збірки.

Незважаючи на неминучі для роботи такого масштабу недоліки, праця І. Свешникова досі залишається невичерпним джерелом для численних наукових та псевдонаукових розвідок. Вона фактично стала першим в Україні вагомим зброєзнавчим дослідженням, в якому не тільки впроваджено до наукового обігу величезну кількість нових археологічних артефактів, але й проведено чималу роботу з українізації зброєзнавчої термінології.

Дослідження І. Свешникова продемонстрували ефективність методів військової археології для досліджень

козацького періоду. Тим самим було закладено потужний фундамент для їх розвитку в Україні. Найбільш ґрунтовні, багаті на знахідки роботи у районах колишнього розташування Запорозьких Січей до того часу були пов'язані насамперед з підводною археологією. Зауважимо, що підводним археологам нині завдячуємо не тільки піднятою з дна «чайкою», але й унікальними зразками стародавньої клинкової зброї.

Від середини 1990-х рр. значно по-зжавилася практична музейна робота у державних та приватних колекціях зброї. Дослідження холодної й вогнепальної козацької зброї від того часу й донині активно продовжуються також в історичних музеях Харкова²⁴, Запоріжжя²⁵ та Львова. Помітно зросла кількість присвячених зброї публікацій у збірниках наукових праць та матеріалах науково-практичних конференцій. Так, у «Наукових записках Львівського історичного музею» вийшла праця зберігача фондів зброї Б. В. Мельника, який свого часу активно сприяв дослідженням І. К. Свешникова. Стаття вперше повністю присвячена проблематиці козацької шаблі. Б. В. Мельник також зробив помітний внесок у вивчення львівського зброярського виробництва²⁶.

На новий науковий рівень вийшла справа реставрації та реконструкції комплексів давнього озброєння, вперше у повному обсязі відображена в монографії знаного фахівця-реставратора, проф. О. І. Мінжуліна²⁷. Звичайно, що прийоми та напрацювання в галузі дослідження давніх технологій швидко вийшли за вузькі межі музейних потреб й нині активно застосовуються широким колом фахівців.

Ознакою жвавої наукової роботи стали конференції, спеціально при-

свячені військовій історії, започатковані зусиллями центральних та регіональних музеїв, державних і недержавних установ та організацій. Так, Національний військово-історичний музей (м. Київ) заснував цілу низку щорічних всеукраїнських конференцій, присвячених різним аспектам військової справи на українських теренах від найдавніших часів до сьогодення.

Ще на початку нового тисячоліття проблематику козацького озброєння традиційно продовжували вивчати у межах військово-історичних досліджень, утім, з набагато нижчою за попередників науковою ефективністю. Відсутність тут серйозних результатів знаменувала давно назрілу потребу у більш спеціалізованих історичних дослідженнях, взагалі притаманних глобальній науці ХХІ ст. У нових умовах стало неможливим ефективно працювати за старою схемою, намагаючись у межах загальних військово-історичних праць вирішувати ще й джерелознавчі зброєзнавчі завдання.

Нестача спеціальних зброєзнавчих досліджень стала гостро відчутною на черговому етапі упорядкування речових джерел в музейних колекціях, коли виникла потреба на сучасному науковому рівні атрибутувати предмети озброєння. Відтак у багатьох новітніх каталогах продовжували фігурувати сотні неперевіраних застарілих атрибутцій, іноді виконаних більш ніж півстоліття тому²⁸.

Отже, бурхливий розвиток історичного джерелознавства останньої декади ХХ ст. привів до встановлення нових стандартів у зброєзнавстві, підвищивши вимоги до сучасного дослідження з урахуванням новітніх інтеграційних тенденцій у цій спеціальній історичній дисципліні.

Відповідаючи назрілим вимогам, в Україні нового тисячоліття формується цілком новий тип зброєзнавчих досліджень.

На основі вивчення широкого комплексу джерел (з пріоритетом засадничих для зброєзнавства речових) та залучення методів суміжних дисциплін побудовано новітні зброєзнавчі дослідження О. Мальченка, С. Шеломенцева-Терського, О. Мінжуліна, Д. Тоїчка, В. Гуцула, О. Титкова, Д. Бадаєва, Є. Сіваченка та інших дослідників.

Результатом розвитку зброєзнавства й одночасно новим поштовхом до подальших студій над козацькою зброєю стали наукові та науково-популярні періодичні видання, засновані провідними науковими установами, що одночасно є осередками історико-зброєзнавчих досліджень в Україні. Так, від 2000 р. у збірнику наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» започатковано рубрику «Зброєзнавство». Того ж року Національний військово-історичний музей заснував спеціалізований часопис «Військово-історичний альманах», в якому вивченню козацького озброєння незмінно приділяється пильна увага. У «Віснику Національного університету «Львівська політехніка»» 2005 р. започатковано тематичну серію «Держава та армія», де значну увагу приділено зброєзнавчій проблематиці.

Свій внесок у вивчення української зброї зробили й приватні музеї: від 2008 р. запорізький «Музей історії зброї» розпочав видання наукового альманаху «Історія зброї», серед авторів якого — відомі українські та іноземні історики й зброєзнавці.

Від 2002 та відповідно 2003 р. в Україні почали виходити науково-популярні часописи «Воєнна історія»

та «Клинок», що зробили досі вузькопрофільну зброєзнавчу проблематику надбанням широкого загалу науковців, колекціонерів, усіх зацікавлених у розвитку науки про зброю. Ці видання стали основним місцем публікації як популярних, так і більш серйозних матеріалів, що через різні обставини не були надруковані в наукових виданнях. Серед авторів — фахівці-реставратори, працівники музеїв, зброєзнавці, ковалі, металознавці, нарешті — засновники приватних музеїв та найбільших колекцій зброї.

Важливим поштовхом для зброєзнавчих досліджень став загальний розвиток джерелознавства та пов'язаних з ним спеціальних історичних дисциплін, здобутки й методи яких зазвичай використовують при вирішенні завдань історичного зброєзнавства. Набув популярності навіть новий тип історичних праць, цілком присвячених окремим групам речових джерел, що досліджуються джерелознавчими методами²⁹. Поряд з ними почали з'являтися каталоги нового типу, які відразу стали незамінними помічниками джерелознавця — найбільша така праця в Україні нині представлена виданням В. Недяка «Україна — козацька держава»³⁰.

Наразі в українській історичній науці не тільки створено достатню теоретичну, методичну та методологічну базу, а й зроблено перші практичні кроки в напрямі комплексного розв'язання актуальних проблем зброєзнавства на сучасному науковому рівні. Очевидно у найближчі роки маємо очікувати на стрімке зростання ґрунтовних наукових досліджень, що охоплюють більшість основних питань, пов'язаних з розвитком озброєнь та військової справи в Україні. Поки що рівень розвитку зброєзнавчих досліджень в Україні значно нижчий,

ніж у Європі, США та найпотужніших у науковому відношенні країнах Сходу. Звісно, іноземні фахівці насамперед зосереджені на вивченні історії власної національної зброї та озброєнь.

Так, у найближчого східного сусіда України — Росії — зброєзнавство здавна має потужний фундамент. Сучасні російські дослідники виявляють найбільше зацікавлення у вивченні озброєння, що побутувало на теренах нинішньої Російської Федерації. У цьому зв'язку важливими для української науки є дослідження Б. Фролова, праці якого присвячені вивченню озброєння Кубанського козацького війська³¹. Дослідник, зокрема, простежує типи клинкової зброї, якими користувалися чорноморці до їхнього переселення на Кубань.

Загалом, згадки про окремі зразки козацького озброєння, що зберігаються у російських музеях, періодично трапляються у наукових статтях та монографіях російських вчених, проте значні фахові дослідження на цю тему фактично відсутні.

Майже те саме можна сказати й про західно- та центральноєвропейську зброєзнавчу історіографію — козацька зброя з України згадується, насамперед, у зв'язку з окремими, розосередженими по різних музеях світу, експонатами, що часом «виринають» у працях сучасних дослідників та у рідкісних розвідках у польській історіографії³².

На цьому тлі унікальною виглядає монографія французького історика українського походження Я. Лебединського, повністю присвячена походженню та номенклатурі козацького озброєння³³. У роботі основну увагу зосереджено на еволюції холодної та вогнепальної ручної зброї козацтва в Україні та на Кубані. Я. Лебединський також актив-

но досліджує проблематику походження довгоклинкової зброї I тис. н.е., насамперед шаблі.

Певні зрушення останнім часом відбулися у дослідженнях військової справи Великого князівства Литовського³⁴. У працях білоруського історика і джерелознавця Ю. Бохана введено до наукового обігу великий масив писемних джерел, що дають змогу ретельно проаналізувати військову справу ВКЛ. Розширюючи уявлення про зброярську культуру Речі Посполитої, ця робота суттєво поглиблює наші знання щодо комплексу озброєння, який побутував в Україні від самих часів зародження козацького стану.

І все ж досі не вирішеними залишаються чимало питань, що стосуються як походження й розвитку, так і поширення прийнятих у козацькому середовищі зразків озброєння. Зокрема, досі не створено наукової праці, спеціально присвяченої питанням еволюції козацького озброєння. Залишається незаповненою лакуна спеціальних досліджень з проблематики окремих різновидів козацької зброї, а величезна кількість її зразків у музейних зібраннях України потребує сучасної атрибуції. Недослідженими як слід залишаються навіть давно введені в науковий обіг, добре відомі зразки особистої старшинської зброї.

На часткове виправлення цього становища й спрямовано нашу працю, що, сподіваємося, дасть відповіді на багато питань, поставлених на порядок денний зброєзнавчою наукою. Однак поле для досліджень з означеної проблематики передбачає зусилля чималої кількості науковців. Ми свідомі того, що наша праця є тільки початком нового сучасного етапу у цій величезній кропіткій роботі.

Методика та термінологічний апарат дослідження

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Становлення зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни пов'язано з розробленням теоретичних підвалин історичного джерелознавства та розвитком його методології, в руслі якої розвивалися методи зброєзнавчих досліджень. На формування зброєзнавчої методології та термінології у її сучасному вигляді чималий вплив справили засадничі концепції військово-історичної антропології³⁵ та теоретико-методологічні розробки у галузі криміналістики³⁶.

На сучасному етапі розвитку історичної науки феномен зброї дедалі частіше розглядають як частину військової культури, що підлягає комплексному культурологічному аналізу. Відтак зброю вивчають як надзвичайно змістовне, насичене інформацією історичне джерело, яке приховує неоднорідний масив даних. Її досліджують з використанням методик не тільки гуманітарних, а й точних наукових дисциплін, залучених у відповідності до ретельно розробленого, послідовного теоретико-методологічного плану.

Відтак у сучасному зброєзнавчому дослідженні теоретична методика має ефективно забезпечуватися різноманітними прикладними методами, зокрема й такими, що передбачають наявність спеціалізованого технічного обладнання.

Сучасна наука пропонує потужний високотехнологічний арсенал, який протягом останніх десятиліть невпинно розширюється. Стрімкий прогрес у суміжному з матеріалознавством приладобудуванні спричинив появу аналітичних приладів нового покоління, що радикально спростили процедури проведення технічного аналізу та знизили

вимоги до рівня технічної підготовки дослідника. Саме розвиток методів польового дослідження та неруйнівного контролю якості, що відіграють провідну роль при дослідженні музейних зразків, спрощення самого процесу аналізу дає змогу отримувати технічну інформацію, доступ до якої у попередні роки був утрудненим, якщо не сказати неможливим. Відтепер детальне комплексне дослідження у галузі металознавства та ювелірної справи не пов'язане зі стаціонарним лабораторним обладнанням. Для ефективного використання аналітичних приладів у більшості випадків достатньо ознайомитися з інструкцією від фірми-виробника. І хоча належна обробка та інтерпретація отриманих даних залишається прерогативою висококваліфікованих фахівців (насамперед це стосується металографічних та гемологічних досліджень), усе ж можливість порівняно легко виявити важливі технічні характеристики цілої низки давніх матеріалів підносить зброєзнавчі дослідження на якісно новий рівень, що цілком відповідає сучасним інтеграційним тенденціям у науці.

Укладена та апробована нами методика джерельного зброєзнавчого аналізу складається з послідовних процедур, що дозволяють комплексно розв'язати низку дослідницьких завдань як суто технічного, так й історичного спрямування.

Досліджуючи зразок, ми, насамперед, надавали йому загальну характеристику, встановлюючи морфологічний тип, місце виробництва, датування (за неможливості датувати у межах 50-ти років використовували поняття «від» та «перед»), наводячи інвентарний номер, закріплений за експонатом у місці його зберігання.

Далі переходили до вимірювання різноманітних параметрів зброї та тестування матеріалів, з яких її виготовлено.

У таблиці нижче наводимо перелік показників, що визначалися, та опис використаного нами обладнання.

У процесі *визначення матеріалів*, використаних при виготовленні зразка, аналізували метали та мінерали, типи шкіри та тканин.

З метою виявлення макроструктури та мікроструктури клинкової сталі невеликі ділянки поверхні клинка протравлювали 5% розчином азотної кислоти (HNO_3). Результати документували у вигляді зображень, отриманих за допомогою фотокамери і цифрового мікроскопу. Звичайно такий аналіз не може вважатися повноцінним метало-

графічним дослідженням, що передбачає використання кількісних структурних методів, застосованих до підготованого мікрошліфу на поперечному зрізі штаби та точного оптичного обладнання³⁷. Проте сучасні металографічні зброєзнавчі дослідження переконують, що розчищена поверхнева структура також дозволяє отримати чимало корисної інформації³⁸.

У результаті проведеної роботи було виявлено такі давні виробничі типи клинкової сталі: зварна («поліпшена», або «фасонна»), пакетна («дамаскова») та булатна.

Для класифікації булатів ми використали просту й практичну схему, розроблену П. Аносовим. Хоча на сьогодні її вік вже перевищив 170 років (уперше оприлюднена 1841), ця праця до-

Що визначалося	Вимірювальне та тестувальне обладнання. Назва приладу (поряд у дужках фірма та країна-виробник), фізичний принцип тестування	Похибки вимірювання
Лінійні розміри (розміри)	Рулетка, штангенциркуль, лінійка	
Показники ваги	Електронні мобільні фасувальні ваги Rapala RGSDS-50 (Rapala VMC Corp., Фінляндія — КНР)	Абсолютна похибка: ± 9 г
Пробіювання ювелірних стопів	Тестер «ДеМон Ю» (Vildis Ltd., РФ). Метод вимірювання електрохімічний	Вірогідність ідентифікації 0,95
	Розчин азотної та соляної кислот ($\text{HNO}_3 + \text{HCl}$). Метод тестування хімічний	
Мікротвердість клинкової сталі (за Роквеллом, HRC)	Ультразвуковий твердомір ТКМ-459 РЭ (НПП Машпроект, РФ). Метод вимірювання контактно-імпедансний	Абсолютна похибка: ± 2 HRC
Виявлення й фіксація макро- та мікроструктури поверхні клинка	Водний розчин азотної кислоти (5% HNO_3)	
	Цифровий мікроскоп з матрицею 2 MP CMOS (КНР)	Збільшення: від X20 до X400
Теплопровідність ювелірного каміння	Тестер «Duotester» (Presidium Instruments, Сингапур). Метод вимірювання терморезистентний	
Твердість ювелірного каміння за Моосом	Набір еталонних мінералів (РФ). Метод тестування механічний	

сі не втратила актуальності й активно використовується фахівцями — дослідниками давніх булатів. П. Аносов переосмислив стародавні традиційні класифікації булатної сталі, виділивши 5 основних її типів³⁹.

Виявлені у ході нашого дослідження зразки розміщено у таблиці нижче, назви подано згідно з термінологією, прийнятою сучасними дослідниками⁴⁰.

Протягом принаймні двох останніх тисячоліть принципи схеми будови клинка майже не змінювались. Основні технологічні завдання, які мали вирішувати виробники, зводилися до надання лезу достатньої твердості та водночас мінімізації можливості викришування його, зламу або остаточного згинання всієї штаби. Для досягнення цієї мети використовували кілька методів. Різальній кромці штаби могли надавати підвищеної твердості шляхом науглецювання

або диференційованого загартування, навіть азотування. Інший спосіб полягав у «вварюванні» та «наварюванні», коли заздалегідь приготоване лезо як окрему деталь з'єднували зі штабою, виготовленою з м'якої пружної сталі або заліза, закріплюючи методом ковальського зварювання⁴¹. Ще один метод пов'язаний зі зварюванням кількох заготовок з різними механічними властивостями. Розвитком цієї технологічної схеми стало пакетне кування і виготовлення так званої «дамаської сталі». Різальну кромку у таких випадках могли формувати як вищезазначеними методами, так і виводячи на лезо сталь із твердіших шарів⁴².

Загалом, поєднуючи кілька прийомів в одному виробі, майстер сам міг створювати досить складні конструктивні схеми виготовлення клинків⁴³.

Серед клинків зі звичайних видів сталі наша методика й використане облад-

Назва	Інші назви. Коментар	Зразки у роботі
Смугастий	«Шам». Вважається одним з найдавніших булатів низького сорту. Складається здебільшого з прямих, часом майже паралельних смуг	НМІУ 3-133 (с. 315) ДІМ 57526/763 оп. (с.240);
Струменистий	Прямі смуги коротшають, збільшується кількість довгих кривих	НМІУ 3-754 (с. 109) ЧІМ И-2893 (с. 300)
Хвилястий	Основний малюнок — довгі хвилясті смуги; з'являються ламані лінії та цятки	ЧІМ И-2907 (с. 308)
Сітчастий	Малюнок складається з великої кількості округлих елементів, що нагадують сітки або структуру зрізаного дерева серед хвилястих, надзвичайно викривлених смуг. До цього типу належать відомі сорти булату «кара-хорасан» та «кара-табан»	НМІУ 3-1365 (с. 221); колекція О. Фельдмана М30-415 (с. 373)
Драбина Магомада	«Кірк Нардебан», «Драбина Пророка», «Драбина Якоба», «40 кроків». Основна характеристика — у малюнку присутній послідовно повторюваний геометричний елемент	Не виявлено

нання дали змогу вирізнити тільки зразки з наварним лезом. Клинки з булатів у світлі цієї проблематики нами не аналізувалися. Утім, дослідження грузинських дослідників Ф. Тавадзе та Б. Амаглобелі свідчать, що лезо таких виробів утворене основним матеріалом штаби, власне булатом, якому на різальній кромці надавали підвищеної твердості. При цьому високі різальні якості були обумовлені своєрідною композиційною «пилкою», що утворювалася через вихід на лезо округлих і гранованих карбідів при куванні й заточуванні⁴⁴.

Пробірування ювелірних стопів та гемологічний експрес-аналіз були здійснені з метою оцінки зразків зброї як ювелірних виробів, уточнення їх датування та застосованих ремісничих технологій. Для золота визначалася проба відповідно до існуючої метричної системи (вміст вагових одиниць основного дорогоцінного металу в одній тисячі вагових одиниць стопу). Нагадаємо, що за найнижчу пробу золота українським законодавством визначена 375-та⁴⁵. Для срібла ми визначали тільки відносне значення проби, порівняння з 800-ю. Про срібний стоп з вищою пробой будемо говорити як про ювелірне срібло, адже саме 800-та нині встановлена законодавчо як найнижча для ювелірних та побутових виробів зі срібла⁴⁶.

При визначенні мінералів ми дотримувались зафіксованого у законодавстві поділу їх на дорогоцінні (1–4 порядку, органогенного утворення) та напівдорогоцінні (1–2 порядку)⁴⁷. У процесі

гемологічного дослідження, окрім показників теплопровідності й твердості, аналізували також ступінь прозорості, колір та блиск, визначали спосіб обробки.

Зазначені тестувальні методи не завжди дозволяють скласти вичерпне уявлення про піддослідні мінерали, втім, для нашої роботи їх виявилось достатньо.

При встановленні *ремісничих технік*, використаних у процесі виробництва зброї, у досліджених зразках було виявлено застосування таких найважливіших золотарських та ювелірних операцій: *лиття*, *площинне* та *обронне гравіювання*, *карбування* (у тому числі *рифлення*, *канфаріння* та ін.), *інкрустація* (у тому числі *таушування*), *тиснення* (*басма*), *насічка*, *золотіння*, *протравлення*, *лютування*.

Наступним етапом стало визначення *технічних параметрів зброї*.

Важливість встановлення розмірів окремих частин зброї дослідники зрозуміли ще у процесі перших зброєзнавчих студій. Пізніше методики вимірювання на теренах колишнього СРСР та Російської Федерації розробляли відомі російські зброєзнавці М. Денисова, С. Плетньова, О. Кулинський та ін. Нині системи вимірів стали більш детальними, що зумовлено сучасними дослідницькими завданнями.

Насамперед ми визначали *лінійні розміри зброї* у міліметрах (мм).

Показник повної довжини зразка (А) є найбільш загальною характеристикою зброї. Відповідно довжина клинка (В) конкретизує розмір його основної ро-

Назва мінералу	Характер виробу і ювелірної обробки	Зразки у роботі
Шпінель	Кабошони у глухому касті	ЧІМ І-2926 (с. 183)
Яшма	Щічки руків'я, кабошони у глухому касті	ЧІМ І-2926 (с. 183); НМІУ 3-51 (с. 316); НМІУ 3-1365 (с. 220)

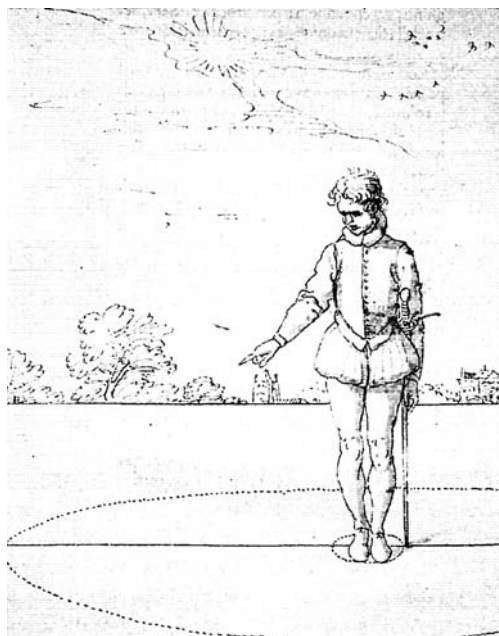

Рис. 1. Оптимальна довжина меча відповідно до поглядів Ф. Гіслієро [Federico Ghisliero. *Regole di molti cavagliereschi essercitii*. — Parma, 1587].

бочої частини. Ці параметри — найдавніші в історії вимірів зброї і пов'язані зі зростом, вагою та статурою власника, його фехтувальними уподобаннями та іншими факторами.

Різниця у довжинах клинка та руків'я пов'язана також з конкретним бойовим призначенням зброї, а також особливостями військової справи різних історичних періодів та географічних регіонів. Відтак і погляди військових експертів й конструкторів на оптимальну довжину та інші характеристики клинкової зброї не завжди були однаковими.

У роботі ми спиратимемося на висновки фахівців, що жили й працювали у різні часи — від періоду освоєння шаблі до армійських розробок початку XX ст. Саме у часи доджерельного функціонування довгоклинкової зброї було вико-

нано найкращі, варті довіри теоретичні розробки проблематики її конструкції. Успішно випробувані у ході реальних бойових дій зразки приймали на озброєння та запроваджували у виробництво.

У наш час оптимальні характеристики холодної зброї намагаються встановити автори військово-антропологічних зброєзнавчих розвідок⁴⁸. Нині видається доведеним, що параметри холодної зброї різних часів і народів нерозривно пов'язані з особливостями їхньої військової справи.

Так, щодо розмірів довгоклинкової зброї середньовічний військовий експерт Ібн Ахї Хізам, який очолював тюркську гвардію халіфів протягом 847–861 рр.⁴⁹, та арабський філософ, математик і природознавець аль Кінді (р. ж. 801–873)⁵⁰ поділяли думку про те, що для завдань кавалерійської рубки зручнішими є «короткі мечі» (приблизна довжина клинка 760–900 мм при ширині 40–60 мм).

У пізньосередньовічних трактатах західноєвропейських майстрів фехтування зазвичай фігурували зображення півтораручних мечів-*бастардів* з дволезовим клинком, придатним для рубки й уколів. Згідно з однією з найвпливовіших свого часу настанов представника німецької фехтувальної школи Г. Талгофера [Hans Talhoffer, 1467] загальна довжина зазначеного меча коливалась у межах 1200–1370 мм⁵¹.

З розвитком і зміною бойового й суспільного значення холодної зброї пов'язані перші спроби наукового обґрунтування її параметрів військовими теоретиками доби Ренесансу, — насамперед відомими засновниками європейських фехтувальних шкіл, авторами популярних свого часу настанов і посібників.

Так, відомий своїми математичними розробками у галузі фехтування італій-

ський фахівець кінця XVI ст. Ф. Гіслієро [Federico Ghisliero, 1587] вважав, що довжина клинка мала відповідати статурі бійця і дорівнювати двом довжинам його руки. Ці рекомендації набули великої популярності завдяки пізнішій праці Р. Капоферро [Ridolfo Capoferro, 1610]. При зазначеній довжині клинка верхів'я опертого вістря у землю меча опинялося під самою пахвою власника, що нерідко можна побачити на гравюрах, якими зазвичай рясніли фехтувальні трактати (Рис. 1).

Інша точка зору пов'язана з розробками відомого французького фехтувальника Ж. Тібольта [Girard Thibault, 1630]. Як прибічник методу підбору клинка, пропорційного зросту бійця, майстер засуджував надмірну, «екстравагантну» довжину зброї.

Загалом європейські дослідники Нового часу ніколи не припиняли пошуків оптимальної універсальної довжини клинка, однаково придатної як для цивільних поєдинків, так і військових баталій. У суперництві нових ідей поставали цілі фехтувальні школи. Так, один із англійських корифеїв Дж. Сільвер (George Silver) був категоричним противником «по-італійському» довгих мечів та шпаг, розробивши оригінальну систему індивідуального підбору зброї (1599). Згідно з нею довжина клинка, навіть для найвищих бійців, не мала перевищувати 1000 мм⁵². Насправді найвідоміші італійські майстри так само сповідували раціональний підхід. Зокрема Р. Капоферро відзначав, що довжина цивільної зброї, яка перевищує дистанцію «природного захисту й нападу незручна й огидна...». У той же час занадто короткий клинок «підступно небезпечний для життя». У цьому зв'язку знаменитий фехтувальник наголошує, що в усіх державах де «царювало пра-

восуддя й справедливі закони», завжди забороняли носіння зброї, призначеної для «легких і підступних» убивств⁵³. Ця думка, що цілком відповідала тодішнім суспільним настроям, знайшла вираз у законодавстві багатьох європейських країн. Так, в Іспанії провадилася кампанія заборони використання та навіть самого зберігання такої цивільної зброї, як «довгі тонкі мечі, що більше нагадують списи»^{*}. Дозволялися традиційні мечі з «широким» клинком, довжина яких не перевищувала 1100 мм. Тоді ж, на зламі XVI—XVII ст., у подібних за змістом прокламаціях англійської династії Тюдорів йдеться про дозвіл дещо коротшої зброї, довжиною у «ярд з півчвертю»⁵⁴.

В умовах європейської війни XVII ст. основною зброєю піхотних шеренг стали піки та мушкети, — відтак клинкова зброя основної маси вояків була відсутня на позиції допоміжної. Згодом посилювалася тенденція до озброєння піхоти спеціальними різновидами клинкової зброї — *байонетами*, *багнетами* та короткими *тесаками* на відміну від довгих *палахів* і *шабел* у кавалерії. Вхпив у нову фазу процес уніфікації холодної зброї відповідно до родів регулярного війська.

Серійне промислове виробництво статутної холодної зброї висунуло найжорсткіші умови до її параметрів. У стінах військових міністерств та відомств постійно шукали шляхів для створення універсальних конструкцій холодної зброї та розробляли нескінченні рекомендації для підготовки особового складу. На думку військових фахівців початку XX ст., зокрема видатного вченого та конструктора зброї В. Федоро-

* Йшлося про колольні, ромбічні у перерізі клинки, що їх розцінювали як причину зростання кількості дуелей, злочинних убивств та громадських заворушень.

ва (р. ж. 1874—1966)*, довжина клинка вершника мала бути такою, аби кавалерист, сидючи на коні й тримаючи ефес над головою, міг закрити клинком своє тіло (голову й тулуб). Опустивши зброю вниз, вершник мав діставати вістрям землі, хоча б і нахилившись⁵⁵.

Не менш важливими за довжину є інші характеристики клинка, що впливають на розподіл ваги зброї та інші її бойові якості.

Так, кривизна клинка визначає конкретне функціональне призначення шаблі як січної, різальної й колольної зброї. Пряміший клинок більш придатний для уколів й менше для різання. Відповідно змінюється техніка його бойового використання.

У науковій літературі усталилося декілька способів визначення кривизни штаби. Відповідно до найпоширенішого, встановлюють перпендикуляр до лінії, що сполучає основу п'яти з вістрям клинка. Після цього вимірюють довжину найбільшого відрізка цього перпендикуляра, що закінчується на спинці клинка (F)⁵⁶. Інші дослідники визначають довжину не до спинки, а вже до леза (f)⁵⁷ (Див. схему 1, с. 30).

Нарешті за більш коректним з математичної точки зору методом, запропонованим російськими дослідниками, вимірюють безпосередню кривизну дуги, яка утворює лінію леза (показники «/f» та «/g»)⁵⁸.

Оскільки ділянка найбільшої кривизни зазвичай не обмежується однією точкою, маючи певну протяжність, ми вказуємо її розташування, визначаючи відстань від вістря (G).

При описі зброї з кривим клинком доцільно послуговуватися також відносними величинами. Такий підхід неодноразово використовувався у зброезнавчих працях. У нашій роботі приймемо схему оцінки кривизни штаби відомих французьких фахівців Ж. Ллоста та П. Резека, що добре зарекомендувала себе у ході дослідження потужного масиву європейських шабел XVII—XIX ст.⁵⁹ (відстань «F»):

— *надзвичайно викривлена* — понад 80 мм;

— *сильно викривлена* — 40–80 мм;

— *викривлена* — 20–40 мм;

— *помірно викривлена* — менше 20 мм.

Важливими для атрибуції зброї та оцінки її бойових характеристик також є довжина кільйонів L, перехрестя R та ефективна довжина руків'я N (від одnorучного до півтора- та дворучного). Допомогає в уточненні походження зброї така типологічна характеристика, як різниця товщин при основі руків'я (n_1) та верхів'ї (n_2).

Зазначеним параметрам давні військові фахівці також надавали чималого значення. Так відомий італійський майстер початку XVI ст. П. Монти [Pietro Monte, 1509] відзначав, що кільйони мають бути довгими для поліпшення захисту, проте достатньо легкими, аби не переобтяжувати меч. При цьому він зауважує, що задля підвищення міцності поперечний переріз кільйонів має зростати в напрямку хвостовика⁶⁰.

У зв'язку з розмірами руків'я необхідно згадати про ставлення військових теоретиків Нового часу до розмірів «великих мечів», зокрема «бігенгендерів» епохи Відродження, які ще у XVI ст. успішно функціонували в армії. На жаль, у трактатах далеко не завжди можна відрізнити — йдеться про півтораручні (які нерідко уможлилювали дворучний

* Праці В. Федорова увійшли в історію як останні наукові розробки в галузі довгоклинкової зброї, які ще могли бути перевіреними у ході реальних бойових дій.

хват) чи справжні дворучні мечі. Так, згаданий раніше англієць Дж. Сільвер, коментуючи «оптимальну довжину дворучного меча», вважає, що довжина його клинка не має відрізнятися від такої у меча одnorучного. Отже, різницю між дворучним й звичайним мечем фахівець вбачає лише у довжині руків'я — відтак очевидно все ж ідеться про меч-бастард*.

У праці Ф. Ваді (Filippo Vadi, др. пол. XV ст.) відзначено, що верхів'я дворучного меча, опертого о землю, має досягати пахви власника (зауважимо, що на супроводжуючій ілюстрації воно сягає навіть підборіддя). При цьому верхів'я начебто має вміщуватись у кулаці мечника, руків'я ж — мати розміри, необхідні для вільного хвату рукою. Довжину кільйонів визначено, як сумарну довжину руків'я та верхів'я, їх поперечний переріз — квадратний, товщина — значна⁶¹.

При встановленні характеристик зразків також має значення наявність нахилу руків'я, який може виступати «компенсатором кривизни», впливаючи на розподіл різальних, рубальних та колольних характеристик зброї. Шабля з нахи-

лом руків'я в бік лева стає більш придатною для колольних ударів, зберігаючи різальні властивості, проте значно знижує можливості для виконання правильного рубального удару⁶². Саме бажання надати зброї видатних рубальних властивостей пояснюється конструкція розглянутих у нашій праці зразків східного походження, що мають пряме руків'я та пряму ділянку клинка при п'яті. Відомості про нахил руків'я ми наводимо при морфологічній характеристиці зброї.

На графічній схемі 1 наводимо застосовану у нашій роботі систему вимірів клинкової зброї.

У сучасній методиці визначення бойової придатності зброї та технологій виготовлення клинка важливе місце займає оцінка комплексу *механіко-кінематичних характеристик* зразка.

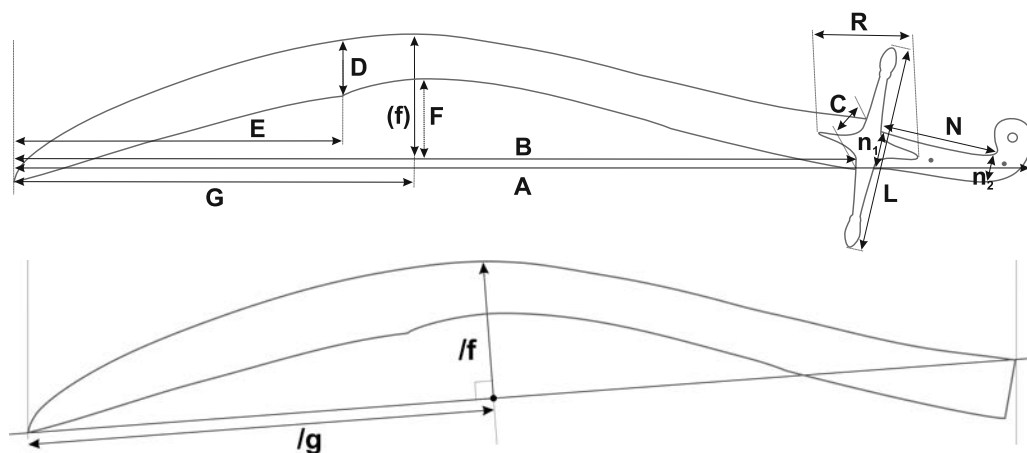
У процесі дослідження ми визначали низку найбільш важливих параметрів.

Вага (W , г; разом з піхвами — $W_{\text{півх}}$, г) свідчить про тактичні характеристики та бойову придатність зброї.

На думку В. Федорова, надмірне збільшення ваги пов'язане з помітним зменшенням швидкості руху клинка у дії і, врешті, зниженням сили його удару. Відтак доцільніше підвищувати швидкість руху клинка, відповідно зменшуючи його вагу⁶³. Звичайно у справі полегшення клинка існувала певна межа, порушення якої також негативно впливало на силу удару та міцність клинка. Загалом значення ваги мало бути таким, аби забезпечити швидке виконання необхідних бойових прийомів та завершального удару необхідної сили й типу. Отже, навряд чи показник ваги навіть виготовленої за індивідуальним замовленням шаблі може надати хоча б опосередковану інформацію про фізичну статуру власника.

До нашого часу збереглися давні письмові рекомендації щодо ваги ка-

* Щодо загальної довжини «великих мечів» варто також згадати ілюстрацію у книзі К. Агріппи [Agrippa C. Trattato di Scientia d'Arme con un Dialogo di Filosofia / Camillo Agrippa. — Roma, 1553], де довжина зображеної зброї майже відповідає зросту власника, а також зауваження в іспанському анонімному манускрипті XVII ст. «El discípulo instruido», де довжина дворучного меча прирівняна до зросту людини «доброї статури». Згідно з трактатом італійця Дж. А. Ловіно (кінець XVI ст.) [Giovanni Antonio Lovino. Modo di cacciare mano all spada; Ragionamento sopra la scienza dell' arme] (рукопис зберігається у Національній бібліотеці Парижа, Франція) довжина дворучного меча починається від 1200 мм, руків'я — від 300 мм.

Схема 1. Система вимірів довгоклинкової зброї

A — довжина шаблі; B — довжина клинка; C — ширина клинка при п'яті;
D — ширина елмані при основі; E — довжина елмані; $F(f)/f$ — кривизна клинка;
 G/g — відстань від вістря до перпендикуляра, або початок ділянки найвищої кривизни;
T — товщина обуха при п'яті; L — довжина кильйонів; R — висота перехрестя;
N — довжина руків'я; n_1-n_2 — товщина руків'я при п'яті та верхів'ї (мм).

валерійської та піхотної зброї. Так, згаданий раніше Ібн Ахі Хізам є категоричним противником важкої зброї для вершників, вважаючи її оптимальною вагою 700–800 г⁶⁴. Аль Кінді згадує про еменські мечі різної ваги, від 700 г до 2 кг⁶⁵. Обидва середньовічні експерти, однак, поділяють думку про те, що оптимальна вага кавалерійської зброї не може бути значною, на відміну від довгих і важких клинків, рекомендованих піхоті.

Неповороткі на вигляд європейські півтораручні мечі-бастарди Пізнього середньовіччя, насправді були «несподівано легкими» і добре підходили для проведення блискавичних атак⁶⁶. Важчими були справжні дворучники, які за оцінками фахівців ренесансових фехтувальних шкіл в середньому важили 2,7 кг⁶⁷.

Показник ваги може бути також корисним як ознака, що натякає на регіон походження зразка, допомагає навіть уточнювати його хронологію. Так,

значення ваги східних шабел, поширених в Україні у XVII—XIX ст., перебувають у межах 600–1000 г, тільки зрідка перевищуючи цей максимум. На відміну від них європейська зброя, зі складними чашкоподібними ефесами, частіше важить від 900 до 1000 г та більше.

Надзвичайно важливе значення має місцезнаходження *центру ваги* зброї (V), що для забезпечення максимальної ефективності рубального удару мав би розміщуватися на основній робочій ділянці клинка⁶⁸. На практиці так бувало рідко, адже шабля — не теслярська сокира. Окрім рубання, нею кололи, різали та фехтували, все це вимагало перенесення центру ваги ближче до руків'я⁶⁹, хоча б і з певними втратами в рубальній ефективності.

Інша річ — *центр удару* (X), спеціально передбачена конструкцією зброї ділянка клинка, оптимальна для завдання удару. Коли основний напрям удару про-

лягав через зазначене місце, його енергія не розсіювалась і рука фехтувальника не отримувала відчутного струсу.

Розміщення центру удару залежало від довжини зброї та відстані від центру ваги до осі обертання (фактично, зап'ястка руки фехтувальника). Його часто виділяли помітною позначкою на обуху, зокрема коли клинок мав єлмань — її основа зазвичай збігалася з центром удару, утворюючи розширення, придатне для нанесення декору.

Місцезнаходження центрів ваги та удару ми встановлювали експериментально та фіксували відстань до них від вістря клинка у міліметрах (мм).

Форма *поперечного перерізу клинка* дозволяє оцінити проникаючу ефективність леза, що пов'язана із загальною культурою та особливістю виробництва зразка, технічним рівнем його виконання. Так, найпримітивніша й, відповідно, найпростіша у виконанні форма клина має найгірші проникаючі властивості.

Мікротвердість клинкової сталі (М, визначалася за Роквелом, HRC) — важливий практичний показник, який допомагає оцінити не тільки тип використаної у штабі сталі та бойову придатність зброї, а й технічне завдання, яке вирішували у процесі виготовлення клинка. Адже для коваля клинок — насамперед сталеве штаба, різним ділянкам якої слід надати необхідної твердості й пружності.

Найчастіше протилежні за змістом завдання — підвищення міцності та надання пластичності й пружності — вирішували шляхом комбінування ступеня *укову* та методів *ковальської термообробки* — *відпалу* (нормалізації), *загартування* й *відпуску*.

Інші, більш трудомісткі та високоекономічні, способи пов'язані з використанням *пакетної* (дамаської) та *булатної сталі*.

При роботі з пакетом необхідних значень твердості можна було досягнути на стадії кування, регулюючи склад пакету по довжині штаби⁷⁰, остаточно довівши й закріпивши його правильною термообробкою.

Високоякісній булатній сталі надзвичайні твердість та пружність притаманні тільки потенційно. Оптимальних властивостей готовий виріб набуває тільки після ретельно вивіреного, обережного кування та правильної термообробки штаби.

Хоча би в який спосіб досягався результат, розміщення ділянок з меншою та більшою твердістю на шабельних клинках зазвичай незмінне, на відміну від їхніх значень, що можуть суттєво варіюватися. Отже, ми здійснювали виміри у найбільш відповідальних частинах клинка, на які припадало основне робоче навантаження (див. таблицю с. 33).

Очевидно, підвищену твердість мали надавати ділянкам клинка, якими безпосередньо вражали супротивника — вістря та лезу. Натомість у зонах найвищого механічного навантаження штаби на злам віддавали перевагу підвищеній пластичності й пружності — біля хвостовика та у центрі удару.

Щодо мікротвердості булатних клинків, то визначення її за допомогою ультразвукового твердоміра далеко не завжди може дати об'єктивні результати, адже матриця й волокна литого композиту в багатьох випадках (залежно від типу булату) мають протилежні показники. Саме тому ми здебільшого утримувались від проведення цього дослідження для булатів. Наскільки відомо, металографічні досліді, проведені під керівництвом академіка Ф. Тавадзе, свідчать про те, що за рахунок ущільнення укову й особливої термообробки (диференційованого загартування⁷¹ тощо)

давнім ковалям вдавалося варіювати твердість булатних клинків, збільшуючи її у напрямі від хвостовика до центру удару. Найвищих значень мікротвердість досягала на лезі, найнижчих — при основі штаби⁷². Необхідність подібної обробки видається очевидною: незважаючи на видатні якості, булатна сталь непередбачувано вибаглива не тільки у виробництві, але й у процесі експлуатації. Так, у залежності від напрямку «смуғастой» структури механічні властивості клинка поліпшуються у повздовжньому, водночас погіршуючись у поперечному напрямках (або навпаки)⁷³ тощо. Ущільненням укову, зокрема, стабілізували міцність штаби по всій довжині клинка.

Окремо згадаємо про нерівномірну мікротвердість на сусідніх ділянках клинка, що допомагає визначити «історичний» тип сталі. Недостатньо очищена від домішок клинкова сталь була звичайним продуктом ручної ремісничої праці, призначеної для масового споживача.

Стосовно точних прагматичних числових значень мікротвердості давніх клинків, питань досі є більше, ніж відповідей.

Твердість сучасних інструментальних високовуглецевих сталей може досягати значень 62–65 HRC. Саме поблизу 60 HRC знаходяться показники, що, на думку зброярів та споживачів, уможли-

вляють бойове використання сучасної клинкової продукції⁷⁴. З цієї точки зору більшість вивчених нами історичних зразків, зокрема й булатних, виглядають непереконливо. Між іншим, сучасні фахівці погоджуються з тим, що бойові різальні якості клинка визначалися не тільки самою лише високою мікротвердістю, скільки оптимальним співвідношенням твердості, пластичності й пружності. Так, згідно з висновками грузинських дослідників, твердість лез вивчених ними середньовічних клинків з лікваційного булату здебільшого була нижча за 50 HRC⁷⁵.

Не слід також забувати, що буденна практика бойового використання клинків могла висувати на порядок денний особливі вимоги до холодної зброї, про які нині складно достеменно судити, адже чудово відпрацьована століттями випробувань та помилок мілітарна технологія⁷⁶ їх застосування у наш час безнадійно втрачена. Так, однією з важливих характеристик клинкової сталі могла вважатися зносостійкість. Зауважимо, що, за оцінками сучасних фахівців, надзвичайно високою зносостійкістю, наприклад, відзначається загартована в олії булатна сталь, твердість якої не перевищує 40 HRC (зносостійкість загартованої у воді сталі з твердістю більше 50 HRC значно нижча)⁷⁷.

Частина клинка де вимірювали значення мікротвердості	Відносні значення мікротвердості
Вістря та наближені до нього ділянки бойового кінця	Підвищена
Лезо у центрі удару	Підвищена
Штаба у центрі удару	Знижена
Центр ваги	У залежності від розташування; у більшості випадків у першій третині клинка — середня або знижена
Обух	Середня або дещо знижена, порівняно з лезом, на цій ділянці штаби
П'ята та наближена до неї ділянка	Знижена

Інший аспект стосується специфіки постійних бойових навантажень та необхідності реставрувати леза клинків, зазвичай у польових умовах. Так, практика рубання сталевих обладунків та сильних бокових ударів по штабі неминуче призвела б до викришування надто твердого високовуглецевого леза без можливості його оперативного відновлення. Якісний виріб, що зокрема коштував чималих грошей, передбачав тривалу експлуатацію — кращі клинки переживали не одне покоління власників, неодноразово змінюючи оправу та декор. У цьому зв'язку слід згадати про звичайну сільськогосподарську косу, твердість робочої частини якої не перевищує 50 HRC, — саме через необхідність запобігти викришуванню леза при ударних навантаженнях (клепанні)⁷⁸.

З вище наведених міркувань випливає, що верхня межа твердості мала обмежуватися значеннями, мінімально необхідними для ефективного рубання або пробивання панцира, який уже у XVII ст. мав мало спільного з колишнім суцільним, майже непробивним рицарським обладунком.

Нарешті не можна ігнорувати факт впливу на мікротвердість давніх клинків умов їхнього зберігання та експлуатації. Несприятливі обставини протягом століть можуть призвести до знеуглецювання сталі та зниження показників твердості.

Оцінка *стану збереження* зразка, а також відомості про *консервацію та реставраційні роботи* мають важливе значення не тільки з огляду на створення умов його зберігання. Адже нерідко у процесі некваліфікованої реставрації експонат втрачає автентичну форму настільки, що це стає на заваді його дослідженню. Часом зразок «відновлювали» задовго до надходження в останнє місце

зберігання. У такому випадку проблема ще більше ускладнюється, переростаючи у дискусію щодо доцільності відновлення його первісного вигляду.

Утім, поганий стан зразка, хоч як парадоксально, нерідко дає змогу провести його дослідження на найвищому рівні. Так, при вільному доступі до хвостовика можна вивчити написи й клейма, на зламаному навпіл клинку можна без перешкод підготувати мікрошліф та провести повноцінний металографічний аналіз.

Оцінка стану, обґрунтовані рекомендації щодо консервації та реставрації зразка відкривають широкі перспективи його експонування та поліпшення умов зберігання.

Морфологічна характеристика зразка, що одночасно є його словесним портретом, необхідна для введення його у науковий обіг. Вона становить свого роду кістяк, допомагає зробити перші, найзагальніші, висновки про походження експонату, одночасно постачаючи матеріал для подальших, більш спеціалізованих досліджень, зокрема із залученням методів суміжних галузей історичної науки. У процесі опису ми, насамперед, характеризували клинок, потім ефес, в останню чергу — піхви.

Для клинка зазначали матеріал, відносну кривизну, наявність дол, пера або елмані, рікасо, форму бойового кінця тощо.

Розглядаючи ефес, аналізували конструкцію його складових — руків'я, верхів'я та гарди.

В останню чергу описували конструкцію піхов.

При описі визначали розміщення, характер й тип елементів оздоблення, декору.

Розглянуті вище зброезнавчі та матеріалознавчі методи дослідження доз-

воляють зібрати чималий обсяг інформації про зразок як особливе речове джерело. І все ж її виявляється недостатньо для вичерпної атрибуції холодної зброї. Без відповідей залишається чимало питань, пов'язаних з історичним контекстом, обставинами функціонування зразка тощо.

Відтак нині, як і раніше, серед найбільш пріоритетних для дослідника залишаються традиційні методи історичного джерелознавства та суміжних спеціальних історичних дисциплін, що забезпечують актуалізацію важливої з історичного погляду джерельної інформації. Насамперед це стосується оздоблення зброї — саме нанесених на ній символів, для аналізу яких залучають методи символіки, емблематики, геральдики та палеографії.

Відповідно до форми джерельної інформації, яку містять символи на зброї, їх можна поділити на кілька типів.

До першої групи символів належать **зображення**. Схематично, у відповідності до їх символічних значень, їхня форма може відтворювати геометричні фігури, природні явища, рослини, справжніх та міфічних істот. Усі зображення можна також класифікувати за змістовим навантаженням, поділивши їх на клейма, емблеми, герби чи окремі гербові фігури, а також інші групи символів.

У процесі вивчення зображень ми приділяли окрему увагу декоративній стилістиці, в якій оформлено зброю, її **орнаментиці**. Адже різним історико-географічним регіонам у певні хронологічні періоди притаманні своєрідні художні стилі, що вивчаються методами мистецтвознавства.

До другої великої групи символів, нанесених на зброю, належать **написи** (епіграфіка). За змістом це, насамперед, підписи майстрів та відповідаль-

них за виробництво осіб, знаки власної чи корпоративної приналежності (клейма), дарчі, уславлюючі, релігійні та повчальні сентенції, а також знаки, що імітують літери, проте не відповідають абеткам відомих мов — їхній зміст часто так і залишається нерозкритим.

На східних клинках найчастіше зустрічаються написи кількох типів: ім'я зброяра, ім'я правителя, за якого зроблено напис, вислів із Корану, на пошану можновладця, іноді — магічний нумерологічний знак (т. зв. бедух). Зрідка трапляються імена власників. На високоякісних клинках, що пережили не одне покоління власників, могли додавати нові картуші з датами й іменами нових правителів. З прізвищами майстрів нерідко все виглядає ще складніше, бо поряд зі справжніми побутовали «легендарні» імена, які століттями незмінно підтверджували якість усе нових і нових клинків.

Спосіб виконання написів та малюнків на клинках безпосередньо пов'язаний з традиційними ремісничими техніками, що хоча й були загалом подібними в усіх людських спільнотах, проте завжди мали певні регіональні особливості. Походження зброї також уточнюють за змістом написів, каліграфічними й композиційними їх особливостями, елементами декору, притаманного певному періоду та регіону.

На клинковій зброї з України нерідко можна зустріти символіку та епіграфіку місцевого походження. Саме вона здебільшого дає змогу атрибутувати зразок як приналежний місцевій старшині.

Щодо датування, мечі, палаші й шаблі XVI—XVIII ст. ледве вирізняються серед маси іншої стародавньої зброї, стосовно якої можна тільки оперувати поняттями «перед» і «після» (користуючись термінологією Е. Окшотта⁷⁹), і то, зазвичай, окремо для клинка і для оправи.

Для верифікації гіпотез, висунутих на основі аналізу написів та зображень на зброї, обов'язково залучають додаткові джерела різного типу, насамперед *писемні та зображальні*.

В історичному дослідженні будь-якої спрямованості писемні джерела традиційно відіграють провідну роль. В історико-зброєзнавчих студіях їхнє значення також зберігається, проте зміщується у площину верифікації та коригування попередніх висновків, отриманих у ході роботи з речовими джерелами. При дослідженні персональної зброї писемні джерела у вигляді документів та клинкової епіграфіки часом набувають першочергового значення, дозволяючи атрибутувати предмет з надзвичайною точністю. Верифікація історичної легенди, встановлення історичної долі пам'ятки, обставин, за яких придбано зброю, та багато чого іншого залишається практично недосяжним для вивчення у будь-який інший спосіб, окрім аналізу писемних джерел.

Особливе місце в історико-зброєзнавчому дослідженні посідають саме зображальні джерела. За певних умов твори живопису, гравюри та фотодокументи можуть надати дослідникові готову відповідь на цілу низку спірних питань, зокрема щодо приналежності персональної зброї.

Питання щодо «правдивості» художника вочевидь необхідно вирішувати в кожному конкретному випадку окремо. Стосовно використаних у нашій роботі живописних творів зауважимо, що їхня переважна більшість належить до жанру «сарматського» портрета, важливим елементом якого була перебільшена натуралістичність, правдивість зображення. Аналіз відомих речових джерел свідчить, що художні зображення предметів озброєння, хоча й вимагають критичного ставлення, здебільшого відповідають

реальним прототипам та не дають підстав для серйозних сумнівів щодо коректності їхнього виконання.

Інша проблема пов'язана з книжковими репродукціями, виконаними у другій половині XIX ст. Хоча можливості фотографії як неймовірно точного документа були визнані ще в середині століття, однак виготовлення фотографічних зображень, що підлягали тиражуванню за допомогою фотомеханічного друкарського процесу, певний час було пов'язане з художньою обробкою пластин. Оригіналами репродукцій нерідко були майстерно виконані гравюри, які після створення негативу, виготовлення типографських пластин та друку мало відрізнялися від фотографії натури.

Усе це значно утруднює аналіз фотодокументів та репродукцій, хоча серед них часом трапляються видатні у технічному відношенні роботи⁸⁰.

Які б переваги не надавало залучення писемних та зображальних джерел, у центрі джерелознавчого зброєзнавчого дослідження завжди залишається речове джерело — предмет озброєння, конкретний зразок. Зосередження основної уваги на писемних чи зображальних джерелах, може перемістити працю дослідника від галузі історичного зброєзнавства до царини інших дисциплін історичного або мистецтвознавчого спрямування.

Виконавши всі вищезазвані етапи зброєзнавчого дослідження, врешті можна зробити висновок щодо історичного значення дослідженого зразка, визначити дискусійні питання й напрямки подальших студій, а також надати рекомендації щодо його експонування та зберігання.

У підсумку наводимо коротку схему, що відображає основні етапи дослідження речового джерела — клинкової зброї:

1. Вступ, нинішнє місце зберігання, історія надходження та історична легенда, відомості писемних джерел та історія дослідження.
2. Назва, походження, датування, інв. №.
3. Матеріали.
4. Техніки.
5. Технічні параметри зброї.
6. Механіко-кінематичні характеристики.
7. Стан збереження, консервація та реставрація.
8. Морфологічна характеристика: клинок, ефес, піхви.
9. Орнаментика.
10. Символіка та епіграфіка.
11. Іконографія.
12. Висновки, рекомендації.

Розроблена нами схема є необхідною складовою частиною всього зброєзнавчого дослідження. Вона дає змогу вивчати окремі зразки холодної зброї та визначати їхнє місце у площині хронології, приналежності й цінності для історії та мистецтва.

Відіграючи важливу роль в атрибуції зразків, подібна схема має також бути на озброєнні кожного музейного працівника, який досліджує матеріали музейних фондів.

Меч, шабля, палаш.

ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ

Перші експерименти у галузі понятійного апарату та методології зброєзнавства розпочалися ще на стадії становлення цієї науки у середині XIX ст. До початку XX ст. у практиці каталогізації археологічних артефактів, номенклатури державних та приватних колекцій вже було вироблено термінологію та загальну схему описів клинкової зброї. На теренах Росій-

ської імперії їх основою стали записи у Переписних книгах найстаріших зброярських осередків, де ще від XVI ст. усталилась своєрідна термінологічна традиція.

Утім, за параметрами, що зазначалися у каталожних описах XIX—поч. XX ст., та бідним словесним портретом зазвичай годі було навіть зрозуміти, про який саме зразок йдеться, не кажучи вже про відсутність важливих подробиць, на яких базується атрибуція холодної зброї у сучасній науці. Деяко поліпшували ситуацію замальовки та фотомеханічні репродукції, на жаль, доволі рідкісні у ті часи.

У першій чверті XX ст. зброєзнавство обзавелось потужним термінологічним апаратом та типологічними схемами, насамперед завдяки успіхам військової археології. Саме археологи розпочали найбільш ґрунтовні розробки у галузі типології холодної зброї, що супроводжувалось гострою науковою полемікою. Від того часу й донині термінологічна проблематика залишається найбільш дискусійною у зброєзнавстві.

Розглянемо термінологію та етимологію меча, шаблі й палаша, що є головними об'єктами нашого дослідження.

Найдавнішу точно датовану згадку про *мечь* у старослов'янській мові зустрічаємо в «Остромировому Євангелії» (1056—1057). Походження цієї лексеми довгий час становило загадку для фахівців: усі спроби науково обґрунтувати її походження спершу від різноманітних германських форм — *mākia* (давньодатське, рунічне), *māki* (давньосаксонське), *mēse* (англосаксонське) та ін., зокрема й незасвідчених (*mekja-*, *mikja-*), латинського (*macto*) та давньоірландського (*machtaim*) — «колоти», «різати», на решті східнокавказького (*mač'a*) не привели до позитивного результату⁸¹. З них актуальною залишається гіпотеза щодо готського коріння слова меч (*mēki*), роз-

винута європейськими етимологами⁸², хоча й вона викликає гостру полеміку.

В останні десятиліття XX ст., дослідивши проблему з позицій культурної типології, російські фахівці запропонували, очевидно, найбільш перспективну на сьогоднішній день теорію походження цього історичного терміна⁸³. Зауваживши, що назви довгоклинкової зброї здавна замінювали епітетами («світлий», «білий»), Г. Одинцов пропонує шукати витоки слов'янського та германського терміна у кельтській дієслівній основі *mess-* (від індоєвропейського *meik-, mik-* — блищати, виблискувати). У міру падіння військової могутності кельтів та експансії германських племен на терени Західної Римської імперії у IV—VI ст. н. е., запозичений германцями термін був замінений ними на власний, схожий за змістом *brand* або *brant* (полум'яний), очевидно пов'язаний з процесами ковальської металообробки⁸⁴. У слов'ян же, через низку історичних обставин, первісний термін зберігся у відомому нині звучанні.

З цього приводу варто відзначити, що у німецькій мові меч досі пишеться як *schwert*. Це ж слово здавна означало «важкий», «сильний», «потужний». Відтак для німців не останню роль у визначенні меча відігравали його фізичні характеристики⁸⁵. На думку сучасних фахівців, слово *schwert*, так само як англійське *sword*, походять від давньоскандинавського *svaerd*⁸⁶.

Слід відзначити, що сучасні етимологічні дослідження, проведені з широким залученням спеціального історичного матеріалу, часом призводять до несподіваних результатів, додаючи роботи класичним історикам та фахівцям у галузях спеціальних історичних дисциплін. У ході такого історико-етимологічного синтезу Г. Одинцов пов'язав виявлений ще І. Срезневським стародавній термін

сечь з мечами каролінзького типу, що побутували на Русі до кінця X ст. На думку дослідника, відповідний термін зафіксував цілий етап розвитку клинкової зброї, зникнувши разом з різновидом, який він позначав⁸⁷.

Інша гіпотеза пов'язує історичну термінологію з походженням меча від ножа. Так в «Етимологічному словнику слов'янських мов» під редакцією О. Трубачова відзначається, що на матеріалах низки грецьких, латинських, давньоіндійських та давньоіранських назв добре видно архайчне нерозрізнення стародавнього короткого меча та ножа. Далі відзначено, що характерні атрибути ранніх коротких мечів (дволезова робоча частина, її підвищена ширина) усе ж знайшли відображення у назвах (як, напр., латинське *spatha* — «лопата»^{*}). Ці спостереження дослідники залучають як додаткове обґрунтування різного, на їхній погляд, походження лексем, якими давні германці позначали власну короткоклинкову та запозичену у кельтів довгоклинкову зброю⁸⁸.

Зайве говорити про наукову перспективність таких сміливих історико-етимологічних розвідок. Утім, не можна не помітити, що для належної наукової аргументації авторам явно бракує кваліфікації у галузі історії зброї та озброєнь. Очевидно, що за безпосередньої участі зброєзнавців науковий синтез продемонстрував би переконливіші результати.

У зброєзнавчій та археологічній історіографії не менш гостро дискутується проблема визначення меча як виду зброї. Головна проблема полягає у пошуку єдиного типотворюючого критерію — чи може стати ним дволезова

* Дослідники припускають, що латинське «*spatha*» походить від грецького слова «*σπάθη*» (*spathe*), яким греки античної доби позначали різні типи мечів.

робоча частина? З цим питанням безпосередньо пов'язане інше: яку властивість меча вважати найважливішою?

Абсолютна більшість авторитетних дослідників схилиються до думки, що саме клинок є найважливішою частиною клинкової зброї взагалі й меча зокрема. М. Мерперт звертає увагу на те, що насамперед у конструктивних особливостях робочих частин мечів та шабел відбилися загальний рівень металургії епохи, військова тактика, бойовий лад, склад наступального та захисного озброєння тощо⁸⁹. Ця ж думка фігурує у багатьох довідкових виданнях, де меч визначають насамперед як різновид клинкової зброї з прямим дволезовим клинком. Верхів'я й перехрестя ж нерідко вважають ознаками другорядними⁹⁰. Проте саме ці мінливі форми покладені в основу найбільш фундаментальних на сьогоднішній день типологій мечів античності та середньовіччя, адже вони найкраще відображають швидкоплинні тенденції, що стосуються відносно коротких хронологічних періодів.

Більш складний, але водночас ґрунтовний підхід пов'язаний зі спробами виділити основний типотворюючий критерій меча, аналізуючи особливості його удару.

Так, чимало дослідників клинкової зброї акцентують увагу на головній особливості меча, якою вони вважають його рубальну функцію. Частина вчених поділяє думку про те, що меч є комбінованою рубально-колосьною зброєю, яка рівноцінно використовувалась для завдання рубальних, та колосьних ударів, але могла бути й вузькоспеціалізованою⁹¹.

Звичайно, у вирішенні проблеми універсального визначення меча на сучасному рівні не можна не враховувати його кінематичних характеристик.

Мечем будемо вважати довгоклинкову холодну зброю, що має одно- чи дво-

лезовий клинок та пряме симетричне руків'я. За збереження прямизни або незначного вигину штаби різальна кромка клинка може набувати різної форми — прямої, хвилястої тощо й, відповідно, призначатися для завдання рубальних, колосьних та різальних ударів. При різальному ударі кривим мечем з увігнутою (копіс) або S-подібною (махайра, ятаган) лінією леза, на відміну від шаблі, не відбувається шабельної «відтяжки», навпаки, зброя ріже, рухаючись уперед, й для її надійної фіксації у руці використовували потужні верхів'я-обмежувачі.

Наостанок слід назвати типологічні схеми якими ми послуговувалися при роботі з мечами. Це системи, в яких за критерій типотворення обрано форму верхів'я:

Я. Петерсена, необхідна для класифікації середньовічних мечів (Дод. 1)⁹²;

Е. Окшотта, необхідна для класифікації мечів пізньої епохи рицарства (1100–1500 рр., Дод. 2). Використано його ж окрему схему класифікації верхів'їв (Дод. 3)⁹³.

Також виникла необхідність вдатися до класифікаційної схеми, в якій за типотворюючий критерій прийнято клинок. Це класифікація А. Гейбіґа (Дод. 4)⁹⁴, що чудово доповнює класифікаційні схеми Е. Окшотта.

Набагато більш проблемним є термін *палаш*.

Ця історична назва зустрічається у документах XVII–XIX ст. у значенні різновиду холодної клинкової рубально-колосьної зброї на кшталт меча з довгим, широким, прямим і важким однолезовим або дволезим клинком, масивним закритим або напівзакритим ефесом з широкою фігурною гардою і прямим чи відігнутим у бік леза руків'ям.

Вихідною формою, як і для німецького *pallasch*, є угорське *pallós* (кавалерій-

ська шабля), що, у свою чергу, походить від турецького *pala* («прямий»), етимологія якого неясна (можливо, перського походження)⁹⁵. В російській мові термін «палаш» відомий від початку XVII ст.⁹⁶.

Найбільш проблемним виглядає використання терміна «палаш» в археологічній полеміці стосовно так званого «перехідного» типу зброї від меча до шаблі періоду V–VII ст. н.е. Вважається, що у такому значенні термін було введено до наукового обігу Б. О. Рибаківим у 1946 р.⁹⁷.

Слідом за іншими фахівцями зауважимо, що поняття «перехідна зброя» є вельми умовним, адже зазначена форма проіснувала не одне століття. До того ж виявляється, що цей «перехідний» тип зброї має багато проміжних ознак між мечем і шаблею, сумнівних з точки зору типотворення. Користуючись ними, одні й ті самі конструктивні форми деякі фахівці відносять до шабел, інші до палашів, треті — до однолезових мечів. У цьому вбачаємо розбіжності в поглядах серед самих прихильників виділення такої категорії зброї, як палаш. Відтак закономірно порушити питання щодо коректності вживання цього терміна стосовно таких «перехідних» форм Раннього середньовіччя⁹⁸; чимало ж дослідників використовує термін *однолезовий меч*⁹⁹.

Ми не дарма згадали полеміку навколо «перехідного» типу стародавньої зброї. Адже схожі проблеми постають й при дослідженні ранніх різновидів «класичних» палашів XVII ст., коли відбувався пошук оптимальних параметрів цього виду зброї. До кінця XVII ст. палаші займали ніби проміжне становище між мечем та шаблею — розмаїття форм почергово демонструвало перевагу рис шаблі (нахил руків'я, викривлення спинки клинка) або меча (пряме руків'я, широкий прямий клинок з дволезовим бойовим кінцем). Яскравим

прикладом такої зброї є палаш Богдана Хмельницького, розглянутий на с. 144.

Незмінним залишався лише масивний широкий клинок, що зберігав у своїй формі прямизну, насамперед уздовж ле-за. Очевидно саме цю ознаку слід обрати за типотворюючий критерій у нашому дослідженні. Окрім того, палашами очевидно слід називати зброю, що побутувала не тільки від XVII ст. (часу появи самого терміна), але й у XVI ст. — йдеться насамперед про османські зразки. У Європі ж XVI ст. вживалися історичні назви «корд» і «тесак», якими позначали широкий спектр довгоклинкової зброї¹⁰⁰, у тому числі, очевидно, ранні палаші.

Пізні однолезові палаші за механіко-кінематичними властивостями відрізняються від класичних дволезових мечів. Однолезовий палаш внаслідок перерозподілу маси дозволяє завдавати більш потужних ударів, але є менш маневреним і, відповідно, обмежує свободу дій, оскільки вимагає докладання значних зусиль порівняно з дволезовим мечем¹⁰¹.

Палашем називатимемо холодну рубально-колольну, іноді підсилену різальними функціями зброю, однолезовий або полуторний клинок якої зберігає у своїй формі прямизну вздовж ле-за, а ефес має пряме або нахилене під кутом руків'я з простою хрестовидною чи складною гардою. Від XVII ст. поряд із шаблею та шпагою призначався для заміни меча.

І все ж найбільш неоднозначними, навіть інтригуючими видаються пошуки витоків слова «шабля» та наукова полеміка навколо походження та визначення цього виду зброї.

Наукові дебати щодо витоків цієї лексеми розпочалися ще у XIX ст. Від того часу етимологи та історики так і не спромоглися об'єднати зусилля, аби спільно вирішити цю проблему.

У першій половині XX ст. розпочалися ґрунтовні археолого-зброєзнавчі дослідження походження шаблі. Відтоді визначну роль у суто лінгвістичній спершу полеміці почали відігравати нові на той час історичні гіпотези, щоправда, інтерпретовані самими мовознавцями. У цьому зв'язку зауважимо, що основні вади сучасних етимологічних теорій, на наш погляд, пов'язані якраз зі складнощами, які періодично виникають у мовознавців при використанні методів історичної науки. Натомість історики зазвичай обмежуються хіба що цитатами з етимологічних досліджень, рідко зважаючи навіть на наукову критику.

Слово «шабля» у різних мовах пишеться і звучить по-різному, втім, фахівці виділяють спільний корінь *саб-* (*шаб-*), що лежить в основі практично всіх східноєвропейських різновидів терміна — *сабля* (російське), *sabljа* (сербо-хорватське та словенське), *sabja* (македонське та чорногорське), *šable* (словацьке), *сабля* (болгарське), *szabla* (польське), *šavle* (чеське), *sablya* (угорське) та ін.

Найдавніше вживання терміна зафіксовано у слов'янських писемних джерелах. Досі точиться чимало дискусій щодо появи у слов'ян такої не характерної для них лексеми: адже корінь *саб-* (*шаб-*) у слов'янських мовах майже ніде більше, окрім похідних згаданого терміна, не зустрічається. Слід також зауважити, що численні різновиди форми «шабля» виступали лексичним відповідником конкретної групи холодної клинкової зброї з певними конструктивними особливостями (довгий кривий однолезвий клинок)¹⁰² на відміну від загального родового поняття меча й клинка як-то *килидж* (*qīlīč*) у османів або *шамшир* (*shamsher*, *simshīr*) у персів.

Одна з найдавніших теорій пов'язує походження слов'янської форми від пра-

давної єгипетської основи *šf-t*¹⁰³, звідки *šefet* (*кам'яний ніж*), від якого виводять грецьке *ξίφος* (*ксиφος*), арабське *saif*, арамейське *sajrā*. Фонетична адаптація цього слова у слов'ян мала привести до появи знайомої нам форми *сабля*¹⁰⁴. Основні сумніви щодо можливості запозичення слов'янського терміна від зазначеної основи полягають у позірній історичній неймовірності такої події. Насамперед етимологів збентежила хронологічна невідповідність, адже шаблі у країнах Близького Сходу нібито з'явилися значно пізніше, ніж у слов'ян¹⁰⁵. У цьому зв'язку зауважимо, що термін *saif* у арабів хоча й позначав «меч» або «клинок» у загальному розумінні цього слова¹⁰⁶, але також традиційно використовувався для позначення шаблі¹⁰⁷. Згідно з результатами сучасних зброєзнавчих досліджень серед арабів, шабельні клинки поширювалися з підкореної Персії¹⁰⁸, де ця зброя була добре відома вже у IX ст. н.е.¹⁰⁹, отже, хронологічних розбіжностей з її появою у слов'ян не спостерігаємо. Дослідження ж історичного шляху терміна на північний схід з точки зору сучасної науки виглядає цілком можливим (згадаємо про арабо-хазарські війни). Відтак «арабська» теорія видається цілком перспективною на мовознавчий погляд, проте потребує детальної історичної розробки.

І все ж сучасний етимологічний аналіз свідчить, насамперед, про східне походження терміна (звідки він поширювався, очевидно, разом з самою зброєю) та його цілеспрямований рух у західному напрямку. Так, слово *шабля* від XI ст. увійшло до повсякденного вжитку спочатку слов'ян та мадярів, потім інших народів Європи. На цьому шляху лексема зазнавала змін. Очевидно у західноєвропейських назвах адаптовано той самий термін — у Німеччині *säbel*: спершу *sewel*, *sebel*, *sabel*, від XV ст.; у Франції

sabre: спершу *sable*, від XVII ст.; в Іспанії *sable* тощо. У підсумку багаторічних досліджень основною робочою гіпотезою етимологів стала ідея запозичення слов'янами лексеми *сабля* з мови якогось із кочових етносів — східних сусідів слов'ян. Так, у європейській етимології точилося багато дискусій навколо можливого тюркського коріння слова *шабля*¹¹⁰, зокрема у зв'язку з тюркським та турецьким *sap* (руків'я, стеблина, з'єднувати)¹¹¹. Нині хибність цієї гіпотези вважається доведеною¹¹². Нагадаємо, що у середовищі тюркомовних кочовиків, як і на теренах створеної за їхньої безпосередньої участі Османської імперії, для позначення шаблі утвердилася інша лексема, а саме тюркське *qılıç* (килидж, кіліч), що означає *меч* у найширшому значенні цього слова¹¹³.

Досі поширеною залишається неодноразово розкритикована ще у середині XX ст. теорія походження слов'янської назви від угорського *sablya* (*шабля*), що у свою чергу виводили від угро-фінського *szab-*, *szabni* (*різати*)¹¹⁴. На думку більшості фахівців, ця етимологія не витримує ані історичної, ані мовознавчої критики, угорське ж *sablya* насправді походить від сербо-хорватського або словенського *sablja*.

Як бачимо, наразі кожна із запропонованих у різний час етимологічних теорій викликає серйозну полеміку та пов'язана з цілою низкою супутніх проблем. Відтак у 80-х роках XX ст. російські фахівці започаткували новий перспективний напрям пошуків витоків лексеми *сабля*¹¹⁵. Мова йде про можливість її запозичення у сармато-аланських племен, сусідів слов'ян. Ця ідея розвинута у розробках болгарських фахівців, які ще від середини XX ст. намагалися обґрунтувати походження однієї з найдавніших у Східній Європі болгарської лексеми *сабя* від праболгарської основи¹¹⁶. Нині її пов'язують

з аланським *šāb* чи *šān* у значенні «холодна зброя, кинджал ...»¹¹⁷. Зауважимо, що ця теорія має тверде історичне підґрунтя завдяки детальній розробці сармато-аланської теорії походження шаблі.

Не менше за виявлення витоків загадкової словоформи науковців цікавить її подальший розвиток з метою визначити: якому з народів належить прерогатива її поширення в Європі. Нині існує кілька теорій слов'янського походження терміна, зокрема через давньоруську та сербо-хорватську мови. Часом пошуки межують з курйозом. Так, у класичному етимологічному словнику польської мови О. Брюкнера слово *szabla* пов'язується з церковнослов'янським *саблища* (курка)¹¹⁸. Автор проводить аналогію слов'янської назви для зброї кочовиків з вигнутим пір'ям півнячого хвоста! На нашу думку такі теоретично цікаві спостереження мало чим можуть зарадити у пошуках витоків терміна. У давньоруській мові дійсно існувало слово *сабль* (*нівень*). Ймовірно, воно пов'язане з назвою зброї, але навряд чи свідчить про щось інше, окрім войовничості цього птаха*, так само як *мечькъ* (ведмідь) та *мечька* (ведмедиця) навряд чи мають відношення до витоків лексеми *меч* (клинкова зброя), розглянутої нами вище. Адже одночасно з цими назвами, принаймні від XI ст., повноцінно функціонувало давньоруське слово *сабля* у значенні клинкової зброї¹¹⁹.

На користь давньоруської першості терміна свідчить чимало аргументів історичних та етимологічних, зокрема присутність у складі більшості назв літери «л», що спершу не була притаманна лексемі (читалась як *sabja*), уперше з'явив-

* Російські етимологи усе ж розглядають походження назви птаха від назви зброї.

шись саме в давньоруських джерелах¹²⁰. Російські мовознавці також зауважують народно-розмовний характер слова, його формування та поширення в умовах живих контактів, а не книжним шляхом.

У цьому зв'язку також цікаво простежити витоки українського та білоруського *шабля*, де замість початкового *с-* бачимо *ш-* [š]. Оскільки аналогічне написання можна віднайти у цілій низці східноєвропейських мов — польській, литовській, чеській, словацькій, навіть італійській та давньонімецькій, постає питання щодо мови-першоджерела цієї форми. Відтак досі існують суперечливі гіпотези її походження. Згідно з однією, українсько-білоруське *шабля* утворилося водночас із *сабля* як похідна від первинної, невідомої нині східної лексеми, пізніше інтегрувавшись у польську¹²¹. Про це може свідчити хоча б наявність форми *шабла* (кинджал, ніж) у половецькій мові. Проте ця теорія надто вразлива для критики: писемні джерела свідчать, що фонетична форма *сабля* набагато давніша і безперечно була первинною не тільки в українській та білоруській, але й польській мовах (давньопольське *sabla*). Окрім того, у відомих писемних пам'ятках україно-білоруське *шабля* зафіксовано пізніше, ніж польське *szabla*. Відтак, зважаючи на історичні джерела, етимологи, зокрема й українські, схилиються до думки про запозичення народами-сусідами поляків пізнішого, саме польського написання, що утворилося в результаті так званого мазуріння, тобто заміни [s] на [š]¹²².

Підвищена увага етимологів до давніх східноєвропейських мов у зв'язку з дослідженням витоків слова *шабля* цілком зрозуміла. Адже історичні студії історії шаблі переконують, що саме болгари, слов'яни та мадяри першими серед європейців долучилися до цього виду зброї. Але питання щодо того, в якій мо-

ві вперше з'явилося це слово, досі залишається остаточно не вирішеним, хоча для цього вже накопичено чимало фактичного матеріалу. Очевидно, що шлях до розв'язання цих проблем полягає в інтеграції зусиль істориків та мовознавців.

У зброєзнавстві наразі так і не склалося єдиного універсального визначення шаблі. Це пов'язано не тільки з відсутністю єдиної загальноновизнаної сучасної теорії її походження, великою різноманітністю форм цього типу зброї, а й з методологією укладання термінологічного апарату¹²³, який у зброєзнавстві традиційно формується у кожному дослідженні окремо, залежно від його мети, завдань, хронологічних та територіальних меж.

Не заглиблюючись нині в історію археолого-зброєзнавчих дискусій¹²⁴, відзначимо тільки, що ґрунтовний аналіз характеру удару клинка з метою встановлення типотворюючого критерію вперше було проведено саме у зв'язку з проблематикою визначення *шаблі*¹²⁵.

Як і в нашій попередній праці, **шаблею будемо називати холодну січну різально-колющу довгоклинкову зброю, яка сформувалася в кінці VII — на початку VIII ст. н.е. Клинок шаблі кривий, з лезом на вигнутому боці та обухом на увігнутому, має вістря та хвостову частину для кріплення ефеса. Прямий перпендикулярний удар шаблі має круговий рубально-різальний характер й у більшості випадків дає змогу сполучити в єдиному русі обидві його фази (ураження — витягнення). Основний спосіб носіння шаблі — збоку при стегні у спеціально пристосованих піхвах.**

Вищенаведене визначення найкраще характеризує тип зброї з кривим клинком, досліджений у нашій роботі.

У результаті розвитку довгоклинкової зброї сформувались усталені типи ша-

блі, що поширювались у культурно та економічно пов'язаних між собою історико-географічних регіонах. Під «*усталеним типом*» розуміємо найчастіше повторюване поєднання клинка та оправ (насамперед верхів'я та гарди) визначеної форми у певному історико-географічному регіоні протягом визначеного хронологічного періоду. Для визначення повноцінного типу необхідно також, щоб ідентичні морфологічні характеристики були неодноразово виявлені та зафіксовані в історичних джерелах різних типів — насамперед, звичайно, речових.

Оскільки у вжитку зустрічалися найрізноманітніші поєднання ефесів та клинків, яких було не менше за «усталені типи», постає проблема класифікації «нетипових» зразків. Для загальної морфологічної характеристики шаблі в таких випадках будемо використовувати допоміжний термін — «оправа», яким позначатимемо насамперед тип верхів'я. Наприклад: *шамшир* (тип клинка)

в оправі *карабелі* (тип верхів'я). Окремі нетипові зразки кінця XVIII — першої половини XIX ст., створені на основі статутних європейських моделей, називатимемо просто «шабля».

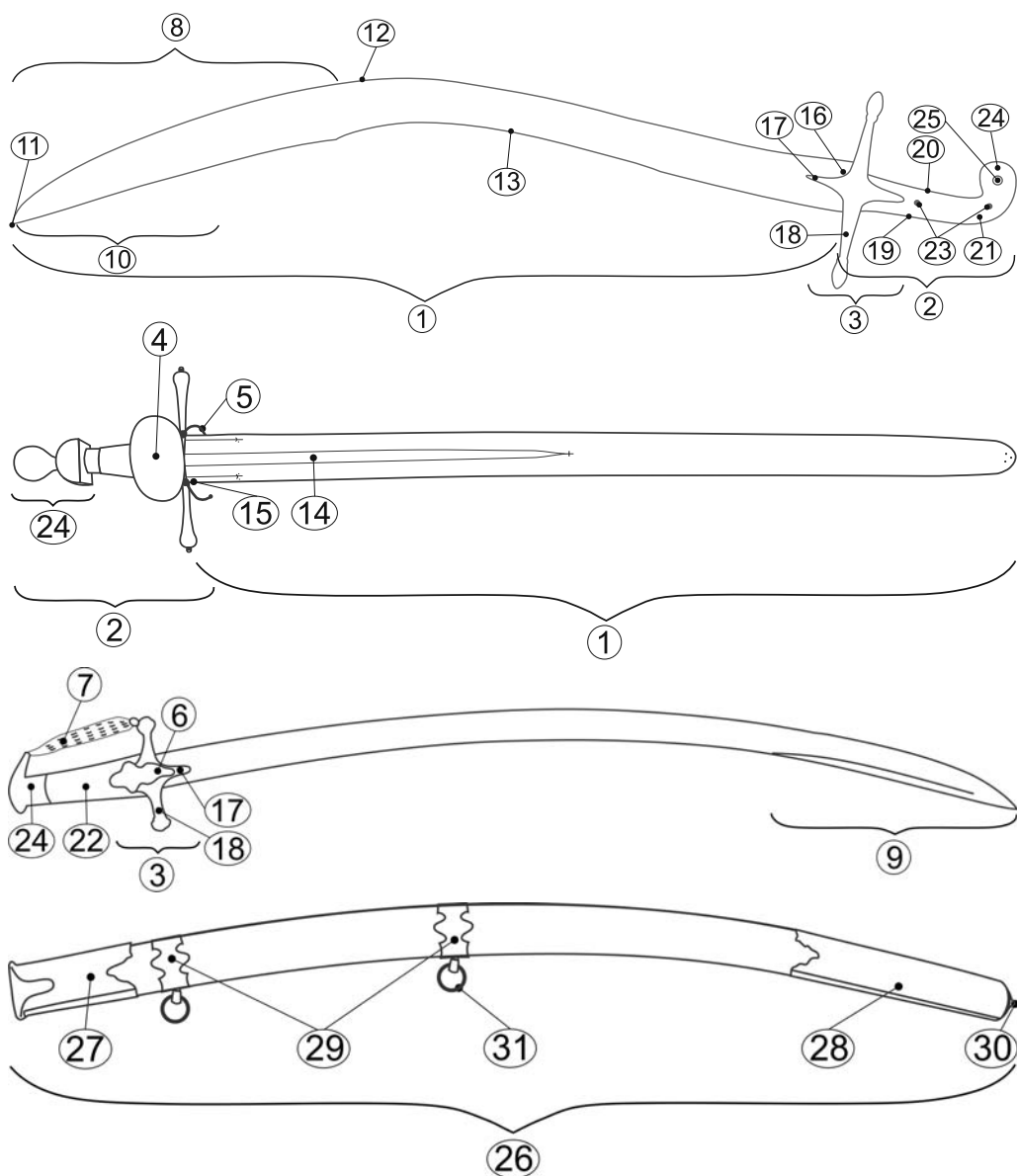
Окремо аналізували форму гарди, яка зазвичай виступає допоміжною ознакою.

Отже, за основний класифікаційний критерій при типологізації східних та центральноєвропейських шабел XVII — першої половини XVIII ст. ми приймаємо сполучення характерної шабельної оправ з клинком, і тільки потім — окремі особливості клинка та оправ. Більш детально визначення та походження історичних типів шабел ми розглянемо в розділі 1.2. Нижче наводимо таблицю, що у загальному вигляді відображає прийняту у роботі класифікацію досліджених нами шабел.

Усі розглянуті у роботі мечі, палаші й шаблі складаються з однакових конструктивних елементів, представлених на графічній *схемі 2*.

ТИПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ШАБЕЛЬ, ДОСЛІДЖЕНИХ У РОБОТІ							
КЛИНОК ВЕРХІВ'Я	Зооморфне	Стилізована голова птаха	Ковпачок прямий, або зігнутий під тупим кутом	Ковпачок зігнутий під прямим кутом	Комоподібне	Прямий ковпачок з козирком	Мигдале- видне
Лев'ячий хвіст (пазур)	—	Шамшир в оправі карабелі	—	Шамшир	Шамшир в оправі килиджа	—	—
Сильно- викривле- ний з елманню чи пером	Шабля орла	Карабеля	Шабля з верхів'ям- ковпачком	—	Килидж	Гусарська карабеля (козацька)	Польсько- угорський, гусарська
Інші типи без елмані					—	—	
ЕФЕС	Відкритий, з гардою у вигляді хрестовини з перехрестям						Відкрито- го, напів- закритого, або закрито- того типу

Схема 2. Складові частини довгоклинкової зброї: 1 — клинок (штаба); 2 — ефес; 3 — гарда у вигляді хрестовини з перехрестям; 4 — щиток; 5 — захисні дуги; 6 — пальюк; 7 — ланцюжок; 8 — єлмань; 9 — перо; 10 — бойовий кінець; 11 — вістря; 12 — лезо; 13 — обух та спинка клинка; 14 — доли; 15 — рікасо; 16 — п'ята, або основа клинка; 17 — нижній шип перехрестя; 18 — задній кільйон; 19 — каптурець; 20 — гіверса (каптурець); 21 — щічки руків'я; 22 — насадне руків'я; 23 — нюти (заклепки); 24 — верхів'я (голівка); 25 — отвір для темляка; 26 — піхви; 27 — устя; 28 — наконечник; 29 — обоймиці; 30 — гребінь (башимак); 31 — кільця.

Примітки до вступної частини

- 1 Див., напр.: Дуров В. А. Русское наградное оружие / Валерий Дуров. — М.: Фонд содействия авиации «Русские витязи», 2010. — 324 с.
- 2 У цьому зв'язку хотілося б згадати унікальні дослідження В. Квасневича: Kwaśniewicz W. Historia szablą pisana, czyli szable znanych Polaków I i II Rzeczypospolitej / Włodzimierz Kwaśniewicz. — Zielona Góra, 1997; Його ж. Szable sławnych Polaków / Włodzimierz Kwaśniewicz. — Warszawa: Bellona, 2006. — 150 s.
- 3 Кулинский А. Н. Русские именные клинки / А. Н. Кулинский. — СПб.: Атлант, 2011. — 632 с. — (Энциклопедия русской армии).
- 4 Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: в 2 ч. / Д. И. Эварницкий — СПб: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. Ч.1. — 1888. — С. 241, 265. Ч.2. — 1888. — С. 25, 46, Рис. 7.
- 5 Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків. Т.1 / Д. І. Яворницький; [пер. з рос. І. І. Сварника]. — Львів: Вид-во «Світ», 1990. — С. 164–168.
- 6 Див., напр.: Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. — К.: Тип. Милевского, 1898. — 86 с.; Каталог коллекции древностей А. Н. Поль в Екатеринославе. Вып. 1 / [сост. К. Мельник]. — К.: Тип. С. В. Кульженко, 1893. — 218 с.
- 7 Лазаревський О. Сабля Мазепи / А. Л. // Киевская старина. — 1883. — № 1. — С. 213. — (Известия и заметки).
- 8 Див., напр.: Стороженко А. В. К истории Войска Запорожского при Сагайдачном / А. В. Стороженко // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — 1910. — Кн. 21, вып. III. — С. 102.
- 9 Див., напр.: Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. — 1937. — Т. CLIV. — С. 55.
- 10 Грушевський М. С. Історія України–Руси. Т.6 / Михайло Грушевський. — Київ–Львів, 1907. — (Репринт / К., 1991). — С. 386–387.
- 11 Грушевський М. С. Бронзові мечі з Турецького повіту / М. Грушевський // Розвідки і матеріали до історії України–Руси. Т. 4. — Львів, 1902. — С. 4.
- 12 Крип'якевич І. П. Історія Українського війська. Т.1 / Іван Крип'якевич, Богдан Гнатевич. — Львів: Вид. Івана Тиктора, 1936. — (Репринт / Бібліотечка журналу «Пам'ятки України»; К., 1992; вип. 17). — С.257–260; 270–272.
- 13 Там само. — С. 259.
- 14 Mańkowski T., Sztuka Ormian lwowskich / Tadeusz Mańkowski. — Kraków, 1934. — 163 s. — (Prace komisji historii sztuki; t. VI.; zeszyt I.); Mańkowski T. Sztuka Islamu w Polsce w XVII i XVIII wieku / Tadeusz Mańkowski. — Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1935. — 126 s.; Mańkowski T. Orient w polskiej kulturze artystycznej / Tadeusz Mańkowski. — Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. — 256 s. — (Studia z Historii Sztuki; t. VIII).
- 15 Meyer S. Tatarskie pochodzenie szabel polskich zwanych «ormiańskimi» / Stanisław Meyer // Broń i Barwa. — 1936. — R III, №6. — S. 142.
- 16 Dziewanowski W. Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce / Władysław Dziewanowski. — Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1935. — 224 s.
- 17 Див., напр.: Jarnuszkiewicz Cz. Szabla wschodnia i jej typy narodowe / Czesław Jarnuszkiewicz. — London: Antykwariat R. Wenika, 1973. — 103 p.; Żygulski Z. jun. Broń w dawnej Polsce. Na tle

- uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu / Żygulski Zdzisław jun. — Warszawa: PWN, 1975. — S. 279-280; Квасневич В. Польские сабли / В. Квасневич; [пер. с пол.]. — СПб.: Атлант, 2006. — С. 33-34.
- 18 Див.: Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / Голобуцький В. О. — К.: Вища школа, 1994. — 539 с.; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Крип'якевич І. П. — К.: Вид. АН УРСР, 1954. — 536 с.
- 19 Тис-Крохмалюк Ю. Воєнний похід Сагайдачного на Москву / Юрій Тис-Крохмалюк. — Львів, 1936. — С. 9.
- 20 Його ж. Бої Хмельницького (військово-історична студія) / Ю. Тис-Крохмалюк. — Мюнхен: Вид. Братства кол. вояків І-ої Української Дивізії УНА, 1954. — 184 с.
- 21 Сидоренко В. О. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. / Сидоренко В. О. // Праці Київського держ. іст. музею. — К., 1958. — Вип. 1. — С. 99–118; Його ж. Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI–XVII ст. / Сидоренко В. О. // Укр. іст. журн. — 1965. — № 9. — С. 114–118; Його ж. Військові реліквії / Сидоренко В. О. // Архіви України. — 1967. — № 3. — С. 41–43; Його ж. Зброя XVI–XVII століть на Україні — пам'ятка історії та мистецтва / Сидоренко В. О. — К.: УТОПІК, 1970. — 20 с.; Його ж. Доповідь на другій всесоюзній конф. істориків вітчизняної зброї у м. Тбілісі (Грузія) // Архіви України. — 1970. — № 1. — С. 94. Його ж. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. / Сидоренко В. О. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 161–169; Його ж. Виробництво зброї на Україні у XVI–XVII ст. / Сидоренко В. О. // Середні віки на Україні. — К., 1973. — Вип. 3. — С. 26–42; Його ж. Зброя місцевого виробництва на Україні епохи визвольної війни / Сидоренко В. О. // Укр. іст. журн. — 1978. — № 9. — С. 75–81.
- 22 Жолтовський П. М. До історії художнього лиття металу на західних землях України в XIV–XVII ст. / П. М. Жолтовський. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. — 1957. — № 3. — С. 120–144; Його ж. Художній метал: історичний нарис / П. Жолтовський. — К.: Мистецтво, 1972. — 112 с.; Його ж. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. / П. М. Жолтовський. — К.: Наук. думка, 1973. — 132 с.; Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. / М. З. Петренко — К.: Наук. думка, 1970. — 208 с.
- 23 Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. — Львів: Слово, 1992. — 304 с.; Його ж. Музей-заповідник «Козацькі могили»: фотопутівник / І. К. Свешніков. — Львів: Каменяр, 1990. — 94 с.
- 24 Див.: Бадаєв Д. В. Холодна зброя як елемент козацького комплексу озброєння у колекції Харківського історичного музею / Бадаєв Д. В. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2004. — Вип. 13. — С. 127–131; Его же. Ручна зброя козацької доби (XVI–XVIII ст.) на Слобожанщині (за матеріалами музейних колекцій) / Бадаєв Д. В. // Київська старовина. — 2004. — № 2. — С. 115–118; Его же. До питання про списи козацької доби (за мат-лами колекції Вінницького краєзн. музею) / Бадаєв Д. В. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 114–118; Его же. Сабля с острова Чертомлык

- из коллекции Харьковского исторического музея / Бадаев Д. В. // Сб. докладов науч.-практ. конф., посвященной 90-летию со дня открытия Бахчисарайского музея. — Симферополь, 2007. — С. 21–26; Его же. Оружие эпохи русско-турецкой войны 1877–1878 гг. в коллекции Харьковского исторического музея / Бадаев Д. В. // Дриновський зб. — Харків–Софія, 2008. — Т. III. — С. 423–426, та ін.
- 25 Див., напр., видання Музею історії зброї (м. Запоріжжя), мат-ли конф. Музею історії запорозького козацтва (Національного заповідника «Хортиця»).
- 26 Мельник Б. В. Шабля / Борис Мельник. — Наукові записки. / Львівський історичний музей. — Львів, 1994. — Вип. II–III. — С. 252–281; Його ж. Львівські зброярі / Борис Мельник. // Наукові записки / Львівський історичний музей. — Львів, 1999–2001. — Вип. 8–10.
- 27 Мінжулін О. І. Реставрація творів з металу: підручн. [для студ. вищих худ. навч. закладів] / Олександр Мінжулін. — К.: Спалах, 1998. — 234 с.
- 28 Див., напр.: Україна — козацька держава: ілюстр. історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упор. Володимир Недяк]. — К.: ЕММА, 2005. — 1216 с.; Національний музей історії України = The national museum of the history of Ukraine: науково-популярний фотоальбом / [Л. Ковтанюк, Л. Строкова та ін.]. — К.: ЕММА, 2001. — 217 с.
- 29 Див., напр.: Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція) / Юрій Савчук; Мін. культури і туризму України, Держ. служба контролю за переміщенням культурних цінностей через держ. кордон України, Нац. музей історії України, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАНУ. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. — 96 с.
- 30 Україна — козацька держава...
- 31 Фролов Б. Е. Холодное оружие кубанских казаков / Б. Е. Фролов. — Краснодар: Диапазон В, 2009. — 320 с.; Его же. Военный лексикон кубанских казаков: словарь-справочник / авт.-сост. Б. Е. Фролов; адм. Краснодар. края. — Краснодар: Тип.: «Краснодарские известия», 2007. — 192 с.
- 32 Див., напр.: Żygulski Ż. jun. Uzbrojenie i taktyka Kozaków Zaporoskich / Zdzisław Żygulski jun. // Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. — Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2005. — Cz. XII. — S. 25–40.
- 33 Lebedynsky I. Armes Cosaques et Caucasiennes et les Armes Traditionnelles d'Europe Orientale (les) / I. Lebedynsky. — La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 1990. — 136 p.
- 34 Плавінські М. А. Нарысы гісторыі клінковай зброі X–XIII стагоддзяў на Беларусі / М. А. Плавінскі. — Мінск: Выдавец І. П. Логвінаў, 2009. — 158 с.; Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV — канцы XVI ст. / Ю. М. Бохан. — Мінск: Беларуская навука, 2008. — 449 с.; Его же. Зброя Вялікага княства Літоўскага 1385–1576 / Ю. М. Бохан. — Мінск: Беларусь, 2003. — 88 с.; Его же. Турнірныя традыцыі ў Вялікім княстве Літоўскім у XIV–XVI стагоддзях / Ю. М. Бохан. — Мінск: І. П. Логвінаў, 2008. — 76 с.

- 35 Див., напр.: Turney High H. *Primitive War. Its Practice and Concepts* / Harry Turney High. — Columbia, SK: University of South Carolina Press, 1971. — 288 p.; Keegan J. *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme* / John Keegan. — London: Penguin Books, 1976. — 372 p.
- 36 Див., напр.: Беляков А. Л., Оружиеведение: в 3 ч. / Беляков А. Л., Матюшенков А. Н., Попова Т. В. — Челябинск: Челябинский юридический институт МВД России, 2002–2004.
- 37 Бялік О. М. Структурний аналіз металів. Металографія. Фрактографія: підручник / [О. М. Бялік, С. Є. Кондратюк, М. В. Кіндрачук, В. С. Черненко]. — К.: ВПІ ВПК «Політехніка», 2006. — С. 13.
- 38 Див., напр.: Feuerbach A. *Indo-Persian Blades in the Collection of E. Gene Beall* / Dr. Ann Feuerbach. — Електрон. дані. — Режим доступу: <http://www.vikingsword.com/ethsword/beallcollection.pdf>. — Назва з екрану. — 44 p.
- 39 Аносов П. П. О булатах / П. П. Аносов // Аносов П. П. Собр. соч. / П. П. Аносов; [ред. колл.: акад. И. П. Бардин, чл.-кор. АН СССР А. М. Самарин (отв. ред.) и др.]. — М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1954. — С. 142.
- 40 Sachse M. *Damascus Steel. Myth, History, Technology, Application* / Manfred Sachse. — Düsseldorf: Verlag Stahleisen, 2008. — P. 72–73; Feuerbach A. M. *Crucible Steel in Central Asia: Production, Use and Origin: a dissertation in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy* / Anna Marie Feuerbach; University College London; Institute of Archaeology. — London, 2002. — P. 204–206.
- 41 Feuerbach A. M. *Crucible Steel...* — P. 237–238;
- Толмачова М. М. Технологія виготовлення салтівських шабел / М. М. Толмачова. — Електрон. дані. — Режим доступу: <http://www.myslencedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Applied/SaltovoSabres.html>. — Назва з екрану.
- 42 Feuerbach A. M. *Crucible Steel...* — P. 239. Sachse M. *Op. cit.* — P. 18.
- 43 Толмачова М. М. Вказ. праця.
- 44 Амаглобели Б. Г. Гетерогенная структура булатной стали и возможность ее получения: дисс... канд. техн. наук: спец. 05.16.01 «Металловедение и термическая обработка металлов» / Амаглобели Бадри Геронтьевич; Ин-т металлургии им. 50-летия СССР. — Тбилиси, 1984. — С. 74, 77.
- 45 Закон України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» (18 листопада 1997 року N 637/97-ВР). — Розд I. — Ст 1. — П. 21.
- 46 Там само.
- 47 Там само. — П. 2–4.
- 48 Див., напр.: Zabłocki W. *cięcia prawdziwą szablą* / Wojciech Zabłocki. — Warszawa: Sport i Turystyka, 1989. — 348 s.
- 49 Детальніше див.: Al-Sarraf S. *Close Combat Weapons in the Early 'Abbāsid Period: Maces, Axes and Swords* / Shihab Al-Sarraf. // *A Companion to Medieval Arms and Armour* / [ed. by David Nicolle]. — Woodbridge, Suffolk: Boydell Press, 2002. — P. 150.
- 50 Див.: Hoyland R. G. *Medieval Islamic Swords and Swordmaking. Kindi's treatise «On swords and their kinds»* (edition, translation, and commentary) / Robert G. Hoyland, Brian Gilmour; [introduction by James Allan]. —

- Oxford: Gibb Memorial Trust, 2006. — 216 p.
- 51 Talhoffer H. *Medieval Combat: A Fifteenth-Century Illustrated Manual of Swordfighting and Close-Quarter Combat* / Hans Talhoffer; [transl. and ed. by Mark Rector]. — London: Greenhill Books, 2000. — P. 15.
  - 52 Anglo S. *The Martial Arts of Renaissance Europe* / Sydney Anglo. — New Haven and London: Yale University Press, 2011. — P. 95–98.
  - 53 Great Representation of the Art and Use of Fencing by Ridolofo Capoferro / [ed. by R. Kay, transl. by J. Swagner and W. E. Wilson]. — Електрон. дані. — 2009. — Режим доступу: <http://mac9.ucc.nau.edu/manuscripts/CapoFerro-GRAUF.pdf>. — Назва з екрану. — P. 3.
  - 54 Anglo S. *Op. cit.* — P. 100.
  - 55 Федоров В. Г. Холодное оружие / В. Г. Федоров. — СПб: Тип. «Артиллерийского журнала», 1905. — (Репринт / М.: Альпина Бизнес Букс, 2008). — С. 26.
  - 56 Ллост Ж., Резек П. Сабли французской армии / Жан Ллост, Патрик Резек; [пер. с фр.]. — Жигулевск: Стрелец, 2009. — С. 27; Zabłocki W. *Op. cit.* — S. 67, 80; Квасневич В. Польские сабли... — С. 47; Лайбле Т. Меч. Большая иллюстр. энциклопедия / Томас Лайбле; [пер. с нем.]. — М.: Омега, 2008. — С. 111–112; Ledóchowski S. *Polskie szable paradne* / Stanisław Ledóchowski. — Warszawa: KAW, 1980. — S. 4.
  - 57 Плетнева С. А. Древности черных клобуков / С. А. Плетнева // *Археология СССР. Свод археологических источников.* — М.: Наука, 1973. — Вып. Е1-19 — С. 17.
  - 58 Денисова М. М. Русское оружие: краткий определитель русского боевого оружия XI–XIX вв. / Денисова М. М. — М.: Госкультпросветиздат, 1953. — С. 37; Кулинский А. Н. Атрибуция и описание холодного и некоторых видов ручного метательного оружия и штыков: методические рекомендации / А. Н. Кулинский. — СПб.: Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, 2007. — С. 32–33.
  - 59 Жан Ллост, Патрик Резек. Указ. соч. — С. 28.
  - 60 Anglo S. *Op. cit.* — P. 95.
  - 61 Ibid. — P. 97.
  - 62 Федоров В. Г. Указ. соч. — С. 36.
  - 63 Там же. — С. 32.
  - 64 Al-Sarraf S. *Op. cit.* — P. 172–173.
  - 65 Ibid. — P. 173–174.
  - 66 Talhoffer H. *Op. cit.* — P. 15.
  - 67 Anglo S. *Op. cit.* — P. 97.
  - 68 Федоров В. Г. Указ. соч. — С. 33.
  - 69 Там же. — С. 157.
  - 70 З персонального спілкування з Б. Поповим (літо 2011 р.).
  - 71 Амаглобели Б. Г. Указ. соч. — С. 64, 70.
  - 72 Назаренко В. Р. Булат — мрія і дійсність мого життя / Василь Назаренко. — Київ–Черкаси: Інлес, 2009. — С. 112; Амаглобели Б. Г. Указ. соч. — С. 63, 76.
  - 73 Амаглобели Б. Г. Указ. соч. — С. 52.
  - 74 Див., напр., таблицю характеристик сучасної ножової клинкової сталі у книзі: Хорев В. Н. Твой нож / В. Н. Хорев, М. Б. Ингерлейб. — Ростов н/Д: Феникс, 2007. — С. 20.
  - 75 Див.: Тавадзе Ф. Н. Механические свойства булатной стали / Тавадзе Ф. Н., Амаглобели Б. Г., Инанишвили Г. В. // *Сообщения АН ГССР.* — 1984. — Т. 113, № 3. — С. 589–592.
  - 76 Термін використано у тому ж значенні, що й у праці: Vries de K. *Medieval Military Technology* / Kelly

- de Vries. — Peterborough, UK: Broadview Press, 1992. — 340 p.
- 77 Назаренко В. Р. Вказ. пр. — С. 317–318.
- 78 Там само. — С. 323.
- 79 Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Эварт Окшотт; [пер. с англ.]. — М.: Центрполиграф, 2007. — С. 11–15.
- 80 Див., напр.: Каталог украинских древностей...
- 81 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 2 / Макс Фасмер; [пер. с нем. О. Н. Трубачева]. — М.: Прогресс, 1986. — С. 613; Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / [под ред. Трубачева О. Н.]. — М.: Наука, 1993. — Вып. 18. — С. 40.
- 82 Szemerényi O. *Germanica I* (1–5) / O. Szemerényi // *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, begründet von A. Kuhn. — Berlin–Göttingen, 1979. — № 93. — S. 114.
- 83 Одинцов Г. Ф. К истории др.-рус. мечь. I / Г. Ф. Одинцов // *Этимология 1982: Сб. науч. статей / Ин-т рус. яз. АН СССР*. — М.: Наука, 1985. — С. 104–113.
- 84 Арендт В. В. О «мечах харалужных» в «Слове о полку Игореве» // К 40-летию ученой деятельности акад. А. С. Орлова: сб. науч. статей. — Л., 1934. — С. 341; Одинцов Г. Ф. Указ. соч. — С. 109, 111.
- 85 Лобач Д. В. Генеза меча на території Європи від найдавніших часів і до середини XVII ст.: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Лобач Данило Вікторович; Держ. заклад «Луганський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». — Луганськ, 2012. — С. 40.
- 86 Лайбле Т. Указ. соч. — С. 58.
- 87 Одинцов Г. Ф. Указ. соч. — С. 105.
- 88 Этимологический словарь славянских языков... — С. 41.
- 89 Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // *Советская археология*. — 1955. — Вып. 23. — С. 150.
- 90 Див., напр.: Кирпичников А. Н. Меч // *Большая советская энциклопедия* — М.: Советская энциклопедия, 1974. — Т. 16. — С. 200; Ибрагимбеи Х. М. Меч // *Советская военная энциклопедия*. — М.: Воениздат, 1978. — Т. 5. — С. 274; *The Complete Encyclopedia of Arms & Weapons* / [ed. by Leonid Tarassuk, Claude Blair]. — N.Y.: Simon and Schuster, 1982. — Р. 465; *Большая энциклопедия оружия (Самое полное совр. изд. Более 6000 оружейных терминов и понятий)*. — М.: Эксмо, 2008. — С. 281.
- 91 Детальніше див.: Тоїчкін Д. В. Проблеми термінології, понятійного апарату та огляд типологій клинкової зброї / Денис Тоїчкін // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць та спогадів пам'яті В. О. Замлинського*. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. — Ч. 6, част. 1. — С. 224–245.
- 92 Петерсон Я. Норвежские мечи эпохи викингов / Ян Петерсон; [пер. с норвежск.]. — СПб.: Альфарет, 2005. — (Оружие разных эпох). — 352 с.
- 93 Oakeshott E. R. *Records of the Medieval Sword* / Ewart Oakeshott. — Woodbridge: Boydell Press, 2007. — 320 p.
- 94 Geibig A. *Beiräge zur morphologischen Entwicklung des Schwerts im Mittelalter: Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland* / Alfred Geibig. — Noemünster: Wachholtz, 1991. — 208 s.

- 95 Фасмер М. Указ. соч. Т. 3. — М.: Прогресс, 1987. — С. 191; Етимологічний словник української мови. Т. 4. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 262; Одинцов Г. Ф. К истории старорусских названий мечей / Г. Ф. Одинцов // Этимология 1979: сб. науч. статей / Ин-т рус. яз. АН СССР. — М.: Наука, 1981. — С. 107.
- 96 Одинцов Г. Ф. К истории старорусских названий... — С. 109.
- 97 Евглевский А. В. Восточноевропейские позднекочевнические сабли // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. науч. трудов / Евглевский А. В., Потемкина Т. М. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 118.
- 98 Там же; Тоїчкін Д. В. Вказ. пр.
- 99 Циркин А. В. Материальная культура и быт народов Среднего Поволжья в I тыс. нашей эры / А. В. Циркин. — Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. — С. 163; Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники / Г. А. Федоров-Давыдов. — М.: Изд-во Московск. ун-та, 1966. — С. 24.
- 100 Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім... — С. 159–166.
- 101 Лобач Д. В. Вказ. пр. — С. 53.
- 102 Одинцов Г. Ф. К истории слова сабля в русском языке / Г. Ф. Одинцов // Этимология 1986–1987: сб. науч. статей / Ин-т рус. яз. АН СССР. — М.: Наука, 1989. — С. 178, 182–183.
- 103 Див., напр.: Савваитов П. И. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, в азбучном порядке расположенное / Павел Савваитов. — СПб.: Тип. Императорской Акад. наук, 1896. — С. 121.
- 104 Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве» / К. Г. Менгес. — Л.: Наука, 1979. — С. 202–203.
- 105 Одинцов Г. Ф. К истории слова сабля... — С. 183.
- 106 Менгес К. Г. Указ. соч. — С. 202; Al-Sarraf S. Op. cit. — P. 172.
- 107 The Complete Encyclopedia... — P. 415; Stone G. C. A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor: in All Countries and in All Times / George Cameron Stone. — Mineola, N.Y.: Dover Publications, 1999. — P. 535.
- 108 Elgood R. The Arms and Armour of Arabia in the 18th–19th and 20th Centuries / Robert Elgood. — Vermont, USA: Scholar Press, 1994. — P. 10.
- 109 Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period / Manouchehr Moshtagh Khorasani. — Tubingen, Germany: Legat-Verlag GmbH & Co Kg, 2006. — P. 131.
- 110 Фасмер М. Указ. соч. Т. 3. — С. 541.
- 111 Там же. — С. 485; Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského / Václav Machek. — Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1957. — S. 495.
- 112 Одинцов Г. Ф. К истории слова сабля... — С. 182; Менгес К. Г. Указ. соч. — С. 204.
- 113 Древнетюркский словарь / [ред.: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак]. — Л.: Наука, 1969. — С. 442–443.
- 114 Фасмер М. Указ. соч. Т. 3. — С. 541.
- 115 Добродомов И. Г. Еще раз о славянских вариантах *sabja, *šabja / И. Г. Добродомов. // Этимология 1983: сб. науч. статей / Ин-т рус. яз. АН СССР. — М.: Наука, 1985. — С. 88–92.
- 116 Венедиков И. Две семантичні пояснення / И. Венедиков //

- Известия на Института по български език. — 1954. — № 3. — С. 289–295.
- 117 Йотов В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век) / Валери Йотов. — Варна: ЗОГРАФ, 2004. — С. 60.
- 118 Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / Aleksander Brückner. — IV wyd. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1985. — S. 538.
- 119 Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Т. 2. — М.: Русский язык, 1999. — С. 134; Старчевский А. В. Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову Евангелию, Ф. Миклошичу, А. Х. Востокову, Я. И. Бердникову и И. С. Кочетову. — СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1899. — С. 391, 741.
- 120 Черных П. Я. Указ. соч. — С. 134.
- 121 Корш Ф. Е. Несколько лингвистических данных для исторической этнографии восточной Европы // Сборник в честь семидесятилетия профессора Дмитрия Николаевича Анучина. — М., 1913. — С. 527; Добродомов И. Г. Указ. соч. — С. 89.
- 122 Brückner A. Op. cit. — S. 538; Одинцов Г. Ф. К истории слова сабля... — С. 180; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Т. 2 / [укл.: Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова та ін.]. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 553; Історія української мови. Лексика і фразеологія / [В. О. Винник та ін.]; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 267.
- 123 Див., напр.: Худяков Ю. С. Основные понятия оружиеведения: по материалам вооружения енисейских кыргызов VI–XII вв. н. э. // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. — Новосибирск, 1979. — С. 184–193; Кулинский А. Н. Атрибуция и описание... — С. 13–31.
- 124 Це питання розглядалося нами у статті: Тоїчкін Д. В. Вказ. пр.
- 125 Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинкового оружия / А. И. Соловьев. // Проблемы реконструкции в археологии: сб. науч. статей. — Новосибирск, 1985. — С. 153.

РОЗДІЛ I

Поміж Сходом і Заходом: витоки й формування довгоклинкової зброї в Україні, у контексті розвитку зброярської справи країн Європи та Сходу до кінця XVIII ст.

1.1. Коротка історія виникнення та розвитку довгоклинкових різновидів холодної зброї у Європі та на Середньому Сході*

Меч

Відкриття міді та винайдення бронзи ознаменували новий етап розвитку зброї, що припав на період становлення ранніх держав. Разом з армійськими формуваннями з'явилися численні військові різновиди холодної зброї, серед яких меч вочевидь є найдавнішим.

Сучасна наукова думка виводить меч від кинджала: коли клинок подовжи-

ли, він перетворився на меч. Ця нова, надзвичайно ефективна у ближньому бою, зброя швидко відсунула кинджал на другорядні позиції¹. Саме до таких «подовжених кинджалів» належать найдавніші відомі нині мечі, віднайдені у похованнях в урочищі Клади біля ст. Новосвободної на Кавказі (37–34 ст. до н.е.) та Арслан-тепе у Південній Анатолії (34–30 ст. до н.е.).

З іншого боку, прадавні мечі-рапіри, грановані клинки яких нерідко досягали велетенської, як на бронзову зброю, метрової довжини², були генетично пов'язані зі списом. Такі знахідки на теренах Європи стосуються двох історико-географічних регіонів — мінойського Кри-

---

* Термін «Середній Схід» вживаємо у значенні, прийнятому в англійській та американській історіографії: як сукупність країн Близького Сходу разом з Іраном та Афганістаном.

ту та кельтської Британії, де така зброя з'явилася майже водночас, між 1500 і 1100 р. до н.е.³

Внаслідок культурних взаємовпливів між античним й «варварським» світом, що досягли кульмінації у ході Великого переселення народів, сформувалися загальноєвропейські типи мечів Раннього середньовіччя.

Сучасні уявлення про еволюцію меча у середньовічній Європі у найбільш стислій та місткій формі відображені у класифікаційних схемах, що організують у піддослідні групи весь масив відомих нині артефактів, дозволяючи відтворити загальну картину розвитку цієї зброї (Дод. 1–4)⁴.

Протягом усього Середньовіччя меч займав настільки важливе місце у спорядженні професійної військової еліти, що його всебічне вивчення може дати ключ до розуміння виникнення й подальшої еволюції усього комплексу середньовічного озброєння і, навіть більше того, — самого феномена мілітарних культур Європи й Сходу. На відміну від інших видів холодної зброї, меч від самого початку задуманий та сконструйований виключно як професійний військовий інструмент, що спеціально призначений для ведення бойових дій і є свого роду квінтесенцією кращих здобутків стародавньої інженерної думки. Достатньо відзначити, що концептуально конструкція робочої частини класичного дволезового меча за тисячоліття практично не змінилась: як і раніше, це прямий клинок, призначений, насамперед, для рубальних та колющих ударів.

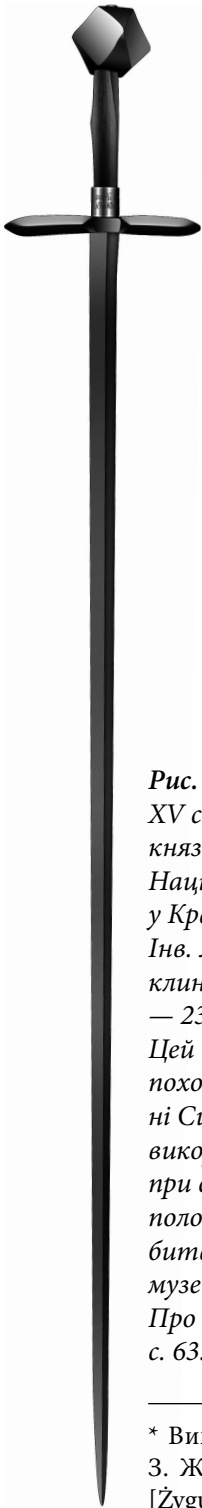
Оскільки найважливішим завданням меча було пробиття обладунку, його розвиток знаходився у тісному зв'язку з розвитком останнього, а також практиками ведення збройної боротьби.

Широкі клинки мечів VII–X ст., що звужувались до вістря під невеликим кутом (типи 1–3 за класифікацією А. Гейбіга), змінилися так званими «рицарськими»: спочатку видовжився бойовий кінець, клинок став вужчим (тип 4, середина X — середина XI ст.), далі зросла і його довжина (тип 5, середина X — кінець XI ст.). Водночас центр ваги змістився до руків'я — меч став більш «керованим» й пристосованим для колющих ударів⁵ (Дод. 4).

Поширення на теренах Європи пластинчатого обладунку викликало до життя появу наприкінці XIII ст. широких, майже ромбічних у перерізі клинків (тип XV за класифікацією Е. Окшотта) та комбінованих клинків з плоским лезом й гранчастим вістря (тип XVI)⁶.

Кульмінацією розвитку колющих клинків стало відродження протягом XV ст. ідеї стародавньої рапіри періоду бронзи у новій формі естока, або панцерштрехера (у країнах Східної Європи позначався термінами кончар, старопольською — гранат або шаршун^{*7}). Як і в античності, його використовували на кшталт укороченого списа, проте рицарські бойові практики відтепер уможливили застосування цієї зброї у кінному двобої для таранного удару подібно до кушованого списа. Використання цього прийому, який і раніше нерідко проводили зі звичайним дволезовим мечем, насамперед потребувало зброї з прямим клинком. Це одна з причин, якою можна пояснити відсутність у рицарському арсеналі однолезових мечів, що зазвичай мали широкі клинки з викривленою лінією леза, а також шабель⁸.

* Більш детально про походження історичного терміна «шаршун» див.: Добродомов І. Г., 1985. — С. 91.

Рис. 2. Есток (кончар), XV ст. Музей фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові, Польща. Інв. № XIV-49. Довжина клинка — 1348 мм, руків'я — 235 мм, верхів'я — 65 мм*. Цей відомий зразок, що походить з колекції «Святині Сивілли» у Пулавах, було використано Я. Матейком при створенні епічного полотна «Грюнвальдська битва» (1878, Національний музей у Варшаві, Польща)⁹. Про цей твір — див. також с. 63.

* Виміри наведені за даними З. Жигульського-молодшого [Żygulski Z. jun., 1984. — S. 98].

Через те, що поряд із важким латним продовжував активно функціонувати й розвиватися полегшений обладунок (кольчужний, бригадина тощо), яким користувалися широкі маси вояків, до самого кінця існування меча як військової зброї з ужитку не виходили його старіші різновиди XI–XIII ст. Навіть у XV ст. мечем рубали не рідше, аніж кололи.

Розвиток так званих «великих мечів» («Espées de Guerre», «Grete Swerdes» — типи XIIIа за Окшоттом) у Європі від кінця XIII — на початку XIV ст.¹⁰ привів до появи вже у XV ст. півтораручного «бастарда» та справжнього дворучного меча — так званого «біденгендера». З іншого боку, розвиток найманої піхоти викликав потребу в універсальному солдатському мечі, яким став *кацбальгер*.

Слід відзначити, що техніки роботи мечем у середньовіччі докорінно відрізнялися від фехтувальних практик Нового часу.

Класичний меч доби кольчужного обладунку не призначався для блокування ударів, а використовувався у комплекті зі щитом. За свідченнями писемних джерел до початку XV ст. відмова від щита могла бути пов'язаною хіба що з екстраординарними обставинами.

Рідко билися рицарі й без захисного обладунку. Бойовий костюм епохи Середньовіччя створював воякові певні обмеження у рухливості, які було неможливо ігнорувати. Кольчуга з довгими рукавами та кольчужними рукавицями майже виключала рухи руки в лікті та зап'ястку, удари завдавалися від плеча, випрямленою рукою.

Окрім того, до середини XIV ст. рицарі билися здебільшого верхи¹¹. І хоча «глибока» рицарська посадка в сідлі надавала більше простору для маневру, вершник мав невеликі можливості орудувати зброєю і ще менші для віль-

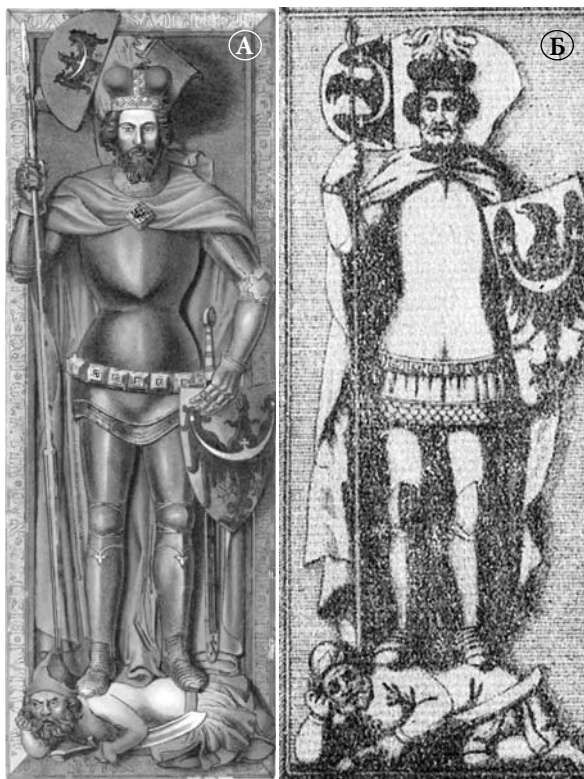
ного руху різними частинами власного тіла. Відтак, у тіснєві рукопашного бою найактуальнішими були сильні та точні удари у вразливі, слабкозахищені частини тіла. Вивчення на основі археологічних матеріалів статистики поранень свідчить, що більшість загиблих у битві при Вісбі (1361) мають поранення кінцівок, причому 70 відсотків уражень припадає на ноги¹².

Окрім того, численні середньовічні фехтувальні трактати свідчать, що рицарські прийоми ведення бою передбачали використання не тільки основних робочих, а й усіх інших частин меча¹³. Вбивча ефективність цих технік підтверджена експериментами сучасних фахівців.

Інший напрям розвитку давніх однолезових форм — привів до появи в Євро-

пі XI–XIII ст. важкого однолезового меча з викривленою лінією леза або й усієї штаби — фальшиона (інші назви: «малкус», «сторта», «боделар»). Клинок фальшиона здебільшого варіювався у межах двох основних форм (тип 1, так званий «качиний ніс» з полуторною заточкою (Рис. 3-А); тип 2, з прямою спинкою й асиметричним викривленим лезом (Рис. 3-Б), у той час як пряме руків'я з гардою та верхів'я зазвичай запозичували у тогочасних прямих мечів. Існувала ще одна, вельми рідкісна форма, що фактично становила розвиток — варіант вищезначених типів (Рис. 3-В) та підвищувала ефективність колольних ударів.

Походження фальшиона точно невідомо. Фахівці припускають, що його могли занести до Європи зі Сходу хрестоносці (тип І). Не виключено, що ця

Зображення фальшиона в руках побореного вояка. За мотивами композиції на саркофазі польського короля Генріха II Набожного (р. п. 1238–1241) у францисканському костьолі у Вроцлаві (Польща): А) малюнок у книзі: Luchs H. *Schlesische Fürstenbilder des Mittelalters* / Dr. Hermann Luchs. — Breslay: Eduard Trewendt, 1872; Б) репродукція у книзі: Boras Z. *Książęta piastowsy Śląska* / Zygmunt Boras. — Katowice: Śląsk, 1974.

Зауважимо, що форма фальшиона з конвексійним вістря, зображеного на малюнку (А), помітно відрізняється від оригіналу на саркофазі. Натомість на малюнку (Б) зброю відтворено точніше.

Рис. 3. Основні типи фальшионів:

А) різновид типу І з так званим конвексійним вістря́м (англ.: «clir point»). Північна Італія, 1565–1570 рр. Зброярня-музей королівського палацу, Мадрид, Іспанія; Б) різновид типу ІІ. Фальшион Коуньєрза. 1270 р. Даремський кафедральний собор, Великобританія; В) різновид типу ІІІ. 1370–1400 рр. Музей армії, Париж, Франція.

зброя походить від північноєвропейського сакса (тип ІІ).

Найбільшої популярності фальшиони набули у країнах Середземномор'я протягом XIV–XV ст., насамперед в Італії. Речові та іконографічні джерела свідчать, що добре відомим фальшион став і в усіх інших країнах Західної Європи.

Не менш відомим фальшион був у Центрально-Східній Європі під назвами «тесак» або «корд» (див. с. 68–69).

Незважаючи на те, що ця зброя була більш придатною для піших воїнів й широко побутувала як цивільна, її нерідко можна було зустріти на полі бою, навіть серед озброєння рицарів¹⁴. Попри позірну функціональну обмеженість та зміщений до вістря центр ваги, у руках підготовленого воїна фальшион перетворювався на надзвичайно ефек-

тивний військовий інструмент: недарма він не одне століття перебував серед найулюбленішої зброї південноєвропейських фехтувальних шкіл. І все ж, фальшион не міг на рівних конкурувати з мечем, що залишався основною довгоклинковою військовою зброєю того часу найкраще задовольняючи нагальні мілітарні потреби рицарського стану.

Очевидно, саме фальшиони стали провісниками масового поширення односторонньої зброї з кривим клинком, що у Центрально-Східній Європі завершилося беззастережним домінуванням шаблі.

На теренах України мечі відомі від доби пізньої бронзи¹⁵.

На зміну скіфським прийшли довгі латенські та сарматські двосторонні мечі з руків'ям-штирем.

У період Давньої Русі поширюються двосторонні, нерідко «підписні» мечі загальноєвропейських типів, водночас розвивається власне зброярське виробництво. Про видатне значення меча серед руських військових еліт цього періоду свідчать писемні джерела, зокрема численні згадки у «Повісті минулих літ».

Основну частину масиву середньовічних мечів, віднайдених на теренах Центрально-Східної Європи поза межами середньовічної Русі, каталогізували та опублікували польські зброєзнавці¹⁶. Найповнішим каталогом «руських» ме-

чів XII–XIII ст. досі залишається праця А. Кирпичникова, видана майже півсториччя тому. Автор запропонував розширити класичну класифікацію Я. Петерсона за рахунок двох нових типів — європейського «Z особливого» (відзначеного ще Е. Окшоттом) та «місце-

вого А». Останній вирізняє, насамперед, на основі особливостей декору, які, на думку автора, свідчать не тільки про розвиток давньоруського зброярства, а навіть про його вплив на виробництво мечів у сусідніх регіонах¹⁷. Розглянутий дослідником матеріал також під-

«Легенда про моці святого Ромуальда». Невідомий художник 1495–1515 рр. Державний музей зображальних мистецтв ім. О. С. Пушкіна.

На картині зображено, як священна реліквія допомогла мешканцям м. Мехелена (Маліна) у Бельгії відстояти рідне місто. На передньому плані городяни розраховуються з ватажком найманого загону — професійним вояком, зображеним при повному озброєнні. При боці в нього — півтораручний бастард. Натомість заможний міщанин (праворуч) озброєний фальшионом з S-подібною гардою та верхів'ям у вигляді голови птаха, виконаний в натуралістичній манері. Міщанин, який рахує гроші у скрині (ліворуч), тримає під пахвою зброю з кривим клинком і нахиленим в бік леза руків'ям — великий бойовий ніж, або кортелас.

тверджує гіпотези попередників щодо існування руського клинкового виробництва¹⁸. Утім, з цього приводу й досі тривають гострі дискусії, що не припинилися навіть після виявлення А. Кирпичниковим начебто кириличного напису на клинку¹⁹.

Що ж стосується переважної більшості місцевих знахідок, то, судячи з конструктивних особливостей та клинкової епіграфіки, вони безперечно мають західноєвропейське або скандинавське походження.

Переважання у Давній Русі мечів європейських типів підтверджується даними іконографічних джерел, до аналізу яких вдавалося чимало фахівців. Так, український дослідник В. Гуцул слушно зауважує:

«Як приклад (того, що мечі каталога А. Кирпичникова конструктивно і функціонально відповідають західноєвропейським рицарським аналогам. — Д. Т.), варто навести знахідки на Райковецькому городищі: 10 мечів, більшість з них мають кулеподібний наверх та пряму хрестовину квадратного перетину — такі у великій кількості зображені на мініатюрах Біблії Мацейовського».

«Мечі з мініатюр Київської Псалтирі (1397) мають субтильну конструкцію клинків, дископодібні наверхші, типові для кінця XIV ст., і виразні руків'я, розраховані на дворучний хват... Приклад ренесансових модифікацій з подовженим субтильним клинком та руків'ям, що були наближеними до дворучного меча для пішого бою, становить меч з експозиції Національного музею історії України (йдеться про експонат з інв. № В-1405. — Д. Т.). Предмет типу XVII конструктивно ідентичний ренесансовому мечу, датованому біля 1520 р., видобутому з поховання, розташованого у домініканському соборі міста Рацібор

(Верхня Сілезія, Польща), а також мечу з інв. № 10697 з Музею Війська Польського у Варшаві. Схожі мечі мають при боці споряджені в латні обладунки копійники з Оршанського полотна (йдеться про картину XVI ст. «Битва під Оршею» невідомого автора. — Д. Т.). У мініатюрах Радзивіллівського літопису різноманітність конструктивних форм мечів, на перший погляд, здається або спонтанною, або підпорядкованою композиційним потребам. Але переважна більшість мечів відповідає типам класифікаційної системи Е. Окшотта. Мечі типу XIb зображені на арк. 7 зв.; типу XIII — на арк. 232; типу XIIIb — на арк. 38 зв.; типу XIV — на арк. 150 зв.; типу XV — на арк. 61, арк. 162, арк. 240; типу XVI — на арк. 149 зв.; типу XVII — на арк. 8 зв.; типу XVIII — на арк. 175*. Перелік може бути продовжений. Більшість з перелічених типів використовували протягом XV ст.»²⁰.

Загалом слід відзначити, що середньовічні європейські мечі розвинулися на ґрунті двох потужних зброярських традицій, закладених ще в часи античності — латинської й північної. Велике переселення народів у значній мірі змішало ці тенденції, перекроївши й зробивши майже невидимими доти очевидні культурні кордони. Утім, колишні й новітні осередки світової цивілізації — Італія і Візантія — значною мірою зберегли античну спадщину, що наклала неповторний відбиток на розвиток їхньої військової справи, зокрема зброярського виробництва. Ця своєрідність була підсилена особливим прикордонним становищем, у якому опини-

* Радзивилловская летопись. Т. I (Фотомеханическое воспроизведение рукописи). — СПб., 1902.

лися ці регіони після мусульманських завоювань. Відтак, визначний вплив на розвиток європейського меча справило східне зброярство сусідніх мусульманських держав. За слушним зауваженням А. Брюн Гофмейер, розвиток мечів латинської традиції врешті зцементував зброярські тенденції Візантійської імперії, що ввібрали в себе класичну античну спадщину, елементи перського мистецтва та раннього арабського зброярства²¹.

Поширенню східних впливів сприяли спершу арабські завоювання у Європі, пізніше хрестові походи та утворення християнських держав хрестоносців. Завдяки зініційованій ними культурній дифузії до Європи надходила зброя з найвіддаленіших куточків Сходу²².

У центрах найдавніших цивілізацій Сходу мечі вперше зафіксовані від II тис. до н.е. Найбільшого поширення вони набули в Індії — тут сформувався очевидно найобширніший на всьому Сході арсенал мечів з клинками різноманітних форм. Утім, значно більший вплив на цивілізаційні центри майбутньої Європи у давні часи справляла інша східна держава — Персія. Зауважимо, що потужність впливу перських зброярських традицій уповні відчувалася в Європі ще у Ранній новий час.

Від початку панування ісламу меч набув нових функцій у соціумах Сходу, перетворившись на сакральну зброю шляхетного воїна, що, як засіб боротьби з невірними, наслідувала священний меч Пророка — Зульфикар. У мусульманському світі мечі не тільки були поширеною бойовою зброєю, але й займали найпочесніше місце у сакральних дворцевих церемоніях²³.

Ранні ісламські мечі Середнього Сходу — це, насамперед, зброя з широким дволезовим прямим клинком з майже

паралельними лезами та округлим бойовим кінцем.

На Сході ж сформувався такий елемент, що згодом перекочував до європейської зброї, як оригінальне трилопатеve верхів'я у вигляді листя конюшини або аркової конструкції (див. с. 101).

Перське походження, вочевидь, мають викривлені донизу кільйони із зооморфними закінченнями²⁴. У процесі поширення на захід кільйони було модернізовано в місцевих традиціях — так араби і візантійці урізноманітнили їх тридольними елементами, а османи — багатопелюстковими розетками.

Своєрідна «культура меча» набула особливих рис у Персії, де давні сасанідські рицарські традиції поєдналися з арабськими на мусульманському релігійному ґрунті. Її становлення відбувалося разом із ісламською культурою Ірану, що остаточно утвердилася у регіоні до XI ст.²⁵.

Серед нечисленних ранньоісламських пам'яток, найвідоміші з яких зосереджені у палаці-музеї Топкапи (м. Стамбул, Туреччина), нині, на жаль, неможливо упевнено вирізнити іранський матеріал. Надійно атрибутованих автентичних зразків перських мечів, що передують епосі Сефевідів (1502–1786), до наших днів майже не збереглося. Натомість писемні джерела переконливо свідчать про розвинуте зброярське виробництво у Хорасані та інших регіонах Ірану²⁶. Іконографічні джерела засвідчують поширення у IX–XV ст. довгих прямих мечів на кшталт сасанідських, а також зброї з кривим клинком, — спершу кривих мечів, згодом шабель, кількість яких до XV ст. значно зросла²⁷.

На думку турецького історика зброї У. Юсерля, ранні сефевідські мечі за формою були ідентичні османським часів Селіма I Явуза²⁸. Це підтверджу-

ється речовими джерелами: найбільш давні аргументовано датовані перські мечі Пізнього середньовіччя належать саме до кінця XV — початку XVI ст. Вони представлені двома основними типами, що добре корелюються з європейськими зброярськими тенденціями того періоду: традиційний дволезовий прямий меч та меч з видовженим гранчастим клинком колольного призначення, майже метрової довжини, подібний до європейських шпаг²⁹. Від того часу до XX ст. незмінним зберігся перший згаданий тип — класичний дволезовий клинок значної ширини (до 50 мм) й довжиною 700–800 мм.

Своєрідний розвиток отримали у Персії також криві однолезові мечі. Так, ще від часів Ахеменідів поширилися запозичені у греків махайри.

Вже за Сефевідів до Персії потрапили короткі закавказькі гаддаре (детальніше див. с. 106–107).

Західні дослідники відзначають вплив перських зброярських традицій на конструкцію окремих типів рицарського

меча через візантійське посередництво³⁰. Знаходячись на перехресті культур, Візантія виступала основним провідником до Європи перських та ранніх халіфатських культурних впливів, у тому числі — зброярських. На візантійських ринках франкські клинки відкрито конкурували з мечами з Ємену, Хорасану та Цейлону.

Важливим рушієм розвитку візантійської довгоклинкової зброї був традиційний меч важкої сасанідської кавалерії — з довгим широким клинком, іноді загостреним, проте частіше скругленим, часом зовсім тупим, що видає його рубальне призначення. Саме ця зброя була пізніше запозичена арабами як через Візантію, так й безпосередньо від персів, і, адаптована берберами, потрапила до Іспанії вже у XII–XIII ст.³¹.

Загалом у формах візантійської зброї довго зберігалися античні традиції, що поєдналися з азійськими (сарматськими, парфянськими), але насамперед перськими елементами, кількість яких з часом збільшувалася. Від X ст. у ві-

Рис. 4. Основні типи прямих перських мечів кінця XV ст.*:

А) Меч з клинком традиційної форми, ефес пізнішого походження. Довжина загальна 1132 мм, клинка 896 мм, ширина 51 мм. Віденський художній музей, Австрія, інв. № HJRK A 1136; Б) клинок довгого кавалерійського меча, оптимізований для колольних ударів. Довжина клинка разом з хвостовиком 990 мм. Фундація мистецтва Фурусіа, м. Вадуз, Ліхтенштейн, інв. № R-304.

* Виміри наведені за даними у праці: Hunt for Paradise., 2003 — Р. 224–225; Mohamed B., 2008. — Р. 81

зантійських іконографічних джерелах можна бачити мечі переважно перського типу³².

Після падіння Візантії перський експорт до Європи знизився, поступившись османському. І все ж за популярністю перські мечі займали у Центральній Європі далеко не останні позиції. Недарма чимало одиниць цієї зброї досі зберігається у центральних та регіональних музеях Польщі. Їхній популярності сприяло відродження давніх зброярських традицій у самому Ірані де мистецька спадщина героїчного минулого у черговий раз увійшла в моду серед аристократичних кіл епохи Каджарів (1795–1925). Відтак, без перських мечів, виконаних у традиційному «старовинному» стилі, не обходилася жодна поважна європейська колекція зброї XIX ст. Бачимо цю зброю також в Україні. Так, у колекції НМІУ нині зберігається зразок такого перського меча XIX ст., що свого часу належав до знаменитої колекції Б. І. Ханенка.

Поширеність перських мечів у Європі, вже як музейних старожитностей, знайшла відображення в іконографічних джерелах Нового часу. Так, типовий перський прями́й дволезовий меч бачимо у руці Великого князя Литовського Вітовта на знаменитому полотні Я. Матейка «Грюнвальдська битва» (1878, Національний музей у Варшаві, Польща)³³. Це полотно, що свого часу вразило уяву сучасника Я. Матейка І. Рєпіна, створено на таких саме «натуралістичних» засадах, що й пізніший репінський шедевр «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1880–1891) — з підключенням маси речових джерел з тогочасних колекцій старожитностей військової тематики³⁴.

Східні моделі мечів вплинули на Європу і з іншого напрямку — через Іспа-

Перський меч, др. пол. XIX ст. з колекції Б. І. Ханенка. (НМІУ, інв. № 3-52).

нію. Своєрідність розвитку її військової справи обумовлена феноменом Реконкісти — багатосотлітнього протистояння християнських князівств та ісламських еміратів.

Від часів розколу Халіфату на багдадський, кордовський та каїрський (X ст.), мусульманська військова присутність на Піренейському півострові значно зростала. Незабаром, із занепадом кордовського халіфату у 1031 р. й утворенням не-

залежних ворогуючих еміратів, іспанські мусульмани опинилися під пильним наглядом «старших братів» — берберських династій Північної Африки, яким вони відтоді завдячували своїми успіхами та невдачами у боротьбі проти християн. Наприкінці XI ст. ця «допомога» вилилася у повне підкорення іспанських емірів династією Альморавидів (1039–1147), що об'єднала під своєю владою увесь Магриб та половину Піренейського півострова.

Вже за наступної династії — Алмохадів (1121–1269), від першої третини XIII ст. почалося нове роздроблення Іспанії на невеликі незалежні мусульманські князівства, які швидко захоплювали християни. Самим тільки Насрідам — правителям Гранадського емірату вдалося вистояти до 1492 р. завдяки вдалій дипломатії та постійній військовій допомозі нової династії правителів Марокко, — Маринідів (1196–1465).

Після нищівної поразки від християн 1340 р. бербери остаточно залишили Піреней, полишивши по собі глибокий слід у військовій справі гранадського емірату. Мечі берберів (так звані «бедуїнські мечі») мали давню автентичну традицію. Ще римські літописці відзначали їх поширення у арабів — вужчими та значно довгими клинками (до 1,8 м) було зручно діставати ворогів з великої висоти (кочовики билися верхи на верблюдах)³⁵. Ця зброя продовжувала благополучне існування і за халіфів. Очевидно, схрещення цієї моделі з популярними у арабів кавалерійськими зразками — спадщиною сасанідів — привело до появи нової зброї та нового способу ведення бойових дій.

Нова тактика та пов'язана з нею система військового спорядження (так звана «жинета») допомогла гранадським емірам протриматися на Піренейському півострові без зовнішньої допомоги ще більш ніж 150 років, у свою чергу вплинувши на військову справу християнської Іспанії, а згодом

й усієї Південної Європи. Стиль «жинета» означав загальне полегшення озброєння на користь підвищення рухливості воїна, введення скорочених стремен, пов'язаних з новим стилем верхової їзди, та низку інших інновацій. Перейнявши їх від арабів, іспанські «жинетери», або «гінети», уславилися на всю Європу як неперевершена легка кіннота.

Саме зі стилем «жинета» пов'язано нову довгоклинкову зброю, привнесеною Маринідами, — кавалерійський меч з коротким руків'ям, що передбачав новий вид хвату: верхів'я опинялося при основі долоні, вказівний палець охоплював передній кільйон. Врешті це спричинило зміни у конструкції меча — стало обов'язковим рікасо, розпочався розвиток складної гарди із додатковими захисними елементами³⁶.

Слід звернути увагу також на розвиток верхів'я меча, що, окрім дискового й округлого, отримало форми, характерні для ісламського мистецтва, насамперед архітектури. Як буде розглянуто далі, саме архітектурні елементи (арка й купол-маківка) відіграли важливу роль у появі майбутнього шабельного верхів'я карабелі (с. 101–103). Їхній шлях, як бачимо, пролягав до Європи як зі Сходу, так і Південного Заходу.

У більш пізні часи — XIV–XV ст. виникнення й стрімкий розвиток нової могутньої держави — Османської імперії призвів до зміни балансу сил у протистоянні християнського й мусульманського світів. Зникнення з політичної мапи світу Візантії, що понад тисячу років стримувала військово-політичні амбіції Сходу, поставило Європу перед невідворотним фактом прийдешнього ісламського воєнного вторгнення, услід за яким простувала культурна експан-

Великий князь Олександр (Віганд) Вітовт (р. ж. бл. 1350–1430: А) на картині Я. Матейка «Грюнвальдська битва» (1878, Національний музей у Варшаві, Польща); Б) копія з портрета невідомого художника другої пол. XVII ст. з августинського монастиря у м. Бресті (XVIII ст. Литовський художній музей, Вільнюс, Литва). Зауважимо, що анонімний автор XVII ст. зобразив при боці литовського князя так звану шаблю орла з ефесом, виконаним у європейських традиціях XVI–XVII ст. Натомість Я. Матейко відтворив класичний перський меч, що за морфологією та характером орнаментики майже ідентичний зразку із зібрання Б. І. Ханенка (нині у колекції НМІУ, інв. № 3-52).

сія. Найбільш уразливими для культурної асиміляції стали країни Центрально-Східної Європи, які серед перших зіткнулися з османською агресією. Тут почалася справжня «східна революція» у військовій справі й, відповідно, у зброярстві, що відповіло на виклики доби розширення номенклатури виробництва на користь східних зразків та експериментами зі схрещення східних й західних моделей.

Свого часу османи успадкували зброярські здобутки підкорених народів, створивши виробничий потенціал силами зігнаних з усіх усюд іноземних майстрів. Так розвинулися автентичні османські різновиди, насамперед шаблі та однолезові мечі. Щодо мечів класичних з прямим дволезовим клинком османи не створили нічого оригінального, використавши насамперед надбання Мамелюцького султанату.

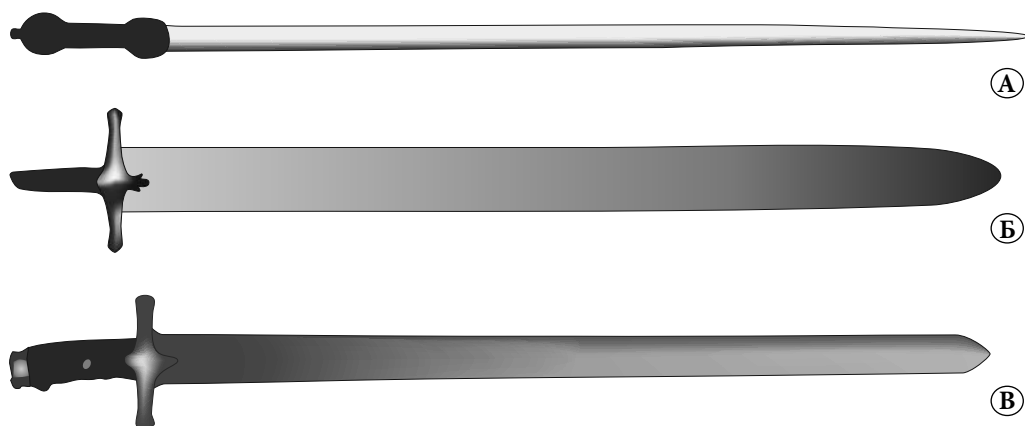
У Військовому музеї Стамбула («Старому арсеналі») та зброярні палацу Топкапи досі зберігаються, певно, найбільші у світі колекції давньої мамелюцької зброї. Масивні прямі дволезові клинки середньовічних мамелюцьких мечів являють собою яскравий приклад ісламської зброї, поширеної на теренах усього Середнього Сходу. Ефес із хрестоподібною гардою зазвичай увінчувало верхів'я-ковпачок. За спостереженнями західних фахівців, у формі кільйонів мамелюцьких мечів середини XIV ст. можна виявити перші натяки на S-подібність. Ця риса набула розвитку у гардах пізніших європейських шиавони й кацбальгера, для яких єгипетські зразки могли стати прототипом³⁷.

За свідченням джерел, на Сході (як і в Європі) було надзвичайно поширеним

верхів'я у формі диска. На нього монтували два елементи-півкулі, що формували округлі верхів'я, найбільш ранні з яких датуються X–XI ст.³⁸.

У мамелюків округлі форми верхів'я у вигляді кулі або маківки набували значних розмірів. Часом вони пов'язані з мечами з іншою, особливою формою клинка, що нагадує європейську рапіру. Османи розвинули цей ефес, використавши його насамперед у конструкції кончарів. Загалом же лінія розвитку мамелюцьких верхів'їв у вигляді масивних набалдашників різної форми в Османській імперії широкого продовження не отримала.

Окрім мечів класичних, що дісталися османам як спадкоємцям військової справи халіфату, у них сформувався оригінальний тип кривого меча — ятаган.

Рис. 5. Мамелюцькі мечі, датовані епохою султана Кайтибая (р. н. 1468–1496) зі збірки музею палацу Топкапи у Стамбулі, Туреччина*: А) так званий «меч-рапіра», придатний для колючих та, меншою мірою, рубальних ударів. Загальна довжина 1290 мм, довжина клинка 1095 мм, інв. №1/210; Б) Широкий дволезовий меч. Загальна довжина 1080 мм, довжина клинка 970 мм, інв. №1/87; В) дволезовий меч з нахиленим руків'ям. Загальна довжина 990 мм, довжина клинка 845 мм, інв. №1/180.

* Виміри наведені за даними у праці: Yücel Ü., 2001. — Р. 82, 84–85.

Ятагани Османської імперії відомі від XVI ст. Найбільш ранні зразки (Рис. 26-Б) ще не мають виразних виступів (так званих «вух») на верхів'ї, що у найхарактернішому вигляді оформились у XVIII ст. Потужний вплив цієї підхопленої османами унікальної форми, реанімованої також в Італії та Іспанії ще наприкінці XV ст.^{*}, відчувався протягом усього Нового часу не тільки на підконтрольних Османській імперії територіях, а й по всій Європі, у Росії та на Кавказі. Врешті як верхів'я кавказької шашки він був засвоєний черкесами, згодом перекочувавши до козаків, що перебували на теренах Російської імперії.

Як бачимо, середньовічний Схід не запропонував Європі якихось принципових новацій щодо форми клинка для класичного прямого мечу. У вжитку тут протягом століть залишалися дві основні форми: класична у вигляді довгого, спершу масивнішого дволезового прямого рубального клинка — з майже паралельними лезами, а також видовженого звуженого до вістря клинка, на зразок європейських бастардів та рапір. Причому зазначені клинки нерідко мали саме західноєвропейське походження.

Натомість Європа, насамперед Південна й Центральна-Східна, опинилася під потужним впливом східних зброярських тенденцій розвитку ефесу та кривого однолезового клинка. Помножені на західноєвропейські традиції, вони стали основою для подальших власних експериментів з верхів'ями вже східноєвропейських шабель.

^{*} Коріння цієї форми можна віднайти ще у давніх луристанських бронзових кинджалах.

Писемні та іконографічні джерела свідчать, що на європейських теренах меч у XVI ст. стрімко втрачав свої позиції. Перетворення його на цивільну зброю, розвиток зброї вогнепальної винесли мечу остаточний вирок: своє подальше існування ця західноєвропейська зброя продовжила вже у вигляді шпаги.

У Центральній-Східній Європі меч в армії зберігся насамперед у формі кончара (від другої половини XVI ст.) як релікт рицарських мілітарних технологій, що деякий час підтримувалися важкою кавалерією Речі Посполитої — гусарією. Меч же класичної форми був витіснений шаблею й палашем.

ПАЛАШ

Як наступники кинджалів, прямі однолезові мечі мають не менш давню історію, аніж мечі класичні. У ході ранньосередньовічних зброярських експериментів з'явилися прямі однолезові клинки з нахиленим у бік лева руків'ям, що знаменували появу функціонально нового виду довгоклинкової зброї. Подальша еволюція проходила у напрямі викривлення клинка й привела до формування шаблі. Проте прямі різновиди збереглися, отримали власний шлях розвитку та набули найвищої популярності у країнах Сходу.

Серед перших таких видів варто згадати дволезові сасанідські мечі з невеликою гардою або без неї. Їхні подовжені руків'я зазвичай мали помітний нахил, надаючи їм функціональності палаша³⁹.

За ісламських часів у Халіфаті мав поширення согдійський однолезовий меч, що з точки зору функціональності, очевидно, також являв собою ранній

палаш, хоча у науковій літературі існує гіпотеза щодо незначної викривленості його штаби⁴⁰.

Попередниками палахів можна вважати й мамелюцькі широкі прямі мечі XV ст., хвостовик яких мав невеликий нахил (Рис. 5-В). Форма руків'я зі спеціальним підпальцевим заглибленням (подібно до сасанідських мечів) свідчить про те, що, незважаючи на наявність у такого клинка двох лез, практично використовували тільки одне з них⁴¹. Дослідження східної іконографії переконують, що традиція прямих мечів з нахиленим під кутом руків'ям існувала в Єгипті ще за Фатимідів⁴².

В Османській імперії палаші набули значного поширення від XVI ст. Тамтешні зброярські експерименти вилились у комбінування класичного арабського клинка з шабельним руків'ям місцевого походження; монтували їх симетрично або нахиленими у напрямі леза. Гарди наслідують перські — з прямими чи з опущеними донизу кільйонами із зооморфними або розетковими закінченнями. Верхів'я шабельні — у вигляді ковпачка або тридольні, подібні до карабелі (Рис. 12-В, 23-В). У такому вигляді османські палаші проіснували до першої половини XVIII ст.⁴³.

Біля витоків модерного європейського палаша очевидно перебували східні, насамперед османські, моделі. Це добре простежується за конструкцією ранніх угорських зразків, що наслідували уста-

лену схему: східний клинок — місцеве чи османське шабельне руків'я. Ймовірно, саме угорські зразки поклали початок популярності палахів в арміях Європи. Одними з перших ранній палаш, більше схожий на меч, прийняли у відділах габсбурзької кавалерії (сам термін з'являється в останній третині XVI ст.)⁴⁴. Хоча у самій Угорщині угорсько-турецький тип палаша був з часом витіснений гусарською шаблею, палаш як різновид кавалерійської холодної зброї продовжив свій розвиток.

Західне коріння палаша Нового часу можемо віднайти у європейських фальшионах та зброї, що розвинулася із так званих «великих ножів». У Польсько-Литовській державі її вже у XIV ст. знали як *корд* і *тесак*.

У науковій літературі досі точиться полеміка щодо наукового визначення цих термінів. Складнощі виникають через численні нюанси використання історичної термінології в писемних джерелах. Так, на думку багатьох польських фахівців (Я. Шимчак, Т. Горбач та ін.), термінами корд й тесак завжди позначали один і той самий вид зброї⁴⁵.

Інші дослідники (А. Надольський, М. Глосек та ін.) пропонують підхід, що враховує термінологічні потреби сучасного зброєзнавства. Вони об'єднують тесаки з фальшионами в єдину групу, кордами ж називають розвинуту форму «великих ножів» з прямим або викривленим клинком⁴⁶. У пошуку надійних типотворюючих критеріїв до-

Рис. 6. Прямий сасанідський меч у срібній оправі, VI–VII ст. н.е. з колекції Національного музею Ірану (м. Тегеран, Іран). Загальна довжина 1065 мм, довжина руків'я 147 мм [Khorasani M. M., 2006 — P. 94–95].

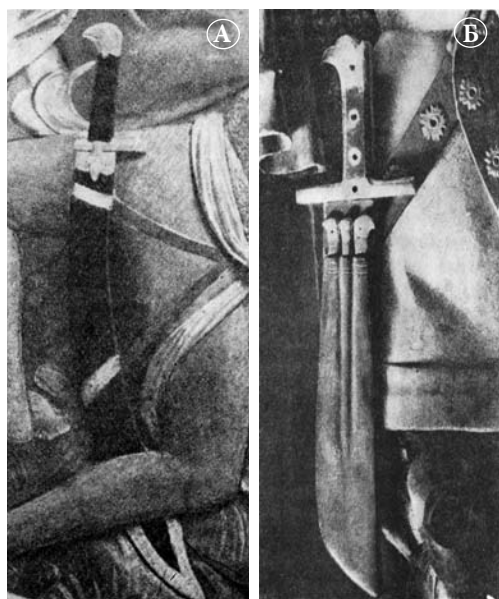

слідники звертаються до різних ознак. Відзначають розміри клинка (тесак зазвичай довший за корд), спосіб монтування руків'я (тесак, на відміну від корда, спершу мав пряме симетричне руків'я). Наприкінці XV ст. з'являються тесаки з асиметричними руків'ями, часом нахиленими у напрямку леза⁴⁷, що зближувало їх з кордами. Відповідно в останніх збільшується довжина клинка. У цьому зв'язку Ю. Бохан зауважує, що до кінця XV ст. тесаки й корди все ж розрізняли, очевидно за вище вказани-

ми особливостями. Від XVI ст. поняття «корд» й «тесак» у литовській діловій документації практично перестали розмежовувати⁴⁸.

Очевидно, що саме тесаки й корди, зі здебільшого прямими й довгими односторонніми клинками, створили підґрунтя для широкого впровадження шабель та палахів у Східній Європі.

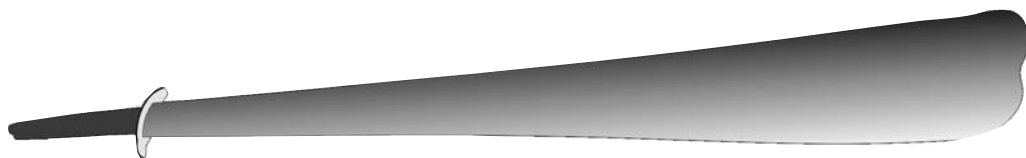
Розвиток європейського палаша значно поживався у зв'язку з приниженням ролі списа у кінноті наприкінці XVI ст., коли основною холодною зброєю ка-

Одна з назв фальшиону (тесака) — «меч Малкуса» (або просто — «малкус») — пов'язана з біблійним сюжетом: під час арешту Ісуса Христа апостол Петро відсік мечем вухо служникові первосвященника Малкусу. У західноєвропейських писемних джерелах ця назва зафіксована принаймні у другій половині XVI ст.⁴⁹.

У польській церковній іконографії прийнято вважати, що мечем Петра був саме фальшион. Ця традиція пов'язана з релікварною зброєю, переданою у подарунок до Познанського кафедрального собору св. Петра з апостольської столиці в Авін'йоні у XIV ст. (Рис. 7). Дослідники припускають, що сам меч виконано на початку того ж таки століття⁵⁰.

Фрагменти розпису головного вівтаря церкви Діви Марії у Кракові роботи Вайта Штосса (1477–1489): А) фальшион (тесак), прикрашений верхів'ям у вигляді голови орла, при боці Малкуса у сцені затримання Ісуса Христа; Б) тесак, прикрашений верхів'ям карабелі при боці міщанина, свідка затримання Христа.

Рис. 7. Тесак, так званий «Меч святого Петра». Перша пол. XIV ст. Єпархіальний музей, м. Познань, Польща.

валерії стала довгоклинкова*. Утім, ще майже ціле XVII століття палаш займав ніби проміжне місце між мечем, шпагою і кончаром, ставши полем для зброярських експериментів — з'являлись та випробовувались численні модифікації цієї зброї. Це пов'язано насамперед зі зниженням провідного значення кінноти в європейських арміях, зміною способу її бойових дій та спорядження. Так, у період тимчасового піднесення кавалерії, як-от за часів Густава II Адольфа (р. п. 1611–1632), і до кінця XVII ст. перевагу віддавали універсальним дволезовим рубально-колольним різновидам. І тільки у XVIII ст. розпочалася епоха уніфікації кавалерійського палаша, закінчившись прийняттям в європейських арміях статутних однолезових зразків.

У руськомовних писемних джерелах термін «палаш» у значенні окремого різновиду зброї вперше згадується на початку XVII ст. (с. 40). Палаші постійно фігурують в описах майна козацької старшини другої половини XVII ст. Так кілька розкішно опрацьованих палахів належали гетьману Івану Самойловичу або його синові⁵¹.

У Російській імперії палаш прийняли на озброєння драгунських полків у 1711 р. Перед тим озброєння кінноти було різноманітним. В одному полку водночас з ручною вогнепальною зброєю перебували шаблі, шпаги, палаші, байонети, списи. Від 1711 р. комплекс озброєння уніфікували до палаша й пістолета для кінного бою та фузеї зі штиком для пішого⁵². Палаш також став урочистою зброєю петрівської кавалергардії. О. Висковатов зауважує, що кли-

нок драгунського палаша був довший, ширший і товщий за шпажний. Спорядивши кінноту довгими палашами, Петро I вимагав від неї насамперед дії холодною зброєю за зразком шведської кавалерії Карла XII, заборонивши використання вогнепальної зброї перед зіткненням з супротивником⁵³. Утім у настановах з екзерциції драгунів вже у 20-х роках XVIII ст. бачимо повернення до старої тактики вогневого бою — палаші оглоювали тоді, коли можливості використання вогнепальної зброї були вичерпані⁵⁴.

Після запровадження важких кірасирських полків у 1731 р. палаш був прийнятий як основний вид холодної зброї цих підрозділів.

Протягом XVIII ст. палаші масово виготовляли на російських зброярських підприємствах. У різний час ними озброювали драгунів, кірасирів, кінних гренадерів, карабінерів, кінну артилерію, а також лейб-гвардійські та лейб-кампанійські, навіть гусарські полки.

У другій половині XVIII ст. завдяки поверненню кінноті провідної ролі на полі бою палаш остаточно став стандартним озброєнням кавалерії. Успіхи оновленої кінноти прусського короля Фрідріха II Великого (р. п. 1740–1786) доводили, що палаш найкраще підходив для потужних атак холодною зброєю у зімкнутому шикуванні. Недарма забезпечення новою зброєю російського виробництва найбільш боєздатних українських підрозділів у значних масштабах відзначається саме у зв'язку з підготовкою до Семилітньої війни 1756–1763 рр. Військова колегія Російської імперії розглядала козаків насамперед як іррегулярних кіннотників, конче необхідних для ведення бойових дій проти пруської армії. Утім, централізованого постачання зброї українцям налагоджено

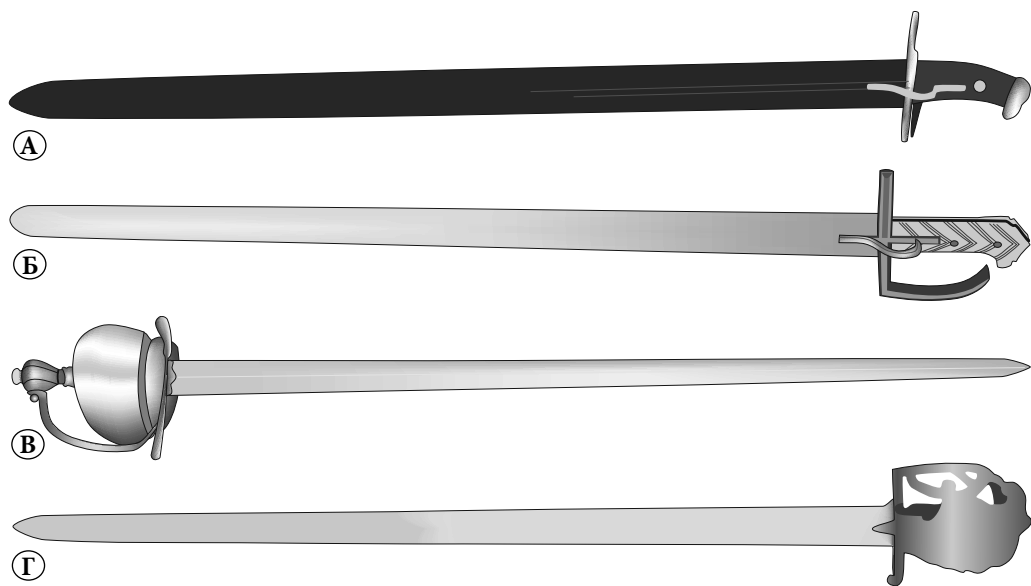
* У Речі Посполитій спис зберігався на озброєнні крилатих гусарських рот до їх остаточної ліквідації у 1775 р.

не було — кожний козацький очільник вирішував проблему озброєння свого відділу самотужки. Так, у списку зброї, надісланої для «Тисячного» компанійського полку 1760 р. з Тули, зазначено 415 палахів⁵⁵. Іноді ця зброя називається шаблями, проте, судячи з опису, йдеться саме про палаші (Дод. 5).

Протягом XVIII ст. форми палахів російської армії еволюціонували. Змінювався як ефес, так і клинок, що до середини століття поступово стає повністю однолезовим й отримує масивний обух. Основна відмінність між численними різновидами армійських та гвар-

дійських, солдатських й офіцерських, кірасирських, драгунських та інших палахів полягала у формі ефеса (насамперед складної гарди, нерідко з вензелем правлячої особи) та піхов. Верхів'я були округлі, сплюснені або у вигляді орлиної чи лев'ячої голови. У XIX ст. ефеси спрощуються та уніфікуються, піхви стають переважно металевими.

У палахів XVII–XVIII ст. переважали клинки двох типів. Лінзоподібні у перерізі, частіше мали заокруглений бойовий кінець й призначалися насамперед для кавалерійської рубки. Інший різновид, з гранованим загостренням

Рис. 8. Європейські палаші Раннього нового часу: А) дволезовий гусарський, кінець XVI ст., Угорщина, колекція палацу Баттіяні, Кьорменд, Угорщина. Довжина клинка 915 мм; Б) дволезовий 1710 р., Російська імперія, Державний Ермітаж, Санкт-Петербург, РФ. Довжина клинка 905 мм; В) кірасирський дволезовий 1740-х рр., Російська імперія, ВІМАІВВЗ, Санкт-Петербург, РФ. Довжина клинка 890 мм; Г) однолезовий карабінерський солдатський зр. 1763 р., Російська імперія, ВІМАІВВЗ, Санкт-Петербург, РФ. Довжина клинка 900 мм*.

* Розміри зброї вказані за виданнями: Jäger F., 2010. — S. 40; Художественное оружие..., 2010. — С. 181; Кулинский А. Н., 2001. — Т.1. — С. 58, 64.

бойовим кінцем, більше підходив для колольних ударів. У першій половині XIX ст. палаші стають виключно колольною зброєю⁵⁶.

У другій половині XIX ст. палаш поступово був замінений різними типами шаблі, призначеними для функціонально різних армійських підрозділів. Наразі розглянемо розвиток цього виду зброї, якому у нашому дослідженні присвячено найбільше джерельного матеріалу.

ШАБЛЯ

Коріння походження шаблі губиться в сивій давнині.

Нескінченні військові зіткнення величезних кочових та осілих імперій періоду Раннього середньовіччя сприяли стрімкому розвитку військової справи, у ході якого безперервно зростало значення кінноти. За цих умов корисні військові винаходи, що миттєво поширювались на величезних територіях, спричинилися врешті до набуття кавалерією нових бойових якостей та серйозних змін у тактиці кінного бою.

Поява шаблі пов'язана з новим комплексом військового оснащення, яке кардинально підвищило бойові можливості вершника. Найбільш очевидні переваги шабля демонструвала в руках легкоозброєного кіннотника, який першим мав оцінити переваги різального удару кривого однолезового клинка. Завдяки шаблі кінний двобій згодом збагатився фехтувальними прийомами, що дозволили уповні реалізувати потенціал нової зброї за допомогою стремен, сідла та кінської упряжі нової форми.

Незважаючи на сучасні досягнення історичної науки, до цього часу так і не створено спеціального дослідження, де проблематика походження шаблі була б

висвітлена у повному обсязі. Це пов'язано не тільки з величезним обсягом й етнічною строкатістю археологічного матеріалу, який має бути залученим у подібне дослідження, але й чималою кількістю гострих, дискусійних питань, на які донині не знайдено остаточної відповіді. У результаті, незалежно від глибини розроблення цілісної теорії, вона виглядатиме не тільки недостатньо обґрунтованою, а й незавершеною. Втім, у міру поглиблення археологічних досліджень й освоєння нових масивів речових джерел, завдання комплексного вивчення еволюції шаблі набуває дедалі більшої актуальності, хоча наразі видається очевидним, що до створення такої роботи усе ще слід подолати чималий шлях.

Нині у фаховій літературі прийнято вважати, що вперше шабля з'явилась на теренах Східної Європи у другій половині VII ст. н.е. У той же час наукова думка все більше схиляється до відмови від пошуків єдиного етносу або цивілізаційного центру, звідки цей вид зброї поширився по всьому континенту. Натомість увагу концентрують на значних за розмірами територіях проживання євразійських кочових та напівкочових спільнот — осередків історико-культурного середовища, в якому, на думку вчених, могла сформуватися шабля. Головною їхньою ознакою є специфічна військова культура кінних вершників ранньосередньовічних кочових державних утворень — Тюркських, Аварського та Хазарського каганатів тощо⁵⁷.

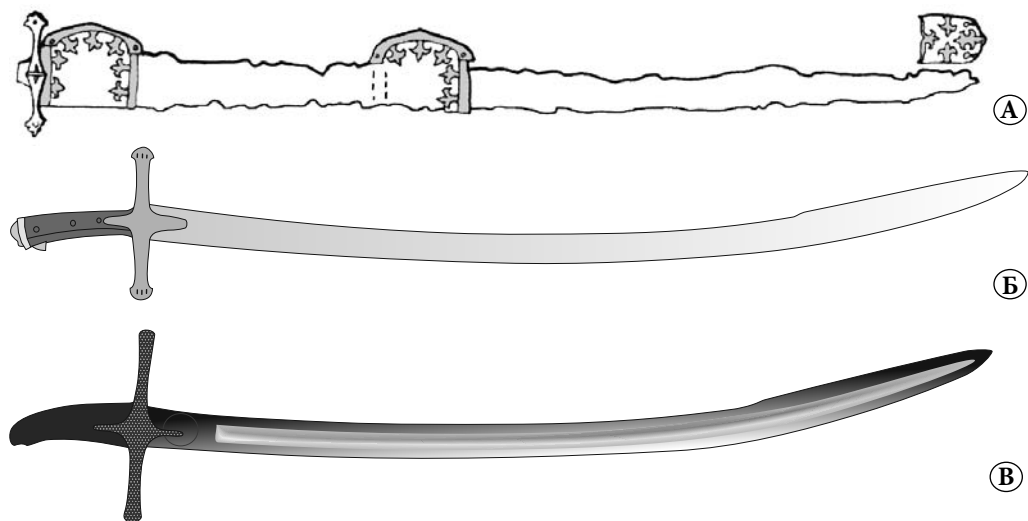
Наразі основні етапи еволюції шаблі переважно розроблені в межах археологічних досліджень, присвячених вивченню одного або декількох комплексів поховань. Відповідно теорії походження шаблі ґрунтуються на локальному джерельному матеріалі. Більшість з них цілком узгоджується з етимологічним

аналізом давніх писемних джерел, що переконливо свідчить про поширення шаблі після меча⁵⁸.

Теоретична розробка проблем еволюції шаблі розпочалося ще на початку XX ст.⁵⁹. То були перші вправи у майбутній історичній полеміці із залученням типологічних схем зброї з кривим клинком. Незважаючи на нищівну критику ранніх теорій, що пов'язували поширення шаблі у Східній Європі з мадярськими племенами⁶⁰, саме завдяки їм було закладено потужне наукове підґрунтя для

подальших студій. Адже перші дослідники стояли біля витоків методологічного аналізу морфології ранніх шабел та їх класифікації. Достатньо пригадати, що саме піднята ними хвиля наукової полеміки сприяла появі сармато-аланської концепції походження шаблі, яка й донині зазвичай розглядається як засаднича. Зрештою, «мадярська теорія» слугувала генератором наукових ідей майже до кінця XX ст.⁶¹.

У світлі сучасних уявлень про виникнення шаблі у науковій літературі домі-

Рис. 9. Зразки ранніх східних шабел: А) знахідка у Нішапурі, Східний Іран. IX–X ст. н.е. Музей мистецтва Метрополітен, Нью-Йорк, США, інв. № 40.170.168. Загальна довжина — 715 мм; Б) шабля «кальджурі», яку на думку дослідників можна розглядати як найдавнішу відому «хісравані». Музей палацу Топкапи, Стамбул, Туреччина, інв. № 21/139. Загальна довжина — 1003 мм, клинка — 890 мм; В) одна з найдавніших відомих нині мамелюцьких шабел, кінець XIII ст. Музей палацу Топкапи, Стамбул, Туреччина, інв. № 1/304. Загальна довжина — 840 мм, клинка — 805 мм**.

* Думки щодо морфологічних характеристик і датування цього зразка розходяться. Так, у музейному описі зразка його клинок названо «прямим дволезовим», а сам експонат датовано VI–XI ст. Натомість Ш. аль Сарраф та ін. дослідники називають його «дещо викривленою шаблею», датуючи IX–X ст. [A Companion..., 2002. — Pl. XII–103].

** Виміри зразків (Б), (В) наведені відповідно до праці: Yücel Ü., 2001. — P. 34, 80.

нує еволюційна теорія її походження від меча. Археологічні знахідки давніх палахів* хронологічно збігаються з «перехідним» періодом історії шаблі, себто проміжком часу від V–VI ст. н.е. (Борковський, Кузьминський, Армеевський могильники тощо) до середньовіччя, коли шабля виступила у своєму остаточному сформованому вигляді.

Дослідники, які дотримуються такої еволюційної концепції, розглядають однолезові мечі та палаші як своєрідну перехідну форму від меча до шаблі⁶².

В одній з найкраще розроблених, сармато-аланській теорії, висунутій у 50-х роках XX ст. видатним археологом М. Мерпертом, проаналізовано матеріали Верхньо-Салтівського поховального комплексу, розташованого на теренах сучасної України у Харківській області⁶³. На основі виявлених артефактів вчений пропонує розглянути низку «перехідних» та кінцевих форм довгоклинкової зброї від прямих сарматських мечів до однолезових палахів та перших слабо-викривлених шабел, розташованих ним у вигляді добре обґрунтованого еволюційного ряду. Утім, сам дослідник цілком слушно визнає, що не претендує на всебічне висвітлення питання походження шаблі, яке неможливо вирішити на матеріалах одного поховального комплексу⁶⁴.

Наступна концепція була пов'язана зі знахідками ранніх шабел у Європі в аварських похованнях Середнього Подунав'я, про що неодноразово повідомляли та дискутували у фахових виданнях⁶⁵.

Досліджуючи зброю Східного Туркестану, знаний археолог та історик

М. Горелік пов'язує поширення однолезової зброї з прямим клинком (протошаблі) з китайською імперією Хань та її північними сусідами. До середини I тис. н.е. протошабля з усім комплексом супутніх ознак панувала на сході Центральної та у всій Східній Азії, а у VI–VII ст. поширилася далеко на Захід, аж до Центральної Європи. Але початок процесу перетворення протошаблі на шаблю, що охоплює Євразію у VIII ст. н.е., М. Горелік пов'язує вже з аварами Центрально-Східної Європи і відносить до другої половини VII — початку VIII ст. н.е.⁶⁶.

На противагу цій концепції, де у давній китайській зброї вбачають лише прототипи майбутньої шаблі, у сучасній науці обговорюється гіпотеза її безпосередньо китайського походження⁶⁷. Для обґрунтування наукової теорії є непогані перспективи: відомі не тільки зображення в іконографічних джерелах, але й давні зразки перших шабел з майже прямими клинками VII–VIII ст.⁶⁸. Більше того, археологами віднайдено ще давніші зразки з подібними до шабельних клинками, найдавніші з яких датуються I–III ст. н.е.⁶⁹. З цього приводу фахівці відзначають, що винайдені майстрами Піднебесної шаблі використовували у Північному Китаї з I по VI ст. н.е. Проте значного поширення у цей період зазначена клинкова зброя не отримала. Початок «епохи шаблі» в Азії слід пов'язувати з широким упровадженням парних стремен та жорсткого сидла⁷⁰.

Отже, на сьогоднішній день наукова думка розглядає три основних осередки звідки поширювалась шабля: Хазарський каганат, Аварський каганат та Китай (можливо, від періоду династії Хань).

Фактично ж, від 50-х років минулого століття, коли вперше було обґрунтовано сармато-аланську теорію, змінилося небагато. Незважаючи на те, що аре-

* Тут і далі до кінця підрозділу термін «палаш» вживається у значенні однолезової зброї з прямим клинком й нахиленим у бік лева руків'ям, що підсилювало різальні функції зброї, у період V–VIII ст. н.е.

ал поширення найдавніших шабельних клинків простягається від Північного Китаю до Центрально-Східної Європи, до наукового обігу досі не введено достатньої кількості повноцінних еволюційних рядів, аби виявити нові центри виникнення шаблі на цьому величезному полі військової діяльності кочових та осілих спільнот. У цьому зв'язку показово виглядає нескінченний переспів сучасними дослідниками давньої фрази А. Захарова⁷¹ про зародження шаблі десь «у степах від України до Маньчжурії»⁷², або «серед кочовиків Центральної Азії»⁷³. І в цьому є свій сенс: хоч би в якому зі згаданих регіонів з'явилася шабля, очевидно, що її поширення пов'язане з номадами. У створенні цього виду зброї безумовно брали участь кочові та напівкочові народи Центральної Азії, насамперед представники салтівської культури — алани (аси)⁷⁴ і хазари, а також Аварського каганату — авари. Неспроможність сучасних етимологів віднайти тюркське коріння лексеми «шабля», звичайно ж, не означає, що тюрки не стояли біля витоків цієї зброї. Більше того, саме тюрки мали виконати основну роботу з поширення та модифікації перших шабель*.

На нинішньому рівні освоєння джерельного матеріалу годі отримати більш точні відомості щодо винахідників шаблі, так само як і накреслити чітку лінійну схему її розвитку. Важливо лише те, що виникнення цієї зброї тісно пов'язане з

новітніми тенденціями розвитку військової справи на Євразійському континенті VII ст. н.е. у різних народів, що виступали носіями певної військової традиції.

Подальші шляхи шаблі та її поява у найбільших імперіях Середнього Сходу, звідки вона згодом остаточно підкорила Центрально-Східну Європу, також пов'язані з проникненням у цей регіон військової культури тюркомовних кочових племен. Початки майбутньої популярності шаблі сягають Аббасидського халіфату. Загалом араби мали бути добре знайомі з найбільш ранніми зразками шабельної зброї, адже саме на час її становлення припадає завойовницька активність халіфата, зокрема у Європі та на Кавказі. Утім прийнято вважати, що прийняття арабами шабель пов'язане із заведенням халіфами, починаючи від аль Мутасима (р. п. 833–842) гвардії тюркських невольників «гулямів». Поява шаблі в Ірані у цей період підтверджується речовими⁷⁵ та писемними джерелами. Вже у IX ст. філософові й памфлетисту аль Джагізу (р. ж. 775–868) впали у вічі «криві піхви» тюрків з Хорасану, себто тюркської гвардії халіфів, про що він іронічно зауважив у памфлеті про тюрків «Менакіб ат-Турк» («Про доблесть тюрків»). Криві клинки тоді ж згадав Ібн Ахї Хізам, військовий експерт і командувач хорасанських турків у 847–861 рр. Цю зброю турецьких гулямів називали «хісравані» (дослівно «півтора лева»)⁷⁶. На сьогодні не маємо достатньо відомостей, аби достеменно судити про її морфологію на відміну від пізнішого типу, відомого від X ст. як «кальджурі». Про характеристики останнього відомо більше. У давніх літописах цю зброю називають по-різному: калачурі (*qalāčuri*), карачулі (*qarāčuli*) або караджурі (*qarājuri*), в арабських — калджурі тощо, втім, в усіх випадках вочевидь йдеться про один і

* На нашу думку не завжди коректними виглядають згадки у західній зброєзнавчій історіографії щодо т. зв. «предків тюрків» («T'u Chueh» або «Tu-Kiu»), які користувались шаблями [Khorasani, 2006 — Р. 131, Oręż Perski i Indoperski..., 2000. — Р. 41, 59]. Натомість мова має йти про кок-тюрків («блукитних тюрків» або «ашина й тюрки») як засновників тюркського племінного союзу.

той самий різновид. Клинок зброї описано як довший за меч та викривлений; він бездоганно рубає та спричиняє надзвичайно тяжкі поранення. Його конструктивні особливості стають зрозуміліші, коли зі свідчень самовидців дізнаємося, що цю зброю можна було використовувати як меч та як спис⁷⁷. Очевидно, може йтися про широку слабовикривлену штабу з підсиленням, можливо гранованим, бойовим кінцем, що пізніше отримав масивну єлмань.

Слід зауважити, що функціональною подібністю відзначалися пізніші зразки кавказької й татарської зброї XIV–XVII ст. У Ранній новий час вони поширилися на теренах Московської держави й Речі Посполитої (див. с. 80–82, 348, 371).

Аналізуючи писемні джерела — праці вищезгаданого Ахі Хізама, знаменитого арабського історика аль Кінді, та мамелюцького командувача Могаммада Ібн

Манглі, дослідник арабської військової традиції Ш. аль Сарраф доходить висновку, що хісравані, хоча й згадуються раніше за кальджурі, навряд чи суттєво різнилися між собою⁷⁸ (Рис. 9-Б). Необхідно також відзначити, що, попри високий символічний статус меча, середньовічна мамелюцька еліта, за свідченнями писемних джерел, нерідко гребувала цією «тупою, придатною хіба що для рубання» зброєю на користь більш універсального слабовикривленого кальджурі⁷⁹.

Врешті, попри існування різних поглядів на хронологію появи шаблі на Середньому Сході, найімовірніше, що саме через посередництво тюркських найманців зброя з кривим клинком швидко поширилися всією територією Халіфату, з часом набувши місцевих морфологічних та стилістичних рис.

У військовій справі османів, які стали спадкоємцями імперських традицій Арабського халіфату та Румського султа-

---

Пропонуючи найбільш раннє датування походження шаблі, сучасні дослідники обґрунтовують свої гіпотези за допомогою речових та іконографічних джерел.

Так, Л. Кобилинський, посилаючись на поодинокі іконографічні джерела, вважає, що появу шаблі в Ірані слід віднести до VIII ст. н.е.⁸⁰. Утім, дослідження найвідоміших речових та іконографічних джерел усе ж відносять цю подію до IX ст. н. е.⁸¹.

Ще більш раннє датування має прийняти дослідник, поклавшись на історичні легенди, що супроводжують музейні експонати з Департаменту священних реліквій палацу-музею Топкапи у Стамбулі. Так, Я. Лебединський згадує про «особисту шаблю Пророка Могаммада» (очевидно, мова йде про інв. № 21/130), що має датуватися принаймні першою третьою VII ст. н.е. Дослідник відзначає наявність єлмані на сла-

бовикривленому клинку зразка та робить висновок щодо його центральноазійського коріння⁸². Утім, незважаючи на зовнішню схожість із ранніми шаблями, з каталожного опису експонату випливає, що це «прямий, плоский, дволезовий» меч⁸³. Навіть якщо погодитись із твердженням про незначний вигин спинки штаби, який ймовірно має тут місце, факт наявності єлмані має свідчити на користь більш пізнього датування легендарного клинка.

Приймаючи традиційну для турецьких музейників легендарну атрибуцію іншої стародавньої шаблі (інв. № 21/139, VII ст. н.е., Рис. 9-Б), Шихаб аль Сарраф пропонує розглядати її як чи не єдину збережену до нашого часу хісравані⁸⁴. І знову-таки, виразна дволезова єлмань, на наш погляд, підважує настільки раннє датування цього зразка.

нату, шабля була здавна добре відома як важлива складова комплексу озброєння сельджуцького воїна⁸⁵. Очевидно, попередники засновників Османської імперії — кочові огузи (тюрки-сельджуки) використовували цю зброю задовго до їхнього прибуття до Хорасану в XI ст. н.е.

Не менше вплинула на формування османських різновидів шаблі зброярська культура мамелюків, де, за свідченнями писемних джерел, калъджурі все ще побутували за часів Фатимідів⁸⁶.

Остаточне завершення епохи домінування дволезового меча на Середньому Сході припадає на період падіння мамелюцького султанату у XV ст. Від того часу історія довгоклинкової зброї у регіоні пов'язана з розвитком палахів та новітніх типів шаблі: карабелі, шамшира, килицжа та інших.

У європейських країнах Високого середньовіччя зброя з кривим клинком спершу отримала поширення у вигляді кривих мечів — фальшионів, насамперед у Південній Європі. Згодом криві мечі урізноманітнилися, виникли різновиди бойових ножів з довгими, практично шабельними клинками. Врешті, наприкінці XV ст. сформувався європейський тип армійської шаблі — так звана «швейцарська шабля», або шнепфер, що сполучала широкий і довгий слабовикривлений клинок з ефесом меча, нерідко півтораручного бастарда. Ця зброя комплектувалася розвинутими закритими гардами, іноді зі щитками, від другої половини XVI ст. їх почав дедалі частіше заступати складний ефес-кошик. Популярності цього різновиду у Центральній та Східній Європі сприяли німецькі та італійські фехтувальні школи, що активно практикували володіння одно- й дворучною зброєю з кривими клинками (в Італії — кортелас, у Німеччині — дюсак)⁸⁷.

Майбутнє європейської шаблі усе ж вирішилося на Сході. Аванпостом масового проникнення й поширення східної шаблі до Європи у період Раннього нового часу стали регіони османського вторгнення, насамперед Угорщина. Саме там у середині XVI ст. було створено автентичний, так званий «угорський» тип шаблі, що швидко підкорив Центрально-Східну Європу, передусім — Річ Посполиту.

Ми вже зверталися до теми розвитку шаблі на теренах України періоду Середньовіччя, відзначивши її поширеність ще за Давньоруських часів⁸⁸. Натомість у Речі Посполитій шабля з'являється у другій половині XV ст. Так, уже у 70-х роках в описах рот (так званих «пописах») шаблі зафіксовані на озброєнні кінних і навіть піших формацій⁸⁹. Від першої третини XVI ст. шабля в обмежених масштабах з'являється у спорядженні кавалерійських підрозділів на сході Речі Посполитої, доповнивши комплект традиційного гусарського «*p. d. t.*». Від середини XVI ст. у військово-фіскальних документах шаблю починають згадувати у комплекті із *сагайдаком* (саадаком) — зазвичай у формаціях, призначених для служби на східних та південних кордонах Польсько-Литовської держави. Іноді сагайдак і шаблю доповнював кончар. Прикладом можуть служити формації Бернарда Претвича та Філона Кміти Чорнобильського⁹⁰.

Судячи зі згадок у писемних джерелах, у Польщі першої половини XVI ст. шабля ще не набула значної популярності, принаймні у війську, залишаючись прерогативою «цивільних» прошарків населення. Натомість є відомими гетьманські приписи воякам, аби ті «мечі мали, а не шаблі». Мало знайдено ділової документації, де б ішлося про виготовлення, оправу, ремонт шабель, а ті доку-

менти, що є, подають розцінки дещо вищі, ніж за аналогічні операції з мечами⁹¹.

Отже, якщо шабля і була поширена серед шляхти у першій половині XVI ст., то скоріше як цивільна зброя, аніж бойова. Процес завоювання шаблею статусу зброї бойової зайняв другу половину XVI ст. За даними перепису рот 1567 р. у більшості хоругв ВКЛ шабля за поширеністю займала друге місце після корду, далі на південь її значення ще зростало й вона домінувала серед довгоклинкової зброї⁹². Утім, шабля не витіснила меч відразу: згадки про використання мечів під час збройних сутичок трапляються до самого кінця XVI ст.⁹³.

З плином часу комплекс військового оснащення вершника піддавався творчому переосмисленню окремими етносами відповідно до їхніх культурних традицій та практичних потреб. Так, спершу спільна мало не для всієї Євразії форма масивного слабовикривленого клинка з одноманітними ефесами, пройшовши через століття зброярських експериментів різних народів та етнічних груп, перетворилася у десятки, на перший погляд, мало схожих між собою різновидів. Шаблі Європи та Середнього Сходу за формами клинка та верхів'я доцільно об'єднати у кілька великих класифікаційних груп.

1.2. Формування та історичний шлях морфологічних типів шаблі Центрально-Східної Європи

ШАБЛЯ З ВЕРХІВ'ЯМ-КОВПАЧКОМ

Надзвичайно давню передісторію мають оригінальні шаблі, відомі за багатьма історичними назвами — «чечуги», «ординки» тощо. Багаторазові спроби польських фахівців пов'язати їх з відомим нині за музейними зразками джерельним масивом врешті таки досягли успіху завдяки працям В. Квасневича. Науковцю вдалося чітко визначити й ввести до наукового обігу наукову термінологію щодо цієї зброї, основу на історичних назвах⁹⁴. Утім, як і завжди у таких випадках, вона має надзвичайно обмежене, цільове застосування.

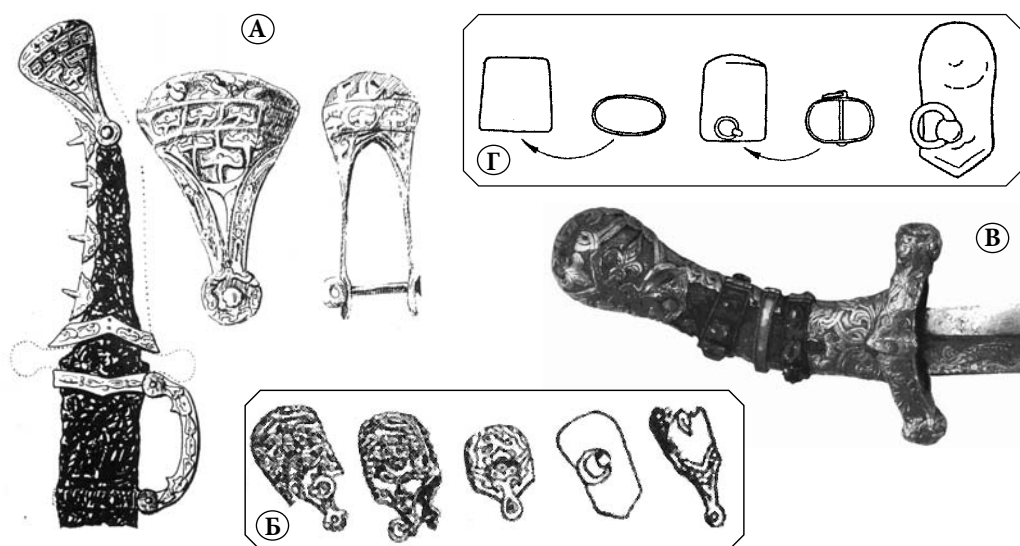
У зв'язку з необхідністю студіювати походження цієї зброї на ширших теренах та зважаючи на її давнє коріння, нам довелося звести виділені нашими попередниками типи в єдину велику групу шабел з верхів'ям-ковпачком, розрізняючи окремі підтипи за сукупністю ін-

ших ознак та принагідно звертаючись до інших класифікаційних схем.

Найважливіша спільна характеристика цих шабел — нахилене в напрямі леза верхів'я, зазвичай увінчане ковпачком.

Походження цієї класифікаційної групи сягає VII ст. н.е.⁹⁵. Плоскими та овальними, іноді гранованими (з кількома гранями) ковпачками оздоблювали верхів'я ранніх аварських, аланських, північнокавказьких, пізніше давньоруських, сельджуцьких, мамелюцьких та монгольських шабел. Зауважимо, що ці початкові форми у більшості історичних регіонів залишалися незмінними аж до кінця XIV ст.⁹⁶.

Від XV ст. розвиток верхів'я-ковпачка продовжився, причому у різних історико-географічних регіонах цей елемент набув самобутніх рис. Так, у перських шамширах ковпачок зберіг стародавню циліндричну форму з опуклим денцем й

Рис. 10. Ранні типи верхів'я-ковпачка, характерні для східноєвропейських шабель: А) салтівської культури (VIII–IX ст.)⁹⁷; Б) кабарських, можливо виготовлених у Києві (IX–X ст.), у тому числі легендарного «меча Карла Великого» з Музею історії мистецтв у Відні (В)⁹⁸; Г) давньоруських (XII–XIII ст.)⁹⁹.

бічними виступами, проте поменшав у діаметрі й отримав прямий кут нахилу відносно руків'я. Його спільне коріння з довгочинковою зброєю кочовиків, що була поширеною на євразійських теренах, добре простежене у польській історіографії¹⁰⁰.

Ранні османські зразки розвивалися під мамелюцьким впливом. Окрім циліндричної приплюснutoї та опуклої на кінці форм, очевидно, запозичених ще від тюркських найманців або сельджуків, на турецьких шаблях можемо бачити гранований (6–8 граней) ковпачок з плоским або опуклим денцем. Руків'я також стали гранованими. Причому якщо ще у другій половині XV ст. актуальність зберігав традиційний кут нахилу самого лише ковпачка, то вже у палах XVI ст. бачимо всю верхню частину руків'я зігнуто у напрямку леза та увінчану невеликим гранованим ковпачком (Рис. 12–В).

Після завоювання Мамелюцького султанату у 1517 р., вивозу звідти ремісників та конфіскації арсеналів османське виробництво у повному обсязі успадковує мамелюцькі зброярські традиції, що поєднуються з константинопольськими та іншими звичаями: Османська імперія перетворюється на величезний ремісничий конгломерат. При цьому зброя поступово набуває своєрідних рис. Згодом верхів'я-ковпачок втрачає колишню популярність, поступившись формам карабелі та класичного турецького килиджа.

Натомість зброя з верхів'ям-ковпачком продовжувала еволюціонувати на теренах Центральної та Східної Європи, де на її розвиток у XVI ст. радикально вплинули кавказькі, татарські, турецькі та перські зразки. Певною мірою це відображено в історичних назвах шабель Речі Посполитої, зміст яких не одне десятиліт-

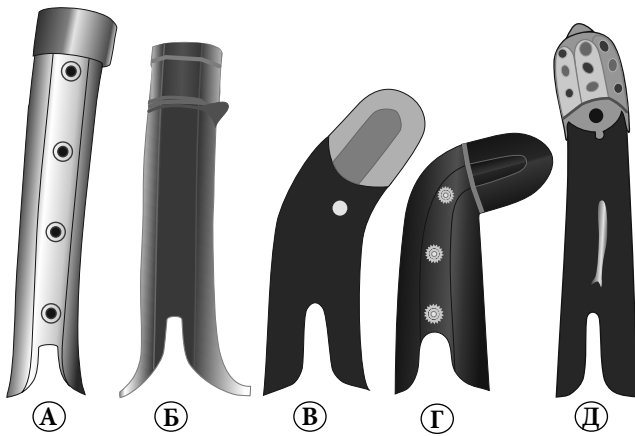

Рис. 11. Руків'я шабель з верхів'ям-ковпачком у колекції палацу-музею Топкапи, Стамбул, Туреччина): А) османського султана Мехмеда II (р.п. 1451–1481), інв. № 1/90; Б) мамелюцька, середини XV ст., інв. № 1/133; В) періоду османського султана Селіма I Явуза (р.п. 1512–1520), інв. № 1/94; Г-Д) османського султана Сулеймана I Кануні (р. п. 1520–1566), інв. № 1/463, 2/1136.

тя намагаються розшифрувати польські зброєзнавці. На сьогодні найважливіші фрагменти загадкового пазлу зайняли належні місця, відкривши у загальних рисах картину розвитку цієї зброї.

Розглядаючи зброю з верхів'ям-ковпачком, неможливо оминати увагою форми клинків, які встановлювали у ці конструкції. Незважаючи на велику варіативність, усе ж можемо вирізнити найбільш характерні риси, пов'язані з основними віхами розвитку довгоклинкової зброї.

Зауважимо, що шабельні клинки з дволезовим бойовим кінцем у Східній Європі та Передкавказзі відомі ще у ранніх шабелів VIII ст.¹⁰¹. Тоді ж формуються перші зразки з розширенням на ділянці бойового кінця¹⁰². З IX або X по XIII ст. можемо простежити появу перших прототипів елмані¹⁰³, хоча масово цей елемент з'являється тільки у XIV ст.¹⁰⁴.

Слід звернути увагу на функціонування в епоху Пізнього середньовіччя довгих важких клинків з видовженим гранованим «багнетоподібним» бойовим кінцем, здатним пробивати обладунк, та нахиленим у бік леза хвостовиком. Така зброя добре відома на теренах Золотої Орди, найкраще досліджена нині за кавказькими знахідками — са-

ме при археологічних розкопках адизьких курганів було віднайдено значну кількість ранніх зразків, що датуються від кінця XIV ст.¹⁰⁵. Очевидно, ця зброя сформувалася раніше, адже значна кількість багнетоподібних клинків має особливі накладні платівки при основі клинка, призначення яких досі остаточно не з'ясовано¹⁰⁶. Такі накладки, на думку фахівців, розвинулися у Центральній Азії ще до IX ст., а побутували у Східній Європі протягом двох періодів: у IX–X ст. й від середини XIII до перших десятиріч XV ст.¹⁰⁷. У цьому зв'язку варто згадати про унікальні бойові якості калъджурі, подібні до якостей аналізованої зброї (с. 75–76).

Багнетоподібний бойовий кінець таких клинків міг мати зустрічну заточку, штаба — здебільшого незначний вигин¹⁰⁸. Ці особливості вкупі з великою довжиною клинка (більше за 1 м) й нахилом хвостовика забезпечували шаблі унікальні бойові характеристики та зумовлювали особливу тактичну схему бойових дій озброєних нею підрозділів. Ці особливості яскраво відображені у широко цитованому у зброєзнавчій літературі свідченні Е. Челебі щодо черкеської холодної зброї: «Вістря їх мечів схожі на вістря чотиригранних й тригранних

списів. Спочатку вони зупиняють ворога мечами, потім мечами ж рубують»¹⁰⁹.

Очевидно, що багнетоподібні шаблі насамперед використовували як колольну зброю. Конструкція руків'я зразків Нового часу передбачала можливість подвійного хвату — для рубки та уколів, причому при останньому особливого значення набував широкий нахилений ковпачок, що створював достатню опорну площу для долоні та полегшував колольний рух.

Зрозуміло, що звужений та підсилений бойовий кінець було створено для пробивання обладунку. Щодо цього така комбінована зброя частково перебирала на себе функції списа або європейського кончара.

Потужний колольний потенціал, хоча й дещо відмінний конструктивно, бачимо у давніх османських шабелі XV ст. з їхніми важкими широкими слабовикривленими клинками з масивними елманнями та у більш викривлених палі XVI ст. з вигнутою наперед верхньою частиною руків'я (*Рис. 12-В*). Усе ж видається, що головним призначенням цієї османської зброї залишалася рубка.

У XVI–XVII ст. шаблі з багнетоподібним бойовим кінцем у значній кількості зафіксовані у Московській державі, де на той час, насамперед в Оружейній палаті у Москві, працювало чимало кавказьких та іранських зброярів. Багнетоподібний бойовий кінець нерідко стає ознакою місцевого, так званого «черкаського», викуву (детальніше див. с. 356–357).

Експонати, що нині зберігаються у колекції ОП, переконливо свідчать також про виробництво клинків цього типу у Персії. Так, один із перських зразків документально зафіксований в Описі ОП другої половини XVII ст.¹¹⁰. Натомість серед традиційної перської довгоклинкової зброї багнетоподібні клинки за-

лишалися рідкістю. Судячи з усього, основним осередком цієї традиції довгий час залишався Північний Кавказ.

Загалом дослідники виділяють три основні морфологічні підтипи багнетоподібних шабелі. Поява пізнього різновиду де гранований бойовий кінець суміщено з елманню, очевидно слід пов'язувати із засвоєнням кавказької виробничої традиції сусідніми народами (насамперед у Персії та Росії) та її місцевою інтерпретацією¹¹¹.

Очевидно, у XVI ст. клинки з багнетоподібним бойовим кінцем дісталися також Речі Посполитої й, звичайно, України (*Рис. 12*, Фото на с. 371. Незвичайну історію одного з таких зразків описано на с. 348).

Повертаючись до розвитку ефесів з верхів'ям-ковпачком, відзначимо, що великої популярності у XVII ст. на східноєвропейських теренах набули шаблі надзвичайно характерного вигляду, що сполучався зі своєрідним оздобленням піхов (*Рис. 13-А*). До його особливостей належать: подовжений гранований або циліндричний металевий ковпачок; руків'я дерев'яне насадне, обтягнуте шкірою ската або акули*, якою, за деякими відомостями, оздоблювали зброю ще аварі¹¹². Гарди наслідували стародавні шабельні перехрестя, що розвивалися від часів Раннього середньовіччя. Частіше за інші використовували форми невеликого простого плоского хрестика, іноді з округлими завершеннями кільйонів. Зустрічаються й інші, з роз-

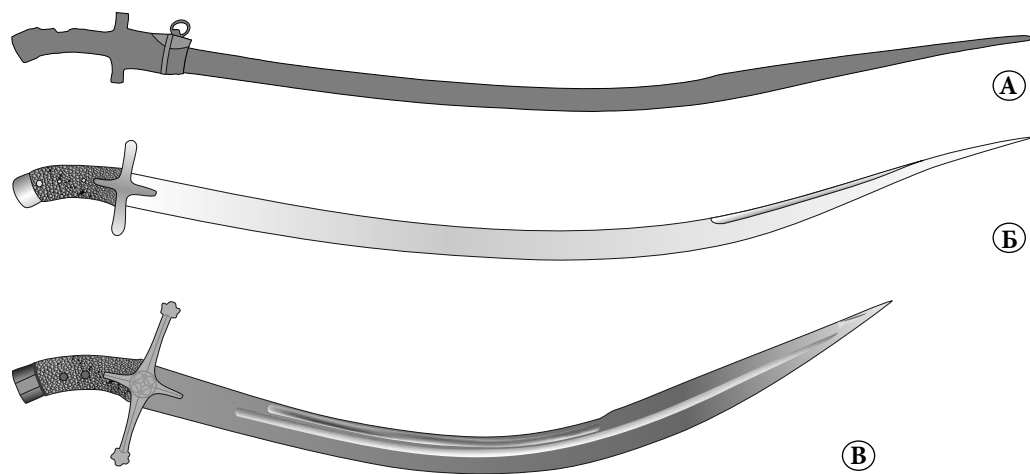
* Саме тут яскраво проявилася європейська середньовічна мода на застосування шкіри ската або акули на зброї. Адже саме у XVI ст. у Голландії виникли перші європейські ремісничі осередки, що спеціалізувалися на обробці риб'ячої шкіри, яка спершу звалася шагрень.

ширеними кільйонами фігурної форми, зрідка — більш традиційні для Східної Європи та Османської імперії періоду Нового Часу хрестовини.

Своєрідністю відзначалася металева оправа піхов, також виконана за середньовічним зразком. Вона складалася з устя, наконечника та пари обоймиць з кріпленнями для рухомих кілець. Характерною особливістю тут виступали особливі довгі металеві пластини з розширеннями, що розміщувалися у верхній частині піхов під обоймицями. Піхви обтягувалися шагреневою шкірою (Рис. 13).

До регіону ймовірного походження цього типу зброї науковці свого часу

долучили Кавказ¹¹³. Ця ідея отримала «нове життя» у сучасних дослідженнях¹¹⁴. Так, у праці К. Рівкіна та О. Пінчо навіть стверджується, що у XVI ст. багнетоподібна шабля отримала характерний ефес, утворивши сталий черкеський морфологічний тип, для позначення якого дослідники використали історичну назву «джате» («дяте»). Зауважимо, що цим терміном у зброезнавчій літературі досі позначали коротку «сагайдачну» або «сідельну» черкеську шаблю, підстави для чого фахівці віднаходять насамперед у писемних джерелах¹¹⁵. На жаль, свою альтернативну версію К. Рівкін та О. Пінчо обґрунто-

Рис. 12. А) Шабля XVI ст. з верхів'ям-ковпачком та гранованим багнетоподібним бойовим кінцем. Хортицький музей-заповідник, Україна; Б) шабля кінця XVI — поч. XVII ст. з верхів'ям-ковпачком та гранованим багнетоподібним бойовим кінцем, атрибутована шведськими музейниками як «російська» або «перська». Загальна довжина 1113 мм, довжина клинка 989 мм. Королівська зброярня, Стокгольм, Швеція, інв. № 7530 (1880); В) османська пала XVI ст. Загальна довжина зброї 970 мм, довжина клинка 800 мм. Історичний музей, Дрезден, Німеччина, інв. № 1606*. Відзначимо відмінні хвати, використовувані при потужних колючих рухах: у варіанті (В) майже «пістолетний», (А) й (Б) — нахил руків'я значно менший, відтак надійне утримання можливе передусім за рахунок значної товщини щічок.

* Schuckelt H., 2010 — P. 51; Princely Arms and Armour, 1975. — P. 228, Plate 170.

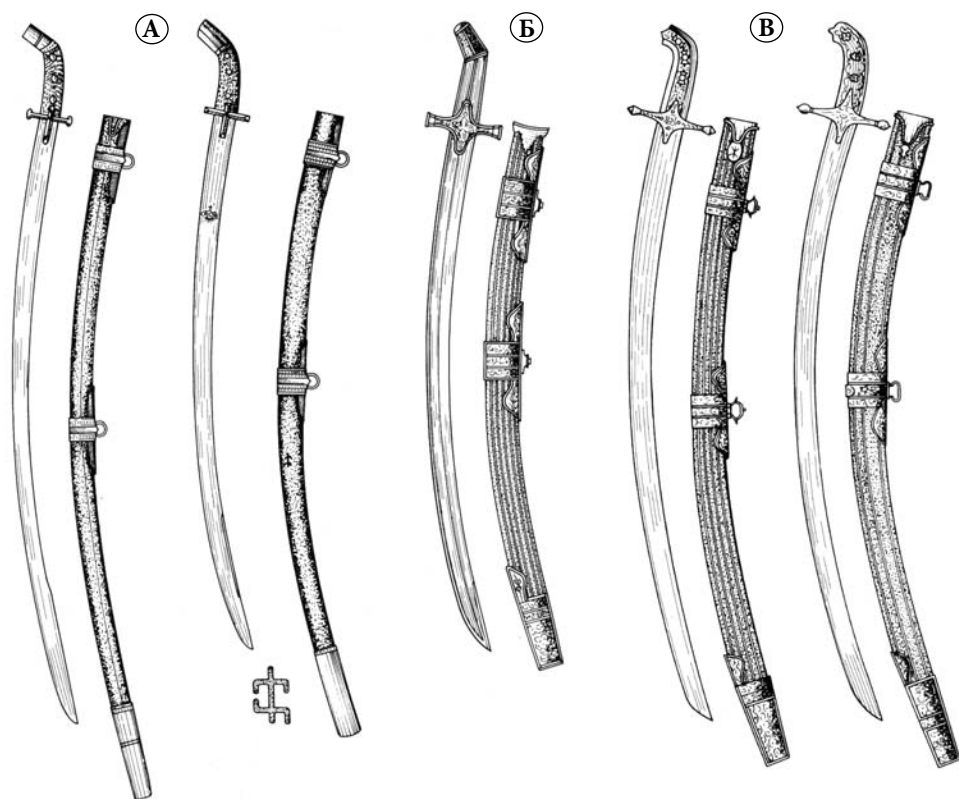

Рис. 13. Форми шабель з верхів'ям-ковпачком XVII–XVIII ст. За класифікацією, запропонованою В. Квасневичем: А) чечуги; Б) ординка; В) парадні різновиди ординок вірменського виробництва¹¹⁷.

вують лише загальними теоретичними міркуваннями: функціональне призначення подовженого нахилоного ковпачка начебто має підтверджувати, що спершу таке верхів'я призначалося саме для роботи з багнетоподібним клинком¹¹⁶. Справді, нині є відомими приклади поєднання вищеописаного ефеса та клинка з багнетоподібним бойовим кінцем¹¹⁷. Причому іноді, задля уможли-

влення «пістолетного» хвату, необхідного для потужного колольного руху, верхня частина руків'я плавно вигинається (подібно до турецьких пал того ж періоду), що не завжди зустрічаємо на інших, вочевидь, більш пізніх зразках, де руків'я може бути прямим й згинатись лише безпосередньо під довгий ковпачок. І все ж основна маса введених до наукового обігу шабель виготовлена у ремісничих майстернях різних регіонів та оснащена клинками різноманітних типів (Рис. 13). За нашими спостереженнями, частіше за інші зустрічаються довгі й слабо викривлені штаби (так звані «смички»), що

* Ці зразки, на нашу думку, радше свідчать про тривалість традиції виготовлення багнетоподібних клинків, що перекочували у XVII ст., отримавши популярний на цей період ефес.

за функціональністю лише нагадують багнетоподібні.

Відтак наразі не маємо достатніх підстав, аби визначати сполучення багнетоподібного клинка (який безумовно є прадавньою особливістю черкеської та адигської зброї) з розглядуваним ефесом як сталий, ексклюзивно «кавказький» морфологічний тип, ще й пов'язувати його з полемічним історичним терміном, про зміст якого мало що достеменно відомо. На наше переконання спершу слід все-таки детально дослідити згадки про «джате» в писемних джерелах.

Наявні матеріали, на наш погляд, не дають змоги також з певністю судити про «винахідників» самого цього ефеса, який від XVII ст. набув великої популярності по всій Речі Посполитій.

Як уже відзначалося, науковці здавна полемізують над історичним корінням розглядуваних шабель. Досі непогано обґрунтованою виглядає гіпотеза їх кримськотатарського походження, започаткована польськими фахівцями ще у 30-х роках XX ст.¹¹⁸. На користь цієї гіпотези додатково свідчать історичні назви шабель у джерелах, що натякають на їхнє походження — «ординки», «татарські»; застосовані в оздобленні матеріали (риб'яча шкіра) — «чечуга»; нарешті, популярна форма клинків, які пасували до розглянутого «харизматичного» ефеса («смички»)**.

Водночас ціла низка дослідників схильна відносити досліджуваний ефес до більш широкого «татарсько-киргизь-

кого культурного кола»¹¹⁹. Свого часу ще В. Арендт розглядав ці шаблі як «киргизькі», причому звертав особливу увагу на оздоблення руків'я шкірою ската, що, на його переконання, принципово вирізняло цей тип серед перських й османських «металевих оправ» (вчений вважав, що прототипи цієї зброї прибули з півночі разом з угорцями)¹²⁰.

На користь «татарсько-киргизької» гіпотези свідчать й новітні розвідки російських археологів. Так, у праці Л. Боброва та Ю. Худякова шаблю зазначеного типу згадано серед подарунків від калмицької (торгоутської) знаті*** цинському імператорові Цяньлуну (1735–1795)¹²¹.

Зауважимо, що ефес, який у даному випадку є важливим типотворювальним критерієм, на нашу думку, скоріше підхоплює традиції османських пал — йдеться, насамперед, про форму руків'я, увінчаного гранованим або циліндричним ковпачком з плоским денцем та оздобленого реб'ячою шкірою (Рис. 12-В). Не слід також забувати, що кримські татари як безпосередні спадкоємці золотоординських збройових традицій мали бути добре знайомі з багнетоподібним клинком.

З легкої руки Т. Маньковського у першій третині XX ст. у зброєзнавчій літературі для «чечуг» та «ординок» з'явилася нова назва — «вірменки»: видатний мистецтвознавець до кінця відстоював свою гіпотезу щодо вірменського коріння цієї зброї, виготовленої, на його думку, «...вірменами й для вірмен...»¹²².

Утім, виокремлення національного типу виключно на основі поодиноких написів на клинках вірменською

* Історичний термін прийнято виводити від одного з виду дністровських риб [Квасневич, 2005. — С. 34–35].

** 3. Жигульський вважає, що «смичками» називали якраз клинки з багнетоподібним бойовим кінцем [Żygulski Z. jun., 1975. — S. 279].

*** Зазначені калмики відкочували з Волги до берегів р. Ілі у 70-х роках XVIII ст.

мовою не могло привести до позитивних результатів. Після багатьох наукових дебатів термін «вірменки» стали здебільшого використовувати як уза-

Зображення шаблі-чечуги на османській мініатюрі «Мисливець із соколом й собакою» (Палац-музей Топкапи. Бібліотека шедеврів, інв. № 2164)*

* Одним з перших на цю мініатюру, у зв'язку з дослідженнями типології «татарських» шабел, звернув увагу В. Прокопенко, автор оглядової статті «Саблі-чечуги» [Електрон. дані. Назва з екрану. — Режим доступу: <http://www.kitabhona.org.ua/index.php/libwararmor/165-checuga>].

гальнюючу назву для позначення типів шабел, що, на думку вчених, виготовлялися насамперед у вірменських ремісничих осередках великих міст Речі Посполитої. Найвідоміший з них розміщувався у Львові, де серед іншої зброї виготовляли, за висловом Йєнджея Кітовича, «татарські чечуги»¹²³.

Серед «вірменок» В. Квасневич вирізняє більш давні шаблі «киргизького» зразка, пов'язуючи їх з історичною назвою «чечуга» (йдеться про різновиди з маленькою хрестовиною та загнутим верхом руків'я), пізніші «ординські» й «татарські» шаблі XVII–XVIII ст. (йдеться про шаблі з масивними прямими руків'ями та масивними хрестовинами, кільйони яких закінчуються розширеннями; клинки широкі, іноді з елманню), а також «шаблі, споріднені з карабелями», де від розглядуваного нами морфологічного типу зберігаються лише окремі елементи¹²⁴. До останніх, зокрема, слід віднести популярні свого часу шабельні верхів'я, що зберігають виразний нахил в бік лева, причому сам ковпачок на них, як такий, відсутній. Натомість кінцеву частину зазвичай декорують рельєфним різьбленням.

Незважаючи на надзвичайно вдалий, на нашу думку, розподіл матеріалу всередині типу, зарахування усіх цих шабел до «вірменських» може бути доцільним тільки за жорсткого обмеження досліджень вузькими регіональними рамками, де, за підтвердженою джерелами історичною інформацією, виготовлення такої зброї зосереджувалося у руках саме вірменських майстрів.

Якщо поглянути на проблему ширше, видається, що сама лише наявність розглянутого характерного ефеса не дає підстав для оцінки виробничих осередків, де його виготовляли, як вірмен-

ських. Так само не можемо «віддавати» монополію на виготовлення таких зразків будь-якій іншій етнічній групі. Не маємо сумнівів, що цю зброю (зокрема й з багнетоподібними клинками) виробляли й монтували у різних за національним складом ремісничих колективах величезного регіону — від Речі Посполитої до кавказьких, кримських та османських теренів.

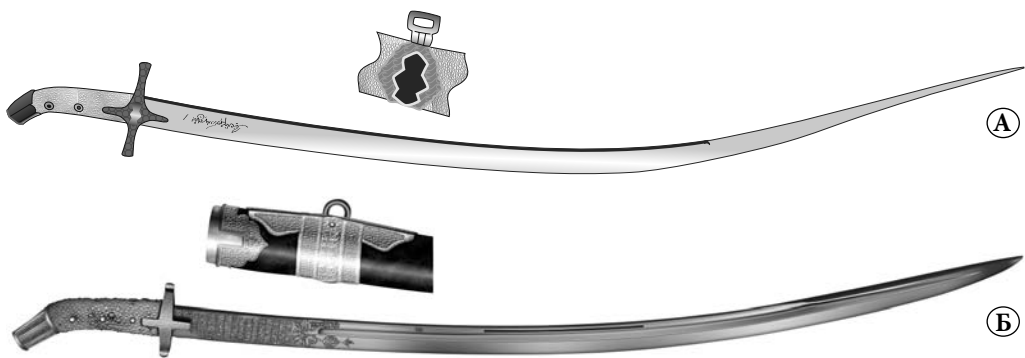
Наочним відображенням такої крос-культурності та невщухаючої полеміки щодо походження розглянутих шабел можуть бути атрибуції двох музейних експонатів, укладені фахівцями Державного Ермітажу (РФ).

Перша шабля має надзвичайно довгий клинок з багнетоподібним бойовим кінцем та ефес з верхів'ям-ковпачком й руків'ям, обтягнутим шкірою ската. Відповідно до музейного провенансу, такі клинки характерні для черкеської зброярської традиції XVI–XVII ст. Монтування й піхви виконані пізніше, можливо, у Криму місцевим

майстром. На користь цього твердження свідчать не тільки дані про достатньо тісні контакти черкесів і кримців, а й напис («Ця шабля Бахадур Кучум хана»), виконаний османською мовою, яка використовувалась у багатьох тюркських державах, зокрема в Криму (Рис. 14-А)¹²⁵.

Друга шабля має ефес аналогічного типу з більш характерною для нього гардою у вигляді хрестика та довгим клинком малої кривизни з власницьким написом при основі штаби. У каталожному описі відзначено, що зразок являє собою справжній сплав культур: клинок середини XVII ст. має іранське походження, руків'я піхви й монтування виконані киргизьким майстром, кириличні написи з обох боків клинка свідчать про приналежність шаблі С. Ловчикову — політичному діячеві Московської держави (пом. 1710) (Рис. 14-Б)¹²⁶.

На наш погляд, попри спільну стилістику виконання ефеса, особливості оправ цих шабел (у тому числі піхов) свідчать про виготовлення їх у ремісничих осередках вельми віддалених одне від одного історичних регіонів.

Рис. 14. Шаблі у колекції Державного Ермітажу, Санкт-Петербург, РФ:

А) шабля з піхвами. Клинок: Північно-Західний Кавказ, Черкесія, XVII ст. Руків'я, піхви, монтування та напис: Крим(?), XVIII ст. Загальна довжина 1130 мм, клинка — 990 мм. Інв. № В.О.6; **Б)** шабля з піхвами. Іран (клинок), Середня Азія (руків'я, піхви, монтування), Росія (напис). Середина XVII ст. Загальна довжина 953 мм, клинка — 800 мм. Інв. № В.О. 3516.

Інша річ, що саме вірмени у багатьох країнах були добре відомі як золотарі, які вправно монтували й опрацьовували зброю потрібної замовникам конструкції, часто займаючи у цій справі провідні позиції.

У цьому зв'язку цікавими є свідчення поширення «чечуг» на теренах Османської імперії. Серед них — зразок з колекції О. Фельдмана, морфологія якого наслідує досліджувану зброю водночас демонструючи риси османських шабел. На нашу думку та за атрибуцією наших попередників, цей зразок виготовлено зброярами Османської імперії, можливо, вірменськими (див. с. 373).

Більш очевидні свідчення використання османами чечуг у тому ж вигляді, що й на теренах Речі Посполитої, віднаходимо в іконографічних джерелах (див. с. 85).

Отже, нам видається очевидним, що при визначенні місця виробництва розглядуваної зброї слід виходити з тих самих критеріїв, що й при визначенні місця виробництва інших шабел Речі Посполитої, Кавказького регіону та Османської імперії.

У підсумку зауважимо: шаблі з верхів'ям-ковпачком представляють першочерговий інтерес для дослідження еволюції шабельної зброї від самих часів її появи. У своїй конструктивній формі зразки Нового часу значною мірою зберегли риси ранньосередньовічної кочівницької зброї. Відголоси давнини тут відчувуються в усьому, — від ковпачків та хрестовин, що мало змінили свою форму, до оправи піхов, яка нерідко нагадує популярні середньовічні зразки*.

УГОРСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКО-УГОРСЬКИЙ ТИПИ ШАБЛІ

Окремий напрям розвитку шабел з верхів'ям-ковпачком представляють шаблі так званих угорського та польсько-угорського типів.

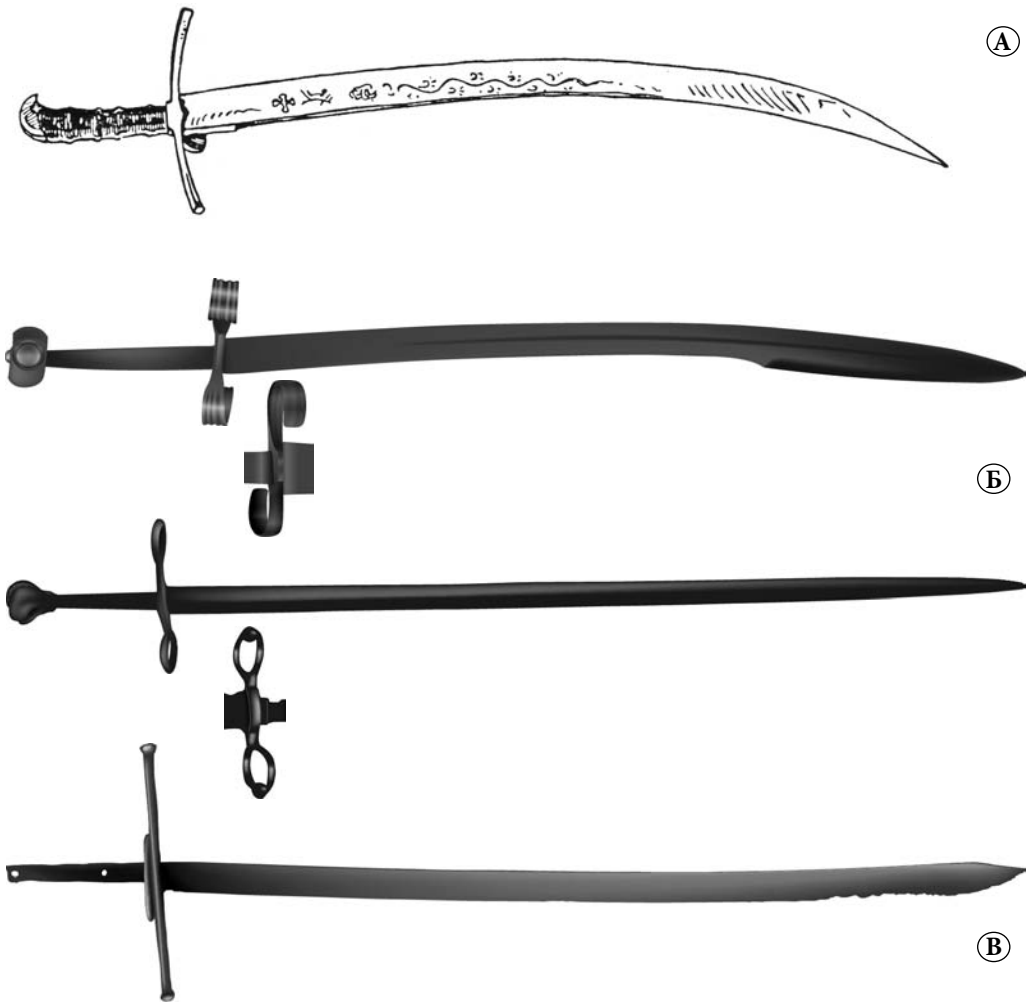
Розвиток довгоклинкової зброї мадярських кочових племен до їхнього переселення у Подунав'я відбувався у руслі загальних східноєвропейських збройових традицій. Матеріальна культура цих напівкочових скотарів з елементами землеробства¹²⁷ формувалася під потужним впливом Хазарського каганату¹²⁸.

Найважливішим різновидом зброї ближнього бою кочовиків-мадяр була довга, слабко викривлена шабля, що супроводжувала воїнів протягом їхнього довгого шляху до нової батьківщини — у Панонію¹²⁹. Об'єднання мадярів з кабарями у IX ст. вплинуло на угорські шаблі, що стали ще більш схожими на різновиди, поширені у Хазарському каганаті, хоча й вирізнялися багатшим, ніж у хазар, оздобленням¹³⁰.

Шабля продовжувала займати важливе місце у комплексі озброєння угорських воїнів й після оселення їх наприкінці IX ст. у Карпато-Дунайському басейні.

Від часів реформ короля Кальмана (р. п. 1070–1116) уся військова система Угорщини перебудовується за західноєвропейським, передусім баварським, зразком, і до османського завоювання країни у XVI ст. основною довгоклинковою зброєю угорців стає західноєвропейський меч. Очевидно, протягом зазначеного періоду (XI–XVI ст.) шабля усе ж продовжувала функціонувати як допоміжна зброя легкоозброєних угорських підрозділів та їхніх союзників, зокрема — кочовиків, які у більшій чи меншій кількості завжди перебували

* Йдеться про поширені на євразійських теренах широкі Р-подібні обоймиці на піхвах шабел і палахів.

Рис. 15. Дворучні угорські шаблі першої пол. XV ст. А) за історичною легендою належала героєві антиосманського повстання, албанському князю Георгію Кастріоті Скандербегу (р. ж. 1405–1468): клинок з тавром «пассауський вовк» XIV ст., оправа — XV ст.¹³³; Б) з S-подібною гардою та у вигляді «вісімки». Останню знаний угорський зброєзнавець Дж. Кальмар вважає угорською з походження¹³⁴; В) зі щитком, який В. Бехайм вважає ознакою східної зброї¹³⁵.

Загалом цей оригінальний різновид, що за характером удару ближчий до мечів, аніж до шабель, є яскравим прикладом сполучення в угорських зразках східних і західних конструктивних елементів.

* S-подібну гарду, що є попередницею «вісімки», деякі фахівці пропонують виводити від мамелюцьких мечів (с. 66).

в Угорщині. Їхня присутність особливо зросла у середині XIII ст., насамперед, за рахунок половців, що рятувалися від монгольської навали.

Отже, зіткнення з османами, що розпочалися від XIV ст., не так спричинили відродження шаблі в Угорщині, скільки надали нового імпульсу її розвитку¹³¹.

Від кінця XIV — початку XV ст. угорці запозичили від турецької зброї довгий клинок з масивною дволезовою елманню, що надавала помітних переваг кавалерійській шаблі¹³². У комбінації з ефесами європейських «великих» мечів утворилася потужна зброя (з довжиною клинка в середньому 900 мм та вагою 1,3 кг), яка давала змогу впоратися з поширеним на той час важким обладунком не гірше за класичний меч (Рис. 15).

Зауважимо, що угорські довгі криві клинки завдячують своєю появою не тільки османським та кочівницьким впливам. Серед угорської зброї, подібної до шабел, до нашого часу збереглися західно-європейські зразки XIV–XV ст., насамперед представлені великими бойовими ножами. І все ж від другої половини XV ст. угорські гусари здебільшого озброювалися повноцінними османськими моделями, що найкраще відповідали запитам часу¹³⁶.

Угорці мали незліченні можливості для отримання турецької зброї — її захоплювали як трофей, купували або отримували у подарунок. Врешті існувало добре налагоджене місцеве зброярське виробництво*.

Таким чином, наприкінці XV ст. угорське зброярство, завдяки османам, остаточно повернулося до того, з чого по-

чинало за 600 років до того — шаблі з верхів'ям-ковпачком. Повернулося для того, аби до середини XVI ст. витворити шаблю власного унікального типу, який згодом подав приклад для наслідування всій Європі, тоді як меч назавжди зник з комплексу угорського озброєння.

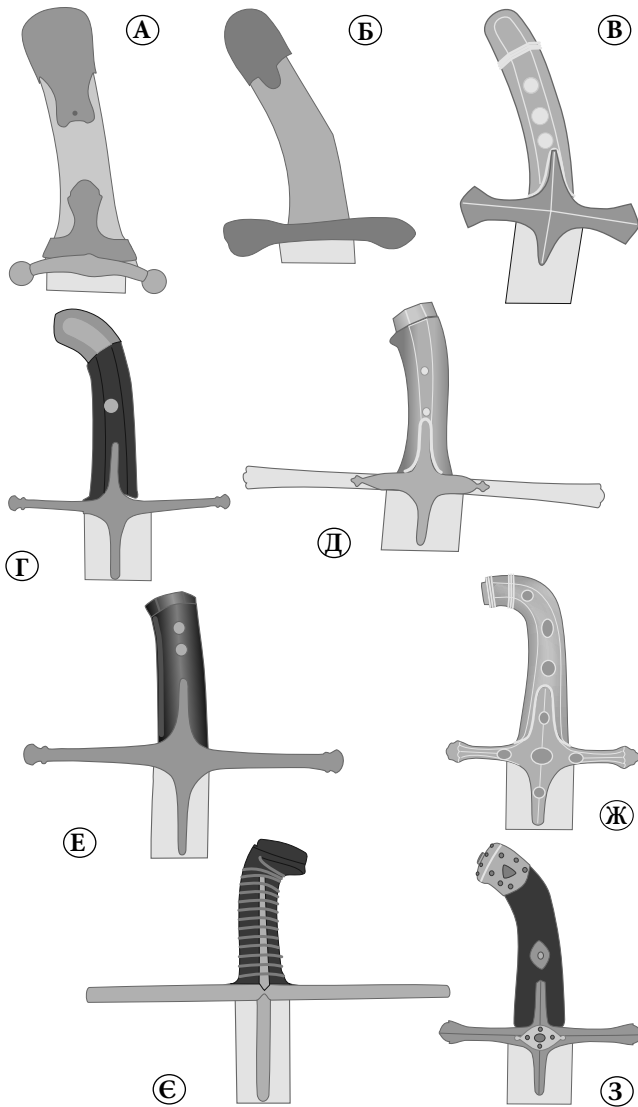
Найдавнішою автентичною угорською шаблею, що збереглася до наших днів, вважається шабля ерцгерцога Фердинанда II Тірольського (р. ж. 1529–1595, Рис. 16-Д). У формах її ефеса вже добре простежуються початки майбутніх конструктивних новацій.

Загалом еволюцію угорського верхів'я наочно демонструють відомі музейні експонати XVI ст. У цей період в Угорщині поступово виходять з ужитку старі османські верхів'я-ковпачки й гарди. Натомість у середині XVI ст. формується оригінальний тип ефеса з широким приплюснутим верхів'ям у вигляді мигдалеподібної «шляпки», нахиленої в напрямку леза, а також із довгими витягнутими кільйонами з перехрестям (Рис. 16-Є).

При цьому паралельно продовжувала побутувати зброя у старому османському стилі (Рис. 16-Ж). Її місцева інтерпретація, у свою чергу, привела до формування іншого впізнаваного різновиду «угорського ковпачка» (Рис. 16-З), хоча про походження зразків з таким верхів'ям все одно можна говорити тільки після сукупного аналізу морфологічних особливостей усіх частин зброї.

Проста хрестоподібна гарда завдячує формами надзвичайно видовжених кільйонів західноєвропейському мечу. У свою чергу перехрестя з видовженими шипами — очевидно, результат трансформації у західноєвропейському стилі перехрестя східного¹³⁷, адже їхнє суміщення в оздобленні гард зустрічаємо ще на зразках початку XVI ст. (Рис. 16-Д).

* Після розгрому Угорщини у 1541 р. велика кількість зброярів була депортована до Стамбула.

Рис. 16. Ефеси угорських шабель від ранніх до пізніх:
 А) IX ст., з поховання у Земпліні, Словаччина;
 Б) кінця IX, або X ст., з поховання у Гестереді, Угорщина; В) гусарської XV ст. Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3239; Г) гусарської середини XVI ст. Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3390; Д) еригерцога Фердинанда II Тірольського (р. ж. 1529–1595). Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3236; Е) графа Ніколаса Цринія, бана Хорватії (пом. 1566 р.). Колекція Музею історії мистецтва, зброярня фортеці Амбрас, Австрія, інв. № 421 b; Є) угорського князя Георгія Бебека (пом. 1567). Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3240; Ж) XVII ст. Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3351; З) середини XVI ст. Колекція Р. З. Яньяка, інв. № ZK/114 (I/268).

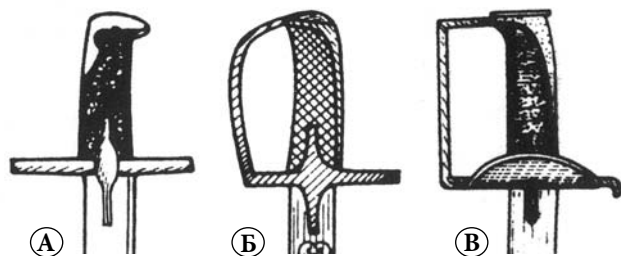
Отже, класичним угорським типом називатимемо шаблі, яким притаманні такі характерні риси:

- важкий і широкий, помірно викривлений клинок має масивну елмань;
- гарда відкритого або напівзакритого типу, хрестовина з палюхом, надзвичайно довгими кильйонами та шипами перехрестя. У напівзакритих гардах дужка, що починалася на передньому

кильйоні, не приєднувалась до верхів'я, частіше до нього навіть не доходячи*;

— верхів'я у вигляді скошеної наперед та донизу мигдалеподібної голівки, часом оснащеної масивним окуттям;

* Наприкінці XVII — на поч. XVIII ст. угорські зразки, слідом за польською гусарською шаблею, отримують гарду закритого типу.

*Рис. 17. Розвиток ефеса польсько-угорської шаблі типу II (за В. Квасневичем):
А) тип II з короткою хрестовиною;
Б) гусарська (чорна) шабля;
В) шабля-костюшківка.*

— руків'я дерев'яне насадне, обтягнуте шкірою й обмотане дротом;

— оправа піхов зазвичай сталева, обоймиці й наконечник прямокутної форми.

Розглянутий тип угорської шаблі використовувався, насамперед, у кавалерії та — з більш короткими клинками — у піхоті. Ця армійська зброя погано підходила для фехтування й призначалася, насамперед, для «швидкого бою» в умовах зіткнення великих мас вояків.

Термін «польсько-угорські шаблі» введений до наукового обігу польськими зброєзнавцями з метою виділити найдавніший засвоєний поляками тип шаблі та простежити його розвиток на місцевих теренах. Фахівці визнають, що перші «польсько-угорські» шаблі, які потрапили до країни за часів Стефана Баторія (р. п. 1576–1586), були, власне, угорськими зразками, морфологічні характеристики котрих наведено вище. Наразі вирізнити серед них зброю з прикметами польського виробництва, що виготовлялася за угорським зразком, вельми проблематично¹³⁸.

В. Квасневич пропонує виділяти чотири типи польсько-угорських шабел. До перших двох належать розглянуті раніше різновиди зброї з верхів'ям-ковпачком з округлим денцем та щойно описаний автентичний угорський тип. Третій тип є оригінальним різновидом угорської шаблі з циліндричним вер-

хів'ям-ковпачком. До четвертого типу вчений відносить шаблі із зооморфним верхів'ям, — так звані «шаблі орла»¹³⁹.

Зауважимо, що другий тип польсько-угорської шаблі отримав у Польщі потужний еволюційний розвиток, який завершився створенням автентичних польських різновидів: гусарської (чорної) шаблі (сер. XVII ст.) та костюшківки (сер. XVII ст., Рис. 17).

Гусарська шабля є оригінальною формою польської довгоклинкової зброї з видатними бойовими характеристиками. Клинок її має помірну кривизну і призначений, насамперед, для рубки, хоча й зберігає можливість завдання колючих ударів.

Ефес з гардою закритого типу. Хрестовина з палюхом, довгими кільйонами й перехрестям. Передній кільйон під майже прямим кутом переходив у дужку, що, вигинаючись дугою, доходила до самої голівки (не сполучаючись з останньою у ранніх зразках). Зрідка дужку замінював ланцюжок, що з'єднував верхів'я з кінцем переднього кільйона. Задній кільйон закінчувався потовщеним різної форми.

Руків'я насадне, масивне, дещо зігнуте у верхній частині, звужене до верхів'я. Останнє має форму мигдалеподібної голівки, іноді з масивним окуттям. Верхів'я часто обтягувалося шкірою й обмотувалося металевим дротом або стрічкою. Піхви оснащувалися нако-

нечником з гребінцем та обоймицями у формі парних листків, до яких кріпились рухомі кільця для підвишування шаблі.

Терміни «гусарська шабля», «гусарський палаш», «чорна шабля» та «кривий палаш» є історичними назвами, що зустрічаються в писемних джерелах для позначення цього типу зброї. Перші два пов'язані з популярністю цієї зброї серед польської гусарії. Термін «чорна шабля» має неоднозначне походження, що часом призводить до плутанини. У сучасній польській зброєзнавчій літературі ним нерідко позначають гусарську шаблю як морфологічний тип. В українських і польських писемних джерелах прикметник «чорна» стосовно шабель застосовувався у значенні «проста», без коштовного оздоблення. Очевидно, таке трактування пішло саме від простих гусарських шабель, що справді виглядали чорними: адже їхня металева оправа виготовлялась із заліза («...шабля чорна, тобто в залізній оправі...» іноді ще й «...зі срібним каптурцем...», що носилася найбіднішою шляхтою¹⁴⁰).

Гусарська шабля, як ми вже відзначали, розвинулася на основі класичної угорської шаблі типу II, що підтверджується наявністю перехідної форми зі збереженими рисами старішого типу та новітніми конструктивними елементами¹⁴¹. Водночас зауважимо, що формування у Речі Посполитій закритого шабельного ефеса з єдиною дужкою мало свій перебіг цілком у руслі західноєвропейських зброярських тенденцій, де ефес зазначеного типу у комбінації з однолезовим прямим або кривим клинком набув значного поширення від першої половини XVII ст.¹⁴².

У чому ж полягали переваги цієї зброї?

Головною особливістю, що вирізняє гусарську серед попередніх шабель, є

гарда закритого типу з передньою захисною дужкою, розміщеною під добре розрахованим кутом та палюхом, який захищав внутрішній бік кисті та частково перебирав функцію темляка. Століття успішного застосування засвідчили самодостатність цієї конструкції, що відкривала можливість подальшого ускладнення гарди за рахунок додавання нових елементів — це яскраво проявилось у пізніших зразках. Знайшовши широке використання, насамперед, як зброя важкої кавалерії, гусарська шабля здобула найвище визнання у колі професійних вояків по всій Речі Посполитій.

До унікального виду, що поєднав у своїй формі риси угорських шабель з «чечугами» й «ординками», належать шаблі, які в історичних документах називають «козацькими» або «гусарськими карабелями» (див. с.161–172, 359).

Зауважимо, що, на нашу думку, зазначений різновид має всі ознаки сталого морфологічного підтипу, який можна безпосередньо включити до розглянутої раніше групи шабель з верхів'ям-ковпачком.

Насамперед він характеризується особливим ефесом.

Усі гусарські карабелі мають характерне конічне насадне руків'я з верхів'ям-ковпачком з витягнутим «козирком» (на думку польських фахівців, цей ефес генетично пов'язаний з польсько-угорським типом I). Руків'я вкриті шкірою акули чи ската, як у розглянутих раніше «чечуг» й «ординок». Ефес зазвичай обладнано масивною хрестоподібною гардою з палюхом та розширеними на кінцях кільйонами середньої довжини. Передній кільйон з'єднаний ланцюжком з «козирком» верхів'я.

У конструкції шабель цієї групи встановлювали довгі кавалерійські клинки з пером або єлманню.

Дерев'яні піхви обтягували чорною шкірою з поздовжнім металевим швом, за турецьким зразком. Металева оправа складалася з устя, наконечника та двох невеликих обоймиць.

Вирізняється зазначена зброя також характером декору. Майже всі шаблі цього типу належать до вузької хронологічної групи. Це засвідчує характер орнаментики, що, як правило, демонструє виразні риси європейського бароко XVII ст. Більше того, унікальним є

навіть розміщення декору: окрім звичайного розташування на металевих частинах оправи, суцільна золочена орнаментальна композиція з обох сторін вкриває чималу ділянку при основі клинка.

Усі ці риси свідчать, що маємо справу зі сталою виробничою традицією, ймовірно локалізованою у межах одного або декількох ремісничих центрів Речі Посполитої та жорстко обмеженою у часі — більшість цих зразків датується другою половиною XVII ст.

Рис. 18. Формування війська Речі Посполитої, 1626 р.^{*146}.

* Малюнок у виданні: Abraham B. Journael van de Legatie, gedaen in de Iaren 1627 en 1628 by de Ed. Erentfeste, Hoogh-Gheleerde ... Heren Staten Generael, afgesonden, op den Vrede-Handel tusschen de Coninghen van Polen ende Sweden // Boot Abraham. — Amsterdam: Michiel Colyn Boeckverkooper, 1632. — 84 s.

Але чому «козацька» та ще й «гусарська карабеля»? Який тут зв'язок і звідки походить назва?

Нагадаємо, що ще за часів Сигізмунда Августа «козацькими хоругвами» у Речі Посполитій називали відділи середньої (полегшеної) кінноти, споряджені кольчугами й місьюрками та озброєні списами, шаблями й луками, а часом пістолями або карабінами, іноді навіть щитом-калканом у персько-турецькому стилі. У Литві цю кінноту знали як «п'ятигорців» («petyhorców»)*. У XVI–XVII ст. такі ополченські формування звали також «панцерною кіннотою». Єнджей Кітович неодноразово відзначає, що литовські п'ятигорці фактично нічим не відрізнялися від «панцерних коронних»¹⁴³. «Панцерників» високо цінували за бойові якості. Так, під Віднем 1683 р. у розпорядженні Я. Собеського козацьких або панцерних хоругов, було вдвічі більше, аніж гусарських¹⁴⁴.

Отже, від кінця XVI ст. назви «панцерні» і «козацькі» хоругви вживалися паралельно, можливо, перша навіть є старшою. Вже у XVII ст. у війську Речі Посполитої «козаками» почали називати також зовсім легку кінноту (на зразок «лісовичків»**), озброєну списами, шаблями та луками, без обладунку й щита, іноді з «крилами» на гусарський зразок¹⁴⁵. Ці відділи складали переважно польські татари, кінні українські козаки тощо.

* Назва «п'ятигорці» пов'язана з етнічним складом перших таких підрозділів, що формувалися із затягнутих на службу «черкасів, або циків» [Герберштейн С., 1866. — С. 153] з району Пятигир'я («Беш даг», «Беш тау») зі своїм власним озброєнням.

** Назва «лісовички» походить від імені засновника цих формувань — Лісовського [Марков М. И., 1887. — С. 141].

Очевидно у другій половині XVII ст. гусарські карабелі набули особливої популярності серед командного складу зазначених «козацьких» підрозділів.

Щодо словосполучення «гусарська карабеля», тут маємо справу з нюансами використання історичної термінології. Так «гусарськими» наприкінці XVII–поч. XVIII ст. могли називати усі «давні» різновиди з хрестовидною гардою. Термін «карабеля» тут вжито у значенні коштовно оздобленої зброї (див. також. с. 99–100).

До питання популярності цієї зброї серед українських гетьманських козаків, повернемося на с. 359.

ШАМШИР

Цілком самобутній напрям еволюції східної зброї з верхів'ям-ковпачком демонструє шамшир (шамшер), один з найбільш відомих та пізнаваних типів шабел, що поширилися далеко за межами Середнього Сходу.

Ця зброя набула високої популярності протягом XVI–XIX ст. на теренах від Індії, Ірану й Османської імперії до Росії і країн Центрально-Східної Європи. В Україні протягом останніх ста п'ятдесяти років сформувалося стале уявлення про типовість шамшира для комплексу козацького озброєння (с. 310–315).

Слово «шамшир» (شمشير — *šamšir*, *šamšer*) з'явилося у перській мові у IX ст. й перекладається як «хвіст лева» або «кіготь лева»: «шам» (*šam*) — «кіготь», «хвіст», «шир» (*šir*) — «лев». Як тоді, так і пізніше «шамшир» виступав узагальнюючою назвою клинка, у широкому розумінні — меча, шаблі, й не був пов'язаний з якоюсь особливою формою клинка¹⁴⁷.

Ці семантико-історичні нюанси стали засадничими в розумінні лексеми «шам-

Рис. 19. Схематичний вигляд класичного шамшира.

шир» як у сучасному іранському зброєзнавстві, де термін узвичаївся на означення будь-якої холодної довгоклинкової зброї, так і на побутовому рівні. Адже, оспівуючи «шамшир», Фірдоусі та інші давні іранські митці аж ніяк не ставили за мету підкреслити переваги спеціального, визначеного сучасною зброєзнавчою наукою, різновиду зброї, маючи на увазі всього лише «клинок».

В європейських мовах термін «шамшир» пов'язаний зі студіями західних фахівців¹⁴⁸. Під цією назвою тут розуміють цілісний тип шаблі «з іранським корінням», що мав особливі, притаманні тільки йому, морфологічні характеристики, а саме: клинок середньої і високої кривизни, клинуватий у перерізі, без рікасо, дол, пера та елмані, що плавно звужувався до однолезового бойового кінця; вістря розміщене на середній лінії клинка; ефес відкритого типу з хрестоподібною гардою з перехрестям та кільйонами із закінченнями кількох типів; щічки руків'я з кістки, рогу, дерева або металу, закріплені на двох-трьох нютах; верхів'я металеве оливкоподібною форми, нахилене до хвостовика під прямим або майже прямим кутом (Рис. 19). Оправа піхов складалася з устя, довгого наконечника та двох мигдалеподібних обоймиць з кільцями для ремінців.

У західному зброєзнавстві усталився ще один спосіб визначення шамшира — виключно за характерною фор-

мою перського клинка. Утім, сталий морфологічний тип, як відомо, завжди визначається тим чіткіше, чим більша уніфікація (менше комбінацій різних за формою клинків та ефесів). З цього погляду клинок шамшира не завжди може правити за основний типологічний критерій: від кінця XVI ст. іранські «лев'ячі хвости» використовували чи не в усьому тодішньому цивілізованому світі, монтуючи на їх основі зброю з традиційними національними ефесами й відповідною оправою¹⁴⁹. Тому визначення шамшира виключно за клинком виправдовує себе хіба що в деяких регіональних типологічних схемах, де місцеві форми ефеса відіграють другорядну роль у докладній класифікації місцевих різновидів. Приміром, індійські шамшири визначають передусім відповідно до морфологічних особливостей клинка, що, за невеликими винятками, стосується й усієї іншої індійської довгоклинкової зброї*. У разі дослідження зброї

* Індійську довгоклинкову зброю також не оминули проблеми термінології. У визначенні індійського шамшира та його відмінностей від традиційної індійської шаблі — тальвара дослідники дотримуються різних поглядів. Послідовники класичної школи (G. N. Pant) класифікують зброю за формою ефеса, тоді як прибічники більш сучасних концепцій (S. Z. Haider) обирають за головний класифікаційний критерій форму клинка.

великих географічних регіонів та на перепуттях багатьох культурних традицій класифікація тільки за формою клинка може спричинити термінологічну плутанину. Тоді доводиться додатково застерігати, що йдеться саме про, скажімо, турецький чи індійський різновид шамшира¹⁵⁰, отже, місткість самого поняття «шамшир» неминуче зменшується.

Які ж особливі бойові якості зумовили таку широку популярність шамшира на величезних просторах Євразії та навіть за її межами? Згідно з висновками фахівців конструкція цієї шаблі з клинком підвищеної кривизни майже унеможливорює колольний удар, проте якнайкраще надається для «вподобаного азіатами»¹⁵¹ рубання й різання. З цими характеристиками пов'язано основну функцію шамшира як зброї, призначеної для швидкісної масової, наваллої кінної атаки, де найважливіші — енергійні січні «замашні» удари, які викону-

ють, спершись на стремена. При цьому найбільше навантаження припадає на початок ділянки, розміщеної у $\frac{3}{4}$ довжини клинка від п'яти. Після удару «автоматично» відбувається «відтяжка» клинка, характерна для розкрювального удару, що фактично об'єднував рубальний проламлюючий (як у меча) з різальним. Цікавою конструктивною особливістю клинка була також можливість виконувати ефективний удар обухом (т. зв. «польську квартиру»).

Конструкція руків'я забезпечувала зручність рубання з силою. Нахилене під прямим кутом верхів'я давало добру опору для долоні при сильних січних ударах, а руків'я малого діаметра забезпечувало міцний хват.

Проте класичний шамшир не був фехтувальною зброєю, як прямі чи помірно викривлені клинки: орудуючи ним, важко зупинити удар чи змінити його напрям. Порівнюючи бойові

Шамшири: А) балканський з колекції НМІУ, інв. № 3-64. Загальна довжина 845 мм, довжина клинка 725 мм; Б) сирійський (саїф) з колекції О. Фельдмана, інв. № М30-007. Загальна довжина 960 мм, довжина клинка 810 мм.

можливості класичного шамшира з іншими іранськими шаблями (з аналогічними ефесами, але ширшими клинками меншої кривизни), В. Заблоцький доходить висновку про набагато кращу придатність останніх як до пішого фехтування, так і кінного двобою: окремі довершені зразки давали можливість виконувати повноцінні удари самим тільки рухом зап'ястка¹⁵². І все ж в умовах швидкоплинного групового бою кращої за шамшир кавалерійської зброї годі було шукати.

У науковій літературі існує думка, що описаний вище цілісний морфологічний тип шаблі найбільше поширився в Ірані за династії Сефевідів у кінці XVI — на початку XVII ст., а саме — за часів шаха Аббаса I (р. п. 1587–1629)¹⁵³. Утім, сформуватися він міг і раніше. Бо ж відомо принаймні три шамшири класичної форми, клинки яких фахівці Військового музею у Тегерані, попри певні сумніви, датують кінцем XIV ст., а ще один — початком XVI ст.¹⁵⁴. Однак дослідження перської іконографії з метою виявити витоки шамшира не підтверджують такого раннього датування: якщо зображення клинків, подібних до шамшира, ще можна віднайти у рукописах першої половини XVI ст., то ковпачок верхів'я набуває класичної форми й нахилу тільки наприкінці XVI ст.¹⁵⁵.

Треба зауважити, що, як морфологічний тип, шамшир утверджувався в конкуренції з давнішими шаблями, що мали масивні клинки, — часто з елманню та долами. Ці зразки набули великої популярності після монгольського вторгнення XIII ст.¹⁵⁶. Вихід шамшира на пік популярності не призвів до виходу з ужитку старіших різновидів. Щобільше, сам шамшир набував різноманітних форм у процесі експериментів зброярів у самому Ірані. Хоч описана вище фор-

ма клинка залишалася основною, з'являлися різновиди з хвилястим лезом, долами, навіть з елманню¹⁵⁷. А відколи ця зброя поширилася за межі країни, варіативність форм стала ще більшою. Так, до нашого часу дійшов вислів московських зброярів XVII ст.: «на иранское дело — долом»¹⁵⁸.

У XVII ст. іранські шаблі під місцевою назвою «аджем-килидж» (себто «перський меч») широко побутували на теренах Османської імперії, а згодом там почався процес «натуралізації» цієї зброї¹⁵⁹. Оправа та оздоблення перської зброї набули типових османських рис. Це стосувалося не тільки декоративних елементів, а й конструктивних. Так, було змінено піхви: додано верхній розріз, рухомі обоймиці, збільшено кількість дорогоцінного металу в оправі.

Османські зброярі лише зрідка відтворювали класичний іранський ефес, віддаючи перевагу місцевим формам. Утім, навіть у випадках збереження перської за формою оправы, форма ковпачка на верхів'ї далеко не завжди залишалася незмінною. Якщо у самому Ірані ковпачок протягом принаймні трьох століть зберігав більш-менш сталу форму та прямий кут нахилу відносно руків'я, то вже на величезних просторах Османської імперії, а тим паче за її межами, виробничі традиції значно різнилися. Часто ковпачок починав наслідувати типовий османський, що проявлялося, насамперед, у зміні його кута нахилу та навіть форми. Один з таких нетрадиційних шамширів з колекції НМІУ належить до Балканського регіону, де характерні «чобітки» прийшли на зміну класичній перській та османській формам. Іншу зброярську традицію започаткували у Сирії де шамшири увінчували ковпачками витягнутої форми, нерідко нахиленими до руків'я під гострим кутом.

Зважаючи на вищесказане, стає зрозумілим, чому, ідентифікуючи шамшири, конче потрібно давати їм чітке визначення. У цій роботі нам видається за можливе певною мірою «розчинити» взірцевий перський прототип: адже серед старшинської зброї мали б зустрічатися зразки з різних регіонів Близького та Середнього Сходу, видозмінені відповідно до часових та національних уподобань. Відтак припустимим для шамшира вважатимемо наявність дол і кут нахилу верхів'я, відмінний від прямого. На нашу думку, такі відмінності не означають концептуальних змін у дизайні зброї і принципово не впливають на процес її застосування.

ШАБЛІ ОРЛА ТА КАРАБЕЛІ

Карабелею називатимемо шаблі з ефесом відкритого типу з хрестоподібною гардою, верхів'ям у вигляді стилізованої голови орла та зазвичай довгим кавалерійським клинком. Загалом у конструкції карабелі встановлювали клинки різних типів, нерідко від перських шамширів. Найдавніші карабелі (турецькі або виконані за турецьким зразком), що зберігаються у музеях Польщі, як правило, мають клинки з єлманнями.

У щільному зв'язку з карабелею перебувають так звані «шаблі орла», головною ознакою яких виступає характерна форма верхів'я у вигляді голови орла, виконана у реалістичній манері, та гарда — у вигляді хрестовини з перехрестям.

Походження історичного терміна «карабеля» та поява цього морфологічного типу (у його сучасній інтерпретації) на європейських теренах неодноразово ставали предметом гострих дискусій серед фахівців. У Речі Посполитій популярність карабелі протягом XVII–

XVIII ст. була вочевидь вищою, ніж в інших куточках Старого Світу, відтак і питання її походження найпоспідовніше розроблялося саме у польській історіографії. Основна полеміка серед польських та іноземних дослідників розгорнулася навколо визначення цього виду зброї та можливих центрів його походження, серед яких деякі зброєзнавці називали Туреччину (Жигульський З. молодш., Квасневич В., Лебединський Я.), інші — Польщу (Чацький Т.), Персію (Бернацький Ц., Глогер З., Брюкнер А., Надольський А., Стефанська З., Пінчо О., Елгуд Р., Корасані М.), Аравійський півострів (Лепковський Ю.), навіть Італію (Джевановський В., Ледуховський С.). Складність цього питання, на наш погляд, полягає не тільки в тому, що для його вирішення досі не вистачає джерельного матеріалу. Видається, що постановка самої проблематики не є науково виправданою: іноді, почавши з історії назви, дослідники непомітно переходять до пошуків єдиного центру поширення самого цього виду зброї в Малій Азії та Центрально-Східній Європі. Часом у своїх висновках науковці йдуть ще далі, пов'язуючи обставини походження назви цього виду шабел з його морфологічними особливостями, підмінюючи історичну аргументацію полемічними етимологічними гіпотезами.

У таблиці (с. 99) наводимо основні теорії походження терміна «карабеля» й висновки, до яких часом приходять на основі цих припущень.

Зауважимо, що на сьогодні дослідники так і не дійшли спільної думки щодо історичного змісту терміна «карабеля». Наразі цілком очевидно, що у різні періоди він мав певні нюанси. Так, у писемних джерелах можна зустріти: дамаську, перську, турецьку, вірменську, черкеську

(татарську), угорську, навіть китайську карабелі. Тут же бачимо карабелі: краківську, варшавську, золочену львівську. Поряд із цим зустрічаються: дорожня, «бляхмальова», визолочена, золота, оправлена у золото й ушпана великими

діамантами, старосвітська карабелі та багато інших. Згадують навіть шаблю — «карабельську». Проте майже ніде не зустрічаємо характеристики карабелі, пов'язаної з формою її верхів'я¹⁶⁸. Зайве нагадувати, що те саме стосується біль-

Пояснення терміну карабеля	Дослідники, які запропонували теорію	Регіон, з якого мала поширюватися карабеля	Особливості морфології, пов'язані з назвою, та зауваження
Запропонував альтернативне «arrabella» («арабська», «арабка»)	Лепковський Ю. ¹⁶⁰	Аравійський п-ів, або Персія	За висловлюванням автора: «від арабів»
Від арабського «Carab» («зброя»)			—
Від імені напівміфічного Карабела, який представив першу карабелю польському королівському двору	Чацький Т. ¹⁶¹	Польща	Тип, насамперед, має характеризуватися як легка елегантна, «салонна» зброя
Від назви міста Ке[а]рбелла поблизу Багдада (Ірак)	Бернацький Ц. ¹⁶²	Персія	Сучасне обґрунтування відповідно до версії М. Корасані: форма верхів'я наслідую арку мечеті з усипальниці імама Гусейна ¹⁶³
Від італійського «cara e bella» («коштовна», «прекрасна»)	Джевановський В. ¹⁶⁴	Італія	Характеризується, незалежно від морфології ефеса та клинка, як коштовно оздоблені шаблі, придатні до бойового використання
Карабел-італієць	Ледуховський С. ¹⁶⁵		Від XVI ст. назва стосувалося будь-якої коштовно оздобленої шаблі з відкритим ефесом; від початку XVII ст. визначається за характерною формою верхів'я ¹⁶⁶
Від назви міста Карабел поблизу Ізміра (Туреччина)	Жигульський З. ¹⁶⁷	Османська імперія	—
Турецьке «qarā» («чорний») + арабське «belā» («прокляття»)			Назву пов'язують з кольором руків'я перших турецьких бойових карабель
Від латинського «Caravelles» (каравела) — назва європейських легких морських суден		Європа	Легкість, елегантність. Назва зустрічається у популярній літературі й, можливо, пов'язана з помилковою заміною літери «Б» («В») на «В» («V»)

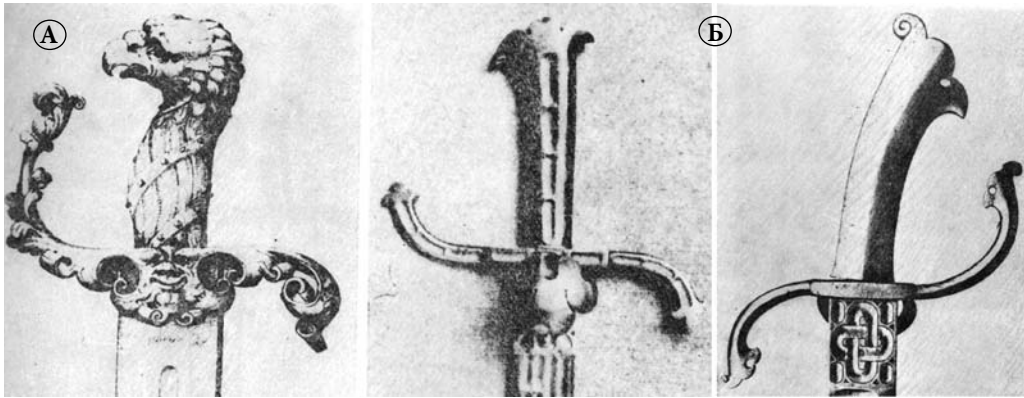

Рис. 20. Зображення пташиних голів на верхів'ях європейських кортеласів і фальшионів кінця XV–XVI ст.: А) натуралістичний; Б) стилізовані¹⁷⁴.

шості інших історичних назв шабель Середньовіччя й Нового часу. Утім, окремі дослідники наполягають, що зв'язок терміна «карабеля» з її морфологічною характеристикою усе ж існував, відносячи його до межі XVI–XVII ст.¹⁶⁹

Загалом слід відзначити, що хоча спроби інтерпретації історичних термінів та визначення на цій основі історичних видів зброї не припиняються досі, фахівці ще майже століття тому уподобали твердий ґрунт археологічної типології, бурхливий розвиток якої у 20-х роках XX ст. захопив також зброєзнавство. Саме завдяки типологічній класифікації стало можливим виокремити карабелю у формально незалежний від шаблі орла морфологічний тип — від того часу їх зазвичай досліджують окремо¹⁷⁰.

Попри значні переваги й зручне вирішення локальних наукових проблем такий підхід має й негативні сторони. «Затиснення» карабелі і шаблі орла у штучних лещатах формальної типології суттєво звужує наукові горизонти дослідження, позбавляє його широкого історичного підґрунтя, яке необхідно враховувати, коли йдеться про історичні

явища міжетнічного, міжрегіонального масштабу. Відтак, у нашому дослідженні ці типи розглянуті поряд як складові великої групи клинкової зброї із зоморфним верхів'ям.

Нагадаємо, що шаблі орла є лише невеликою вершиною айсберга віковичної світової традиції декорування зброї (і не тільки клинкової) зображеннями голів міфічних та міфологізованих істот. Така зброя нерідко супроводжує віднайдені археологами збройові комплекси у похованнях найдавніших цивілізацій.

Щодо шабельних верхів'їв періоду панування світових монотеїстичних релігій, то ремісники лише підхопили давню міфологічну традицію, перенесли її зі світу язичницьких богів та пристосували до суто земних суспільно-політичних реалій. Найпоширенішою залишилася голова птаха, хоча нерідко трапляються й інші — голови левів, собак, дельфінів, міфічних істот тощо.

Відтак, розглянемо західне й східне коріння цієї традиції, відродженої у верхів'ях карабелі і шаблі орла Нового часу.

Нагадаємо, що «пташина» форма верхів'я була поширена на клинковій зброї народів Середземномор'я від античних

часів, про що свідчать численні речові та іконографічні джерела того часу¹⁷¹.

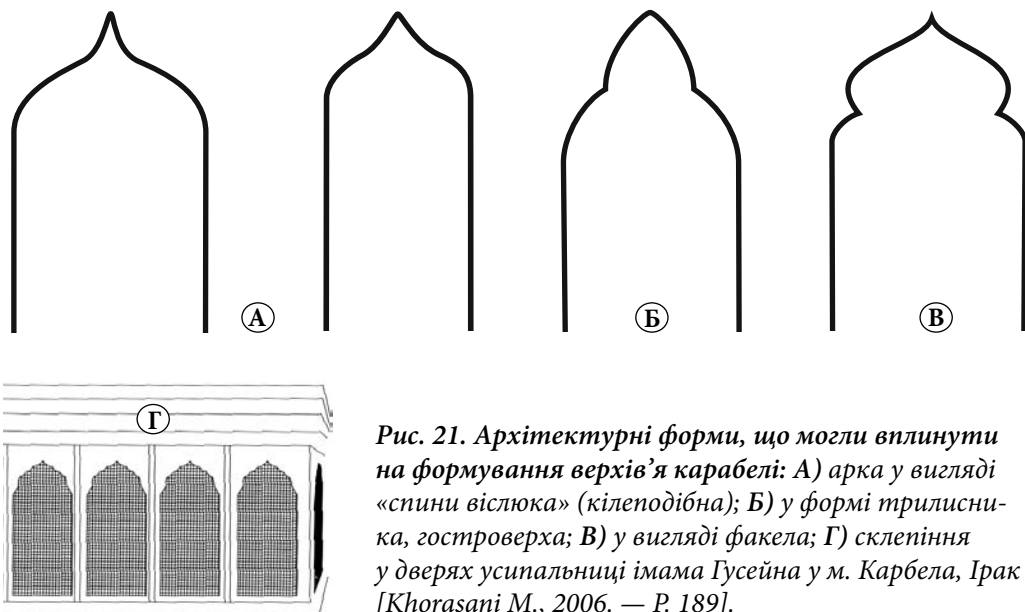
Протягом середньовіччя ця традиція в Європі на деякий час занепала. Верхів'я зброї у вигляді голів різних істот, насамперед, птаха й лева, почали повертатися до європейських країн вже у XV ст., що насамперед пов'язано з реанімацією у культурі Ренесансу античної римської символіки на предметах озброєння¹⁷². Причому зооморфні верхів'я далеко не відразу набули значного поширення на європейських мечях, довго залишаючись прерогативою окремих коштовно оформлених, здебільшого цивільних або піхотних, зразків з короткими клинками. Найбільшу популярність такі верхів'я отримали на руків'ях кортеласів (у Речі Посполитій — кордів) — так званих «великих ножів», що у вигляді одноручних та дворучних різновидів поширилися Європою, а також пізніх фальшионів. Цікаво, що поширенню кортеласів й «пташиного» верхів'я найактивніше сприяли краї-

ни Південної Європи — Італія¹⁷³, Генуя та Венеція.

Як бачимо, шабля орла, що мала потужне західне коріння, стала однією із засадничих форм модерної карабелі.

Фахівці відзначають, що мусульманський світ Нового часу познайомився з цією формою, як античною спадщиною, через візантійське посередництво¹⁷⁵. При цьому, однак, не слід забувати, що птахоподібне верхів'я було відоме на Сході задовго до Візантії — його поширення не в останню чергу було пов'язане з проникненням грецької махайри внаслідок завоювань Ахеменідів та Александра Македонського на величезній території — від Єгипту до Індії¹⁷⁶. Привнесене завойовниками «пташине» верхів'я мало цілком органічно вписатися в розвинуту традиційну систему зооморфних елементів клинкової зброї Давнього Сходу.

Другим витоким характерного верхів'я карабель Нового часу ми вважаємо архітектурні форми релігійних

Рис. 21. Архітектурні форми, що могли вплинути на формування верхів'я карабелі: А) арка у вигляді «спини віслюка» (кілеподібна); Б) у формі трилисника, гостроверха; В) у вигляді факела; Г) склепіння у дверях усипальниці імама Гусейна у м. Карбела, Ірак [Khorasani M., 2006. — Р. 189].

споруд — аркового склепіння та купола-маківки.

Вперше на «архітектурний» характер форм верхів'я карабель звернув увагу С. Ледуховський ще 1976 р. Дослідник пов'язав його з двома варіантами архітектурних композицій. Серед них: центральний арковий елемент, так званий «хребет віслюка», покладений на дві повні напівкруглі арки в системі двопрогінної аркади, та гострокінцева арка у формі трилисника. Відзначимо, що сюди можна зарахувати набагато більше аркових форм, що утвердилися в європейській архітектурі від часів готики (Рис. 21 А-В).

Зазначена концепція була гостро розкритикована З. Жигульським, який вважав цей пошуковий напрям «хибним шляхом»¹⁷⁷. Незважаючи на це, у подальшій роботі С. Ледуховський розвинув свою ідею, відзначивши узвичаєність досліджуваних ним форм також для інших предметів польського військового оснащення, зокрема гусарських стремен кінця XVI — поч. XVII ст. Окрім того, вчений відзначив, що, при всій своїй популярності в європейській архітектурі, аналізовані пластичні форми мають, насамперед, східне походження¹⁷⁸. І справді, трилиста гостроверха арка є одним із засадничих декоративних мотивів в ісламській архітектурі й декоративно-ужитковому мистецтві.

Теорія С. Ледуховського мала значно підсилити позиції прибічників східного походження карабелі, проте багато років не знаходила подальшого розвитку в історіографії. Лише нещодавно у фундаментальному історичному дослідженні перської зброї було зроблено наступний крок у цьому напрямі. Іранський зброєзнавець М. Корасані переконливо продемонстрував, що характерна форма верхів'я карабелі тісно пов'язана зі скле-

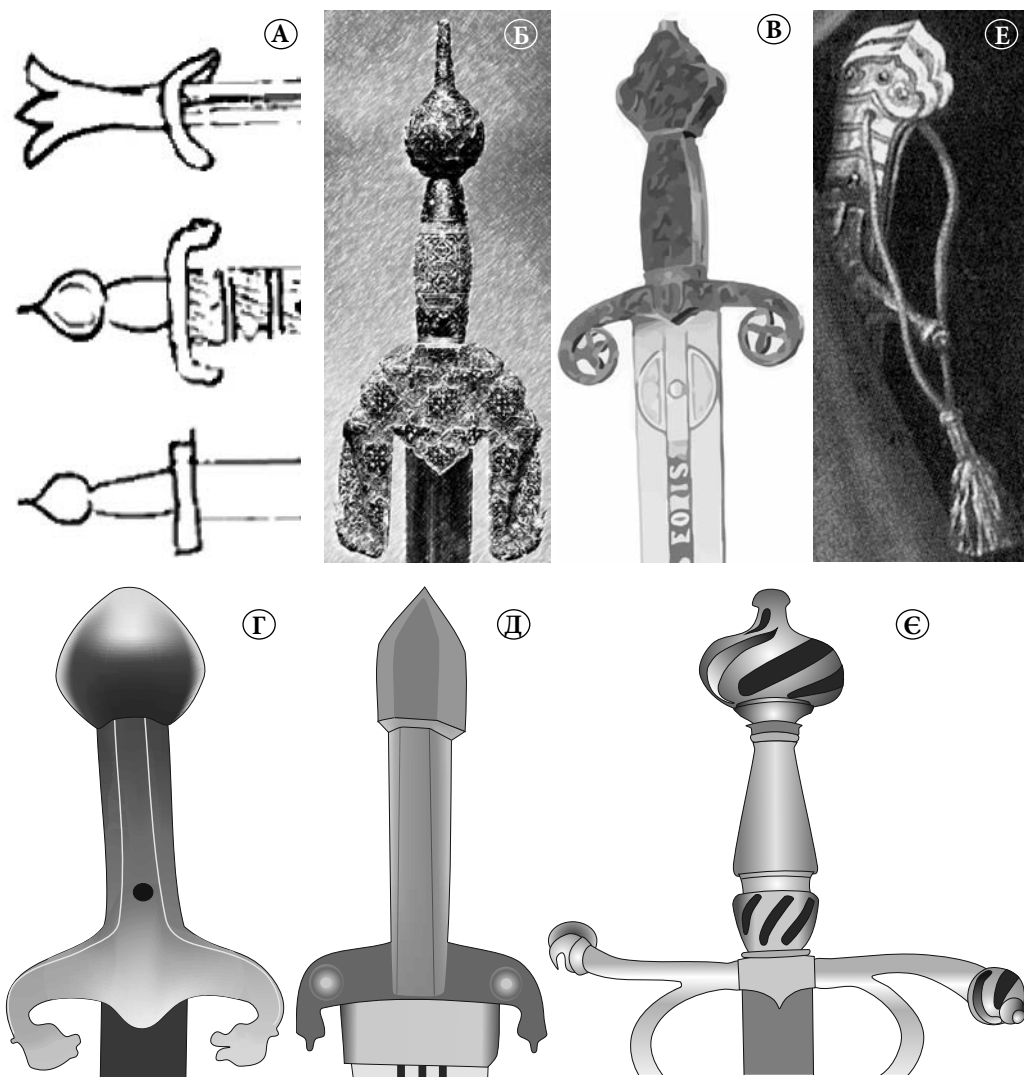
пінням усипальниці імама Гусейна, розташованій у Карбелі, поблизу Багдада¹⁷⁹. Відтак, гіпотеза отримала послідовників й непогані наукові перспективи.

Остаточні звинувачення у «спекулятивному», «абстрактно-теоретичному» характері аналогій верхів'я зброї з архітектурними формами або випадковості такого «збігу» можна розв'язати, пригадавши шляхи розвитку східної клинкової зброї періоду Високого середньовіччя.

Перш за все слід відзначити, що варіації верхів'я, схожого водночас на трилисник та аркову конструкцію (подібний до типу L, за Окшоттом), у XIII ст. поширилися насамперед у країнах, що несли на собі основний тягар війни з мусульманським світом, пограниччі Європи, де століттями стикалися й перемішувалися культурні впливи Заходу й Сходу — Іспанії та Візантії. Вдалим прикладом, на нашу думку, є знаменитий меч Фердинанда III Кастильського (р. п. 1223–1253, Рис. 22-В). Цей зразок на сьогодні є чи не єдиним введеним у науковий обіг дослідженням речовим джерелом, що підтверджує існування у християнській Іспанії верхів'я такого типу, загалом нехарактерного для європейської зброярської традиції¹⁸⁰. Про його іспанське коріння й велику популярність на півострові свідчать також іконографічні джерела¹⁸¹.

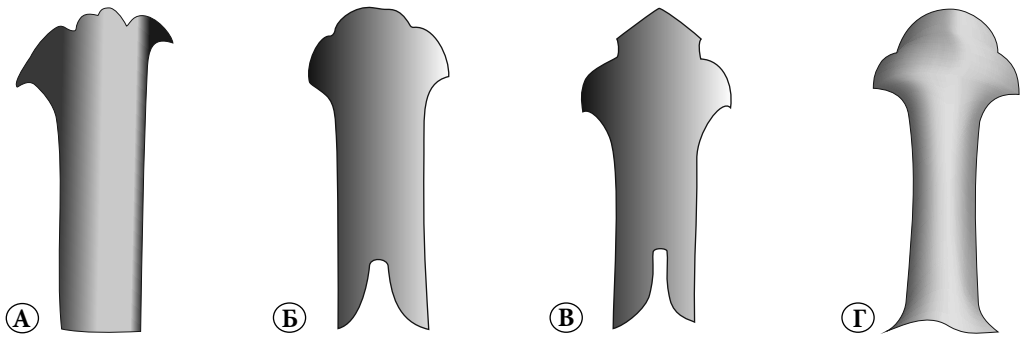
Протягом XIV–XV ст.¹⁸² у мусульманській Іспанії поширилися так звані мечі у стилі жинета (мечі Боабділа*), що нерідко увінчувалися характерним верхів'ям з куполом-маківкою. Її схожість зі східними архітектурними формами або «цибулиною» («onion-shape») зброєзнавці відзначали віддавна¹⁸³.

* Інші назви цієї зброї: меч у гранадському стилі, шпага гінета.

Рис. 22. Верхів'я у вигляді купола-маківки й трилисника на клинковій зброї:

А) на візантійських мечах XI ст. Рисунок у манускрипті «Огляд історії» візантійського історика Іоана Скилиці (р. ж. 1040–1101)¹⁸⁹; **Б)** на мечі Боабділа. Малюнок за фотографією з колекції Національного музею Прадо, Мадрид, Іспанія; **В)** на копії меча короля Фердинанда III Кастильського (XIII ст.) зі зброярні королівського палацу у Мадриді, Іспанія; **Г)** на мамелюцькому мечі XV ст. у зібранні палацу-музею Топкапи у Стамбулі, Туреччина; **Д)** на оманському каттарі XVII–XVIII ст. у колекції Британського музею (Лондон, Великобританія); **Е)** на портреті Самуеля Калнокі, віце-канцлера Трансильванії (1703) у зібранні Національного музею Угорщини у Будапешті. Фактично зображене верхів'я карабелі наслідує форму купола-маківки; **Є)** на італійському мечі др. пол. XVI ст. Зброярня історичного музею у Дрездені, Німеччина.

Рис. 23. Зразки верхів'я «двосторонньої карабелі»: А) на німецькому кортеласі, середини XVI ст.; Б)–В) на османських палашах XVII–XVIII ст.; Г) на перському мечі XVIII ст.

На іншому фронті боротьби з мусульманами, у Візантії, верхів'я з куполом-маківкою побутували ще раніше, у другій половині XI ст. (Рис. 22-А)¹⁸⁴.

Зауважимо, що досліджувані форми навряд чи можна пов'язувати з якимось одним етносом, хоча верхів'я з куполом-маківкою частіше розглядають як арабські¹⁸⁵. З певними локальними відмінностями вони зустрічаються у багатьох державах Середнього Сходу та Центральної Азії — від класичних форм на мечах Східного Туркестану IX–X ст.¹⁸⁶ — до округлих «куполів» на зброї мамелюків кінця XV ст.¹⁸⁷ (Рис. 22-Г).

Незважаючи на численні модифікації, верхів'я з куполом-маківкою у кількох історико-культурних регіонах протягом багатьох століть зберігалося у майже незмінному вигляді. Так, на оманських прямих мечах з Аравійського півострова — каттарах, — такі верхів'я зустрічалися навіть у XVIII ст. (Рис. 22-Д)¹⁸⁸. В Ірані вже в епоху Каджарів тривало виготовлення класичного перського прямого меча, верхів'я якого залишалося незмінним принаймні від XVII ст. (Рис. 23-Г). У Центральній Європі (насамперед — в Угорщині) мода на костюмну зброю з верхів'ям-маківкою, судячи з

творів живопису, зберігалася ще на початку XVIII ст. (Рис. 22-Е).

Загалом, утвердження «архітектурних форм» на європейській зброї безумовно пов'язане як зі східними, так і ренесансовими мистецькими тенденціями. У повній мірі розвинувшись на клинковій зброї «скульптурного дизайну» пізнього Відродження, ця традиція пройшла довгий шлях, отримавши нове життя уже в XIX ст.

Як бачимо, форма карабелі стала безпосередньою спадкоємицею попередніх тенденцій як ісламського, так і європейського зброярства.

Очевидно, ще наприкінці XV ст., водночас з ранніми стилізаціями пташиної голови, утворився гібридний різновид, що виглядав як їх схрещення з формами купола-маківки і трилисника. Цю форму іноді порівнюють з гребінцем або навіть стилізованою квіткою тюльпана¹⁹⁰. Фактично ж вона виглядає ніби як «двостороння» карабеля (Рис. 23). Такі форми майже водночас поширилися як на західних кортеласах й фальшионах, так і східних мечах та палашах. Проте, якщо на ранніх західних вона більше схожа на стилізацію пташиної голови, то на східних зразках

у центрі уваги залишається загострена арка чи купол. Згодом верхів'я набуло завершених рис.

На Середньому Сході зброю з такою характерною ознакою продовжували виготовляти принаймні ще два століття, що знаходить підтвердження у збережених речових та іконографічних джерелах.

Врешті ще раз підкреслимо, що хоча фахівці нерідко приймають східне походження карабелі як аксіому¹⁹¹, нам видається безперечним, що у харизматичній формі її верхів'я нерозривно сплелися як східні, так і західні культурні впливи.

Існують однак певні регіональні відмінності, і на них варто зупинитися окремо.

Вище ми вже відзначали, що у черговому «поверненні» наприкінці XV ст. верхів'я зі стилізованою головою птаха немає нічого принципово нового. І все ж, схоже, що саме османи ініціювали нову хвилю його світової популярності, насамперед, як спадкоємці культур Сходу й Заходу, які своїми масштабними завоюваннями утворили своєрідний культурний конгломерат на величезних підкорених ними просторах. Відтак, процес формування й розвитку класичної османської карабелі, у свою

Найдавніша введена до наукового обігу османська карабеля зберігається у палаці-музеї Топкапи (Стамбул), датується періодом правління Селіма I Явуза (**Рис. 24**). У західній історіографії побутує думка, що ця шабля належала султану особисто¹⁹², хоча, за даними турецьких фахівців, зазначене на клинку ім'я зброяра (Ahmad al-Tuqati) не згадується у жодному з відомих нині палацових документів¹⁹³.

В атрибуції ефеса цього зразка серед істориків немає одностайності — період його виготовлення визначають у проміжку від XVI до XVIII ст. Так, щодо декору У. Юсель відзначає «витончені сельджуцькі мотиви» в орнаментальному оздобленні срібного каптурця та золоченої залізної хрестовини¹⁹⁴. Інший турецький дослідник Х. Ейдін акцентує увагу на європейському стилі оздоблення ефеса, датуючи його XVIII ст.¹⁹⁵.

На нашу думку, руків'я та гарда цієї карабелі справді декоровані під сильним впливом європейської стилістики, проте значно раніше — ще за часів Високого Ренесансу (1500–1527). М'який нераціональний малюнок, характерний для венеціанського стилю, форма мушлі — усе це дає змогу датувати виріб періодом від XVI ст.

Рис. 24. Ефес шаблі Селіма I Явуза (р. п. 1512–1520). Палац-музей Топкапи, Стамбул, Туреччина, інв. № 1/94*.

* За іншими даними, інв. № 1/311 [Yücel Ü., 2001. — Р. 167.]

чергу, заснований на потужному між-національному культурному підґрунті, досі, до речі, як слід не простежений.

Можливо, після підкорення Візантії саме нова столиця Османської імперії стала місцем, де схрестилися східні та західні зброярські традиції, зародивши османську карабель? Про це опосередковано свідчать орнаментальні мотиви декору на одній з перших достеменно відомих османських карабел (Рис. 24).

Врешті можемо констатувати, що на початку XVI ст. виникає новий для османської довгоклинкової зброї тип верхів'я, що нагадує водночас стилізовану голову орла та аркове склепіння. У зброєзнавчій історіографії можна зустріти різні думки з приводу періоду його формування¹⁹⁶, утім, відомі речові джерела свідчать про появу перших зразків у першій чверті XVI ст. Відзначимо також рідкість у османів класичної шаблі орла, що, не в останню чергу,

пов'язано з суворими сунітськими релігійними обмеженнями на зображення живих істот.

Згодом спинки руків'я карабел набувають більшого розширення в напрямі верхів'я, а самі верхів'я стають більш схожими на арку чи конічний купол, аніж на голову птаха (Рис. 26-А).

Очевидно, карабелями слід uważати більшість так званих «гаддаре» або «пал» XVII ст. У зброєзнавстві цими термінами фахівці оперують вельми довільно. У західній історіографії палами часто називають класичний османський килидж¹⁹⁷, гаддаре часто плутають з камою¹⁹⁸.

Відповідно до однієї з новітніх зброєзнавчих традицій, прийнятих, зокрема, у сучасній російській науці, «палами» й «гаддаре» називають османські шаблі XVII ст. з коротким масивним клинком малої криви-

Рис. 25. А) Зображення зразка клинкової зброї у праці Луїджі-Фернандо Марсілії; **Б)** пала (гаддаре) XVII ст. згідно з визначенням Е. Аствацатурян; **В)** перський гаддаре XVIII ст. згідно з визначенням М. Корасані; **Г)** гаддаре на малюнку невідомого перського автора XIX ст., з підписом: «Г'яний Наруз Алі Фатім Заргар з гаддаре» (палац-музей Гулістан, Тегеран, Іран)²⁰³.

зни, з пером або елманню та верхів'ям карабелі або зігнутих у напрямі леза з ковпачком, причому критерієм типотворення, очевидно, вважається, насамперед, саме форма клинка¹⁹⁹. Підставою для обґрунтування цього терміна, як історичної назви стали замальовки італійського вченого Луїджі-Фернандо Марсілії, наведені у його «*Stato militare dell'Imperio ottomano*» (1732)²⁰⁰. Відтак дослідники залюбки скористалися нагодою уточнити значення невизначеного досі терміна, конкретизувавши його на основі відомостей писемних та зображальних джерел.

Визначаючи поняття «пала» і «гаддаре» як синоніми, Е. Аствацатурян зауважує перське коріння останнього²⁰¹. У цьому зв'язку маємо нагадати, що термін «гаддаре» (*qaddāre*) у сусідній Персії протягом багатьох століть використовувався для позначення саме короткого меча (або тесака) кавказького походження — з масивним клинком з долами, прямою спинкою, викривленою лінією леза та, часом, розширенням на ділянці бойового кінця²⁰² (Рис. 25-В). Зазвичай перський гаддаре був позбавлений гарди.

Свого поширення у Персії ця зброя набула від часів шаха Аббаса I (р. п. 1587–1629), який активно рекрутував до своєї армії черкеських та грузинських найманців, що прибували на службу вже озброєними. З часом «гаддаре» набули такої великої популярності в країні, що їх почали виготовляти місцеві зброярі, зокрема в Ісфагані та Маразі. Звідси клинки у стилі «гаддаре» поширювалися по всьому Середньому Сходу.

Звичайно, з перським історичним терміном також усе зовсім не просто. Або його значення таки було ширшим, ніж ми уявляємо нині, або, що більш ймовірно, воно змінилося з часом. Так чи інакше, але вже у XIX ст. зустрічаємо перське зображення «гаддаре» з повністю викривленою штабою, як у повноцінної шаблі (Рис. 25-Г).

Наочно переконалися, що схожість з класичним «гаддаре» тут зводиться до відсутності гарди.

І все ж, на наше переконання, перський історичний термін навряд чи може бути пов'язаний з османською зброєю, яку сучасні дослідники пропонують позначати як «пала». Не заглиблюючись тут у полеміку щодо походження османських «пал», відзначимо тільки, що у сформованому вигляді вони суттєво відрізняються від перських «гаддаре».

Очевидно, на малюнку Л. Марсілії усе ж зображено коротку османську шаблю, а не перський «гаддаре»: наявна хрестовидна гарда, штаба з розлогою спинкою має незначне викривлення. Про це ж свідчить і супровідний текст.

І все ж вирізнення в окремий тип форми, що передувала класичному килиджу, відокремлення її від сучасних їй же клинків, які відрізнялися хіба що трохи більшою кривизною штаби, звісно, має практичний сенс. Хоча воно і виглядає дещо штучно, проте продиктовано давно назрілою потребою якось виділити та позначити вузьку групу османських шабел XVII ст. з широкими й короткими слабовикривленими клинками.

Безперечно, і сам термін «пала» потребує сучасного наукового визначення. Проте до оригінальної історичної назви щойно розглянутий сучасний зміст поняття, очевидно, має не більший стосунок, аніж перська лексема «шамшир» до аналогічного західного зброєзнавчого терміна. Відтак, на нашу думку, термін «пала», як і раніше, має бути вживаний у різних значеннях, залежно від дослідницьких завдань. У кожному разі його слід роз'яснювати окремо.

Розглянутий термінологічний казус порушує набагато глибиннішу проблематику використання давніх історичних назв у науковій термінології, що завжди вимагає надзвичайної обережності. Ще яскравіше це видно на прикладі шамшира (с. 94).

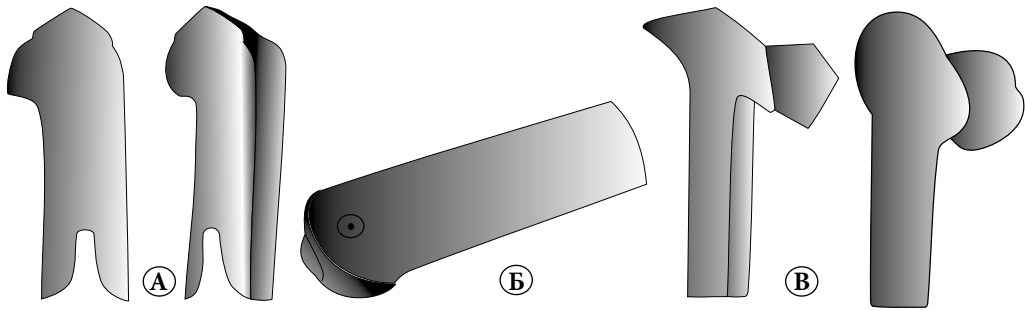

Рис. 26. А) Руків'я османської карабелі XVII ст. ДІМ, РФ.; Б) ефес особистого ятагана османського султана Сулеймана I Кануні. Палац-музей Топкапи, Стамбул, Туреччина, інв. № 2/3776; В) верхів'я османських ятаганів XVIII ст. Колекція ДІМ, РФ.

Не обійшлося у османів без згаданої вже «двосторонньої карабелі» (Рис. 23) Цікаво, що її форма на Рис. 23-Б нагадує верхів'я багатьох пізніх ятаганів — залишилося тільки «розвести» новоутворені «вуха» в різні боки (Рис. 26-В). З цього приводу варто також зауважити, що зооморфне верхів'я одного з найдавніших османських ятаганів султана Сулеймана I Кануні (Рис. 26-Б) більше нагадує карабелю його батька — Селіма I (Рис. 24), аніж класичні пізні зразки. Очевидно, процес формування османського ятагана відбувався не без впливу карабелі. Звісно, ми наводимо ці факти тільки з метою демонстрації величезного авторитету та впливу традиції «пташиного» верхів'я у османів, ніяк не заперечуючи поважну історію виникнення та розвитку ятаганного верхів'я, що, у свою чергу, налічує не одне тисячоліття і є спадком багатьох давніх культур, переосмисленим в османському контексті у період Раннього нового часу²⁰⁴.

Проблематика появи й розвитку карабелі у Персії — непроста тема, пов'язана з історією її стародавньої культури, збагаченої різноманітними зовнішніми впливами пізніших часів. Тут існувало давнє й потужне підґрунтя традиції ви-

конання верхів'я зброї у вигляді архітектурних форм, зустрічаємо їх ще у передмусульманський період (Рис. 27-Б).

Ще потужнішу національну й релігійну основу має зброя із зображенням натуралістичної та стилізованої голови птаха, відома як за часів династії Ахеменідів, так і напередодні арабського завоювання: мечі, орнаментовані мотивами пир'я, з верхів'ям у вигляді стилізованої соколиної голови Варгана*, були поширеними у сасанідському війську (Рис. 27-А).

Більшість дослідників схиляється до думки, що перші карабелі у Персії з'явилися наприкінці XVI — на початку XVII ст. Принаймні про це свідчать перські мініатюри, насамперед, зображення зброї славетного шаха династії Сефевідів — Аббаса I (р. п. 1587–1629)²⁰⁵. Одночасно з'являються зображення шабель орла.

На Рис. 27 наводимо зображення верхів'їв перських шабель XVII–XVIII ст. Можна бачити, що вже за Сефевідів поряд з класичною формою арки або за-

* Одне з утілень Вретрагни, зороастрійського божества війни, військової доблесті й перемоги.

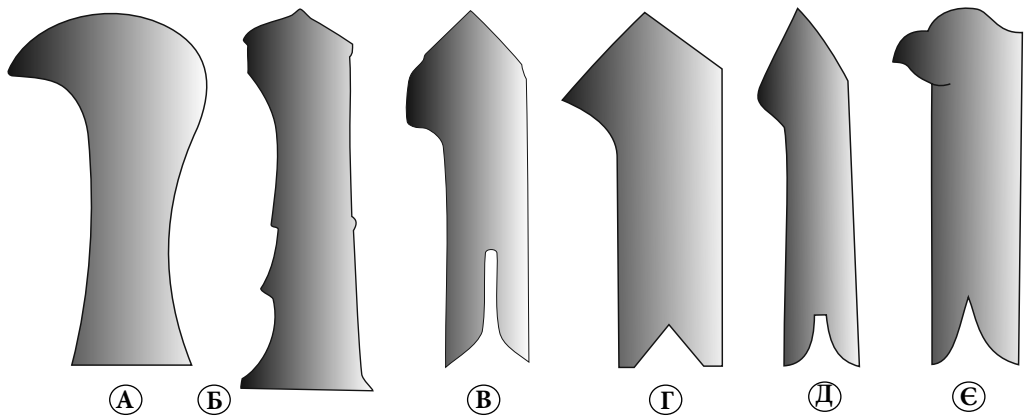
гостреного купола (Рис. 27-В) існувала інша, дещо спрощена: масивний торець виконаний у двох площинах, взаєморозміщених під майже прямим кутом (Рис. 27-Г). Інші верхів'я, виконані за цією схемою, через варіативність ширини часом набували редукованого вигляду, стаючи вже зовсім мало схожими на класичну карабелю (Рис. 27-Д).

Чудовий приклад перської карабелі зазначеного типу зберігається в Національному музеї історії України. Характер виконання насічки та епіграфіки оправи зразка свідчать, що принаймні його декор виготовлено наприкінці XVIII ст. Шабля має якісний, очевидно більш давній клинок, виконаний зі струменистого булату, прикрашений медальйонами з зображенням птахів і тварин, а також традиційним для східної зброї знаком якості — написом «Робота Асад[уллаг]а Ісфгані».

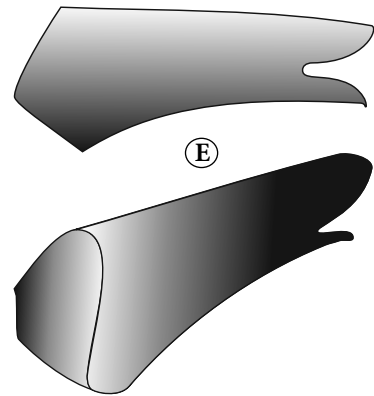
Окрім цих двох, існувала ще одна, менш поширена форма перської карабелі (Рис. 27-Е). Походження цього оригінального морфологічного підтипу в науковій літературі спеціально не досліджували. Тільки А. Ходинський відзначив туркменські, на його погляд, мотиви у формі розглянутого ним зразка, не вдаючись, утім, до більш детальних роз'яснень²⁰⁶. На наше переконання, при вивченні цього питання варто звернути увагу на сасанідські зброярські традиції (зауважимо схожість форм на Рис. 27-Б та Рис. 27-Е). Звичайно, неможливо без вагомих підстав встановлювати безпосередній зв'язок між типами зброї, відокремленими майже тисячею років потужних соціальних, військових та релігійних потрясінь. Однак в даному випадку такі підстави все ж існують: у період XVII–XVIII ст., яким датується більшість цих зразків²⁰⁷, саме розпочався процес активної «реанімації» старо-

Перська карабеля, друга половина XVIII ст. (написи) НМІУ, інв. № 3-754. Булат, залізо, золото, ріг, мідний сплав. Параметри зброї: A=965; B=830; C=34; D=35; E=245; F=89(121)/109; G=360–380/335–370; T=6; L=80; R=79; N=81; $n_1=21$; $n_2=23$; W=766; $W_{\text{підв}}=1040$.

Рис. 27. А–Б) Верхів'я мечів епохи пізніх сасанідів (VI–VII ст.) Національний музей Ірану, Тегеран, Іран; В) верхів'я карабелі часів шаха Сафі Сефевіда (р. п. 1629–1642). Військовий музей Ісламської Республіки Іран, Тегеран, Іран, інв. № 372; Г) верхів'я шаблі, зображене на портреті шаха Сафі Сефевіда, 1633 р. Ермітаж, Санкт-Петербург, РФ²⁰⁹; Д) верхів'я карабелі часів Надер-шаха Афшарида (р. п. 1737–1747). Музей Надарі, Машихад, Іран, інв. № 61; Е) модифікація карабелі періоду Занд (1750–1794). Військовий музей Ісламської Республіки Іран, Тегеран, Іран, інв. № 427; Є) верхів'я шаблі, зображене на портреті шаха Аббаса I, роботи Біхзада. Британський музей, Лондон, Великобританія.

давної символіки непереможної колись імперії, яку завзято відбудовували шахи династії Сефевідів.

У той самий час не можна виключати зворотні османські та європейські впливи. Так, у другій половині XVIII ст. у Польщі набули популярності карабелі схожої морфології — з масивними, розширеними у верхній частині верхів'ями. Відлуння цієї тенденції подекуди виявляється навіть у формі зброї країн Західної Європи зазначеного періоду, зокрема на австрійських тесаках і кортиках²⁰⁸.

Таким чином, власні стародавні традиції, помножившись на зовнішні впли-

ви, привели врешті до формування у Персії Ранняго нового часу двох основних напрямів в оздобленні клинкової зброї — верхів'їв у вигляді архітектурних елементів та пташиної голови, між якими виникло чимало проміжних форм, що далеко не завжди піддаються однозначній інтерпретації. Часом прототип годі упізнати. У багатьох же випадках образ цілком однозначний (Рис. 27-Є)²¹⁰. Ці традиції зберігалися й у подальшому, до часів занепаду іранського зброярства у XIX ст.

Суттєві складнощі виникають і при намаганні простежити появу карабелі у Польщі. Звичайно, немає вагомих під-

Рис. 28. Рання «шабля орла», Польща, клинок — Західна Європа, друга половина XVI ст., колекція МВІ, інв. № 33573. Загальна довжина 925 мм, довжина клинка 780 мм, вага 1130 г²¹³.

став сумніватися у тому, що найдавніші польські шаблі цього типу (відомі від першої половини XVII ст.) представлені турецькими бойовими та церемоніальними зразками. Очевидно, через це у польській історіографії нині переважає теорія, вперше науково обґрунтована З. Жигульським-молодшим, згідно з якою карабеля з'явилася у Польщі саме завдяки османам.

Зауважимо однак, що через брак відповідних речових джерел нині навряд чи можливо встановити, як виглядали й звідки походили найдавніші польські шаблі, звані «карабелями»: адже вперше цей історичний термін зафіксований у писемних джерелах ще наприкінці XV ст. Турецькі ж зразки заповнили країну тільки у другому періоді «справжньої орієнталізації»²¹¹ Польщі. Можливо, усе ж йшлося про якусь костюмну, розкішно оправлену зброю або один з різновидів кордів. Адже перші стилізації пташиної голови, що стають відомими у Речі Посполитій наприкінці XV ст., очевидно, тісно пов'язані з популярними на той час натуралістичними формами на коротко- та довгоклинковій зброї (кордах, фальшионах та мечях)²¹².

Від початку XVI ст. у Речі Посполитій поширюються шаблі орла з клинками європейського виробництва. За морфологією вони є типовими угорськими зразками (польсько-угорськими ти-

пу II) того періоду*, з єдиною відмінною: замість мигдалеподібного верхів'я на них змонтовано литу орлину голову (Рис. 28). У XVII ст. статус оздоблених орлиними верхів'ями шабель невпинно зростає, пов'язуючись вже з державною символікою — зустрічаємо їх навіть на портретах королівських осіб — Яна Казимира та Яна III Собеського. Тоді ж набувають особливої популярності карабелі, спершу турецькі, а згодом і місцевого виробництва.

На сьогоднішній день класичні карабелі Речі Посполитої добре вивчені й систематизовані. Першим детальну, науково обґрунтовану класифікацію ще понад 30 років тому запропонував З. Жигульський. Досі її використовують майже без змін. Дослідник виділяє три групи найдавніших іноземних карабель та п'ять груп польських, розміщуючи їх у хронологічному порядку²¹⁴.

Загалом розвиток османської, перської та польської карабелі і шаблі орла цікаві для нас, насамперед, у зв'язку з їхнім місцем у зброярських традиціях на теренах України.

Повертаючись до проблем формальної типології, зауважимо, що спроби істо-

* Зазначений факт дав підстави В. Квасневичу віднести шаблі орла до групи польсько-угорських шабель, виділивши їх в окремий підтип.

ричного аналізу «орлиної» зброї призводять не тільки до висновку про складність вивчення цього типу як «інтернаціонального» (що вимагає від дослідника одночасної уваги до багатьох віддалених один від одного у географічному й культурному відношенні осередків її побутування). Постає інша суто типологічна, до певної міри штучна проблема — пошуку єдиного критерію, за яким можна без вагань розподілити «пташині» верхів'я на карабелю та шаблю орла. Так, при аналізі ілюстрації зброї шаха Аббаса I (Рис. 27-Є), постає логічне запитання: розглядати її як найдавніше відоме зображення карабелі чи все-таки визначати як шаблю орла? Де, власне, пролягає межа стилізації, за якою можемо чітко розмежувати зазначені типи, і коли стає необхідним такий поділ взагалі? Цілком зрозуміло, що відповіді на ці питання визначаються науковою доцільністю. Проблема можна успішно вирішити традиційним для типологічного аналізу «подрібненням» географічних меж та хронологічних рамок дослідження, узгоджених із дослідницькими завданнями. Так, вивчаючи еволюцію верхів'я перських карабель XVII–XVIII ст., зваживши на сучасні дослідження у цій галузі, доцільно, на наш погляд, упорядкувати їхні форми, вишикувавши від «пташиної голови» до «архітектурних». Для турецької зброї натуралістичне зображення орлиної голови є доволі рідкісним, тож турецькі карабелі навряд чи варто поділяти на підтипи

за цим критерієм. У той же час, досліджуючи карабелі Польщі, не тільки можливо, а й конче необхідно виділити два окремі типи — надзвичайно популярні серед шляхти шаблі орла з ефесами місцевого походження, де голова орла нагадувала про державну символіку, та карабелі — іноземні й польські шаблі з верхів'ями-стилізаціями.

Розглянувши появу шаблі орла й карабелі, приходимо до висновку: на нинішньому етапі розвитку історичної науки встановлення єдиного «реанімаційного» центру «орлиного» (за термінологією З. Жигульського) верхів'я навряд чи можливе. Окрім того, такий пошук, на нашу думку, не є науково виправданим, оскільки мало допомагає висвітлити розвиток цих видів шаблі у регіонах побутування зазначеної зброї. Головною ж рисою карабелі вважаємо її кроскультурність, універсальність для Сходу й Заходу.

Килидж

Наприкінці слід розглянути наймолодший морфологічний тип шабель, що сформувався на теренах Османської імперії.

Килидж (від тюркського *qilîç*, арабською *qilîc* — «меч», «клинок», Рис. 30.) — класичний тип пізньої турецької шаблі з коротким, сильно викривленим клинком та елманню значних розмірів.

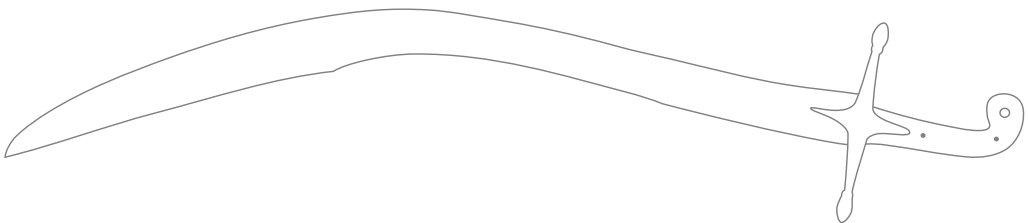

Рис. 30. Схематичне зображення килиджа.

Характерну особливість має вигин штаби: починаючи від самої п'яти, лінії лежача та обуха майже рівнобіжні (іноді лежача навіть має невеликий зворотний вигин) аж до ділянки, де клинок починає радикально викривлятися. При цьому Т-подібна у перерізі спинка надає жорсткості тонкій штабі та створює своєрідне заглиблення між першою чвертю клинка та елманню. Килидж має ефес відкритого типу з хрестоподібною гардою з довгими кільйонами.

Важливою особливістю килиджа вважають характерне так зване «пістолетне» руків'я, як правило, з отвором для темляка. Форма пістолетного руків'я має дуже давнє походження. В історіографії зустрічаються припущення щодо його індійського²¹⁵, перського (сасанідського)²¹⁶, навіть гунського коріння²¹⁷. Зауважимо, що схожі на османський «равлик» форми, поряд із пташиною головою, можна бачити ще на античних зображеннях махайр²¹⁸. Ілюстрації більш пізніх середньовічних зразків віднаходимо у візантійській іконографії другої половини XI ст.²¹⁹. Зустрічаємо подібні форми також серед зображень середньовічної європейської зброї XV ст., насамперед фальшионів²²⁰. Утім, на теренах Османської імперії зазначена форма верхів'я починає активно еволюціонувати тільки у XVIII ст.

Піхви килиджа традиційно мають характерну оправу, що складається з устя, довгого наконечника та двох обоймиць посередині, з прикріпленими до них рухомими кільцями. Причому обоймиці, зазвичай, настільки довгі, що відкритою залишається тільки невелика ділянка шкіри або тканини. Піхви деяких шабел повністю обкладені металом, іноді мають одну обоймицю з кільцями з обох боків. Надзвичайно характерним для турецьких піхов є декоративний шов,

яким стягнуто шкіру, виготовлений зі срібного чи латунного дроту.

У науковій літературі деякий час пов'язували історичні назви килидж та кальджурі (*qaljūrī*, детальніше див. с. 75), вважаючи останній термін другим та пояснюючи у такий спосіб походження відповідних типів зброї. Сучасний лінгвістичний аналіз свідчить, що між цими термінами та їхніми похідними годі встановити безпосередній зв'язок²²¹.

До османських завоювань слово килидж з'являлося в арабських джерелах хіба що у зв'язку зі згадками імен і титулів сельджуцьких правителів. Окремі дослідники навіть безпосередньо пов'язують їх з назвою зброї²²². В усякому разі у XII ст. термін вже вживається поряд із саїфом (*Saif*) у значенні прямого дволезового меча²²³. Відтак, як відповідник певного типу зброї, термін килидж пройшов тривалу еволюцію так само, як шамшир та саїф, що спершу позначали просто клинок або меч у загальному значенні, без прив'язки до якихось конкретних форм та характеристик.

З точки зору дослідника історії османського ремісництва навряд чи до середини XVI ст. можемо вести мову про килиджі (у значенні місцевих мечів та шабел) як «справжню» османську зброю. Перші автентичні довгоклинкові зразки відомі від середини XV ст. й мають ті самі риси, що й мамелюцька зброя. І хоча від часів підкорення Константинополя у розпорядженні османських султанів опинилася вся виробнича потуга тамтешніх ремісничих осередків, знамените османське зброярське виробництво набрало справжнього розмаху тільки у першій половині XVII ст., після військових успіхів у Персії та підкорення держави мамелюків, коли до Стамбула були масово депор-

товані перські, єгипетські та сирійські зброярі. Тоді арсенали Порти поповнилися і масою трофейних клинків.

У зброєзнавчій історіографії прийнято вважати, що класичний килидж в описаному нами на початку підрозділу вигляді остаточно сформувався протягом XVIII ст. Утім, найбільш характерні риси типу склалися значно раніше — за різними оцінками — упродовж XVI–XVII ст. Відтак, час від часу в науковий обіг потрапляють не відомі раніше давні зразки, параметри яких дають підстави говорити про килидж як більш ранній морфологічний тип. Один з них ми розглянули на с. 214–219.

У своїй класичній формі килидж є вершиною еволюції турецької довго-клинкової зброї, свого роду квінтесенцією кращих здобутків зброярства країн усього Середнього Сходу. У килиджі не тільки радикалізовано риси попередніх східних шабел XVII ст. Його клинку взагалі не притаманні якісь новітні конструктивні рішення, поява яких була б пов'язана з XVIII ст. У своєму найбільш досконалому, завершеному вигляді класичний османський килидж є чистим синтезом типових рис, успадкованих від більш ранньої зброї. Так, клинок з рівнобіжними сторонами у першій третині штаби, велика елмань — усе це характерне для давніх османських клинків XV–XVI ст. До них додалась невелика довжина масивних пал XVII ст., характерна Т-подібна спинка та увігнута лінія лека у першій третині штаби, успадкована від ятагана. У такому завершеному вигляді килидж формується саме у XVIII ст. Наразі невідомі більш ранні зразки, що повністю вкладалися б в описану вище схему: попри значну подібність таких шабел до килиджа їх завжди відрізняє від класичної форми якась особливість — інша форма вигину

тощо. І все ж зростаюча кількість давніх знахідок створює ґрунт для припущення, що килидж сформувався таки раніше, ніж це прийнято вважати нині.

Як же функціонувала ця конструкція? За своїм призначенням килидж був армійською піхотною рубальною зброєю*. Ятаганий вигин у першій третині клинка, що виконувала функцію керма, виводив центр удару на майже ідеальну позицію для завдання потужного розвалюючого удару. За кінематикою удару килидж нагадує сокиру, шабельна відтяжка тут мінімальна. Як спеціалізована рубальна зброя з коротким клинком, килидж малопридатний для фехтування, колючих ударів або кавалерійської рубки, проте в умовах звалищного рукопашного пішого бою йому не було рівних. Ця зброя уможливлювала потужні удари з будь-якої початкової позиції, при мінімальній амплітуді замаху, дозволяючи працювати навіть від ліктя. Сильною стороною килиджа була можливість завдавати горизонтальні й бічні удари у будь-якому напрямі, що є неоціненною якістю на полі бою. Килидж уможливлював також різальний удар першою половиною клинка, проте ця функція була другорядною**.

У XVIII–XIX ст. килидж набув величезної популярності у Східній та Західній Європі, а його характерний ефес почали постійно використовувати для оправки клинків цілком різного походження. Через це у сучасній зброєзнавчій літературі поняття «килидж» часом визначають за самою тільки формою

* У мамелюків поширеними були кавалерійські різновиди килиджа.

** Автор дякує за консультацію науковому співробітникові Національного музею Збройних сил України, фахівцеві історичного фехтування Н. Курсаніну.

ефеса. Шаблі з такими оправами іноді ще називають «мamelюцькими», що пов'язано з історією поширення цього виду зброї у Європі від часів єгипетської кампанії Наполеона Бонапарта. Ми, керуючись прийнятою у роботі методологією, будемо говорити тільки про класичний килидж, а також шаблі в оправі килиджа.

* * *

Найкраще розповісти про козацьку довгоклинкову зброю дають змогу речові джерела.

Від часів монгольського завоювання та занепаду найбільших ремісничих центрів Київської Русі традиції розвитку місцевого зброярства було перервано. У XVI ст. Україна, так само як і Московська держава, цілковито входила до зони поширення турецьких, польських, угорських та іранських типів клинкової зброї, розглянутих нами вище. У цьому особливому геополітичному регіоні, розташованому поміж найбільшими східними та західними цивілізаційними центрами, сформувалися особливі, відмінні від сусідів, пріоритети. Порівняно з Польщею та Литвою на місцеві смаки значно сильніше впливали східні моделі, безпосередньо поширені тут у значній кількості.

Наявний джерельний матеріал свідчить, що в Україні не сформувалося особливого морфологічного типу шаблі. Принаймні, ані нашим попередникам, ані нам не вдалося виявити чогось подібного²²⁴, хоча окремі зразки, що випадають із загальної зброярської тенденції, звичайно, зустрічаються, як, власне, й у будь-якому іншому куточку світу. З цього приводу хотілося б підкреслити, що факт відсутності особливого «установленого» національного морфологічного типу давньої зброї в матеріальній культурі народу не може впливати на історич-

ну оцінку рівня розвитку її зброярської справи. Адже зброю як продукт ремісничого виробництва вивчають як цілісний виріб, беручи до уваги не тільки місце виробництва та морфологію основних частин, а й повний обсяг робіт з монтування та оформлення кожного зразка. Стосовно шабель, то саме оправа надає цій зброї завершеного вигляду, дозволяючи говорити не лише про сталий морфологічний тип, а й про національну приналежність. Вона значно більшою мірою, аніж клинок (що був предметом жвавої міжнародної торгівлі), дає можливість встановити зв'язок з регіоном виготовлення (монтування) зразка. Саме тому ми все ж маємо всі підстави говорити про українську шаблю: адже національними слід уважати не тільки зразки, виготовлені на території держави, а й змонтовані з довізних частин, стилістично й декоративно оформлені відповідно до національного смаку. Цієї думки віддавна дотримується чимало дослідників історії зброї²²⁵. Автентичність художніх традицій українського мистецтва, зокрема декоративно-ужиткового, навряд чи кому спаде на думку ставити під сумнів.

Утім, золотарське мистецтво звичайно мало свою специфіку, яка дещо дистанціювала його від народних сюжетів. Численні золотарі, серед яких було багато майстрів найвищого європейського рівня, по всій Україні створювали видатні шедеври, зокрема й зброю. Виготовленням та оздобленням шабель займалися також ремісники-шабельники, які об'єднувалися в цехи або працювали поодиночі. Усе це докладно відображено у численних історичних джерелах. Більш детально це питання, як і проблематику засвоєних козаками типів шабель, ми розглянемо у розділі VI.

Наразі перейдемо до розгляду конкретних історичних пам'яток.

Примітки до розділу I

- 1 The Complete Encyclopedia of Arms & Weapons / [ed. by Leonid Tarassuk, Claude Blair]. — N.Y.: Simon and Schuster, 1982. — P. 465.
- 2 Snodgrass A. M. Arms and Armour of the Greeks / A. M. Snodgrass. — Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1967. — P. 15.
- 3 Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Эварт Окшотт; [пер. с англ.]. — М.: Центрполиграф, 2004. — С. 23.
- 4 Див.: Петерсон Я. Норвежские мечи эпохи викингов / Ян Петерсон; [пер. с норвежск.]. — СПб.: Альфарет, 2005. — 352 с. — (Оружие разных эпох); Oakeshott E. R. Records of the Medieval Sword / Ewart Oakeshott. — Woodbridge: Boydell Press, 2007. — 320 p.; Behmer E. G. Das Zweischneidige Schwert Der Germanischen Völkerwanderungszeit / Elis Behmer, Ernst Alfred Meyer, Rudolf Narath. — Stockholm: Tryckeriaktiebolaget Svea, 1939. — 219 s.; Geibig A. Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwerts im Mittelalter: Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland / Alfred Geibig. — Noemünster: Wachholtz, 1991. — 208 s.
- 5 Davidson H. E. The Sword in Anglo-Saxon England: Its Archaeology and Literature / Hilda Ellis Davidson. — Woodbridge: Boydell Press, 1994. — P. 39.
- 6 Окшотт Э. Археология оружия... — С. 353–356.
- 7 Polska technika wojskowa do 1500 roku / [pod red. Andrzeja Nadolskiego]. — Warszawa: Oficyna Naukowa, 1994. — S. 204; Bołdyrew A. Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku / Alexander Bołdyrew. — Warszawa: Neriton, 2005. — S. 77–79.
- 8 Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII–XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройної боротьби: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Володимир Миколайович Гуцул; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — К., 2011. — С. 134.
- 9 Żygulski Z. jun. Stara Broń w Polskich Zbiorach / Zdzisław Żygulski jun. — Gdańsk, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1984. — S. 98.
- 10 Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Эварт Окшотт [пер. с англ.]. — М.: Центрполиграф, 2007. — С. 53, 96.
- 11 Блок М. Феодалне суспільство / Марк Блок [пер. з фр.]. — К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2002. — С. 301, 324.
- 12 Thordemann B. Armour from the Battle of Wisby. Vol. I / Bent Thordemann. — Stockholm: Kungl Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien, 1939. — P. 163–185. Див. також: Лайбле Т. Меч. Большая иллюстр. энциклопедия / Томас Лайбле [пер. с нем.]. — М.: Омега, 2008. — С. 72; Гуцул В. М. Вказ. пр. — С. 132.
- 13 Див., напр.: Talhoffer H. Medieval Combat: A Fifteenth-Century Illustrated Manual of Swordfighting and Close-Quarter Combat / Hans Talhoffer; [transl. and ed. by Mark Rector]. — London: Greenhill Books, 2000. — Pl. 38, 41, 58, 72–73, 74 etc.
- 14 Głosek M. Broń biała długa / Marian Głosek // Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450 / [pod red. Andrzeja Nadolskiego]. — Łódź: Polska Akademia Nauk, In-t Historii Kultury Materialnej, 1990. — S. 122;

- The Complete Encyclopedia... — P. 178; Clements J. Medieval Swordsmanship: Illustrated Methods And Techniques / John Clements. — N.Y.: Paladin Press, 1998. — P. 43–44.
- 15 Ключко В. І. Озброєння та військова справа населення України (500–900 рр. до Р.Х.) / Ключко В. І.; Мін-во культури і туризму України, НДІ пам'яткоохоронних досліджень. — К.: АртЕк, 2006. — С. 306.
  - 16 Głosek M. Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w. / Marian Głosek. — Warszawa: Wydawnictwo Geologiczne, 1984. — 186 s.; Głosek M. Miecze średniowieczne z ziem polskich / Marian Głosek, Andrzej Nadolski — Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. — 84 s. — (Acta Archaeologica Lodziensia Nr 19).
  - 17 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. / Анатолий Николаевич Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников. — М.–Л.: Наука, 1966. — Вып. Е1–36. — С. 34–36, 43.
  - 18 Там же. — С. 41.
  - 19 Див., напр.: Androshchuk F. The «Ljudota Sword?» (An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) / Fedir Androshchuk. // Ruthenica: зб. наук. пр. — К., 2003. — Т. 2 — С. 15–25.
  - 20 Гуцул В. М. Вказ. пр. — С. 135–136.
  - 21 Bruhn Hoffmeyer A. Introduction to the History of the European Sword / Dr. Ada Bruhn Hoffmeyer. // Gladius. — 1961. — Vol. I. — P. 30–75.
  - 22 Див., напр.: Nickel H. The Mutual Influence of Europe and Asia in the Field of Arms and Armour / Helmut Nickel // A Companion to Medieval Arms and Armour / [ed. D. Nicolle]. — Woodbridge: The Boydell Press, 2002. — P. 107–108.
  - 23 Alexander D. Swords and Sabers During the Early Islamic Period / David Alexander. // Gladius. — 2001. — Vol. XXI. — P. 204; Al-Sarraf S. Close Combat Weapons in the Early 'Abbāsid Period: Maces, Axes and Swords / Shihab Al-Sarraf. // A Companion to Medieval Arms and Armour / [ed. by David Nicolle]. — Woodbridge, Suffolk: Boydell Press, 2002. — P. 169–170.
  - 24 Bruhn Hoffmeyer A. Op. cit. — P. 64.
  - 25 Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV вв. / И. П. Петрушевский. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1966. — С. 61.
  - 26 Hoyland R. G. Medieval Islamic Swords and Swordmaking. Kindi's treatise «On swords and their kinds» (edition, translation, and commentary) / Robert G. Hoyland, Brian Gilmour; [introduction by James Allan]. — Oxford: Gibb Memorial Trust, 2006. — P. 70, 80; Абу-р-Райхан Мухаммад ибн Ахмад ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия) / Абу-р-Райхан Мухаммад ибн Ахмад ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия) / Абу-р-Райхан Мухаммад ибн Ахмад ал-Бируни; [пер. с арабск.]. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 236.
  - 27 Малоземова Е. И. Иранское холодное оружие IX–XIX вв.: дисс... канд. ист. наук: спец. 07.00.07 «Этнография, этнология, антропология» / Малоземова Елена Игоревна; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. — СПб., 2008. — С. 86–97.
  - 28 Yücel Ü. Islamic Swords and Swordsmiths / Ünsal Yücel. — Istanbul: O.I.C. Research Centre for Islamic History, Art and Culture, IRCICA, 2001. — P. 65.
  - 29 Allan J. W. Early Safavid Metalwork / James Allan. // Hunt for Paradise. Court Arts of Safavid Iran 1501–1576 / [ed. by

- Jon Thompson and Sheila R. Canby]. — Milan: Skira, 2003. — P. 224–225.
- 30 Bruhn Hoffmeyer A. Op. cit. — P. 43; Nickel H. Op. cit. — P. 120.
- 31 Bruhn Hoffmeyer A. Op. cit. — P. 63–65, 68.
- 32 Ibid. — P. 62–63.
- 33 Попельницька О. О. Іранський палаш/ Олена Попельницька. — Електрон. дані. — Режим доступу: <http://www.facebook.com/media/set/?set=a.407350105978153.88282.406036992776131&type=3>. — Назва з екрану.
- 34 Див.: Долгополов И. В. Мастера и шедевры. Т. 1 / Игорь Долгополов. — М.: Изобраз. искусство, 1986. — С. 491. Горжковский М. Битва под Грюнвальдом: объяснения к картине Яна Матейки / М. Горжковский. — Краков, 1879. — 20 с.
- 35 Виноградов Ю. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н.э. — III в. н.э. / Ю. А. Виноградов, В. А. Горончаровский. — СПб.: Ф-т филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2009. — С. 178.
- 36 Bruhn Hoffmeyer A. Op. cit. — P. 51, 68.
- 37 Nickel H. Op. cit. — P. 121.
- 38 Ibid; Alexander D. Op. cit. — P. 195.
- 39 Bruhn Hoffmeyer A. Op. cit. — P. 66; Gorelik M. Arms and Armour in South-Eastern Europe in the Second Half of the First Millenium AD. // A Companion to Medieval Arms and Armour / [ed. by D. Nicolle]. — Woodbridge: Boydell Press, 2002. — Fig. XI-2.
- 40 Al-Sarraf S. Op. cit. — P. 169; Малоземова Е. И. Указ. соч. — С. 86.
- 41 Yücel Ü. Op. cit. — P. 59.
- 42 Al-Sarraf S. Op. cit. — Fig. XII-36, XII-37, XII-38.
- 43 Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея / Э. Г. Аствацатурян. — СПб.: Атлант, 2002. — С. 131.
- 44 Jäger F. Ungarischer Säbel und Husaren-Pallasch. Ein Beitrag zur Geschichte der leichten Reiterei / Jäger Friedrich. — Gnas: Weishaupt, 2010. — S. 38–41.
- 45 Boldyrew A. Op. cit. — S. 75.
- 46 Głosek M. Broń biała długa... — S. 121–123; Polska technika wojskowa... — S. 204–205.
- 47 Polska technika wojskowa... — S. 204.
- 48 Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV — канцы XVI ст. / Ю. М. Бохан. — Мінск: Беларуская навука, 2008. — С. 159–162;
- 49 Laking G. F. A Record of European Armour and Arms Through Seven Centuries. Vol. IV / Sir Guy Francis Laking. — London: G. Bell and Sons Ltd., 1921. — P. 276–277.
- 50 Głosek M. Broń biała długa... — S. 122; Рис. 15.
- 51 Опись движимаго имущества, принадлежавшаго малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссією. — СПб., 1884. — Т. VIII. — С. 1082, 1083, 1136, 1189.
- 52 Историческое описание одежды и вооружения российских войск, с рисунками, составленное по Высочайшему повелению. Ч. 2 / Издание главного интендантского управления; под ред. А. В. Висковатова. — СПб.: В. С. Балашев и Ко, 1899. — С. 29.
- 53 Марков М. И. История конницы. Т.3, Ч.2 / полковник Марков. — Тверь: Типо-Литография Ф. С. Муравьева, 1888. — С. 190–191.
- 54 Там же. — С. 188.
- 55 ЦДІАК України. — Ф. 269. — Спр. 3479. — Арк. 4–8.

- 56 Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие / А. Н. Кулинский. — СПб.: Атлант, 2003. — С. 86.
- 57 Див., напр.: Lebedynsky I. *Les Armes Orientales* / Iaroslav Lebedynsky. — La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 1992. — P. 58.
- 58 Одинцов Г. Ф. К истории слова сабля в русском языке // *Этимология* 1986–1987: сб. науч. статей / Ин-т рус. яз. АН СССР. — М.: Наука, 1989. — С. 179; Арциховский А. В. Введение в археологию / А. В. Арциховский. — М.: Изд-во МГУ, 1947. — С. 10.
- 59 Див.: Hampel I. *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Bd. I* / Hampel I. — Braunschweig, 1905; Pósta B. *Archäologische Studien auf russischem Boden* / Pósta B. — Budapest, Leipzig, 1905; Lenz E. *Eine Säbelstudie. Zeitschrift für historische Waffenkunde* / E. Lenz — Bd. IV, II. — Berlin, 1914; Zakharov A. *Studia Levedica. Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX Jh.* / Zakharov A., Arendt W. — Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1935. — 80 s.
- 60 Арциховский А. В. Указ. соч. — С. 151; Артамонов М. И. Рец. на кн.: Zakharov A., Arendt W. *Studia Levedica. Archaeologischer Beitrag Zur Geschichte der Altungarn im IX. Jh.* — Budapest, 1935 // *НИДО* — 1935. — № 9–10. — С. 224–226; Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // *Советская археология*. — 1955. — Вып. XXXIII. — С. 143–152.
- 61 Див., напр.: Wien 1529: *Die erste Türkenbelagerung: 4. Okt. 1979 bis 10. Febr. 1980* / Historisches Museum der Stadt Wien; [red. Günter Dürriegl]. — Wien, Böhlau, Köln, Graz: Verlag Hermann Böhlau Nachf, 1979. — S. 7ff.
- 62 Див., напр.: Мерперт Н. Я. Указ. соч. — С. 160.
- 63 Там же. — С. 131–168.
- 64 Там же. — С. 144.
- 65 Артамонов М. И. *История хазар* / М. И. Артамонов. — Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. — С. 113; Лайбле Т. Указ. соч. — С. 111.
- 66 Gorelik M. *Arms and Armour...* — P. 129–130; Горелик М. В. *Вооружение // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Хозяйство, материальная культура: сб. науч. статей*. — М.: «Восточная литература» РАН, 1995. — С. 392–393.
- 67 Див., напр.: Бобров Л. А. *Военное дело сяньбийских государств Северного Китая IV–VI вв. н. э.* / Бобров Л. А., Худяков, Ю. С. // *Военное дело nomadов Центральной Азии в сяньбийскую эпоху: сб. науч. трудов* / [под ред. Ю. С. Худякова, С. Г. Скобелева]. — Новосибирск: НГУ, 2005. — С. 120–121; Kobyliński L. *Oręż Perski i Indoperski* / Lech Kobyliński. // *Oręż Perski i Indoperski XVI–XIX wieku ze zbiorów Polskich* / [ed. Antoni Romuald Chodźński]. — Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2000. — S. 41, 59; Mohamed B. *The Arts of the Muslim Knight: The Furusiyya Art Foundation Collection* / Concept and direction by Bashir Mohamed. — Milan: Skira, 2008. — P. 19.
- 68 Alexander D. Op. cit. — P. 205, Fig. 7, 9.
- 69 Див. напр.: Бобров Л. А. Указ. соч. — С. 172, Рис. 7; Huangfu J., Huangfu D. *Zhongguo dao jian* [Iron and Steel Swords of China] / Jiang Huangfu, Ding Huangfu; [китайськ. мовою]. — Jinan: Ming tian chu ban she, 2007. — P. 36, 39.
- 70 З персонального спілкування з Л. О. Бобровим (травень 2012). Див. також: Бобров Л. А. Указ. соч. — С. 120.
- 71 Див.: Мерперт Н. Я. Указ. соч. — С. 148.
- 72 Lebedynsky I. Op. cit. — P. 58.
- 73 Nickel H. Op. cit. — P. 128.

- 74 Артамонов М. И. Указ. соч. — С. 356–357.
- 75 Alexander D. Op. cit. — P. 214–215.
- 76 Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period / Manouchehr Moshtagh Khorasani. — Tübingen, Germany: Legat-Verlag GmbH & Co Kg, 2006. — P. 130; Al-Sarraf S. Op. cit. — P. 168.
- 77 Khorasani M. M. Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology / Manouchehr Moshtagh Khorasani. — Tübingen, Germany: Legat Publishers, 2010. — P. 294.
- 78 Al-Sarraf S. Op. cit. — P. 168–169.
- 79 Ibid. — P. 170.
- 80 Kobyliński L. Op. cit. — P. 41, 72.
- 81 Alexander D. Op. cit. — P. 214–216.
- 82 Lebedynsky I. Op. cit. — P. 59.
- 83 Yücel Ü. Op. cit. — P. 17.
- 84 Al-Sarraf S. Op. cit. — P. 168–169.
- 85 Див., напр.: Khorasani M. M. Lexicon of Arms and Armor... — P. 132; Райс Т. Сельджуки. Кочевники — завоеватели Малой Азии / Райс Тамара Т.; [пер. с англ.]. — М.: Центрполиграф, 2004. — С. 82–83.
- 86 Al-Sarraf S. Op. cit. — P. 171.
- 87 The Complete Encyclopedia of Arms... — P. 408–409, гасло «Saber»; Бехайм В. Энциклопедия оружия / Венделин Бехайм; [пер. с нем. А. Девель и др.]. — СПб.: Санкт-Петербург оркестр, 1995. — С. 204–205.
- 88 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброезнавче дослідження / Денис Тоїчкін. — К.: Стило, 2007. — С. 73–88.
- 89 Polska technika wojskowa... — S. 206.
- 90 Бохан Ю. М. Указ. соч. — С. 168.
- 91 Boldyrew A. Op. cit. — P. 79–82; Гуцул В. М. Вказ. пр. — Дод. 13.
- 92 Бохан Ю. М. Указ. соч. — С. 167–168.
- 93 Гуцул В. М. Вказ. пр. — Дод. 13.
- 94 Квасневич В. Польские сабли / В. Квасневич; [пер. с пол.]. — СПб.: Атлант, 2006. — С. 33–38.
- 95 Gorelik M. Op. cit. — P. 129.
- 96 Евглевский А. В. Восточноевропейские позднесредневековые сабли // Степи Европы в эпоху средневековья: Сб. науч. трудов / Евглевский А. В., Потемкина Т. М. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 155.
- 97 Zakharov A. Op. cit. — Taf. III.
- 98 Gorelik M. Op. cit. — Fig. XI–15, 5.
- 99 Кирпичников А. Н. Указ. соч. — С. 63.
- 100 Kobyliński L. Op. cit. — P. 59–60; Fig 28–29.
- 101 Кочкаров У. Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VIII–XIV вв. (оружие ближнего боя) / У. Ю. Кочкаров. — М.: ТАУС, 2008. — С. 27–28.
- 102 Мерперт Н. Я. Указ. соч. — С. 134.
- 103 Кирпичников А. Н. Указ. соч. — С. 67; Gorelik M. Op. cit. — P. 139; Lebedynsky I. Op. cit. — P. 60.
- 104 Нацваладзе Ю. А. Сабля / Ю. А. Нацваладзе // Советская военная энциклопедия. — М.: Воениздат, 1979. — Т. 7 — С. 212; Винклер П. фон. Оружие: Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века / П. фон Винклер. — СПб.: Тип. А. Ефрона, 1894. — (Репринт / М.: Софт-Мастер, 1992). — С. 286; Gorelik M. Op. cit. — P. 139.
- 105 Див.: Нагоев А. Х. Материальная культура кабардинцев в эпоху позднего средневековья (XIV–XVII вв.) / Нагоев А. Х.; [под ред. С. А. Плетневой]. — Нальчик: Эльбрус, 1981. — 88 с.; Его же. Средневековая Кабарда / Нагоев А. Х. — Нальчик: Эльфа, 2000. — 227 с.; Левашева В. П. Белореченские курганы / В. П. Левашева // Труды Гос. ист. музея. Археологический сборник / [под ред. проф. А. Я. Брюсова]. — М., 1953. — Вып. XXIII. — С. 163–213.

- 106 Каминский В. Н. Вооружение племен Северного Кавказа в раннем средневековье / Каминский В. Н., Каминская-Цокур И. В. // Историко-археологический альманах. — Армавир, 1997. — Вып. 3. — С. 61–69; Левашева В. П. Указ. соч. — С. 177.
- 107 Горелик М. В. Об одной разновидности евразийских клинков эпохи развитого средневековья / М. В. Горелик // Военное дело народов Сибири и Центральной Азии: Сб. науч. трудов. — Новосибирск, 2004. — Вып. 1. — С. 86–89.
- 108 Евглевский А. В. Указ. соч. — С. 133, 137.
- 109 Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 50.
- 110 Там же. — С. 49;
- 111 Курмановский В. С. Сабельные клинки в России XVI–XVII вв.: морфология и конструктивные особенности: дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Владимир Сергеевич Курмановский; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. — М., 2010. — С. 203–204; Прокопенко В. М. Краткий очерк истории северокавказской сабли со штыковым острием / В. М. Прокопенко. // Военное дело Улуса Джучи и его наследников: сб. науч. ст. — Астана: Фолиант, 2012. — С. 289.
- 112 Gorelik M. Op. cit. — P. 129.
- 113 Żygulski Z. jun. Broń w dawnej Polsce. Na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu / Zdzisław Żygulski jun. — Warszawa: PWN, 1975. — S. 279.
- 114 Див., напр.: Gutowski J. Katalog zabytków tatarskich. T. I. Broń i uzbrojenie Tatarów / Jacek Gutowski. — Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, 1997. — S. 37–45.
- 115 Фролов Б. Е. Холодное оружие кубанских казаков / Б. Е. Фролов. — Краснодар: Диапазон В, 2009. — С. 89–90; Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 50.
- 116 Ривкин К. Оружие и военная история Кавказа / Кирилл Ривкин, Оливер Пинчо // Альманах История оружия. — 2011. — №4. — С. 69–71.
- 117 Квасневич В. Указ. соч. — С. 36.
- 118 Jarnuszkiewicz Cz. Szabla wschodnia i jej typy narodowe / Czesław Jarnuszkiewicz. — London: Antykwariat R. Wenika, 1973. — S. 43; Meyer S. Tatarskie pochodzenie szabel polskich zwanych «ormiańskimi» // Broń i Barwa. — 1936. — № 6. — S. 142.
- 119 Див., напр.: Żygulski Z. jun. Op. cit. — S. 279; Квасневич В. Указ. соч. — С. 35.
- 120 Zakharov A. Op. cit. — S. 67.
- 121 Бобров Л. А. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху Позднего средневековья и Раннего нового времени (XV — первая половина XVIII в.) / Л. А. Бобров, Ю. С. Худяков; [под ред. В. П. Никонорова]. — СПб.: Филол. фак-т СПбГУ, 2008. — С. 281–282.
- 122 Mańkowski T. Orient w polskiej kulturze artystycznej / Tadeusz Mańkowski. — Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. — S. 137–138.
- 123 Квасневич В. Указ. соч. — С. 34, 55.
- 124 Там же. — С. 35–38.
- 125 Художественное оружие из собрания Государственного Эрмитажа: каталог выставки / Гос. Эрмитаж; Гос. истор.-архитект. музей-заповедник «Казанский Кремль»; [под ред. О. А. Федосеенко]. — СПб.: Славия, 2010. — С. 117–118.
- 126 Там же. — С. 92, 97.
- 127 Bartha A. Hungarian society in the 9th–10th Centuries / Antal Bartha. — Budapest: Akadémiai Kiado, 1975. — P. 51–54.
- 128 Иванов В. А. Древние угры-мадьяры в Восточной Европе / В. А. Иванов. — Уфа: Гилем, 1999. — С. 13, 104–106; Bartha A. Op. cit. — P. 97–99.

- 129 Иванов В. А. Указ. соч. — С. 93–95, 99–102.
- 130 Gorelik M. Op. cit. — P. 137, 142.
- 131 Jäger F. Op. cit. — S. 7.
- 132 Kovács T. S. Splendeur de l'Armurerie Hongroise: catalogue / Tibor S. Kovács. — Bruxelles: Brepols Publishers, 1999. — S. 16–17.
- 133 Бехайм В. Указ. соч. — С. 204.
- 134 Kalmar J. Régi magyar fegyverek / János Kalmar. — Budapest: Natura, 1971. — S. 88–89.
- 135 Бехайм В. Указ. соч. — С. 204.
- 136 Kovács T. S. Op. cit. — S. 17.
- 137 Квасневич В. Указ. соч. — С. 24–25.
- 138 Там же. — С. 23.
- 139 Там же. — С. 24–26.
- 140 Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. T. 3 / przez księdza Jędrzeja Kitowicza. — Petersburg i Mohylew: nakładem Bolesława Maurycyego Wolffa, 1855. — S. 79–80.
- 141 Квасневич В. Указ. соч. — С. 40, 45.
- 142 Laking G. F. A Record of European Armour and Arms Through Seven Centuries. Vol. V / Sir Guy Francis Laking. — London: G. Bell and Sons Ltd., 1922. — P. 102–105.
- 143 Kitowicz J. Op. cit. T. 2. — S. 75, 113.
- 144 Żygulski Ż. jun. Uzbrojenie i taktyka Kozaków Zaporoskich / Zdzisław Żygulski jun. // Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. — 2005. — Cz. XII. — S. 28.
- 145 Ibid.
- 146 Див.: Teodorczyk J. Walki o Malbork w roku 1626, z uwzględnieniem opisu stanu forticy, piechoty polskiej i szwedzkiej oraz politycznego tła wydarzeń / Jerzy Teodorczyk. // Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. — Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 1978. — Cz. VII. — Rys. 63.
- 147 Steingass F. Persian-English Dictionary. — Beirut: Librairie du Liban, 1892. — (reprint 1975). — P. 760; Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran... — P. 134–135; Khorasani M. M. Lexicon of Arms and Armor... — P. 345.
- 148 Див., напр.: James A. Persian Steel: The Tanavoli Collection / Allan James, Brian Gilmour. — Oxford University Press, 2000. — P. 198.
- 149 Stone G. S. A Glossary of the Construction... — P. 551, 553.
- 150 Ibid. — P. 551.
- 151 Ibid. — P. 550.
- 152 Zabłocki W. Cięcia prawdziwą szablą / Wojciech Zabłocki. — Warszawa: Sport i Turystyka, 1989. — P. 106.
- 153 Див.: Kobylinski L. Op. cit. — P. 60; James A., Gilmour B. Op. cit.; Stone G. C. Op. cit.
- 154 Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran... — P. 136–140; 198; 424–430.
- 155 Kobylinski L. Op. cit. — P. 59–60; Fig. 28–29.
- 156 Ibid. — P. 59.
- 157 Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran... — P. 141–144.
- 158 Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 101.
- 159 Там же. — С. 111.
- 160 Łepkowski J. Broń sieczna w ogóle i w Polsce uważana archeologicznie / przez Józefa Łepkowskiego. — Kraków: czcionkami «CZASU», 1857. — P. 66.
- 161 Квасневич В. Указ. соч. — С. 54–55.
- 162 Biernacki C. Karabela / Cezary Biernacki // S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna z Ilustracjami i Mapami. T. VIII: Od Litery K. do Kruszyński. — Warszawa: Wyd. Towarzystwa Akcyjnego Odlewni Czcionek i Drukarni S. Orgelbranda Synów, 1900. — S. 103.
- 163 Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran... — P. 188–189.

- 164 Dziewanowski W. Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce / Władysław Dziewanowski. — Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1935. — S. 56.
- 165 Ledóchowski S. Polskie szable paradne / Stanisław Ledóchowski. — Warszawa: KAW, 1980. — S. 19–30.
- 166 Ibid. — S. 28–30.
- 167 Żygulski Z. jun. Karabela i szabla orla // Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. — 1978. — Cz. VII. — S. 20.
- 168 Janiak R. Z. Pasja zbierania. Kolekcja Ryszarda Z. Janiaka: Katalog wystawy / [autorzy haseł: Ryszard Z. Janiak, Ryszard de Latour, Anna Kwaśnik-Gliwińska]; Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Narodowe w Kielcach. — Warszawa: ARX REGIA Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie, 2007. — S. 18.
- 169 Ledóchowski S. Op. cit. — S. 28–30.
- 170 Hartleb Z. Szabla polska / Zygmunt Hartleb. — Lwów: Wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1926. — 59 s.; Meyer S. Typy szabel polskich / Stanisław Meyer. // Broń i Barwa — 1934 — R. 1, № 4. — S. 68, 71.
- 171 Див. напр.: Żygulski Z. jun. Karabela i szabla orla... — Il. 3; Snodgrass A. M. Arms and Armour of the Greeks... — Pl. 50; Сокольский Н. И. Боспорские мечи. // Мат-лы и исследования по археологии СССР. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 33. — С. 131.
- 172 Pyhrr S. W. Heroic Armor of the Italian Renaissance: Filippo Negroli and His Contemporaries / Stuart W. Pyhrr, José-A. Godoy, Silvio Leydi. — N.Y.: Metropolitan Museum of Art, 1998. — P. 7–15.
- 173 Бехайм В. Указ. соч. — С. 199, 204.
- 174 За матеріалами: Żygulski Z. jun. Karabela i szabla orla... — Il. 6–8.
- 175 Nadolski A. Polska broń. Broń biała / Andrzej Nadolski. — Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1984. — S. 98.
- 176 Див.: Носов К. Традиционное оружие Индии / Константин Носов. — М.: Эксмо, 2011. — С. 175.
- 177 Żygulski Z. jun. Karabela i szabla orla... — S. 32, przypis 21.
- 178 Ledóchowski S. Op. cit. — S. 30–32.
- 179 Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran... — P. 188–189.
- 180 Nicolle D. Arms and Armour of the Crusading Era 1050–1350. Islam, Eastern Europe and Asia / David Nicolle. — London: Greenhill books, 1999. — P. 163.; Hoffmeyer A. B. Introduction to the History... — P. 50.
- 181 Окшотт Э. Меч в век рыцарства... — С. 122–123.
- 182 Nicolle D. Op. cit. — P. 165.
- 183 Bruhn Hoffmeyer A. Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional de Madrid // GLADIUS. — 1966. — Vol. 5. — P. 96; Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran... — P. 188–189; Лайбле Т. Указ. соч. — С. 78.
- 184 Bruhn Hoffmeyer A. Op. cit. — P. 96; Fig. 16.
- 185 Elgood R. Op. cit. — P. 17.
- 186 Горелик М. В. Об одной разновидности... — С. 96, Рис. 1, 1–2.
- 187 Yücel Ü. Op. cit. — P. 85, 102.
- 188 Elgood R. Op. cit. — Plate 2.13, 2.15.
- 189 Bruhn Hoffmeyer A. Military Equipment... — Fig. 16.
- 190 Oręż Perski i Indoperski XVI–XIX wieku ze zbiorów Polskich / [ed. Antoni Romuald Chodyński]. — Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2000. Op. cit. — P. 155, № 101.
- 191 Ledóchowski S. Op. cit. — S. 32.; Lebedynsky I. Armes Cosaques et Caucasiennes... — P. 44.
- 192 Зображення та атрибуція цього зразка опубл. у кн.: North A. An Introduction to Islamic Arms / Anthony

- North. — London: Stemmer House Pub, 1986. — P. 25; Yücel Ü. Op. cit. — P. 25; Aydin H. Sultanların Silahları: Topkapı Sarayı Silah Koleksiyonu / Hilmi Aydin. — Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012. — S. 57.
- 193 Yücel Ü. Op. cit. — P. 167.
- 194 Ibid. — P. 156.
- 195 Aydin H. Op. cit. — S. 57.
- 196 Див., напр.: The Complete Encyclopedia of Arms... — P. 63.
- 197 Див., напр.: Lebedynsky I. Les Armes Orientales... — P. 66; The Complete Encyclopedia of Arms... — P. 357.
- 198 Stone G.S. Op. cit. — P. 519.
- 199 Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 90, 332; Трубников Б. Г. Большой словарь оружия / Трубников Б. Г. — СПб., М.: Полигон, 1997. — С. 23.
- 200 Детальніше див.: Marsili L. F. Stato militare dell'Imperio ottomanno. L'état militaire de l'empire ottoman / Marsili, Luigi Ferdinando; [Einf.: Manfred Kramer]. — Graz: Akadem. Druck- u. Verlagsanst., 1972. — 199 p.
- 201 Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 90.
- 202 Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran... — P. 212, 216–218.
- 203 Khorasani M. M. Lexicon of Arms and Armor... — P. 294.
- 204 Див., напр.: Введенский Г. Э. Ятаган: факты и гипотезы // Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования. — М., 2003.
- 205 Elgood R. Op. cit. — P. 15.
- 206 Oręż Perski i Indoperski... — P. 165, № 138.
- 207 Khorasani M. M. Lexicon of Arms and Armor... — P. 189, 496–497, 500; Oręż Perski i Indoperski... — P. 165, 303.
- 208 Див. напр.: Уизерс Х. Дж. С. Мечи и сабли. Большая энциклопедия / Харви Дж. С. Уизерс; [пер. с англ.]. — М.: Наше слово, ЭКСМО, 2011. — С. 204; Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие / А. Н. Кулинский. — СПб.: Атлант, 2003. — С. 374 (ил. 359), С. 377 (ил. 366).
- 209 Oręż Perski i Indoperski... — P. 117, Рyc. 38.
- 210 Ibid. — Fig. 38.
- 211 Dziewulski M. Oriental Influences on Polish Arms [Електронний ресурс]: (Lecture presented on Ethnographic Arms and Armor Seminar in Timonium, 17th March 2007) / Michał Dziewulski. — Електрон. дані. — Режим доступу: <http://www.vikingsword.com/ethsword/Dzewulski01.pdf>. — Назва з екрана. — P. 3.
- 212 Żygulski Z. jun. Karabela i szabla orla... — S. 23.
- 213 Nadolski A. Polska broń... — S. 109, Рyc. 60; Żygulski Z. jun. Stara Broń... — S. 44–45; Żygulski Z. jun. Karabela i szabla orla... — Il. 12.
- 214 Детальніше див. Żygulski Z. jun. Karabela i szabla orla... — S. 28–31.
- 215 Żygulski Z. jun. Broń Wschodnia. Turcja, Persja, Indie, Japonia. — Warszawa: KAW, 1986. — S. 40.
- 216 Bruhn Hoffmeyer A. Introduction to the History... — P. 66.
- 217 Див.: Masia K. The Evolution of Swords and Daggers in the Sasanian Empire / Kate Masia. // Iranica Antiqua. — 2000. — Vol. 35. — P. 211.
- 218 Горелик М. В. Оружие древнего Востока / М. В. Горелик. — СПб.: Атлант, 2003. — Табл. XVIII, 58.
- 219 Hoffmeyer A. B. Military Equipment... — Fig. 16.
- 220 Квасневич В. Указ. соч. — С. 21.
- 221 Al-Sarraf S. Op. cit. — P. 172.
- 222 Jäger F. Op. cit. — S. 9.
- 223 Al-Sarraf S. Op. cit. — P. 172.
- 224 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля... — С. 238.
- 225 Див., напр.: Квасневич В. Указ. соч. — С. 16–17; Dziewanowski W. Op. cit. — P. 48.

РОЗДІЛ II

Мечі на теренах України. Клинкова зброя гетьманів Війська Запорозького

2.1. Рицарська клинкова зброя в Україні

Ми розпочинаємо наше дослідження з мечів — найбільш давньої військової довгоклинкової зброї. На українських теренах археологи знайшли чимало мечів у похованнях, що сягають дописемної історії.

Меч був важливою складовою комплекту рицарського озброєння, що протягом століть, ще з давньоруських часів, побутував на українських теренах. Стосовно руського воїнства дослідники військової історії та археології сміливо вживають прикметник «рицарський» саме у зв'язку з вивченням предметів озброєння князівських дружин¹. Це підтверджується матеріалами речових джерел: предмети з європейського рицарського арсеналу постійно зустрічаються серед руських середньовічних знахідок.

Номенклатура зброї, віднайденої на руських землях, свідчить про побутування на Русі мечів насамперед європейських типів. Велика кількість такої

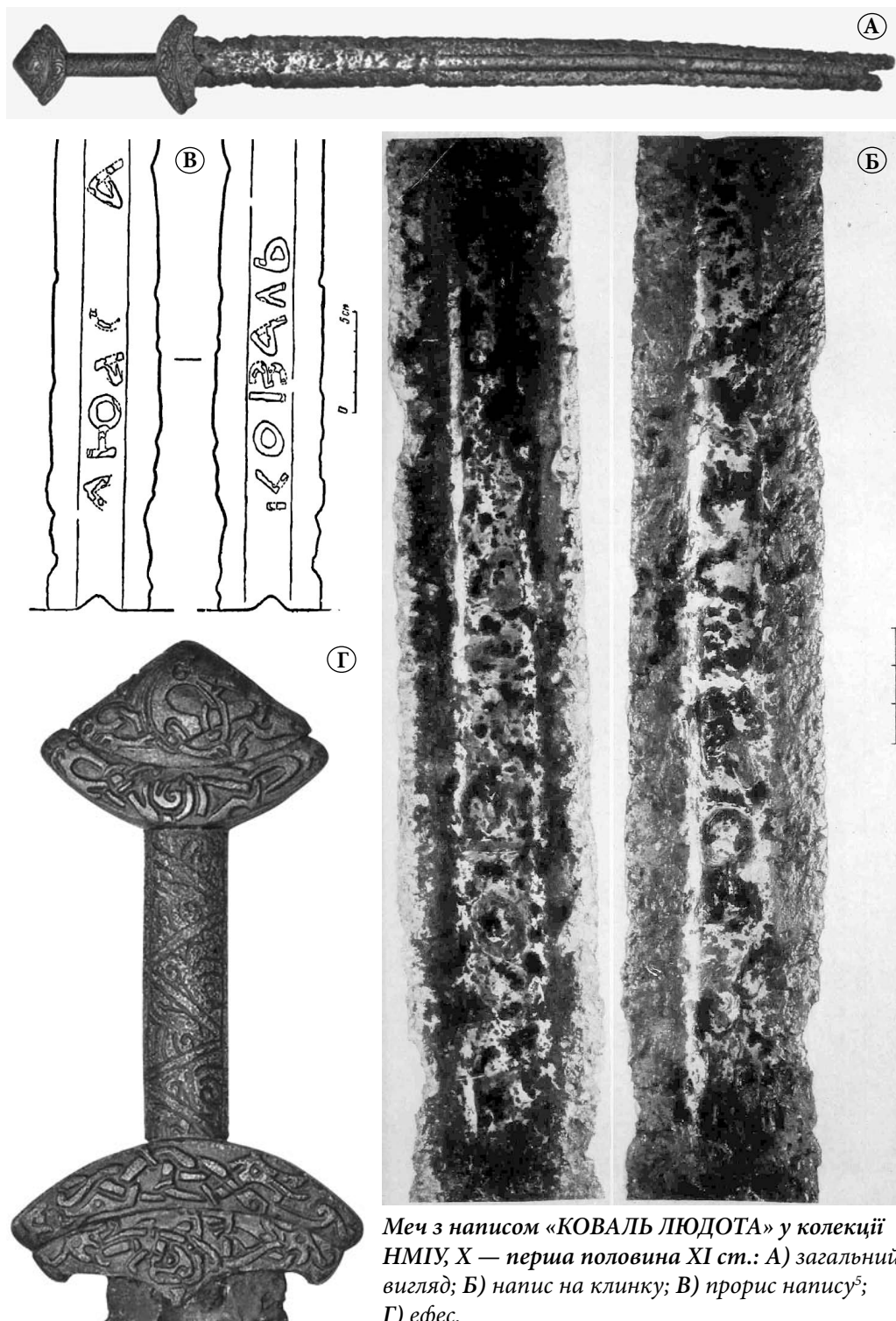
зброї нині зберігається в музеях України та Росії. Це, насамперед, мечі, вироблені у майстернях Середнього Рейну², з таврами ULFBERHT (IX–XI ст.) та декількома іншими, більш рідкісними³.

У Національному музеї історії України експонуються два мечі, що стали першими речовими джерелами, які засвідчили існування місцевого (ймовірно за все, київського) клинкового виробництва. Написи на обох зразках виявив, дослідив та ввів до сучасного наукового обігу А. М. Кирпичников.

Першим віднайденим артефактом став знаменитий меч з руським іменним написом «ЛЮДОТА КОВАЛЬ» (варіанти: «ЛЮДОША», «КОВАЛ»), інкрустованим* на клинку дамаскованим

---

* А. Кирпичников вживає термін «наводка» [Кирпичников А. Н, 1966. Вып. 1. — С.22].

Меч з написом «КОВАЛЬ ЛЮДОТА» у колекції НМІУ, X — перша половина XI ст.: А) загальний вигляд; Б) напис на клинку; В) прорис напису⁵; Г) ефес.

дротом. Меч датується X – першою половиною XI ст. Його знайшли наприкінці XIX ст. поблизу колишнього села Фощеватого на Полтавщині⁴.

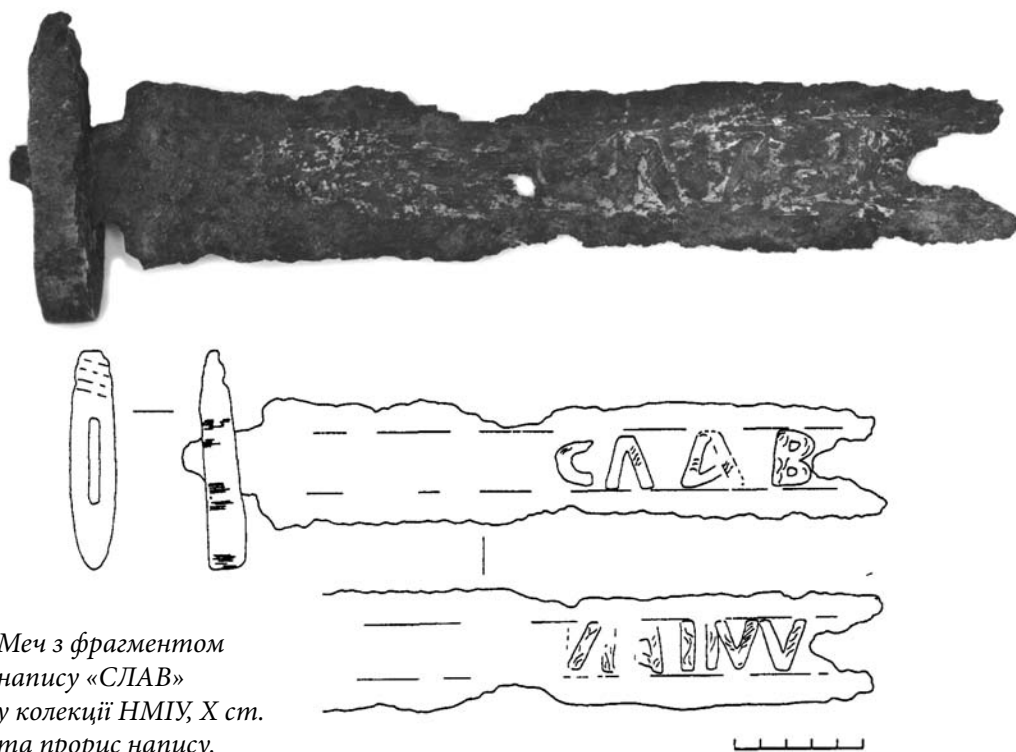
Судячи з усього, виявлена клинкова епіграфіка фіксує найдавніше з нині відомих ім'я руського ремісника, власне коваля-мечника⁶.

Другий артефакт було знайдено у дружинному похованні поблизу Києва ще наприкінці XIX ст., хоча напис виявлено й опрацьовано тільки у 90-х роках XX ст.⁷. Очевидно, цей меч слід класифікувати як тип V за типологією Я. Петерсена. Виготовлений він до середини або третьої чверті X ст. У процесі розчищення клинка на поверхні долу стало можливим розрізнити вцілілий фрагмент напису уставними кириличними літерами «СЛАВ». Сполучення літер, виконане інкрустованими

відрізками дамаскованого дроту, пов'язане, на думку фахівців, з фрагментом імені виробника. Зі зворотного боку виявлено декоративно-маркувальну імітацію напису.

Особливе маркування меча та стилістика його виконання, очевидно, свідчать про одночасне виконання клинка й ефеса в межах одного виробничого центру⁸.

Незважаючи на невсцухаючу полеміку щодо змісту клинкової епіграфіки⁹, у вітчизняній науці досі прийнято вважати, що зазначені речові джерела свідчать на користь гіпотези про розвинене місцеве виробництво мечів у Давній Русі. Відтак, у другій половині X — на початку XI ст. місцеві мечі доповнювали імпортовані. Разом вони задовольняли потреби у клинковій зброї вільних членів суспільства:

Меч з фрагментом напису «СЛАВ» у колекції НМІУ, X ст. та прорис напису.

знаті, дружинників, купців, заможних міщан та ін.¹⁰

На думку А. М. Кирпичникова, у руських підписних мечях поєднані стилістика й ремісничі техніки різних регіонів: каролінзькі (техніка виконання напису), скандинавські (орнаментика) та руські (тавра й частково форма руків'я)¹¹.

Київська держава не випадково стала другою країною у Європі, де виготовляли власні підписні мечі. І справа тут не тільки у високому розвитку ремісничих технологій. Історикам добре відомо, що у літописних відомостях, що стосуються початкового періоду Київської держави, меч виступає як свого роду «національна» зброя й державний символ. Не втручаючись тут у полеміку щодо витоків рицарської традиції у Давній Русі та етнічної приналежності її перших носіїв, зауважимо тільки загальновизнане: видається беззаперечним, що саме інститут князівської дружини, коло військових професіоналів були тим середовищем, де могло з'явитися високоспеціалізоване рицарське озброєння (у тому числі меч), використання якого вимагало фахової підготовки, а придбання — чималих статків.

Номенклатура мечів, віднайдених на руських землях, опосередковано підтверджує інтернаціональний етнічний склад князівських дружин, куди періодично запрошували іноземних «військових фахівців»¹². Яскравим прикладом цьому може служити дружина Ярослава Володимировича, де певний час перебували такі колоритні персонажі, як майбутній норвезький король Гарольд Гардрада та Еймунд син Грінга, також особа королівської крові¹³. У такій якості міжнародного символу рицарської звияги, нерозривно поєданого зі споконвічним поняттям ри-

царства*, меч на руських землях зберігав своє значення майже до кінця XVI ст.

На українських землях у другій половині XVI ст. окремі елементи рицарської культури були сприйняті та засвоєні новоутвореним станом — козацтвом.

Українські історики слушно відзначають, що феномен козацтва за всіма зовнішніми ознаками цілком можна вважати своєрідним проявом військово-рицарської, навіть орденської культури середньовічної Європи. Тут і сімейно-родинний принцип організації братства, і морально-етичний кодекс поведінки, інститут кобзарів-труверів, спеціальна підготовка молоді, специфічне ставлення до жінки, аскетизм, релігійність, колективне землеволодіння, культ Покрови — Божої Матері. Давніми елементами рицарської культури у козаків, що сягають корінням IV–III тис. до н.е., є культ коня, бойового пояса, червоного кольору, ритуальний зв'язок між битвою та бенкетом, характерники-берсеркери тощо, нарешті «культ меча»¹⁴. Справді, у цих проявах, що взагалі характеризують чоловічі військові союзи від найдавніших часів¹⁵, козацьке братство спільне з рицарськими орденами.

Ранньомодерне «козацьке» трактування інституту рицарства цілком вкладається у картину економічних, військових та суспільних перетворень у державах Європи, що не тільки кардинально вплинули на зовнішні атрибути

---

* Поняття «рицарство» (від нім. «ritter» — «вершник») має значення здебільшого загальне, аніж точне. Історики по-різному підходять до визначення цього терміна. Дотримуючись формулювання Моріса Кіна, під «рицарством» розуміємо етос, у якому воедино сплавлені військові, аристократичні та релігійні складові [Кин М., 2000. — С. 34].

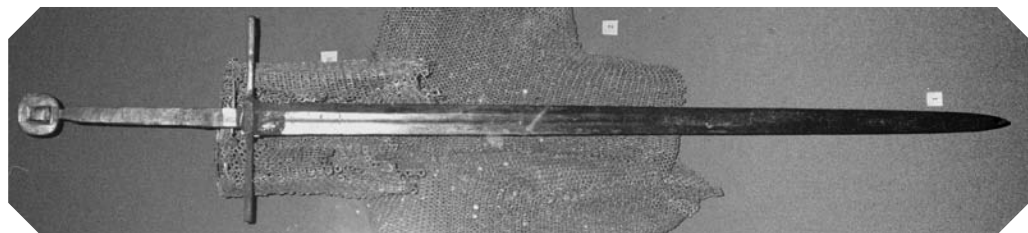
рицарського етосу, а й від XVI ст. змінили самі традиційні підвалини його існування. Саме як рицарську (збройну) людність у межах східних воєводств Речі Посполитої усвідомлювало себе козацтво Середнього Подніпров'я та Запорожжя протягом XVI – початку XVII ст. І саме на рицарському типі свідомості базувалася станова ідентичність українських козаків¹⁶.

Поява універсалу Сигізмунда II Августа до козаків 1568 р. поклала початок своєрідного імунітету невизнаного доти стану у Польсько-Литовській державі та довготривалому процесові автономізації майбутнього Війська Запорозького. І хоча договір вже наступного правителя — Стефана Баторія з козацьким товариством з правової точки зору більше нагадував відносини із «затяжними» найманцями, у козацькому середовищі угода про військову службу від 1578 р. з часом почала сприйматися як домовленість між сюзереном (королем) та васалом (Низовим козацтвом)¹⁷. Так засадничий принцип феодалної сеньйоральної залежності набув у ранньомодерній козацькій інтерпретації своєрідних рис, витворивши модель «колективного васалітету» низового товариства перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Причому за низки обставин Військо Запорозьке як «рицарський люд» залишало за собою право обирати нового сюзерена та протектора¹⁸.

Утвердження козацтва як «рицарського» стану в очах іноземних володарів та європейського поспільства значною мірою пов'язано з прикордонним протистоянням османо-татарській загрозі, очолюваним «степовими рицарями», нерідко відомими й заможними шляхтичами, що до того ж займали помітні адміністративні посади. І якщо у Речі Посполитій експедиційне козакування князів та шляхти не трактувалося як підстава всеохопного улегітимнення стану, то для сусідніх правителів, зацікавлених у козацьких послугах, виявилася цілком достатньою того, що козаків перед ними представляли вихідці зі шляхти, а то й князі¹⁹.

Відтак козацтво та його провідники цілком органічно вписалися в ідеалізовану на той час європейську концепцію рицарського ідеалу²⁰ передусім як борці зі східною загрозою. Від другої половини XVI ст. у тогочасній європейській літературі образ козака перетворюється з «хлопа», «волоцюги» та «степової наволочі» на мужнього і витривалого степового воїна, захисника християнського світу²¹. Про «рицарське самоусвідомлення» провідників козацького товариства свідчать численні писемні джерела, де козаки послідовно називають себе «людьми рицарськими» принаймні від початку 1590-х рр.²².

У першій третині XVII ст. українська козацька старшина вже вважала себе

Меч у колекції ЛІМ, XVI ст., інв. № 3-2358. Параметри зброї: A=1292; B=100; C=42.

*Церемоніальний
виносний меч,
Львів, 1577 р.,
майстер Януш
Венгр. ЛІМ,
інв. № 3-3477.
Загальна довжина
— 1495 мм,
довжина клинка
— 1083 мм, шири-
на клинка при
п'яті — 66 мм.*

прямою спадкоємицею давньоруської рицарської традиції²³. Очевидно, у поширенні таких поглядів не останню роль відіграв традиційно високий освітній рівень руської шляхти, що долучалась до кращих здобутків європейської культури за кордоном та на Батьківщині.

Статус «українського рицаря» тісно пов'язаний з традиційним комплексом рицарського озброєння, з якого козаки засвоїли довгоклинкову зброю, причому малопридатний в умовах сучасної їм війни меч був замінений на більш актуальну шаблю. І хоча з часом на шаблю у повному обсязі було перекладено усі основні функції меча (воєнно-технологічну, соціо-етнопопуляційного маркування, комунікативну та сакральну²⁴), шляхетна рицарська «світла зброя» ще не одне століття залишалася традиційним, «ідеальним» символом приналежності до вищої аристократичної «рицарської» касті.

Протягом XVI ст. меч як військовий інструмент на українських теренах хоча й був значно посунутий іншими видами довгоклинкової зброї — кордами, тесаками, нарешті шаблями, проте все ще не втратив актуальності. Про це свідчать писемні, іконографічні, а також речові джерела в українських музеях.

Яскравим прикладом такої зброї є меч, який нині зберігається у львівському Музеї зброї «Арсенал» (с. 129). Артефакт було віднайдено у р. Південний Буг біля м. Сокаля. Історична легенда пов'язує цей меч із битвою між татарськими та польсько-руськими військами, яка відбулася в цій місцевості 2 серпня 1519 р.²⁵ Конструкція предмета, що його за класифікацією Е. Окшотта слід віднести до типу XVII, та обставини знахідки не викликають серйозних заперечень у такій атрибуції²⁶.

Інший зброярський виріб походить зі Львова. Це церемоніальний меч львівських в'їтів роботи майстра угорського походження (з м. Сегеда) Івана Венгрина про що свідчить клинкова символіка та епіграфіка. Так,

з одного боку клинка при основі штаби у картуші бачимо оточений лавровим вінком герб Львова і дату «A.D.1577», а з другого — у такому ж картуші герб м. Сегеда, оточений лавровим вінком та напис «JANUS WKGR / ZH M.SIGIETA». Малюнки і написи в оточенні рослинного орнаменту виконані у техніці травлення на заглибленому пунктированому фоні.

Свого часу П. Жовтовський згадував про цей зразок як про видатний приклад роботи львівських мечників. Дослідник також відзначив, що клинок меча вкритий травленим орнаментом у ренесансному стилі²⁷.

Зі свого боку відзначимо, що за морфологічним типом зразок є класичним прикладом мечів типу XX за класифікацією Окшотта. Його форма є розвитком попереднього типу XIIIa, що започаткував традицію «великих мечів» («Espées de Guerre», «Grete Swerdes») у Європі від кінця XIII — початку XIV ст.²⁸.

Ефес меча увінчаний верхів'ям типу T4 за Окшоттом, яке є типовим представником групи грушоподібних вер-

хів'їв, що функціонували від другої половини XIV до кінця XVI ст.²⁹.

Отже, у формі львівського меча кінця XVI ст. можемо спостерігати збереження давніх європейських зброярських традицій попередніх періодів. Очевидно відсутність у конструкції виразних «модерних» рис, збереження стародавньої форми тісно пов'язане саме з традиційним призначенням «великих» виносних мечів у Європі.

Мечі типу XX побутували на європейських теренах протягом XIV–XVI ст. Серед ранніх зразків більшість є півтораручниками, хоча найбільші можна розглядати як справжніх дворучних попередників класичних «біденгендерів» (дворучників) кінця XV–XVI ст.

Судячи з усього, мечі типу XX стали першим спеціальним типом церемоніальних мечів. У зброезнавчій літературі їх недарма охрестили «виносними». Навіть у часи активного функціонування такої зброї як бойової вже існували особливі парадні зразки, що їх під час урочистостей виносили, тримаючи пе-

Рис. 30. Меч князя Миколая Радзивілла, виготовлений у Вільні, 1572 р. Німецький історичний музей, Берлін, Німеччина, інв. № W 2265. Загальна довжина — 1565 мм. Клинок довжиною 1080 мм має ромбічний переріз. Ширина клинка при п'яті — 64 мм, загальна вага зброї — 3500 г [Müller H., 1984. — Р. 198–199]. Ефес з круглою у перерізі гардою та характерним для бастардів двосекційним обтягнутим шкірою руків'ям увінчаний срібним золоченим верхів'ям типу T5(?). Зразок класифікується як тип XX за Окшоттом і є дворучним різновидом мечів-бастардів.

Меч «у півтори руки». Німеччина, Золінген (?), XVI ст. ЛІМ, інв. № 3-3143. Загальна довжина — 1330 мм, довжина клинка — 1098 мм, ширина клинка — 39 мм. У першій чверті штаби розміщені клейма, таушовані міддю. Представлений на фото знак відтворює львівський міщанський гмерк Шимон-Томашевичів.

ред собою. Велетенські розміри окремих мечів справляли враження на публіку, але практично виключали їх бойове використання. Абсолютний рекорд тут належить мечам урочистої охорони графа Едуарда Честерського (майбутнього принца Уельського) останньої чверті XV ст., довжина яких досягала 2,26 м³⁰.

У цьому зв'язку цілком органічним виглядає призначення майже півтораметрового меча львівських війтів, що служив емблемою влади міста. Зброя займала почесне місце в залі суду у ході засідань, а під час урочистих процесій меч несли перед війтом.

Серед особистої зброї русько-литовської шляхти також зустрічаються надзвичайно великі, власне дворучні мечі, робота з якими вимагала від рицаря особливої фізичної витривалості й спеціальної бойової підготовки. Так, у Музеї німецької історії в Берліні зберігається зразок, атрибутований німецькими фахівцями як дворучний меч литовського князя Миколая Радзивілла (р. ж. 1512–1584), виготовлений у Вільні 1572 р. (Рис. 30).

Атрибуція предмета ґрунтується на аналізі зображеного на мечі герба і напису. Справді, таким гербом послуговувалися дві гілки родини Радзивіллів принаймні від 40-х рр. XVI ст. Зокрема, він належав віленському воєводі Миколаю Чорному³¹. Напис («MRWW» — Миколай Радзивілл воєвода Віленський) підтверджує приналежність зброї зазначеній особі. Напис зі зворотної сторони засвідчує дату виготовлення меча: «DE VISIN 1572».

Надзвичайно поширеними на теренах України у др. пол. XVI ст., принаймні у західних регіонах залишалися мечі західноєвропейських типів з усіма модерними атрибутами — розвинутими гардами-кошиками та верхів'ями популярної у тогочасній Європі форми. Так, у ЛІМ зберігається група таких мечів, позначених міщанськими гмерками. Попри сумніви в автентичності, які від часів виходу праці В. Лозинського незмінно викликають тавровані гмерками предмети зі Львова, більшість експонованих нині мечів впевнено демонструє типові риси довгоклинкової зброї XVI ст.

2.2. Золотий меч Петра Сагайдачного

Портрет і герб Петра Конашевича Сагайдачного. Зображення на клинку меморіальної шаблі, виготовленої на честь звершень уславленого гетьмана (детальніше див. с. 142–143).

Мечів з підтвердженою документальною історією в Україні, налічують одиниці. Однією з найрідкісніших пам'яток, що свідчать про безпосереднє долучення козацьких провідників до європейської рицарської традиції, причому за безпосередньої участі монаршої особи, є «золотий» меч легендарного козацького провідника **Петра Конашевича Сагайдачного** (пом. 1622).

Роки діяльності П. Сагайдачного як очільника Війська Запорозького недарма вважаються періодом найвищого розквіту козацької слави.

Видатний політик, полководець, меценат, світський та церковний діяч незмінно відстоював права й вольності козацтва та невтомно боровся за автономію українських земель у складі Речі Посполитої. З його допомогою було відновлено українську православну єпархію та закладено підвалини для розвитку системи освітніх закладів в Україні.

Мабуть, ще більшими від світських були військові звершення Сагайдачного. Від середини першого десятиріччя XVII ст. гетьман безпосередньо керував майже всіма значними походами — як сухопутними, так і морськими, що досягли на той час особливої сили, розмаху й масштабів. До найважливіших подій належать захоплення Перекопської фортеці 1608 р., штурм Кафи, Трапезунда, Синопа і Стамбула 1616 р. Навесні 1618 р., очоливши 10-тисячне козацьке військо, Сагайдачний взяв участь у поході королевича Владислава на Москву.

Справжньою «лебединою піснею» військової діяльності уславленого гетьмана стала Хотинська війна 1620–1621 рр. у якій 40-тисячне козацьке військо під його проводом відіграло вирішальну роль у розгромі турецької навали. Тяжко поранений під Хотином, Сагайдачний помер у 1622 р., заповівши майже весь свій статок на відновлення храмів та утримання братських шкіл.

Саме після Хотинської битви П. Сагайдачний нібито отримав від польського королевича Владислава меч — нагорода мала продемонструвати визнання європейським монархом величезних заслуг гетьмана перед Річчю Посполитою.

Нині ця зброя по праву займає почесне місце в експозиції Вавельського замку поряд з ушлявленими польськими коронаційними мечами. Нам залишається лише здогадуватися, якими шляхами дарунок повернувся до своїх попередніх власників.

Наразі лише відомо, що до музею меч надійшов із зібрання Тарновських у замку м. Суха Бескидзька.

Зображення меча як особистої зброї королевича Владислава Жигмунта Вази та гетьмана Петра Сагайдачного кілька разів публікували у польських зброєзнавчих виданнях³². Проте ґрунтовного дослідження цієї зброї так і не здійснили. Так, А. Надольський спромігся лише відзначити незвичну форму руків'я цього меча³³.

* Певно, одним з перших представників громадськості на «шаблю Сагайдачного» звернув увагу письменник Ю. Андрухович, який ще у 1990 р. присвятив ушлявленому гетьману та його зброї вірш:

ШАБЛЯ

*Пшепрашам, панове поляки,
дуже мені прикро,
що мушу потурбувати вас
через таку дрібницю.
Йдеться мені
про шаблю гетьмана Сагайдачного,
нині ув'язнену за склом
вавельської музейної експозиції
у місті Кракові.*

*Той гетьман
був страшний мінійло.
Одного разу поміняв жінку
на тютюн та люльку,
іншого —
москалів на турків,*

Більш детально цей зразок описав З. Жигульський³⁴. Зауваживши пізньоренесансний стиль виконання зброї, дослідник відзначив її походження, стисло охарактеризував декоративне оздоблення та навів напис на клинку.

Публікували зображення меча також у дослідженнях, присвячених історії центральноєвропейської зброї. Так, Я. Лебединський відзначив церемоніальне призначення цього зразка³⁵. Однак, найґрунтовнішу атрибуцію досі можемо віднайти в облікових записах й публікаціях Вавельської королівської зброярні (Дод. 37).

В Україні меч Сагайдачного до недавня був мало знаний поза вузьким фаховим колом*.

*а тепер ось, як бачимо,
Київ на Краків.*

*Мені не йдеться тут про анексію
чи контрибуцію,
навіть не про місто Перемишль,
мені йдеться про шаблю.*

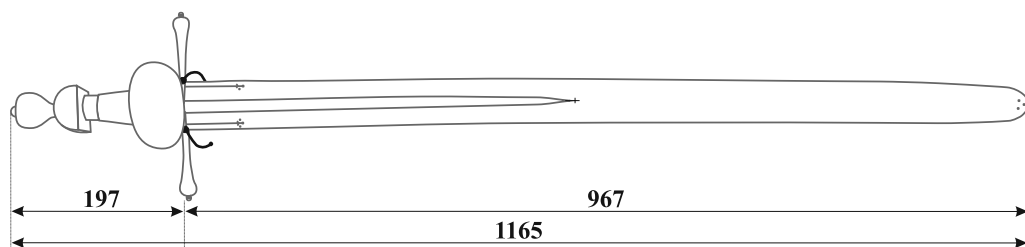
*Я клянуся, даю слово честі,
що нікого нею не порубаю,
навпаки —
берегтиму, як національну святиню.*

*Йдеться лише про те,
аби всі вони,
ті, хто біля мене і позаду,
бачили і пам'ятали:*

колись ми ходили з шаблею при боці.

[Цит. за вид.: Андрухович Ю. Кишеньковий Яворницький // Незалежний культурологічний часопис «І». — 1990. — 3, лютий].

Наскільки нам відомо, вперше (й поки що востаннє) раритет побував в Україні у квітні 1999 р. у складі виставки «Іван Виговський — постать і доба», що відбувалась у залах Львівської галереї мистецтв. Тоді в Україні уперше експонували козацькі реліквії з музеїв Польщі.

Виставка викликала чималий суспільний резонанс та фахове зацікавлення в наукових колах. З'явилися публікації, присвячені окремим експонатам³⁶. Привернув до себе увагу й меч Сагайдачного. Перша й досі єдина науково-популярна розвідка, присвячена цій зброї, авторства Т. Чухліба*, побачила світ у 2002 р.³⁷.

2007 р. зображення меча у супроводі короткої атрибуції опубліковано у фундаментальному каталозі козацьких старожитностей «Україна — козацька держава»³⁸.

Нарешті, перший історичний аналіз клинкової епіграфіки здійснили дослідники Хотинської битви П. Сас та Г. Кіркене у 2011 р.³⁹.

Поглянемо ретельніше на цей шедевр західноєвропейського зброярського мистецтва.

Меч, Західна Європа (Італія), клинок від XV ст., оправа XVI ст.

* Т. В. Чухліб — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Місце зберігання:

Музей Королівського палацу у Вавелі (Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu). Краків, Польща, інв. № 2059.

Матеріали:

сталь, золото, срібло.

Техніки:

кування, лиття, гравіювання, карбування, насічка.

Технічні параметри зброї:

A=1165; B=965; C=45; N=113; L=369.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Зразок у доброму, майже відмінному стані, клинок законсервовано. На металі практично відсутні сліди корозії — очевидно далися взнаки хороші умови зберігання меча протягом чотирьохсот років.

Морфологічна характеристика.

Довгий, майже метровий дволезовий клинок виконаний у стилі давніх середньовічних мечів рубального призначення. Такі клинки з широкою штабою, майже паралельними лезами й округлим бойовим кінцем призначалися для завдання вершником потужних рубальних ударів по добре захищеному супротивникові, — адже від кінця XIII ст. значно вдосконалюється захисний обладунок. Поява «великих» мечів, очевидно, стала першою відповіддю на цей ви-

клик, простим розвитком віковичної ідеї посилити рубальний удар за допомогою більш міцного, масивного клинка⁴⁰.

Неглибокий центральний дол аналізованого клинка закінчується ще до середини штаби. Обабіч дола від п'яти прорізанно численні короткі долики й борозенки, які закінчуються хрестиками та серпиками славнозвісного клейма — «гурди».

Основа клинка позбавлена звичайного для різновидів типу XIII розширення. Нерівні лінії рікасо створюють враження, що цю ділянку звузили пізніше, аби надати їй модерних рис XVI ст.

Датування клинка уточнює напис на внутрішньому боці, що нанесений не раніше від 1426 р.

Ефес напівзакритого типу з дужками та щитовидною гардою. Хоча Е. Окшотт відзначає, що сама по собі форма гарди

не дає достатніх підстав для датування, однак для пізніх мечів хронологічний орієнтир усе ж таки існує: найбільша кількість художніх зображень розвинутих гард з дужками й кільцями з'являється від середини XV ст. Низка свідчень дозволяє пов'язати походження розвинутої гарди з Піренейським півостровом, звідки вона поширилася по всій Європі⁴¹.

Очевидно, ефес досліджуваного меча все ж виготовлений у XVI ст. Про це свідчать характерні закінчення кільйонів та орнамента. Великий захисний щиток становить, мабуть, найбільш виразну «ренесансну» прикмету мечів та ранніх шпаг XVI ст.^{*}, хоча він

^{*} Іншою такою важливою прикметою є ранні гарди-«кошики».

відомий у Європі принаймні століттям раніше.

Руків'я меча обплетено товстим срібним дротом.

Найбільш незвично виглядає верхів'я. Недарма А. Надольський зауважив його «фантазійну форму». Проаналізувавши цю конструкцію, ми виявили, що в ній суміщено два різновиди, що побутували в європейському зброярстві різних хронологічних періодів. Очевидно, складність верхів'я пов'язана з бажанням перетворити півтораручне на коротке одноручне руків'я і, не вкорочуючи хвостовика, додати максимальну кількість декоративних елементів. Закріплена на руків'ї грибоподібна голівка — з плоским денцем й основою — виконана як монолітний елемент, який наслідує стародавній тип В1 за Окшоттом (розвиток типу Х за Петерсеном), особливо популярний наприкінці Х — напочатку ХІ ст.⁴². Утім, «основним», очевидно, слід уважати грушоподібне верхів'я, яке виглядає різновидом типу Т5. Е. Окшотт відзначає, що форми цього типу є найпізнішими серед грушоподібних — частіше за все їх можна зустріти на мечях, датованих від 1500 р.⁴³.

Зважаючи на коротке руків'я, меч, очевидно, слід класифікувати, як тип ХІІЬ, хоча довгий хвостовик (на якому разом з руків'ям водночас вмістилися два верхів'я) дає підстави припускати, що в минулому меч міг відноситись до типу ХІІа з довгим півтораручним руків'ям. Про те, що зброя могла бути повноцінним «великим» мечем, свідчить вигляд бойової частини клинка, принаймні його останніх двох третин: складається враження, що штабу перековували, відтак, її довжина наразі менша, аніж була колись. Про це може свідчити й маркування бойового кінця клинка трьома заглибинами, що разом зі «сер-

пиками» гурди, які також присутні на штабі, поширилися на італійських клинках наприкінці ХV ст.⁴⁴, а у Речі Посполитій — від другої половини ХVІ ст.⁴⁵.

Е. Окшотт відзначає, що «великі» рубальні різновиди типу ХІІа й ХІІЬ повністю не вийшли з ужитку навіть у першій третині ХV ст., незважаючи на поширення від середини ХІV ст. повного пластинчастого обладунку. Нагадаємо, що дата на клинку не обов'язково позначала рік його виробництва — мечі у період Пізнього середньовіччя використовувались так само як і в попередні епохи вікінгів й Великого переселення народів, кількома поколіннями власників⁴⁶. Відтак, клинок міг бути виготовлений від другої половини ХІІІ до початку ХV ст. включно.

Клинок заново оправлений вже у ХVІ ст. Нагадаємо, що різновиди мечів типу ХІІІ наприкінці ХV ст. отримали «друге життя». Чимало відомих нині зразків, змонтовані з ефесами 1475–1525 рр., мають клинки, вироблені як у ХV, так і протягом ХІІІ–ХІV ст.⁴⁷.

Символіка та орнаментика.

Клинок меча вирізняється своєрідною символічною системою. Так, центральний дол закінчується хрестом, долики — традиційною італійською гурдою (серпиками з крапками або заглибинами). Характерно розташовані заглибини (у вершинах умовного трикутника) бачимо навіть на округлому бойовому кінці клинка.

Найбільш пишно орнаментовано оправу меча. Насамперед, йдеться про захисний щиток гарди. На ньому золотою та срібною насічкою майстерно відтворено сцену з біблійної притчі про суд царя Соломона. Образи персонажів наповнені характерним для ренесансних композицій алегоричним змістом.

Грибоподібна частина верхів'я з презентаційного зовнішнього боку прикрашена виконанням золотом і срібною насічкою погруддям воїна у шоломі, зазвичай у такому стилі зображали античного бога війни Марса.

Основна грушоподібна частина складного верхів'я оздоблена рослинно-геометричним орнаментом, виконаним у техніці срібної насічки. Рослини представлені S-подібною гілкою з трилисниками, маленькими листочками та великими розквітливими бутонами троянд. Квіти виконані у натуралістичній манері. Тло заповнене округлими цятками та крученими листочками на кшталт арабескових мотивів, що надає орнаменту «килимового» вигляду. Композиція обмежена пунктирними бордюрами.

Подібним рослинним орнаментом, устеленим густим «килимом» маленьких листочків і завитків, виконаних золотом насічкою, оздоблено хрестовину.

В цілому оздоблення оправи демонструє виразні риси художніх стилів пізнього італійського Ренесансу. Відчуваються тут і впливи східної орнаментики, характерні для тогочасного мистецтва країн Південної Європи, яскраво виражені, зокрема, в оздобленні зброї XVI ст.⁴⁸.

Епіграфіка.

Про факт королівського дарунка меча свідчить латинський напис скорописом на зовнішньому боці клинка:

**VLADISLAVS + Konasevicio Koszovio
ad Chocimum contra Osmanum**

(ВЛАДИСЛАВ + Конашевичу Кошовому
під Хотиним проти Османів)⁴⁹.

Саме дарчий напис викликає найбільше сумнівів — за манерою написання, стилем й, більше того, самим змістом фрази надзвичайно далека від традиційних, що наносили на європейські мечі від епохи Середньовіччя. Привертає увагу вже саме титулування П. Сагайдачного «кошовим». У праці П. Саса та Г. Кіркене відзначено, що гетьмани XVI ст. сприймали кошових отаманів Запорозької Сі-

чі як підлеглих собі осіб, котрі, порівняно з ними, стоять на нижчому владному щаблі. Тож звернення до запорозького гетьмана як до кошового («не як до голови, а як до кошових») мали розцінювати як образу та приниження гетьманської гідності, що навряд чи могло мати місце у даному випадку⁵⁰.

Натомість перша частина тексту виконана як класична середньовічна клинкова епіграфіка — літери імені «ВЛАДИСЛАВ» заголовні, розміщені уздовж дола, їхня висота приблизно дорівнює ширині дола, наявний і розділювальний хрест*. Досліджуваний напис відрізняється від традиційних, на честь коронованих осіб, відсутністю титулу. Зауважимо, що цьому є очевидне пояснення — на момент Хотинської битви королевич Владислав ще не обіймав польського престолу.

Утім, «дарчу», напевне, могли нанести й пізніше за монарше ім'я. До такого висновку схиляють результати аналізу ще одного латинського напису, виконаного на внутрішньому боці клинка травленням:

***C Iuningens 1426 + Uirtyto hujus
Ensis nostra Terra Culmensis.***

(... 1426 + Мужністю [від мужності]
цього Меча наша Земля Кульменська)**

Очевидно тут йдеться про польське місто Хелмно (Chelmno) — у минулому прусський Кульм (латин. — Culmen, нім. — Colmen, Culm). Протягом 1228–1230 рр. цей населений пункт був

* А. М. Кирпичников зауважує, що такі хрести на штабі спершу могли мати магичне призначення [Кирпичников А. Н., 1966. Вып. 1. — С. 40].

** Лінгвістичний аналіз тексту на мечі та переклад виконав О. Олейниченко. Слідом за польськими колегами дослідник зауважує, що «UIRTYTO» очевидно є неправильно відмінюваним «VIRTUTE» (мужністю). Щодо взаємозаміни літер «U» і «V», то її нерідко можна зустріти в пізньосередньовічних латинських текстах центральноєвропейського походження, зокрема підписах польських монархів. Подібну мішанину зустрічаємо також у написі на зовнішньому боці клинка — ім'я «VLADISLAUS» написано як «VLADISLAVS».

переданий Тевтонському ордену Конрадом I Мазовецьким в обмін на допомогу рицарів у боротьбі проти пруссів. У підлеглисть польської корони місто перейшло вже після остаточної поразки тевтонів у 1466 р.

Згадана на мечі дата (1426 р.) пов'язана з неспокійним історичним періодом від поразок тевтонських рицарів від поляків і литовців протягом 1410–1422 рр. до початку Тринадцятирічної війни (1454–1466 рр.), що поклала край могутності Ордену. У цей період шляхта Хелмнської (Кульмської) землі активізує розпочату ще 1397 р. боротьбу проти тевтонів, кульмінацією якої стає заснування Хелмном (Кульмом) 1440 р. разом з 19-ма іншими містами так званої Пруської конфедерації.

Відтак цілком можливо, що меч опинився у королівській зброярні як символ пропольських настроїв та запорука лояльності хелмнської шляхти до тодішнього польського монарха Владислава II Ягайла (р. п. 1386–1434 рр.), засновника династії Ягеллонів.

* * *

Історія з королівським дарунком П. Сагайдачному є по-своєму унікальною. Вона належить до тих рідкісних випадків, коли введення до наукового обігу досі не відомої історичної події залежить від визнання автентичності речового джерела — у нашому випадку меча та його клинкової епіграфіки. Адже, як справедливо відзначив професор В. Потульницький*, інших джерел, які б

підтверджували факт дарування меча, досі не виявлено⁵¹.

Зауважимо, що техніка виконання дарчого напису не викликає у нас заперечень проти його датування XVI століттям. Сумніви можуть викликати насамперед стилістичні нюанси змісту, а також відношення до «дарчої» частини тексту імені «Владислав».

У свою чергу, можемо підтвердити датування клинка від першої чверті XIV, а оправи — XVI століттям. Про це свідчить ціла низка особливостей, що видають ренесансне походження виробу. Не викликає сумнівів, що у процесі виготовлення нової оправи штаба також не уникла втручання ковальського молоту.

Нагадаємо також, що мечі, виконані в аналогічному стилі, набули чималої популярності серед представників найшляхетніших родин Європи XVI ст., насамперед в Італії.

Яскравим зразком такої зброї є меч герцога Еммануеля Філіберто Савойського (р. ж. 1528–1580), що зберігається у Королівській збройовій палаті у м. Турині (Італія). Хоча зразок має менші за «меч Сагайдачного» розміри та ідентифікується фахівцями як «піхотний»⁵², форми кільйонів і штаби, елементи оздоблення виконано у спільному стилі. Звертаємо увагу на клинок, форма якого характерна для італійської зброї XVI ст.

Згідно із зауваженням знаного дослідника козацької доби Т. Чухліба, «вручення Сагайдачному меча майбутнім королем Польщі згідно з тогочасними звичаями означало не що інше, як визнання високого суспільно-правового становища козацького гетьмана та очолюваного ним Війська Запорозького. Віднині за останнім визнавалися права рицарського люду

* В. А. Потульницький — доктор історичних наук, професор Львівського національного університету ім. Івана Франка, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ.

Рис. 31. Меч герцога Еммануеля Філіберто Савойського. Королівська збройова палата у м. Турині (Італія), інв. № G.24. Технічні параметри зброї: A=860–985, B=700–850, C=40–50*.

українських воєводств Речі Посполитої. Вручена зброя як засадничий рицарський символ на довгі роки стала своєрідною охоронною грамотою для українського козацтва...»⁵³.

Мабуть, неможливо переоцінити внесок Петра Сагайдачного у розгром турків під Хотиним, так само, як і рівня особистих владних можливостей, якого він набув по закінченні війни як гетьман Війська Запорозького. І все ж ми не станемо наполягати на формальному значенні особистого дарунка вдячного польського принца (коронованого лише 1630 р.) українському герою-рятівникові, тяжко пораненому у вирішальній битві, де пліч-о-пліч билися найшляхетніші поляки, литовці й українці. Цей рицарський меч радше символізує зразок єдності у скруті трьох таких різних народів, що, попри взаємні незгоди, до останньої краплі крові разом боронили свою спільну країну та, врешті, всю Європу від мусульманської навали.

Уславлення величних звершень Сагайдачного розпочалося одразу по його смерті, коли на похороні гетьмана учні братської школи продекламували панегірик, укладений ректором школи Касіаном Саковичем. У тому ж 1622 р. вірші було видано окремою книжкою під назвою: «Вірші на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Его Королевской Милости Запорозкого. Зложеный през инокa Касіана Саковича, ректора школ Кіевских, в брацтві. Мовленые от его спудеов на погребі того цного рыцера в Кіеві, в неділю проводную, року Божого тысяча шестьсот двадцать второго».

Видання прикрашають три гравюри, серед яких відома емблема Війська Запорозького та знаменитий домовинний портрет гетьмана на коні. Третя гравюра — «Здобуття Кафи» — перше в українській книжковій графіці композиційне зображення батальної сцени — штурму турецької фортеці козаками з моря.

Українська книжка 1622 р. стала першим історико-поетичним твором про Сагайдачного. Пізніше з'явилося чимало творів, у яких згадували уславленого гетьмана, адже по закінченні Хотинської війни слава запорозьких козаків і їхнього провідника поширилася по всій Європі.

* Параметри зброї наведені за виданням: Луро М., 2007. — Р. 26–27.

«Здобуття Кафи». Перше в українській книжковій графіці композиційне зображення батальної сцени — штурму турецької фортеці козаками з моря.

Не забувають звершень гетьмана й у наш час. До традиційних форм офіційного вшанування додаються громадські ініціативи, часом цілком несподівані, що засвідчують справжню народну любов і повагу до величної постаті Петра Сагайдачного та славних сторінок своєї історії.

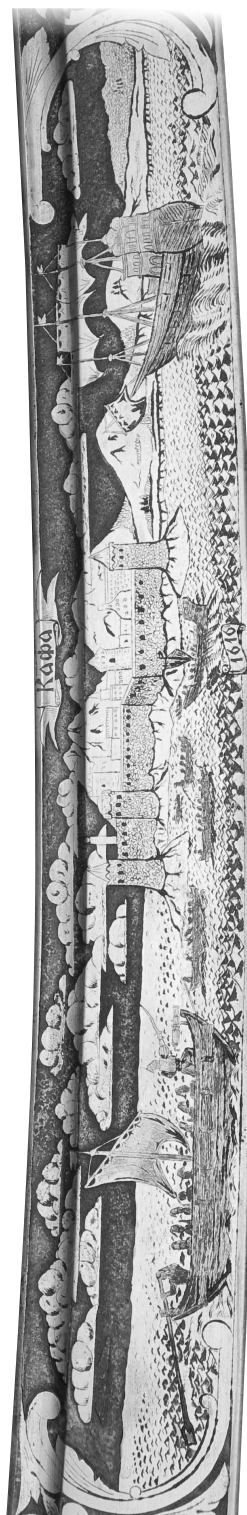
Так, у Запоріжжі майстри НВК «Діана-92»* створили унікальну меморіальну зброю — шаблю на честь діянь великого гетьмана. Голова підприємства та керівник цього проекту пан В. Шлайфер зауважив, що робота над шедевром зайняла понад два роки. На клинку зображено подвиги гетьмана Сагайдачного — взяття Кафи та битва під Хотиним. Візерунок на клинку в десятки разів тонший за людську волосину. Ще коштовніше оздоблено піхви, оправлені сріблом, діамантами, смарагдами, гранатами, коралами та бірюзою⁵⁴.

* Зауважимо, що до складу НВК «Діана-92» входить один із перших в Україні найбільших приватних музеїв історії зброї.

В час свого гетьманства взяв
 місто кримське Кафу,
 Що аж сам султан зазнав
 немалого страху!
 Чотирнадцять йому там
 тисяч люду збив,
 Каторги одні спалив,
 інші потопив.
 Из неволі безліч він
 християн звільнив,
 Бог його і воїнство
 в тім благословив.
 За найбільшю лицар в нас
 має нагороду
 Як з неволі визволя
 бранців на свободу.
 І за те йому гріхи
 всі бог відпускає,
 А по смерті він його
 в небі поміщає.
 * * *
 Пізнав лицарську силу
 його турчин сильний,
 У тогорічнім бою —
 бо то воїн дільний,
 Проти полків турецьких
 умів мужньо стати,
 З малим товариством
 вовків розігнати.
 * * *
 На безсмертну славу ти
 заслужив, гетьмане,
 Твоя слава на віки
 в пам'яті зостане,
 Поки Дніпр наш із Дністром
 на рибу багаті,
 Будуть плинуть, всі тебе
 будуть пам'ятати.
 Не пірнеш ніколи ти
 в забуття глибоке,
 І мовчанню не дадуть
 тебе довгі роки...⁵⁵

2.3. Легендарна зброя

Зиновія Богдана Хмельницького

Гондіус В. Богдан Хмельницький.
1651, НХМУ.

Зиновій Богдан Хмельницький (р. ж. 1595–1657) — мабуть, найбільш ушлюблений серед українських військових, політичних і державних діячів. Гідний спадкоємець справи Петра Сагайдачного зумів подолати величезну історичну прірву між автономічними змаганнями окремих козацьких провідників та цілком незалежною українською державою. Очоливши Визвольну війну українського народу (1648–1657) він пройшов переможний шлях від гетьмана Війська Запорозького до провідника цілої козацької держави у Наддніпрянській Україні. У складній

Один із перших відомих нині гербів Богдана Хмельницького, розміщений на титульному аркуші Реєстра Війська Запорозького 1649 р.

міжнародній обстановці, під потужним військово-політичним тиском довколишніх держав, Богдан Хмельницький зумів не тільки завоювати, а й зберегти фактично незалежний державний устрій України.

У послужному списку великого дипломата й полководця можна налічити не так уже й багато поразок. Однією з найболючіших у військовому й політичному відношенні, та, мабуть, і для самолюбства нового володаря України, став конфузний розгром козацьких військ під Берестечком 1651 р. У певному сенсі є знаковим, що досліджені нами зразки меморіальної клинкової зброї пов'язані саме з цією подією.

На відміну від більшості розглядуваних у нашій книзі зразків, історичний шлях клинкової зброї, що традиційно приписується Богданові Хмельницькому, загалом досліджений непогано і, не в останню чергу, через інтригуючі написи,

неодноразово повторювані на історичних клинках. Досі серед фахівців немає одностайного погляду на цю проблему, як і на походження та приналежність цієї зброї самому Б. Хмельницькому взагалі. Наразі настав час підвести підсумки непростой історії «гетьманських» клинків.

У 2002 р. в Україні відбулася нова виставка козацьких реліквій (про першу виставку 1999 р. ми згадували на с. 135) з колекцій європейських музеїв, на цей раз присвячена гетьманським клейнодам та особистим речам Богдана Хмельницького⁵⁶. Результати цієї експозиції опрацьовані у роботі одного з її засновників — Ю. Савчука. Клинковій зброї тут приділено особливу увагу — зазначене дослідження досі залишається найбільш ґрунтовною студією над зброєю ушавленого гетьмана⁵⁷.

Нагадаємо основні віхи історичного шляху раритетів.

Ґрунтовну, документально підтверджену історію має палаш, що зберігається у Музеї фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові (Польща).

Уперше раритет згадується серед пам'яток зібрання князів Чарторийських, яке у 1801–1831 рр. функціонувало у Пулавах як музей «Святині пам'яті», згодом — «Святині Сивілли». Саме в інвентарях останньої зустрічаємо такі описи гетьманської зброї:

«Pałasz w czarnych pochwach, oków żelazny, z portretem ze złota wybitym Bogdana Chmielnickiego i przez niego dany był do kościoła w Sokalu. Na główni napis: “Szczu pod

Zborowem Zbarażem, toby w naszey Sławi nie buło utraty”»⁵⁸.

(«Палаш у чорних піхвах, оков залізний, із золотим портретом Богдана Хмельницького й ним наданий до костелу у Сокалі. На лезі напис: “Що під Зборовом, Збаражем, тоби в нашій славі не було утрати”»⁵⁹).

«Pałasz w czarnych pochwach. Oków żelazny. Należał do Bohdana Chmielnickiego»⁵⁹.

(«Палаш у чорних піхвах. Окови залізні. Належав Богдану Хмельницькому»).

Історія пам'ятки документально продовжується після переїзду колекції до Кракова. Для «Каталога Збройовні від 1877 р.» склали новий опис зразка:

«Szabla prosta, zniszczona rdzą, z popiersiem złotym Bohdana Chmielnickiego. Bez pochwy»⁶⁰.

(«Шабля проста, знищена іржею, із золотим погруддям Богдана Хмельницького. Без піхов»)

І все ж найважливішим писемним джерелом, що дає змогу ідентифікувати шаблю як зброю Богдана Хмельницького, є рукописний каталог Станіслава Сьвежа-Залеського, де вперше у повному обсязі наведено реконструйований укладачем текст на клинку⁶¹. (див. Символіка та епіграфіка), а також підхоплено

* Описи досліджуваного експонату залучені Ю. Савчуком з таких джерел: Poczet Pamiętników w Św. Sybilli; Inwentarz Świątyni Sybilli w Puławach (1815) 1849: Рукопис; Bentkowski L. Katalog Zbrojowni Świątyni Sybilli z r. 1877.: каталог; рукопис; Świerż-Zaleski S.: каталог; рукопис.

** Тут і далі переклад Ю. Савчука.

думку попередників про пожертвування гетьманом шаблі на користь костелу в Сокалі («Szabla Bohdana Chmielnickiego ofiarowana przezeń do kościoła w Sokalu. Wiek XVII»⁶²). З цього приводу Ю. Савчук висловлює слушні сумніви: нині не маємо свідчень ані щодо присутності гетьмана у Сокалі, ані щодо обдаровування ним котрогось з місцевих католицьких храмів⁶³.

Спробуємо виявити нову джерельну інформацію у ході докладного зброєзнавчого аналізу раритету.

Палаш, сер. XVII ст., ефес — др. пол. XVIII ст., Польща — Україна.

Місце зберігання:

Музей фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові, Польща, інв. № MNK XIV-35.

Матеріали:

Сталь, золото, дерево, шкіра.

Техніки:

Кування, насічка.

Технічні параметри зброї:

A=995; B=874; C=52.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Уперше інформація про стан палаша з'являється у вже згаданому краківському каталозі 1877 р., де відзначено, що зброя «знищена іржею» та «без піхов». Ймовірно, це пов'язано з жахливими умовами її зберігання під час поневірянь пулавських колекцій у 1831–1874 рр.⁶⁴.

Клинок зброї понівечений іржею, середня частина знищена. У верхній та нижній частинах утворилися наскрізні отвори. Більша частина поверхні вкрита кавернами.

З декору повністю зберігся тільки портрет.

Ефес у посередньому стані.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, помірно викривлений, широкий, без пера та елмані. Бойовий кінець дволезовий, вістря на середній лінії клинка. На зовнішньому боці клинка при п'яті золотою насічкою у колі зображено погруддя козацького гетьмана з булавою у правиці, помітні також залишки рамки та напису. У центральній частині клинка — фрагменти золотої шестипроменевої зірки.

У ранніх описах досліджувану зброю дарма називали то палашем, то шаблею. Адже за формою та розмірами клинка вона займає ніби проміжне положення між шаблею та палашем важкої кавалерії, що поширилися в євро-

пейських арміях у XVII ст. Наявність незначного викривлення спинки масивного клинка на зразок «гусарського палаша»⁶⁵ та нахил руків'я в бік лева відображає процес пошуку оптимальної форми штаби ранніх палахів, що передував їх пізнішій уніфікації вже в кірасирських та драгунських частинах. Дволезовий бойовий кінець характерний для палахів XVII ст.

Загалом морфологічні особливості клинка безперечно свідчать про європейське походження зброї.

ЕФЕС закритого типу, гарда дугоподібна щитова, з перехрестям. Широкий каптурець, що охоплює частину руків'я, завершується мигдалеподібним верхів'ям. Аналізовану форму шабельного ефеса, призначену, насамперед, для кавалеристів, польські фахівці пов'язують із розвитком гусарської шаблі, відносячи появу цієї форми до другої половини XVIII ст.⁶⁶

Руків'я насадне дерев'яне, обтягнуте шкірою чорного кольору.

Загалом у пізнішій заміні ефеса немає нічого незвичайного. Меморіальна зброя служила століттями, часто її використовували за основним бойовим призначенням, відтак ефеси доводилося періодично замінювати на більш сучасні.

ПІХВИ втрачено.

Символіка та епіграфіка.

Усі зображення та написи на клинку виконані в єдиній техніці та стилі, що свідчить про їхню композиційну та хронологічну цілісність.

За даними С. Сьвежа-Залеського, на клинку шаблі був такий текст:

**SZCZO POD ZBOROWOM
ZBARAZOM SŁAWY ZAROBYLI /
JNJ POD BERESTECZKOM NA
HŁOWU UTRATYLI / NE BUŁO NA
ŁACHOW SWOICH SIA PORYWATY**

**/ J Z B[...] ZARAZ W SKOK
UTEKATY /
TOBY W NASZOY SŁAWIE NE BUŁO
UTRATY 1652
(ЩО ПІД ЗБОРОВОМ, ЗБАРАЖОМ
СЛАВИ ЗАРОБИЛИ/
ІНШІ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ
НА ГОЛОВУ ВТРАТИЛИ/
НЕ БУЛО НА ЛЯХІВ СВОЇХ
ПОРІВАТИСЯ/
І З Б... ЗАРАЗ В СКОК УТІКАТИ/
ТО БИ НАШІЙ СЛАВИ НЕ БУЛО
УТРАТИ 1652)**

Вразливим місцем опрацювання напису є факт дослідження не оригінальної клинкової епіграфіки, що не збереглася, а її реконструкції за рукописними нотатками. До більш детального аналізу написів повернемося пізніше, коли будемо розглядати шаблю Богдана Хмельницького з Переяславського музею.

Надзвичайно важливою ознакою клинка є саме дата — 1652 р. Датування зазвичай присутнє на пам'ятній зброї, становлячи важливу частину меморіальної традиції. На жаль, саме така традиційність не дозволяє за нанесеними датами точно встановлювати період походження написів. Зазначені на клинках роки радше мають стосунок до пам'ятних подій, пов'язаних із правлінням ушавлених правителів, аніж до часу виготовлення клинка та самої наявної епіграфіки.

Золота схематизована шестипроменева зірка не тільки позначає центр удару, але й має символічний зміст, адже її виконано у період розквіту астрологічної

* В астрологічній символіці шестипроменева зірка — це насамперед відображення одного з астрологічних аспектів (тобто взаємодії, взаємного розташування астрологічних домів), а саме Гармонійного, — т. зв. «Секстиля».

та алхімічної символіки в Європі (див. також с. 240).

Зірка такої форми, як її зображено на клинку, більше схожа на шпору, яку часто зображали на зброярських клеймах⁶⁷. Утім, ані розміщення, ані способ виконання не дають нам підстав вважати нанесений знак клеймом.

Іконографія.

Неоціненним для атрибуції зразка є аналіз портрета, нанесеного на клинок золотом насічкою. Традиція виконання подібних зображень на клинковій зброї була надзвичайно популярною у Речі Посполитій ще від часів Стефана Баторія. Загалом золотий портрет можновладця на клинку — важлива, майже обов'язкова складова польської традиції меморіальних клинків, добре розроблена зброезнавцями на матеріалах численних «баторівок», «янівок» та «августівок» ще від 30-х рр. ХХ ст. Такі зображення виконували, насамперед, на честь зображеної особи та з метою вияву віроповідданських

почуттів: факт наявності портрета на клинку ні в якому разі не можна вважати беззаперечним свідченням приналежності останнього саме портретованому⁶⁸.

Утім, досліджуване зображення помітно вирізняється серед маси портретів можновладців на польських клинках. Джерелознавці та історики мистецтва одноголосно відзначають унікальність художнього образу, який поєднує узагальнені риси представника «козацької нації» з історичною конкретикою⁶⁹. Портретований постає людиною з виразними рисами обличчя, пишними вусами та зачіскою з оселедцем. Слід зауважити також багатий, можливо, святковий одяг, відсутність головного убору (на клинках, що ушлявлюють монархів, корона є неодмінним атрибутом) та наявність символу влади — гетьманської булави.

У відомій на сьогодні іконографії Б. Хмельницького даний портрет є унікальним й становить високу джерельну цінність. Цілком імовірно, що основою портрета слугувала досі невідома гра-

вюра із зображенням Богдана Хмельницького⁷⁰.

Ракурс та риси обличчя портретованого, на наш погляд, майже повністю відповідають знаменитому зображенню на гравюрі В. Гондіуса (с. 144).

Отже, за сукупністю ознак, клинок краківського палаша, поза сумнівом є надзвичайно цінним, раритетним зразком, який презентує українську меморіальну зброю XVII ст. Про це свідчать не тільки документальна історія раритету, а й морфологічні характеристики зброї, застосовані ремісничі техніки, непересічний рівень оздоблення клинка, нарешті, зміст клинкової епіграфіки.

Не можемо, звичайно, виключати й особисту приналежність шаблі самому Богданові Хмельницькому, про що, зокрема, зазначається у вищенаведених документах початку XIX ст. Проте вони, швидше за все, створюють харизматичну історичну легенду — стихійні лиха та численні військові спустошення Сокаля і його святинь протягом трьох останніх століть практично поховали надію знайти документальні підтвердження передачі незвичайного гетьманського дарунка місцевим католицьким храмам.

І все ж найбільша інтрига утворилася навколо іншого зразка — шаблі, що нині зберігається у Переяслав-Хмельницькому державному історичному музеї. Історичний шлях цього раритету оповитий аурою таємничості від самого початку появи шаблі у полі зору дослідників.

Перші відомості про «шаблю Хмельницького» з'являються у каталозі зібрання українських старожитностей В. В. Тарновського за номером 126. Знаменитий

колекціонер не тільки розмістив фото-механічну репродукцію цієї «козацької шаблі» зі своєї колекції, а й виконав надзвичайно докладний, як на свій час, опис видатного зразка (Дод. 6)⁷¹.

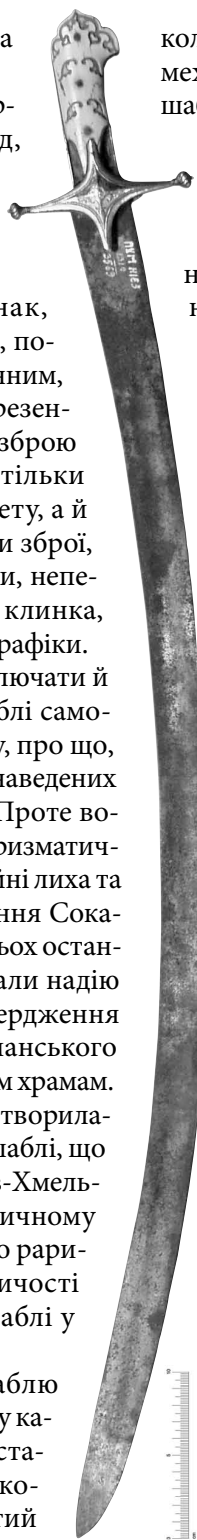
Від того часу раритет зберігався у створеному на базі колекції Тарновського Чернігівському історичному музеї. У 1954 р. експонат було передано до новоствореного Переяславського історичного музею у зв'язку з відзначенням 300-ї річниці «возз'єднання» України з Росією⁷², де він перебуває дотепер.

Легендарна історія експонату пов'язана, насамперед, із походженням шаблі.

Текст першого каталога замовчує обставини придбання В. Тарновським раритету. Натомість із музейної інвентарної книги можна дізнатись таке:

«Речі Ю. Хмельницького, у т.ч. і шабля, потрапили до Туреччини, де її придбав болгарський магнат. Під час російсько-турецької війни 1877–78 рр. Росія звільнила Болгарію від турецького ярма. В знак великої вдячності болгарин подарував шаблю російському генералу Скобелеву. Зберігалася у нащадків генерала, в яких її купив В. В. Тарновський...»⁷³.

Нині напевно чи хто з працівників музею достеменно може пояснити походження цієї історії. Через брак джерел, котрі б могли слугувати обґрунтуванням такої привабливої гіпотези, вона швидко перетворилася на історичний міф з новими яскравими подробицями. Так, нині «виявляється», що шаблю подарував Хмельницькому сам король Речі Посполитої Ян Казимир напередодні Переяс-

лавської ради, аби заручитися прихильністю непокірного гетьмана (в іншій версії фігурує король Сигізмунд III). Пізніше Богдан Хмельницький передав шаблю старшому синові Тимошу, далі вона перейшла до Юрія Хмельницького, а після смерті останнього опинилася у турків⁷⁴.

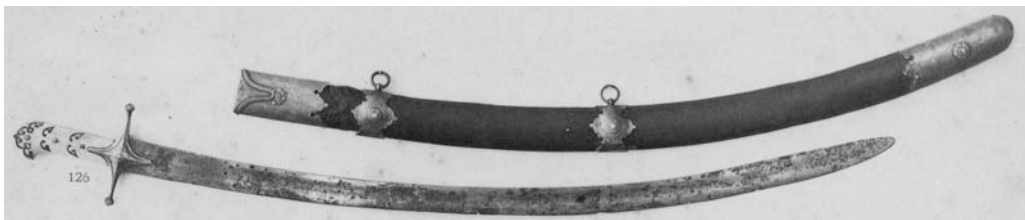
У популярній літературі та численних публікаціях у засобах масової інформації різні варіації цього, нині вже кочового сюжету дивним чином сполучаються з уривками справжньої історії вищепианого краківського експонату, зокрема трагічними сторінками його przechowywania у стінах палацу Замоїських у Клеменсові впродовж 1830–1860-х рр.

Нова легенда була започаткована подіями кінця ХХ ст. За вельми загадкових обставин у 1992 р. шаблю викрали з музею. Не менш несподіваним виглядало повернення раритету 2002 р. за безпосередньої участі тодішніх перших осіб держави. Де шабля знаходилася впродовж десяти років — досі не розголошується, достеменно можна тільки сказа-

ти, що вона змінила кількох власників, не полишаючи меж України⁷⁵.

Численні варіації сучасного міфу засновані на кількох гіпотетичних постулатах: викрадення шаблі являло собою сплановану політичну провокацію; до зникнення та повернення шаблі «доклали руку» державні посадовці найвищого рівня; до заповідника повернуто не справжню шаблю, а копію⁷⁶.

Як відомо, «диму без вогню не буває» — виникнення пліток, чуток, нарешті переростання їх у легенду спричинено низкою реальних подій та збігів, які людський поголос заплів у справжній гордіїв вузол. Так, зникнення шаблі відбулося напередодні Всеукраїнської козацької ради з денонсації Переяславських угод 1654 р. «Віднайшовшись», зброя деякий час перебувала в адміністрації Президента; до Переяслава раритет власноруч повернула в музей тодішня перша леді країни. Нарешті, достеменно відомо про існування принаймні однієї копії знаменитої шаблі. Відтак несподівано виявилося, що опис та репродукція у каталозі

Фототипія «шаблі Богдана Хмельницького» (№ 126) з каталога В. Тарновського.

Копія шаблі Богдана Хмельницького, виконана у 90-х роках ХХ ст. майстром Володимиром Афонінім. Колекція В. Недяка⁷⁷.

В. Тарновського становлять велику цінність не тільки як перше дослідження раритету, але й як матеріал для порівняння.

Порівняльний пошаровий візуальний аналіз фотографій оригіналу та репродукції з каталога Тарновського, виконаний за допомогою електронного редактора растрових зображень, не дає нам змоги говорити про розбіжності, що беззаперечно свідчили б про підробку самої шаблі або її піхов. Відмінностей чимало, утім майже всі вони на наше переконання, пояснюються недбалими умовами зберігання зброї, насамперед, у період викрадення та аматорськими спробами «поліпшити» її вигляд. Так, від часів Тарновського збільшилася кількість каверн та окислених ділянок на клинку, пошкоджень зазнала шкіра та металева оправа піхов. Голівки нют на руків'ї втрачені. Найбільші зміни спостерігаємо у формі бойового кінця, який, можливо, намагались некваліфіковано гострити. Судячи з усього, лезо по всій довжині піддали нищівному шліфуванню: зарубки поменшали у розмірі, частина їх зникла зовсім. Деякі невідповідності таки важко пояснити. Зокрема повністю зникла глибока вибоїна у третій чверті клинка.

Натомість, автентичність музейного зразка, підтверджує історик-джерелознавець, віце-президент української асоціації «Реліквія» Ю. Покрасс, який проводив експертний огляд експонату після його повернення до музею⁷⁸.

Остаточне вирішення цієї проблеми потребує ґрунтовних матеріалознавчих досліджень. Наразі ж, до появи нових фактів, будемо вважати тимчасово завершеним цей епізод історичної легенди.

Продовжуючи далі наш історико-зброєзнавчий аналіз, сподіваємося не тільки заповнити лакуни у сучасних знаннях про пам'ятку як стародавню клинкову зброю, а й виявити нову дже-

Відмінності у формі бойового кінця музейного зразка «шаблі Богдана Хмельницького» (зверху) та на зображенні у каталозі В. Тарновського (знизу).

рельну інформацію щодо походження одіозної клинкової епіграфіки.

Карабеля, Османська імперія — Річ Посполита, др. пол. XVII ст.

Місце зберігання:

ПХМ, інв. № ПХМ 3569/КВ 1319.

Матеріали:

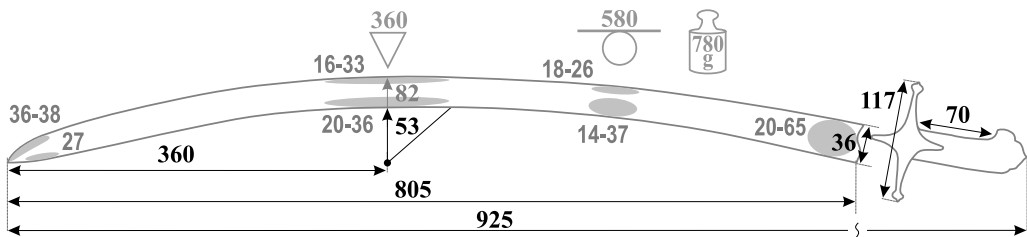
Сталь, золото (проби 958, 585, 750), ювелірне срібло, мідний стоп, слонова кістка, дерево, шкіра.

Судячи з виявленої надзвичайно нерівномірної твердості, великої кількості дефектів у вигляді каверн та даних про характерну макроструктуру, можемо зробити такий висновок: клинок виготовлений зі зварної (поліпшеної, або т. зв. фасонної) сталі.

Зауважимо, що гарда вкрита позолотою 750°, тоді як мідний чи бронзовий каптурець з яскравою синьо-зеленою патиною золочений сплавом нижчої проби — 585°. Металеві деталі оправи піхов вироблені з ювелірного срібла й вкриті шаром високоякісної позолоти 958°. Відтак, золотіння було виконано різними амальгамами, можливо не одночасно.

Техніки:

Кування, лиття, гравіювання, карбування, рифлення, золотіння, чорніння, різьблення.

Технічні параметри зброї:

A=925; B=805; C=36; E=170; F=53 (82) /65; G=360-420 / 300-360; L=117; R=68; N=70; $n_1=29$; $n_2=31$

Механіко-кінематичні характеристики:

W=780; $W_{\text{півхв}}=1220$; V=580; X=360

Вага шаблі має прагматичний, цілком робочий показник, типовий для східної зброї XVII ст. Центр ваги дещо зміщений до руків'я, уможливаючи як колольний, так і січний удари. Все ж зброя більше адаптована до рубання, чому також сприяє пряме, без нахилу, руків'я.

З обох боків клинка, біля основи пера — на відстанях 210 та 225 мм — розміщені заглиблення, що мають позначати центр удару. Утім вагу ефеса підібрано таким чином, що центр удару зміщено ближче до середини клинка.

Форма поперечного перерізу клинка, його проникаючі властивості оптимізовані широкими долами.

Беручи до уваги комплекс технічних параметрів та механіко-кінематичних характеристик, можемо зробити висно-

вок, що перед нами, насамперед, рубальна кавалерійська зброя.

Мікротвердість клинка, як ми вже зазначали, варіюється у надзвичайно широких межах. Так, на бойовому кінці показники не перевищують 38 HRC. На решті штаби зберігається одна й та сама тенденція: значення поблизу леза коливаються від 13 до 38 HRC, поблизу обуха — від 20 до 36 HRC. Усе ж на обусі середній показник дещо нижчий за такий на лезі. На ділянці поміж п'ятою та центром ваги сформувалися окремі точкові вогнища з підвищеною мікротвердістю, де значення сягають 50–65 HRC.

Така нерівномірність, вочевидь, пов'язана не тільки зі знеуглецюванням сталі у місцях корозії, розкиданих по всій штабі, але, насамперед, з низькою якістю зварної сталі, що була недостатньо очищена («віджата») у процесі виробництва та подальшої ковальської обробки.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Ефес шаблі у задовільному стані. Щічка руків'я з внутрішнього боку шаблі потребує реставрації.

Вочевидь, десять років поневірянь не минули для клинка безслідно. Наразі заведена клинкова сталь потребує термінового чищення та належної консервації.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, сильно викривлений, з невиразним пером та одним широким неглибоким долом. Обух звувається в напрямку пера з верхнім фальшлезом. Бойовий кінець дволезовий, вістря на середній лінії клинка.

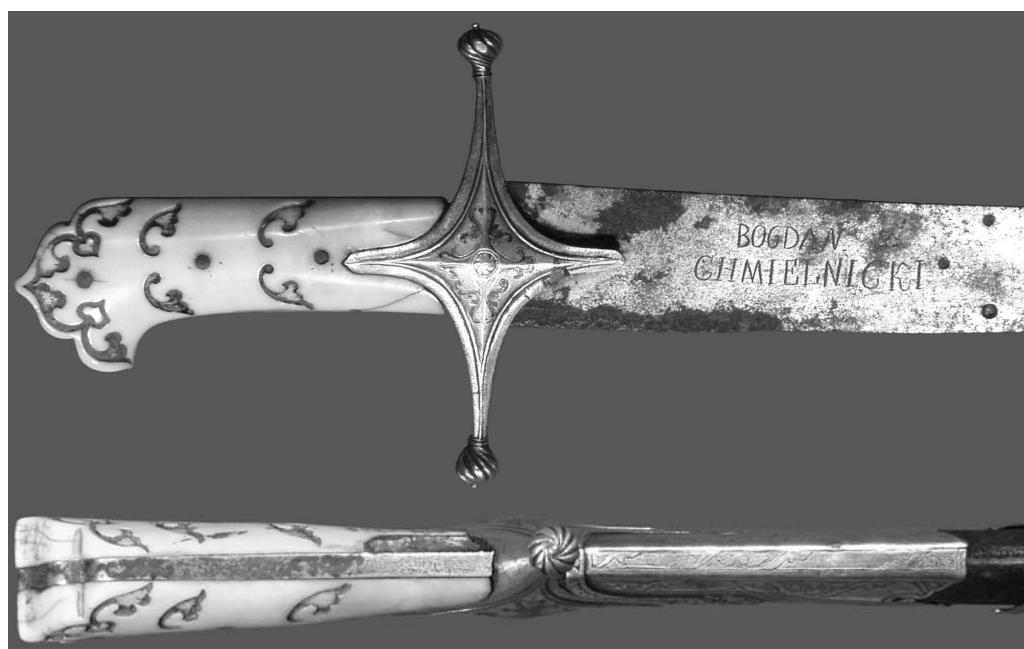
Із внутрішнього боку клинка вигравіювано мальтійський хрест.

На зовнішньому боці клинка вигравіювано напис польською мовою.

У першій чверті клинка з кожного боку симетрично розташовано по п'ять заглиблень, ще двома парами відзначено

початок елмані. Судячи з усього, йдеться про свого роду міжнародну традицію зброярського виробництва: подібні заглиблення, іноді прості, часом заповнені золотим стопом або навіть у вигляді кастів для ювелірного каміння, з'являються на шабельних клинках кочовиків ще від часів Раннього середньовіччя. Пізніше традиція вкорінилася як виробниче маркування в Європі (насамперед Італії) та Речі Посполитій (див. також с. 216). За спостереженнями Р. Косарева та Ю. Покрасса, прості (без прикрас) заглиблення частіше можна зустріти на європейських клинках XVI–XVII ст.

ЕФЕС відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена зі срібного стопу, золочена. Довгі тонкі кільйони закінчуються кульками з крученим лінійним орнаментом. Перехрестя утворює єдину конструкцію з хрестовиною, шипи середньої довжини. Гарда вкрита гравійованим та карбованим орнаментом, прикрашеним чорнінням.

Щічки руків'я з різьбленої білої слонової кістки, закріплені на трьох заклепках, що завершувалися розетками. Бічні грані щічок звужуються в нижній частині, що характерно для польських та турецьких бойових карабелів XVII ст.⁷⁹. Верхів'я виконано у вигляді стилізованої голови орла. Вздовж руків'я пролягає бронзовий каптурець, прикрашений гравіюванням.

ПІХВИ дерев'яні, обтягнуті шкірою чорного кольору. Оправа піхов з ювелірного срібного стопу, золочена, складається з устя, двох обоймиць з рухомими кільцями й наконечника. Усі елементи оправи вкриті карбованим та гравіюваним рослинно-геометричним орнаментом, прикрашеним чорнінням.

Орнаментика.

Оформлення ефеса та піхов витримано в єдиній стилістичній манері.

Щічки руків'я вкриті різьбленням із зображенням дволишників, на верхів'ї скомпоновані разом з маленькими листочками.

Срібна позолочена гарда вкрита гравіюваним орнаментом, прикрашеним чорнінням: посередині гладкого поля, у центрі зображено окрему квітку в колі, в оточенні чотирьох крупних, симетрично розташованих, дволишників. На каптурці також гравіювані дволишники, що творять арабеск.

Піхви оздоблені у класичних турецьких техніках — гравіюванням та чорнінням. Художня композиція побудована на основі крупних, симетрично розташованих багатопелюсткових розеток та фестончастих арок, заповнених дволишниками. Тло всередині арок оброблено рифленням.

Загалом досліджена орнаментика перебуває у руслі традицій османського декоративно-ужиткового мистецтва

періоду кінця XVI – другої половини XVII ст.⁸⁰. У манері виконання декоративних елементів відчуються європейські впливи.

Символіка та епіграфіка.

Найбільшу інтригу, звичайно, становить напис на клинку, що повторює текст з клинка описаного нами раніше краківського палаша, з деякими відмінностями:

BOGDAN/CHMIELNICKI
(БОГДАН / ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ)

Далі на клинку розміщуються п'ять заглиблень і продовження напису:

**SZCZO POD ZBOROW ...
ZBARAZEM SŁAWY ZAROBILY/
TO Y POD BERESTECZKOM NA
HOŁOWU UTRATYLY/
NEBUŁO SIE NA LANOW SWOYN
PORYWATY/
Y WSKOK ZA NEMY UTEKATY/
TO NE BUŁOBY W NASZY SŁAWY
UTRATY./**
(ЩО ПІД ЗБОРОВ... ЗБАРАЖЕМ
СЛАВИ ЗАРОБИЛИ/
ТОЙ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ НА
ГОЛОВУ ВТРАТИЛИ/
НЕ БУЛО НА ЛЯХІВ СВОЇХ
ПОРИВАТИ/
УСКОК ЗА НИМИ УТІКАТИ/
ТО НЕ БУЛО Б У НАШІЙ СЛАВІ
УТРАТИ.)

На сьогодні єдиний порівняльний аналіз двох текстів виконав Ю. Савчук. Дослідник вважає, що краківський варіант більшою мірою «полонізований»^{*}.

Він також відзначає, що поява простого мальтійського хреста, гравіюва-

^{*} Див. написання слів «Beresteczko», «sławie» «hłowa», а не «hołowa», передача звуку «h» як «ch» тощо. Хоча зустрічаємо й зворотні приклади: «Zbarazom» замість «Zbarazem».

ного на внутрішній стороні зброї при п'яті, «полонізує» всю символіку: хрести такого типу не мали значного поширення у козацькому середовищі.

Цей хрест, широко вживаний гусарією, підкріплений польськомовним висловом «не було на ляхів своїх поривати»*, справді міг би стати сильним аргументом на користь думки про започаткування меморіальної «клинкової» традиції саме у середовищі полонізованого крила шляхетського оточення гетьмана. Проте слід взяти до уваги, що хоча мальтійський хрест і не набув значної популярності на українських військових прапорах, а у народній символіці Нового часу найчастіше трапляється у західних регіонах України⁸¹, він, однак, періодично зустрічається на старшинських гербах, а також предметах декоративно-ужиткового мистецтва XVII ст., насамперед — золотарських виробів з Центральної України⁸². Відтак, навряд чи форма хреста у даному випадку відкриває можливості для таких далекосяжних висновків.

До того ж, стилістика текстів створює стійке відчуття того, що їх було скомпоновано в українському мовному середовищі. Ю. Савчук навіть припустив можливість виконання первинного напису на клинку кирилицею та пізнішу транслітерацію латиною вже у каталозі (такі випадки часом траплялися у польській музейній документації)⁸³.

Наукова інтуїція не підвела дослідника — обидва тексти на клинку вияви-

* Ю. Савчук припускає, що тут криється докір козацькій голоті, яка під Берестечком виявила особливу недовіру до козацької старшини («ляхів своїх»), серед якої була й чимала частка української та польської шляхти, та своєю панічною втечею («за нами в скок утікати») поглибила поразку.

лися значно більш «українізованими», ніж це могло здатися на перший погляд. Аналіз написів, виконаний у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, засвідчив, що їхня лексична структура типова саме для української мови XVII ст. Українські слова фактично транслітеровані латинськими літерами*.

Очевидно, слід погодитися з думкою дослідника, що наведений на клинку вислів міг належати як самому гетьману, так і його шляхетському оточенню, адже зміст напису цілком корелюється з політичними настроями та атмосферою, що запанували в Україні 1652 р., згаданого в одному з написів⁸⁴. Відтак науковець висловив припущення, що виготовлення шаблі могло мати певний символічний сенс як «пам'ятки досягнутого козацькою елітою порозуміння, вияву солідарної готовності до продовження збройної боротьби»⁸⁵.

* Аналіз виконала старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського І. О. Ціборовська-Римарович (осінь 2011 р.).

Окрім палеографії існує ще один, матеріалознавчий, спосіб визначення порівняльного віку напису відносно клинка — через встановлення техніки нанесення літер.

Проаналізувавши збільшені під мікроскопом зображення та провівши фахові консультації⁸⁶, ми дійшли висновку, що обидва написи, хоча й виконані в один і той самий час класичним методом площинного гравіювання, проте нанесені на повністю готовий клинок. Саме використання трудомісткої техніки, замість звичного у XVIII–XIX ст. протравлення, є ще одним аргументом на користь автентичності напису.

Поблизу напису: «BOGDAN/CHMIELNICKI» помітні сліди якогось декору, можливо знищеного арабського напису. Цей цікавий факт не суперечить гіпотезі про автентичність написів латинських — брутальне зведення східної орнаментики й епіграфіки з метою нанесення нової неодноразово зафіксовано на давніх клинках не тільки нами, але й іншими дослідниками⁸⁷.

Отже, на сьогодні хоча й неможливо напевне встановити період нанесення

написів (точно можемо тільки стверджувати, що краківський варіант має більш давню документальну історію), проте є достатньо вагомих підстав відносити їх до середини XVII ст.

Не бачимо також переконливих аргументів для обґрунтування ідеї пізнішої підробки переяславського напису. Окрім вищенаведених дослідницьких результатів та висновків, тут слід узяти до уваги такі міркування.

Каталог В. Тарновського був надрукований задовго до опрацювання рукопису С. Сьвежа-Залеського. У більш ранній період (до переховування краківського оригіналу у 1831–1860-х рр.) повний текст на шаблі не публікували, судячи ж з інвентарних записів «Святині Сивілли» (які, до речі, так і не були видані⁸⁸) його вже тоді годі було розібрати. Отже, фальсифікатор мав би у період з 1801 по 1831 рр. відвідати новостворений музей у Пулавах, провести непросту роботу з виявлення та реконструкції напису і, занотувавши його, пізніше з помилками перенести на стародавній шабельний клинок! Виглядає все, вищесказане, так само малоймовірним, як й сама ідея про те, що підробники якимось чином використали результати неоприлюдненої роботи С. Сьвежа-Залеського. Дотримуючись твердження про підробку, послідовні-

шим було би приурочити її до кінця XVIII ст., а самого «фальсифікатора» вважати персоною з оточення князів Чарторийських, які мали доступ до князівської колекції. Утім, як відомо, XVIII століття ще не відало масового колекціонування, а підробки мали зовсім інше спрямування, орієнтуючись, насамперед, на уславлені виробничі клейма тогочасної «діючої» зброї.

Нині найбільш «очевидним» аргументом для обґрунтування «неавтентичності» переяславського напису виступає рівень оздоблення шаблі, занадто простий як на предмет, що безпосередньо належав гетьману. Цей факт відзначив ще Ю. Покрасс, який припустив, що шаблю спеціально замовила для Хмельницького невдоволена результатами Берестецької битви козацька старшина⁸⁹.

З цього приводу зауважимо, що через втрату автентичного ефеса й піхов нині вже неможливо встановити вигляд первісного оздоблення краківського палаша. Проте абсолютна більшість давніх польських меморіальних клинків — це прагматична зброя з бойовими клинками та вельми стриманим оформленням. Фахівці відзначають, що лише незначний відсоток відомих у наш час «баторівок» мають пишний декор⁹⁰.

Окрім того, в оформленні переяславського клинка відчутно прозирає

ідея копії, сприйнята багатьма дослідниками за ще одну ознаку підробки. Як слушно підмітив Ю. Савчук, простий гравійований напис «BOGDAN/CHMIELNICKI» на переяславській шаблі виконує ту саму функцію, що й складний у виробництві високовартісний портрет на краківському клинку⁹¹. Тут ми спостерігаємо одну з найбільших відмінностей класичних польських меморіальних шабел, що ушлавлюють монархів, від досліджуваної зброї: на обох зразках відсутня обов'язкова вказівка на найвищі можновладні титули портретованого. Натомість на краківському палаші присутній тільки портрет, на переяславській шаблі — тільки ім'я та прізвище. На нашу думку, цей факт, як і взагалі ідея «гетьманської» меморіальної шаблі, чудово відображає унікальний статус українського гетьмана — не визнаного офіційно провідника цілої нації, свого роду «некоронованого короля» України^{*}. Напис-сентенція на клинку пом'якшує «монаршу» функцію портрета, формально вона акцентує на тому, що зброя присвячена не стільки ушавленню певної особи, скільки пам'ятним і повчальним подіям з її участю. Таким чином, шабля ніби суміщає дві центрально-східні європейські традиції меморіальних клинків: з гаслами та на честь коронованої особи. Такий дипломатичний хід був цілком у стилі Б. Хмельницького. І важко не погодитися з Ю. Савчуком, який вкладає напутливий, майже самознищуваль-

ний вислів на шаблях у уста самого великого гетьмана⁹². У цьому контексті польська транслітерація, якою виконані написи, виглядає дієвим засобом проведення у життя оригінальної «клинкової дипломатії». Нагадаємо, що у Речі Посполитій написи та зображення на клинках активно використовувалися у ході політичних баталій ще від часів Стефана Баторія.

У світлі всього вищесказаного простий короткий напис «BOGDAN/CHMIELNICKI» без усіляких доповнень та уточнень цілком зберігає дипломатичний задум, що є непоганим аргументом на користь автентичності переяславських написів.

Отже, підсумуємо. Вагомих підстав вважати переяславський експонат особистою зброєю Богдана Хмельницького, на наш погляд, усе ж замало. Обидва раритети доцільніше розглядати як шаблі з меморіальними написами на згадку Берестецької битви, традиція яких започаткована самим славетним гетьманом або наближеною до нього шляхтою. Причому, якщо краківський палаш цілком міг належати самому Б. Хмельницькому або заможному достойникові з гетьманського оточення, то власником переяславської шаблі (що вже є спрощеним та здешевленим наслідуванням), очевидно, міг бути представник дрібнішої української шляхти, проте безпосередній учасник буремних подій Визвольної війни.

Хоча клинкова епіграфіка вимагає подальших досліджень, уже тепер, без перебільшення, можемо констатувати: вивчення «шабел Богдана Хмельницького» відкриває нову сторінку в історії української зброї. Вперше маємо вагомі підстави заявити про існування української традиції меморіальних написів на клинковій зброї.

^{*} Дотепну аналогію між державним устроєм Гетьманщини й Польщі проводить З. Жигульський, називаючи гетьмана «ніби виборним королем», генерального писаря — «ніби канцлером», а козацьку раду прирівнюючи до сейму. [Żygulski Z. *jun.*, 2005. — S. 27–28].

2.4. Шаблі Івана Мазепи

Бернігерот І. М. Іван Мазепа.

Публікація на титульній сторінці журналу «*Die europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdeckt*», — Leipzig, 1706. — Vol. XXV.

Іван Мазепа (р. ж. 1639–1709) — один з найвідоміших у світі українських державних, політичних і військових діячів. Ставши гетьманом Війська Запорозького, очолив козацьку державу на Лівобережній (1687–1704), а згодом і всій Наддніпрянській Україні (1704–1709). Уся діяльність Івана Мазепи була присвячена відновленню козацької держави в кордонах часів Хмельниччини та укріпленню влади гетьмана в Україні. Вели-

Ранній варіант герба І. Мазепи з видання поеми Стефана Яворського «*Echo głosu wołającego na puszczy*» (Чернігів, 1689).

кий адміністратор, дипломат та меценат підніс економічний та культурний розвиток Лівобережжя на небувалий до того рівень. Незважаючи на пильний нагляд з боку Москви, Іванові Мазепі вдалося налагодити зносини з іноземними державами, відродивши дипломатичні традиції козацького полівасалітету та право гетьмана обирати сюзерена. Довгий час підтримуючи Петра I у Північній війні проти Швеції, 1708 р. І. Мазепа раптово для росіян перейшов на бік Карла XII. Після поразки шведів під Полтавою 1709 р. врятувався втечею до Молдови. Того ж року помер у м. Бендери.

Протягом усього періоду Гетьманщини в Україні не було іншого державного діяча, який би отримав таку величезну кількість цілком протилежних за змістом наукових та емоційних оцінок — від найщирішого захоплення загад-

Рис. 32. Малюнок «шаблі Мазепи» з каталога Є. Каммерера, 1863 р.⁹⁹

ковим романтиком, величним державотворцем, благодійником й меценатом до палкої ненависті як до історичного авантюриста й нищого зрадника. Могутня харизма «козацького князя» швидко переросла межі Центрально-Східної Європи, сягнувши воістину світового масштабу — протягом кількох минулих століть найвидатніші митці різних країн та континентів присвятили постаті Івана Мазепи десятки художніх творів.

Вплив непересічної особистості гетьмана на сучасний йому політикум був настільки потужним, а звершення мали такий значний розмах і політико-соціальне відлуння, що навколо них, врешті, утворився своєрідний «мазепинський»

мікрокосм: видаються сотні наукових праць та художніх творів, проводяться конференції та виставки, не вщухає політична й суспільна полеміка. У процесі цієї буремної діяльності витворився своєрідний легендарний образ Мазепи — величного та необачного, геніального та недалекого, героїчного та зрадливого, романтичного та дріб'язкового, — провокаційний, майже скандальний, що продовжує жити власним незалежним життям, підживлюваний суспільною свідомістю, новими й заново відкритими історичними фактами.

У цей контекст цілком органічно вписується історія з «шаблею Мазепи». Цей одіозний зразок з колекції Державно-

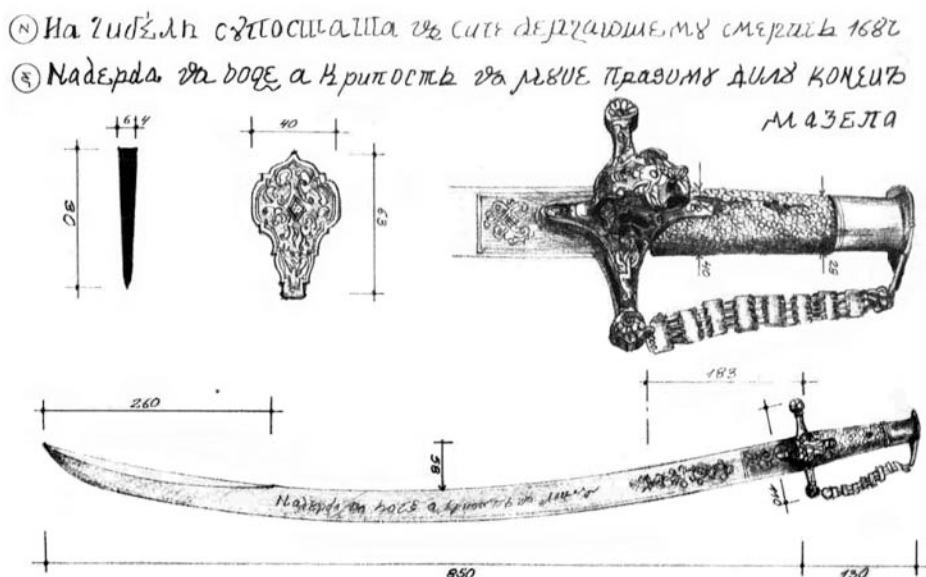

Рис. 33. Рисунок шаблі Мазепи у книзі В. Заблоцького¹⁰³.

На новій хвилі підвищеного інтересу до втрачених Україною історичних реліквій взагалі й шаблі Мазепи зокрема зародилися оригінальні творчі ініціативи. Однією з них стало виготовлення вітчизняними фахівцями Науково-технічного центру «Булат НВР» копії «шаблі Мазепи» з Державного Ермітажу, презентованої на відкритті виставки «Романтика булатної зброї» у Музеї гетьманства в Києві у жовтні 2010 р. За свідченням начальника художньої студії центру Олега Козяра на виготовлення шаблі пішло вісім місяців⁹⁴. Враховуючи вартість роботи та використаних матеріалів (клинок з булатної сталі, оправа — срібна 925°, сусальне золото), копія вийшла напевне дорожчою за оригінал.

го Ермітажу (м. Санкт-Петербург, РФ) просто необхідно розглянути, адже розгорнута у ЗМІ медійна кампанія блискучо перетворила його з буденного, неодноразово досліджуваного музейного експонату на «живу» класику сучасного історичного міфотворення^{*}. Більше то-

го, роздмухана сенсація викликала настільки потужний суспільний резонанс, що його відлуння проникло навіть у солідні наукові видання⁹³.

Зауважимо, що автентичний зразок «мазепинської» шаблі дійсно має високу історико-джерелознавчу цінність, його непростий історичний шлях неодноразово зафіксовано у писемних джерелах.

Серед українських істориків цим раритетом уперше зацікавився О. Лазаревський, який оприлюднив власне до-

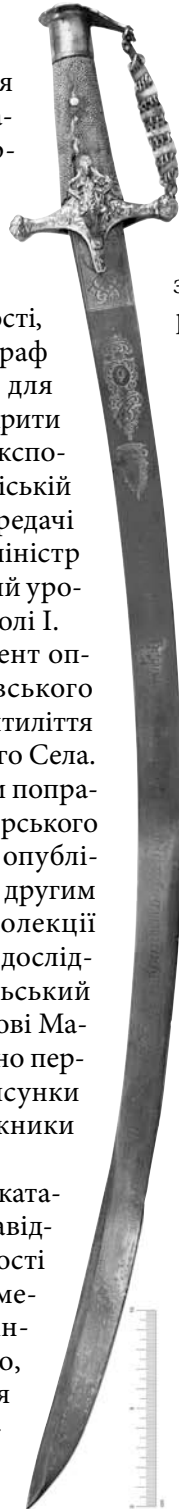
^{*} Див., напр.: публікації у журн. «Музеї України» (2007. — № 20–21); «Нова Січ» (2007. — березень — квітень); газ. «Блик» (2007. — 27 квіт.).

слідження шаблі у «Киевской старине»⁹⁵ (Дод. 7). Знаменитий дослідник виконав зразковий для свого часу опис експоната, вказавши матеріали, окремі морфологічні характеристики та художній стиль оправы. Він також навів та проаналізував клинкову епіграфіку.

О. Лазаревський подає відомості, з яких випливає, що у 1836 р. граф Бутурлін пожертвував шаблю для музею, який передбачалося відкрити у Воронежі на честь Петра І. Експонат зберігався у Воронежській міській думі. Шабля не дочекалася передачі до місцевого музею: у 1849 р. міністр внутрішніх справ Л. Перовський урочисто підніс її імператору Миколі І.

Слід відзначити, що на момент оприлюднення статті О. Лазаревського (1883) шабля вже понад три десятиліття зберігалася в арсеналі Царського Села. За цей час з нею, звісно, встигли попрацювати співробітники імператорського зібрання. Так, ще 1860 р. було опубліковано опис шаблі, виконаний другим зберігачем царскосельської колекції Ф. Жилем (Дод. 8)⁹⁶. На думку дослідника шабля, виконана «на польський смак», належала гетьману Іванові Мазепі. Тоді саме було опубліковано перше зображення раритету — рисунки для каталога виконували художники А. Рокштуль та Н. Богданова.

1863 р., укладений Ф. Жилем каталог був заново опрацьований завідувачем особистих Його Величності арсеналів та бібліотек Є. Кеммером⁹⁷. У новому описі між іншим у черговий раз відзначено, що шабля була «заготована для Мазепи, судячи з напису, у самий рік обрання його гетьманом» (Дод. 9.)⁹⁸.

Після надходження шаблі до Державного Ермітажу її заново атрибував головний зберігач зброї, один із перших російських фахівців історичного зброєзнавства, видатний дослідник Е. Ленц¹⁰⁰. Він першим порушив питання про автентичність написів на зброї, які на його думку, були підробкою (Дод. 10).

Згадки про шаблю як раритет мазепинської епохи також неодноразово зустрічаються у документах, пов'язаних з кампаніями повернення в Україну історичних реліквій з російських музеїв у 1918 та 1930 рр.¹⁰¹.

За радянських часів дослідження історичної клинкової зброї мали вузьке спрямування. Серйозних фахівців були одиниці, маса джерельного матеріалу атрибутувалася нашвидкуруч. У каталожних картках найбільших музеїв Росії і країн СНД досі зберігається величезна кількість таких застарілих, майже аматорських атрибуцій зброї. Така ж гірка доля спіткала й «шаблю Мазепи», яку не спромігся серйозно дослідити ніхто з відомих радянських істориків зброї, які працювали на той час в Ермітажі. Воно й не дивно: наслідки роботи з подібним «ідеологічно ненадійним» предметом у ті складні для науки часи могли бути непередбачуваними.

Початком сучасного наукового життя експоната можна вважати кінець 80-х років ХХ ст., коли його було досліджено у книзі В. Заблоцького¹⁰², проілюстрованій авторськими замальовками й кресленнями. Тоді вперше було проаналізовано основні параме-

три зброї та її бойові можливості. Зауважимо, що, за інформацією у книзі В. Заблоцького, у дослідженій автором каталожній картці Ермітажу зазначалося, що «шаблю подаровано Мазепі у 1687 р.».

1991 р. у Державному Ермітажі, на основі його колекцій, відбулася виставка художньої зброї Польщі XVII–XIX ст. Серед інших раритетів експонувалася мазепинська шабля. Результати виставки підсумували у брошурі, де було уперше виконано сучасну фахову атрибуцію шаблі, хоча й далеко не у повному обсязі¹⁰⁴. Зброю там охарактеризовано як «польський або український» виріб першої половини XVIII ст. Відтак дослідники залишили теоретичну можливість приналежності зброї Мазепі, усе ж відзначивши пізніше походження клинкової епіграфіки. На той час шабля уперше відбула офіційно задокументовану реставрацію, у процесі якої на руків'ї біля перехрестя виявили «плями крові», а на хвостовику «два слабо розрізнених клейма». Останні не були ідентифіковані, проте саме вони дали підставу припустити «німецьке» походження клинка¹⁰⁵.

2007 р. історичний шлях шаблі як втраченої історичної реліквії розглянув С. Кот, заново опублікувавши опис О. Лазаревського та простеживши перипетії непростой історичної долі шаблі у перші десятиліття радянської влади (Дод. 11)¹⁰⁶.

І ось, нарешті, за допомогою колег з Росії, у співробітництві з керівництвом та працівниками фондів Державного Ермітажу, ми маємо можливість об'єднати та критично проаналізувати

висновки попередників, провівши власне ретельне дослідження й визначивши нарешті, що ж собою являє знаменита «шабля Мазепи» з погляду сучасного дослідника.

Гусарська карабеля («козацька шабля»), Річ Посполита — Російська імперія, від поч. XVIII ст. (оправа, клинок) — перша пол. XIX ст. (оздоблення, напис).

Місце зберігання:

Державний Ермітаж (Санкт-Петербург, РФ), інв. № 30-6986.

Матеріали:

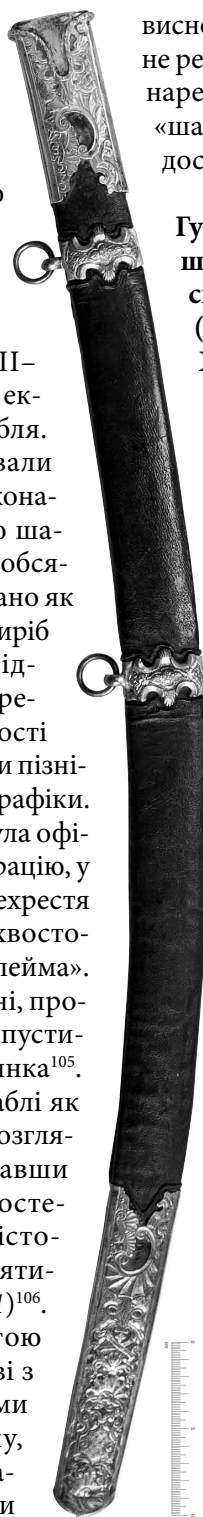
сталь, позолота, срібло, мідь, дерево, шкіра (галюша, хоз).

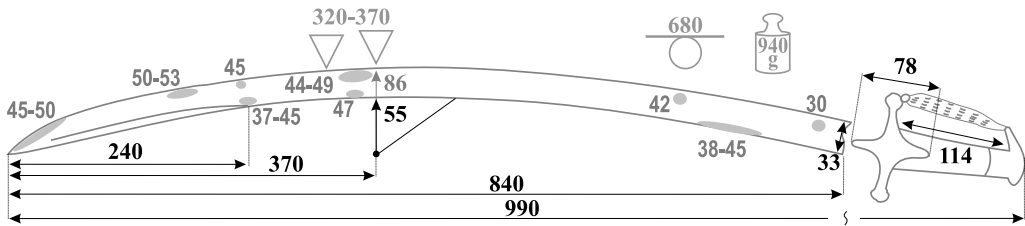
Деталі ефеса, оправа піхов та декор на клинку вкриті шаром високоякісної позолоти (999°). Сама металева оправа шаблі й піхов виконана з ювелірного срібла. З низькопробного срібла виготовлено тільки гребінець на піхвах (можливо, пізнішого походження).

Техніки:

Кування, лиття, золотіння, протравлення, обронне та площинне гравіювання, карбування, канфаріння, просічка.

Орнаментальні мотиви та написи на клинку виконані у техніках протравлення та доведені гравіюванням. Декор металевих частин ефеса виконаний обронним та площинним гравіюванням та карбуванням, тло оброблено канфарником. При оздобленні піхов, окрім карбування й гравіювання, застосовано просічку.

Технічні параметри зброї:

A=990; B=840; C=33; D=28; E=240; F=55 (86)/72; G=370–450 / 340–400; T=7; L=112; R=78; N=114; $n_1=41$; $n_2=28$.

Механіко-кінематичні характеристики:

W=940; $W_{\text{півхв}}=1480$; V=680; X=320–370.

Чимала вага шаблі, як на зброю з відкритим ефесом, зумовлена відсутністю дол та великою товщиною штаби при п'яті (7 мм). Центр ваги знаходиться за дві третини довжини шаблі від бойового кінця. Щодо бойової придатності цієї конструкції В. Заблоцький зауважує, що шабля добре виважена для січних ударів від плеча, проте палюх не виконує всіх своїх функцій (зміни напрямку та зупинки удару). Окрім того, «руків'я не пристосовано до клинка»¹⁰⁷.

Загалом сукупність характеристик шаблі свідчить про кавалерійське призначення цієї зброї, основною її функцією була рубка.

Мікротвердість штаби варіюється від 30 до 53 HRC. Зауважимо, що хоча у цілому такі показники відповідають дослідженим нами зразкам XVII–XVIII ст., нерівномірність мікротвердості клинків,

вироблених до початку епохи масових промислових сталей, як правило, була значно вищою. Вістря та різальна кромка пера підсилені до 50–53 HRC, тоді як ділянка зустрічної заточки пера знижена до 37–45 HRC. Зона центру удару має прагматичні значення 44–49 HRC. Далі мікротвердість поступово знижується, сягаючи 30 HRC при п'яті. Враховуючи підвищену товщину штаби, таке значення, очевидно, вважали достатнім, аби запобігти зламу клинка при бойових навантаженнях. Зауважимо, що сталь на цій ділянці нерідко робили ще м'якшою.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Стан збереження добрий. Чудово збереглося навіть полірування клинка. З внутрішнього боку руків'я шкіра розірвана. У кінці 80-х років XX ст. проведено комплексну реставрацію експонату. Тоді ж виконано консервацію клинка композицією на восковій основі.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, сильно викривлений, без рікасо та дол, із дволезовим пером, що має виразну ділянку зустрічної

заточки. Бойовий кінець дволезовий, вістря на лінії обуха.

З приводу морфології штаби зазначимо, що клинки аналогічної форми встановлювали у польських карабелях (зокрема гусарських) ще у XVII ст., хоча найбільшого поширення в арміях європейських країн вони набули від середини XVIII ст. Щоправда, відсутність дол та рікасо, характерних для статутної зброї другої половини XVIII ст., надають штабі більш давніх рис. До речі, саме через це шабля побільшала у вазі, а її бойова придатність знизилася. Утім, зразок цілком придатний до бойового використання, хоча й оформлений як костюмний.

ЕФЕС відкритого типу, металеві частини (гарда, верхів'я) виконані з ювелірного срібла з тонкою позолотою, густо вкриті складною рослинно-геометричною орнаментальною композицією. Гарда проста, хрестоподібна. Перехрестя становить спільну конструкцію з хрестовиною. Кільйони короткі, розширені на кінцях, із закінченнями у вигляді

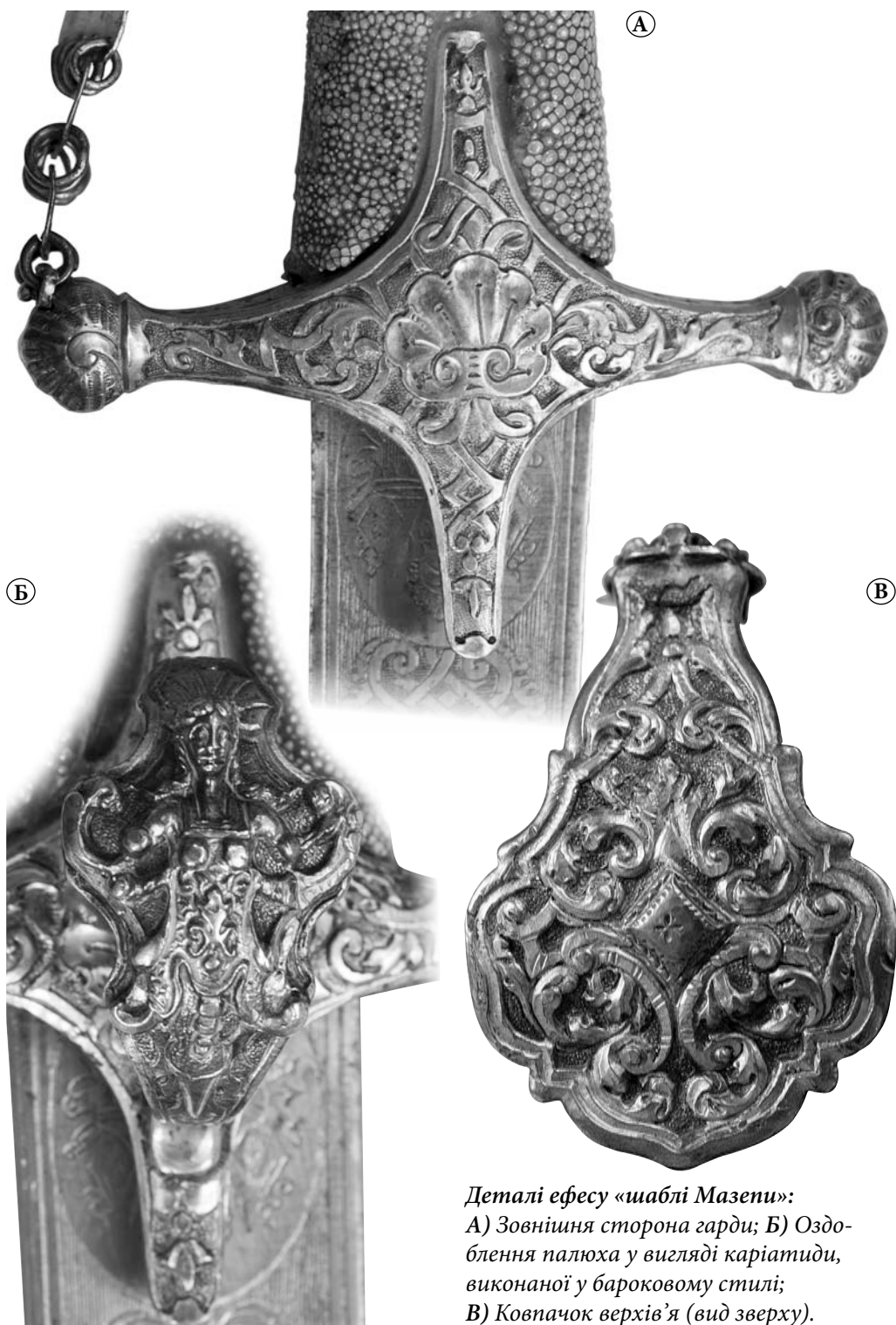
мушель. На перехресті мідними заклепками закріплено широкий палюх, на якому у техніці лиття та обробки виконано в анфас жіночу фігуру — каріатиду.

Верхів'я у вигляді циліндричного ковпачка з широким плоским, витягнутим у бік леза козирком, вкритим рослинно-геометричним орнаментом. Кінець козирка з'єднаний широким срібним ланцюжком з переднім кільйоном.

Руків'я трубчасте дерев'яне, закріплене на мідній нюті, вкрите галушею.

ПІХВИ дерев'яні, вкриті чорною шкірою. Оправа складається зі срібного золоченого устя, двох обоймиць з рухомими кільцями та наконечника з гребінцем-кулькою. Усі металеві елементи оправи вкриті ажурним орнаментом, що разом з оздобленням ефеса виглядає як цілісна композиція.

Враховуючи надзвичайно характерну форму ефеса, шаблю слід відносити до польських гусарських карабелів, популярних ще у XVII ст. Уточнити датування та регіон походження цього зразка дозволяє орнаментика.

Деталі ефесу «шаблі Мазепи»:
А) Зовнішня сторона гарди; Б) Оздоблення палюха у вигляді каріатиди, виконаної у бароковому стилі;
В) Ковпачок верхів'я (вид зверху).

Орнаментика.

Орнаментика клинка, ефеса та піхов має свою специфіку, і її слід проаналізувати окремо.

На зовнішній та внутрішніх сторонах клинка декор майже ідентичний. При п'яті зображено медальйон з арматурою. Його, та розміщений нижче геометричний орнамент у вигляді фігурної решітки виконано на тлі, вкритому поперечним та поздовжнім штрихуванням. Далі розміщено композицію з медальйоном у пальметах та фігурними решітками, продовжує їх зображення квіткові вази з рослиною. Орнаменти виконані травленням, доведені позитивним обронним гравіюванням та позолочені амальгамним способом. Зауважимо, що фігурним решіткам у цьому виконанні, взагалі усьому антуражу притаманна симетрія, характерна для стилю рококо-два, що набув популярності у Російській імперії у першій половині XIX ст.

Верхів'я та гарду — з каріатидою й великою неоренесансною мушлею у цен-

трі — виконано у стилі німецького бароко кінця XVII — початку XVIII ст.

На відміну від клинка та ефеса, орнаментика металевої оправы піхов виконана у так званому стилі регентства: за збереження основних барокових рис вони стають легшими, з'являється певна витонченість. Відтак, маємо відносити оправу до перших десятиліть XVIII ст.

Символіка та епіграфіка, тавра.

На спинці клинка при п'яті вигравіювано три симетрично розташовані геометричні фігури, що являють собою стилізацію містичної символіки, звичайної на європейській зброї кінця XVIII — початку XIX ст.¹⁰⁸

Під час реставрації на хвостовику виявлено залишки тавр, які не були задокументовані. Ідентифікувати їх працівникам музею свого часу не вдалося¹⁰⁹.

На зовнішній та внутрішній бічних площинах клинка відповідно знаходяться виконані скорописом написи:

На гибель супостата в Биче держающемъ смерть 1687

(На гибель супостата в сече держающему
смерть 1687)

Надежда в Боже а крепость в руке правомъ дилъ Конецъ. МАЗЕПА

(Надежда в Боге а крепость в руке правому
делу конец. МАЗЕПА)

Впадає в око, що написи ніби випадають із загальної стилістичної концепції декоративного оформлення шаблі. На них, зокрема, повністю відсутня позолота, якою густо вкриті всі інші декоративні елементи. Очевидно, саме цей факт укупі з недбалим виконанням літер наштотхнув Е. Ленца на думку про «погано протравлений підробний напис». Проти автентичності напису свідчить також факт його нанесення з обох сторін клинка, по всій його довжині, що у європейській зброярській практиці Раннього нового часу зустрічається рідко.

За змістом напис у найбільш загальній формі поєднує в собі традиції польської меморіальної клинкової епіграфіки з гаслами-девiзми та на честь правлячої особи.

Нагадаємо, що напис з іменем правителя на клинках центрально- та східноєвропейської зброї зазвичай не свідчив про її приналежність самій цій вельможній особі. У Гетьманщині ж за часів Мазепи мали зберігатися сформовані ще за Речі Посполитої епіграфічні традиції. У будь-якому разі за змістом досліджений напис стоїть дещо осторонь від відомих річпосполитських та московських меморіальних написів, так само, як і української клинкової епіграфіки XVII – поч. XVIII ст. (детальніше див. с. 334). Написи, подібні за змістом розглянутому, набули популярності вже у XVIII ст.¹¹⁰

Намагання визнати власником шаблі І. Мазепу саме на підставі напису його імені на клинку пов'язаний, насамперед, з великоруськими традиціями клинкової епіграфіки, що свого часу побутували також в Україні.

Рис. 34. Фрагменти напису на «мазепинській» шаблі, не притаманні рукописній традиції XVI – першої половини XVIII ст. (детальніше — див. Дод. 12).

Традиція зображення на зброї імені або ініціалів власника має глибоке, можливо античне, коріння¹¹¹. На відміну від Речі Посполитої, де власницькі підписи у XVI–XVII ст. траплялися зрідка¹¹², у Московській державі Раннього нового часу¹¹³ особисту клинкову зброю підписували нерідко. У музеях Російської Федерації зберігається чимало зразків зброї XVI–XVIII ст., факт належності яких відомим історичним постатям підтверджений іменами на клинках. Причому форма написів була різною — від звичайних власницьких («Сабля боярина Михаила Борисовича Шеина») до жалуваних («7150. Государь царь и великий князь Михаил Федорович всея Руси пожаловал сею саблею стольника Богдана Матвеевича Хитрово»), а також апеляцій до божественних сил («Господи востани в помощь раба твоего Димитрия» — на шаблі Д. Пожарського). Найвідоміші з таких предметів належали цареві Михайлу Федоровичу (XVII ст., ОП, інв. № 6210), князю Ф. Мстиславському (XVI ст., ОП, інв. № 5921) та іншим представникам московської еліти¹¹³.

* А. М. Кирпичников відзначає, що власницькі підписи на давньоруських мечах практично невідомі, натомість превалюють виробничі маркування [Кирпичников А. Н., 1965. — С. 198.].

** Написи наводяться згідно з правилами сучасного російського правопису.

Щодо техніки виконання, то літери справді виконані у спрощеній техніці протравлення, що тільки додає аргументів на користь думки про пізніше походження напису, хоча й не дозволяє уточнити датування.

Немає однастайності щодо походження напису й серед істориків-палеографів. Так, О. Лазаревський зауважує, що форма літер напису південноросійська, саме така, яку ми бачимо у написанні, наприклад, універсалів того ж таки Мазепи¹¹⁴.

Ми вирішили продовжити розпочату знаменитим істориком роботу, залучивши до вивчення проблемного тексту фахівців з відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

О. Іванова, яка досліджувала текст, відзначає, що манера написання окремих літер абсолютно нехарактерна для скорописів XVI – першої половини XVIII ст. (Рис. 34).

Дослідниця також зауважує, що сам загальний вигляд напису, співвідношення параметрів та конфігурації літер не характерні для зазначеного періоду. Враховуючи вказані особливості, напис слід датувати принаймні першою половиною XIX ст.¹¹⁵.

Додамо, що форма літер очевидно у повній мірі відповідає задуму виконав-

ця, адже напис виконано у техніці протравлення, яка не потребувала роботи штихелем, нерідко пов'язаної з певним спотворенням форми знаків.

Результати сучасного палеографічного аналізу, як бачимо, йдуть у розріз з висновками О. Лазаревського, у той же час підтверджуючи думку Е. Ленца щодо підробки напису. Маємо віддати належне науковій інтуїції петербурзького зброєзнавця, адже за його часів засадничі принципи палеографічної науки тільки починали формуватися.

* * *

Духом конспіративізму, що супроводжував справи Великого Гетьмана, досі проникла навіть його особиста зброя. У процесі дослідження думки фахівців щодо шаблі розділилися.

Із здійсненого нами разом з Д. Горбачовим детального мистецтвознавчого аналізу випливає, що виріб є результатом понад сторічної ремісничої діяльності.

Найдавнішим видається ефес — барокова орнаментика його деталей цілком типова для мазепинських часів. Оправу піхов, найвірогідніше за все, виготовили вже у 20-х–30-х роках XVIII ст.

Найбільша ж інтрига, звичайно, зосереджена у клинку, який орнаментовано та підписано, ймовірно, уже у першій половині XIX ст.

Ю. Єфімов¹¹⁶ та Р. Косарев¹¹⁷ не вважають доцільною таку хронологічну деталізацію, звертаючи увагу, насамперед, на цілковиту, на їхню думку, стилістичну єдність оформлення різних частин зброї, характерну для другої половини XVIII ст.

Хитке припущення про більш давнє походження штаби навряд чи витримає серйозну критику, якщо справа дійде до металознавчих досліджень. На користь пізнішого походження клинка уже зараз опосередковано свідчать показники мікротвердості штаби, занадто рівномірні для зброї XVII – поч. XVIII ст., а та-

кож вигляд макроструктури клинкової сталі. До цього варто долучити відзначену В. Заблоцьким «невідповідність» ефеса клинку.

І все ж постає логічне запитання: чи існує бодай якась можливість визначення приналежності цієї шаблі великому гетьману, як його особистої зброї?

В результаті наших досліджень ми змушені відповісти без бажаного ствердження: схоже на те, що на відповідність мазепинським часам може претендувати тільки ефес.

Припускаємо, що шаблю у її нинішньому вигляді «заготували» вже у XIX ст. і не «для Мазепи», як вважали Ф. Жиль та Є. Кеммерер, а для Миколи I, причому використали старовинний ефес та збірну оправу піхов. У результаті, російські зброярі фактично реконструювали зразок, який за формальними ознаками цілком міг належати Івану Мазепі.

І все ж питання походження «шаблі Мазепи» не можна вважати вирішеним остаточно. Звісно, шабля у теперішньому її вигляді — то не повністю автентичний виріб кінця XVII — поч. XVIII ст. Утім, морфологія клинка та декор ефеса, сама незвичайна доля шаблі (згадаємо хоча б факт її піднесення російському імператорові), постійні згадки у давніх описах про приналежність зброї Мазепі усе ж зали-

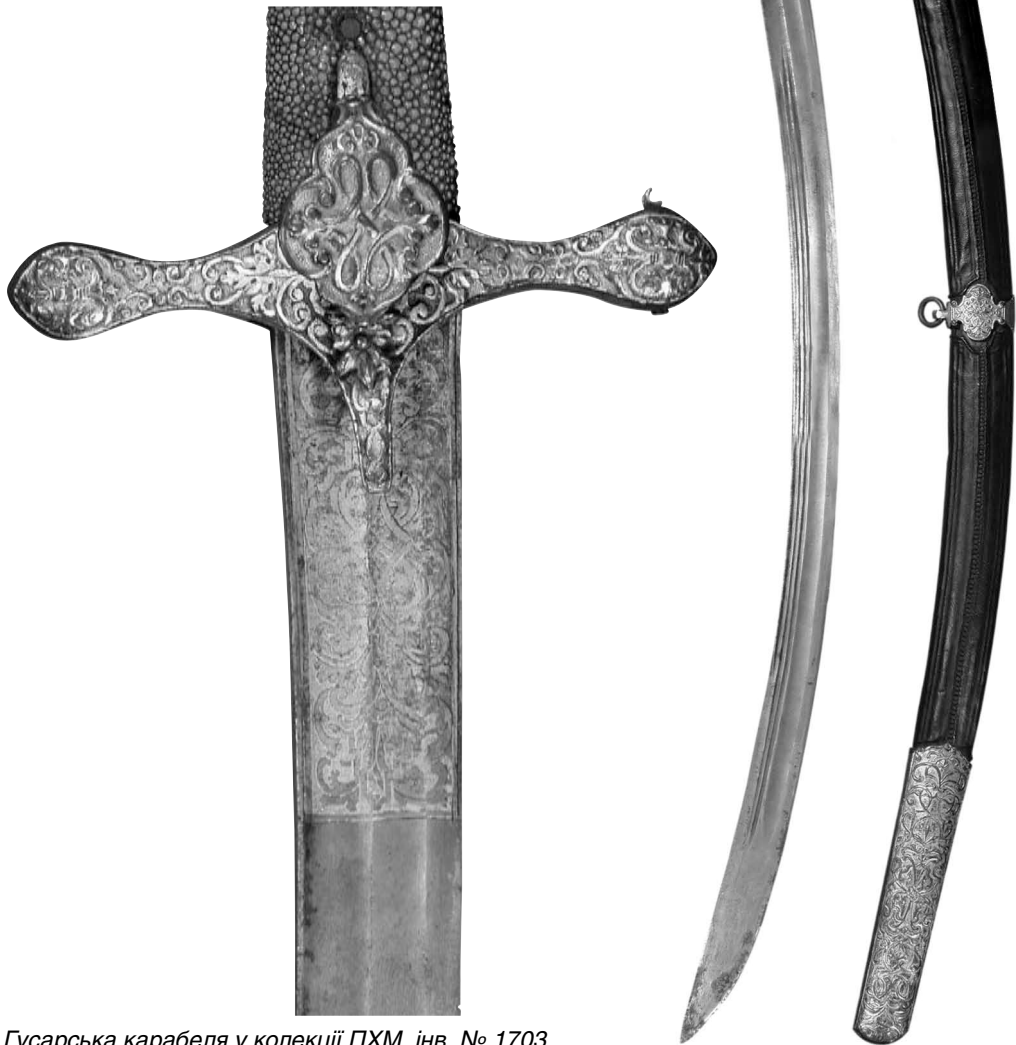
шають нам шпарину для припущення, що за всім цим стоїть щось більше, ніж незграбна спроба «порадувати» першого колекціонера Росії, прекрасного знавця давньої зброї, засновника арсеналу Царського Села імператора Миколу I звичайною, хоча й витонченою російською роботою XIX ст. у стилі «а-ля Мазепа». Врешті, й сама форма ефеса не є випадковою: гусарські карабелі були поширеними у колах найзаможніших представників козацької еліти наприкінці XVII ст., про що свідчить не тільки іконографічний матеріал (див. с. 358) та сама назва зброї, а й незмінно представницьке оформлення шабель цього різновиду, що зберігаються у фондах найбільших музеїв України, РФ та Центрально-Східної Європи. Можливо, окремі частини добре відомої на той час, пошкодженої особистої зброї когось із шляхетних послідовників Великого гетьмана або навіть його самого справді отримали нове життя у розкішному «імперському» оздобленні.

Отже, у справі дослідження раритету ще зарано ставити крапку: як і раніше, його продовжує огортати ореол загадковості. Наразі можемо напевне стверджувати тільки одне: легендарна доля шаблі цілком відповідає духу суперечливої постаті Мазепи, ставши невід'ємною частиною всієї сучасної мазепіани.

Чудовий зразок гусарської карабелі зберігається у колекції ПХМ. Його морфологічні характеристики наведені у нашій попередній праці¹⁸, але тут ми звертаємо увагу на вишукане оздоблення, виконане у манері стилістично подібній до «шаблі Мазепи».

Попри втрачене верхів'я, декоративне оздоблення цього зразка і в наш час справляє враження справжнього ремісничого шедевр. На відміну від мазепинської карабелі, орнаментальна композиція виконана в єдиному, хронологічно цілісному стилі (т. зв. «стилі Людовика XIV»), типовому для витворів європейського мистецтва другої половини XVII ст.

Гусарська карабеля у колекції ПХМ, інв. № 1703.

Окрім розглянутого нами вище зразка існують принаймні ще дві шаблі, які традиційно приписують Івану Мазепі, причому одна з них — з меморіальним написом.

Обидва експонати походять з колекції В. Тарновського і нині зберігаються у Чернігівському історичному музеї.

Згідно з каталогом В. Тарновського, меморіальна шабля належала гетьману особисто. Колекціонер вважав її зброєю «догетьманського періоду Мазепи». Раритет був придбаний «у селі Бахмач Чернігівської губернії, у козака в хаті» (Дод. 13)¹¹⁹.

Наступного разу малюнок зброї був опублікований у праці М. Грушевського «Ілюстрована історія України» та передрукований звідти у праці І. Крип'якевича та Б. Гнатевича¹²⁰.

Пізніше було складено новий опис шаблі в каталозі Чернігівського історичного музею, де вона охарактеризована як «Сабля турецкая XVIII в.» (Дод. 14). Окрім морфологічної характеристики зразка, вперше було висунуто припущення про польське походження клинка, щоправда, ніяк не аргументоване¹²².

2007 р. ми вперше здійснили спробу заново атрибутувати цей предмет, проте без особливого успіху¹²³.

Нарешті, останній раз про шаблю було згадано серед «особистих речей гетьма-

на Мазепи», хоча і з застереженнями щодо її датування¹²⁴. Загалом, протягом останнього десятиріччя світліну цього зразка неодноразово використовували при оформленні науково-популярних праць, присвячених мазепинській добі.

Шабля в оправі килиця (т. зв. «мамелюцька»), кінець XVIII ст. (клинок) — XIX ст. (оправа, напис), Західна Європа (клинок) — Україна (напис).

Місце зберігання:
ЧИМ, інв. № И-2895*.

Матеріали:

Сталь, латунь, ріг, дерево, шкіра (хоз).

Судячи з вигляду макроструктури та значень показників мікротвердості та рівномірності її розподілу, матеріал штаби належить до сталей епохи масового промислового виробництва.

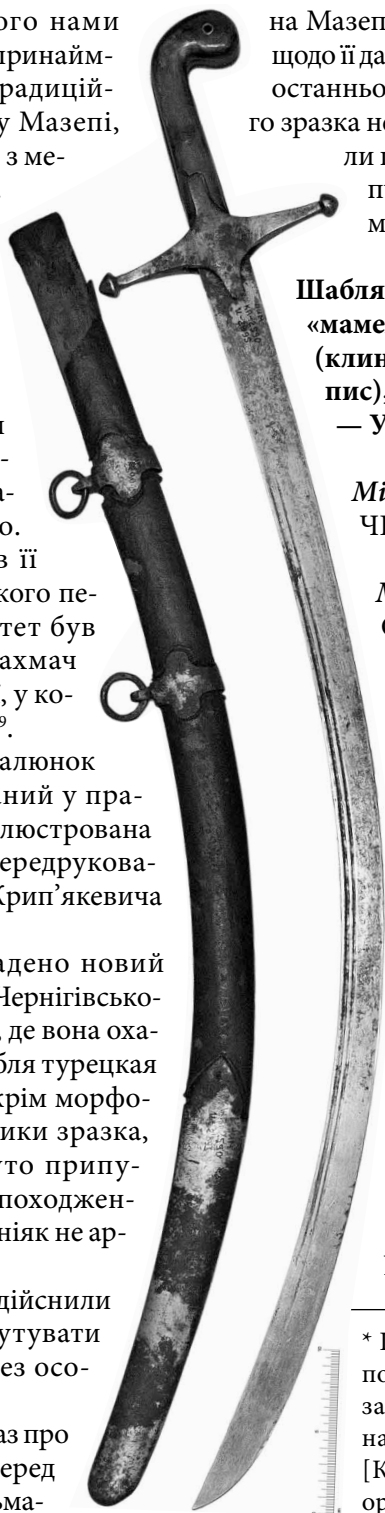
Техніки:

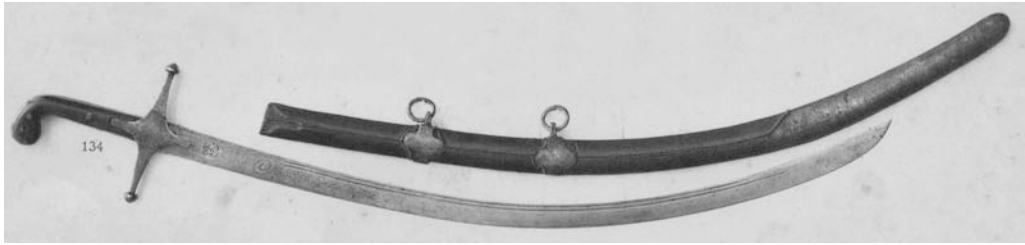
Кування, травлення, гравіювання, різьблення.

Технічні параметри зброї:

A=900; B=750; C=32;
F=88(114)/100; G=340–380/300–340; L=145; R=78;
N=90; n₁=26; n₂=23.

* Інвентарний номер подано відповідно до сучасного облікового запису. У каталозі 1990 р. експонат опубліковано під № И-2896 [Каталог коллекции холодного оружия, 1990. — С. 23.].

Фототипія шаблі № 134 у каталозі колекції В. В. Тарновського (ЧІМ, інв. № И-2895).

Механіко-кінематичні характеристики:

$W=710$; $V=610$; $X=400$.

Шабля має відносно малу вагу за рахунок невеликої довжини клинка з долами та відкритої гарди з хрестовиною й перехрестям. Через легкість ефеса центр ваги зброї знаходиться наприкінці першої чверті клинка. Утім, це майже не вплинуло на розміщення центру удару, розташованого майже посередині штаби. Навіть масивний бойовий кінець не дозволив змістити його ближче до вістря. Між іншим, висока кривизна штаби передбачає рубальну функцію зброї як основну. Відтак маємо шаблю тільки зовні схожу на крапці східні клинки — функціональність дослідженої конструкції суттєво погіршена.

Мікротвердість клинка розподілена вельми рівномірно, показники характерні для зброї, що виготовлялася від кінця XVIII ст. Бойовий кінець та центр

удару мають підвищену твердість, у той час, як обух трохи відпущений з метою підвищити пластичність. Від центру удару до п'яти показники поступово знижуються (причому вздовж обуха падіння більш різке), досягаючи мінімальних значень на найбільш «злаомонебезпечній» ділянці при основі клинка.

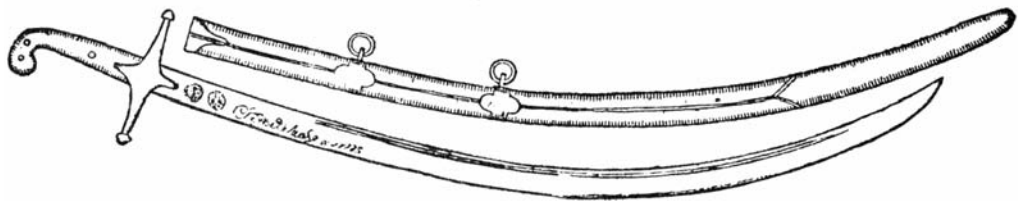
Загалом значення мікротвердості засвідчують цілковиту робочу придатність клинка, розрахованого на колольні та рубальні удари.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Клинок, ефес та сталева оправа піхов у задовільному стані. По штабі зустрічаються каверни та незначні вогнища корозії. Дерев'яна обкладка піхов частково знищена, потребує реставрації.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, надзвичайно викривлений, з двома вузькими долами.

Малюнок у книзі М. Грушевського з підписом: «Шабля Мазени в чернігівській музеї (з написом: Іван Мазена, 1662)»¹²¹.

Масивний бойовий кінець однолезвий, вістря на лінії обуха. З правого боку клинка, при п'яті нанесено два округлих знаки, вздовж штаби витравлено кириличний напис.

Загалом морфологія штаби типова для західноєвропейської зброї другої пол. XVIII– першої пол. XIX ст.

ЕФЕС відкритого типу. Сталева гарда проста, хрестоподібна, закріплена на хвостовику сталевою заклепкою. Перехрестя витягнутої ромбічної форми з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці кільйонів — у вигляді конічних голівок. Щічки прямого руків'я виготовлені з темного рогу, закріплені за допомогою сталевої заклепки та латунної втулки для темляка. Верхів'я комоподібне.

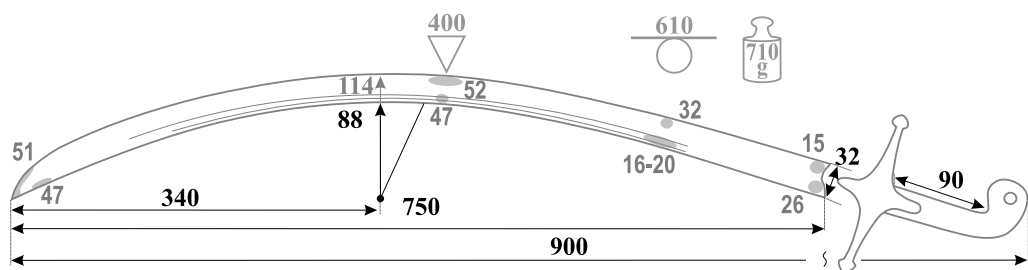
ПІХВИ дерев'яні, обтягнені шкірою чорного кольору. Металева оправа складалася з устя (нині втраченого), двох обоймиць з рухомими кільцями та наконечника. Із внутрішнього боку шкіра скріплена поздовжнім швом.

Судячи з матеріалу, стилю й техніки виконання гарди та обоймиць, їх виготовлено пізніше за клинок.

Символіка та епіграфіка, клейма.

Судячи формально, напис на клинку «Іоанн Мазепа 1665» виконано у традиції польських меморіальних шабель, що ушлявлюють знаменитих правителів. Утім, форма написання літер має стильову особливість — фразу виконано руським скорописом, причому імітовано гетьманський підпис. Іншою особливістю є спрощена техніка виконання напису протравленням.

Яким же чином особистий підпис гетьмана міг опинитися на шабельному клинку?

«Особисті підписи» на зброї зазвичай пов'язані з монограмами. Прийнято вважати, що початок популярності монограм у середньовічній Європі поклали німецькі художники доби пізньої готики. Згодом такими стилізованими підписами почали позначати цінні речі, у тому числі зброю.

На руських теренах монограми могли розвинутися як у результаті безпосередніх контактів із Західною Європою, так і через посередництво Візантії, де під західними впливами склалася своєрідна система символіки. Так, у порівнянні з лаконічними графічними монограмами Палеологів XIV ст., вживаними насамперед на монетах, написи й символи XV ст. мають виразний геральдичний зміст¹²⁵. Немає сумнівів, що найважливіші з них вплинули на розвиток символіки й геральдики на руських теренах, починаючи від повних фігур (двоголового орла) і до «малих форм», як-то монограми.

У той же час слід взяти до уваги, що позначення майна знаками, які передають власне або родове ім'я, має надзвичайно давнє язичницьке коріння. У середньовічних кочових спільнотах так звані тамги використовували для позначення колективної та особистої приналежності предметів побуту, зброї, худоби тощо¹²⁶. Помножившись на скандинавські та візантійські традиції, ця своєрідна «степова геральдика», уповні відбилася у системі власницьких символів руських князів ще за часів Київської Русі¹²⁶.

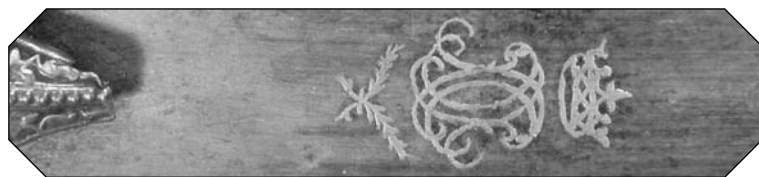
* Найповніший відомий на сьогодні спектр імперської візантійської символіки, на думку дослідників, представлено на поховальному покрові Марії Мангупської Палеолог (пом. 1477).

** В Османській імперії тамги, трансформувались у султанські тугри, застосовувались як пробірні клейма; подібні позначки зустрічаємо й на таврах, що засвідчують приналежність зброї до найбільших султанських арсеналів.

У цьому зв'язку слід згадати про один з найбільш ранніх, начебто власницьких написів на руській зброї, який дослідники майже однотайно розцінюють як кириличну або грецьку літеру «А». Йдеться про знамениту «сокирку Андрія Боголюбського», знайдену на початку XX ст. у межах колишніх володимиро-суздальських володінь. Ототожнивши зображення зі стилізованою заголовною літерою як початковим ініціалом Великого Володимирського князя Андрія Боголюбського (пом. 1174), мали б отримати одну з перших монограм, що позначає особисту князівську зброю. Зауважимо, що трактування згаданої декоративної композиції як монограми, тим більше зв'язок її із князівським іменем, на наш погляд, позбавлені поважної аргументації. Полемічним залишається і саме походження предмета, конструкції та оздобленню якого

Культова або рангова сокирка, яку традиційно пов'язують з ім'ям Великого Володимирського князя Андрія Боголюбського. Др. пол. XI– поч. XII ст. ДІМ.

Вензель на клинку польської карабелі, початку XVIII ст. Колекція ПХМ, інв. № ПХМ-1876.

притаманні риси різних регіонів — від Давньої Русі до Пруссії та Скандинавії¹²⁷.

До зображень на цьому предметі ми ще раз повернемося при розгляді зооморфної орнаментики на зброї (с. 347).

На клинках центрально- та східноєвропейської холодної зброї Нового часу монограми власників — вже не рідкість (рис. 35-В). Натомість монограми монархів на клинках радше продовжують традицію ушлявлюючих та пам'ятних написів, аніж свідчать про їхню особисту приналежність. Найбільшої популярності монарші імена у вигляді монограм або підписів набули від початку XVIII ст. Історикам зброї добре відомі протравлені або гравійовані вензелі з літер «AR» (Augustus Rex — король Август) та «SAR» (Stanislaus Augustus Rex — король Станіслав Август)¹²⁸.

У цьому зв'язку не можемо принагідно не згадати про шаблю, з колекції Переяславського історичного музею (інв. № ПХМ-1876). Морфологія та стилістика декору цього зразка типові для групи карабель, виготовлених у Польщі наприкінці XVII — першій половині XVIII ст. Особливу цікавість для дослідників становить монограма, в основу якої покладено дві опозитно розгорнуті та переплетені між собою літери «С».

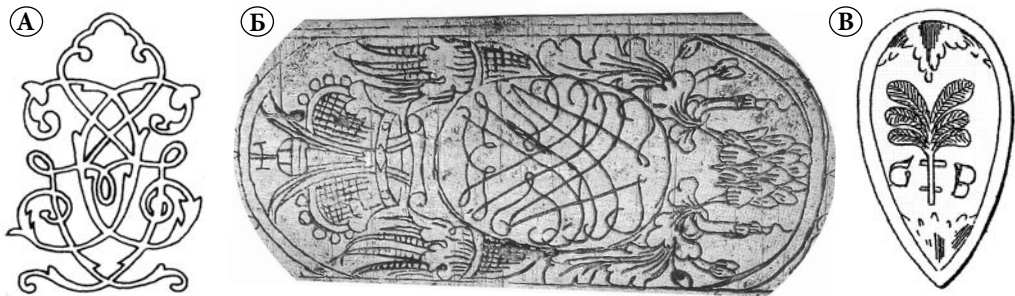
Цей мотив з двох літер неодноразово повторюється на монограмах можновладців, зокрема Швеції та Речі Посполитої: так зустрічаємо його серед особистих знаків шведського короля Карла XII.

Один з найдавніших таких вензелів на польській зброї нанесено на клинок шаблі-жигмунтівки першої половини XVII ст. (Рис. 35-А).

Найдавніші виявлені на зброї російські монограми — виконані у техніці простого гравіювання «підписи» князя О. Д. Меншикова (р. ж. 1673—1729) на клинках кортиків, що зберігаються у колекціях ВІМАІВВЗ (інв. № 127/49; 111/18, рис. 35-Б) та ОП (інв. № ОР-4387). Фахівці Оружейної палати вважають, що мисливський кортик з їхнього зібрання (монограма повторюється на гарді) міг належати як самому князю О. Д. Меншикову, так й імператорам Петру I або Петру II, одному з яких цю зброю Меншиков подарував¹²⁹. Таке припущення є цілком логічним, адже монограми продовжують вже російську традицію символів особистої приналежності зброї у вигляді написів з іменами та прізвищами.

Зауважимо, що вочевидь марно сподіватися виявити «у металі» точну передачу підпису вельможної особи: шабельна штаба — далеко не папір. Утім, дослідження джерельних масивів доводять, що у монограмах (вензелях) застосовували усталену, добре впізнавану комбінацію літер характерної форми, яку більш-менш точно відображали за допомогою різноманітних матеріалів — від металів монет та зброї до будівельної цегли. Virізнєння цих форм на предметах ремісничого виробництва досі залишається головним аргументом при ідентифікації пов'язаних з ними імен відомих історичних постатей*.

* Згадаємо хоча б полеміку щодо походження монограми О. Меншикова на пробному гривенику 1726 р. (т. зв. «меншиковому гривенику»). Див. також дослідження палаша Розумовських у нашій книзі.

Рис. 35. А) Вензель, нанесений на пам'ятній шаблі на честь короля Жигмунта III Вази (р. п. 1587–1632) із зібрання Р. З. Яньяка, інв. № ZK/92 (I/241)¹³⁰; **Б)** монограма князя О. Д. Меншикова на клинку у колекції ВІМАІВВЗ (інв. № 127/49); **В)** монограма на шаблі угорського князя Георгія Бебека (див. також Рис. 16-Є).

Причин сумніватися в автентичності «мазепинського» підпису чимало. Найбільше підважує його позиції порівняння зі справжніми підписами І. Мазепи на універсалах, які він начебто наслідує. Так, дослідивши свого часу матеріали у колекції НМІУ, старший науковий співробітник музею О. Попельницька відзначила, що манера написання літер на клинку та їхня форма кардинально відрізняються від оригінальних¹³¹.

При уважному вивченні напису все ж відзначимо спільні ключові елементи, які можуть свідчити про обізнаність творця «автографа» з автентичними гетьманськими підписами.

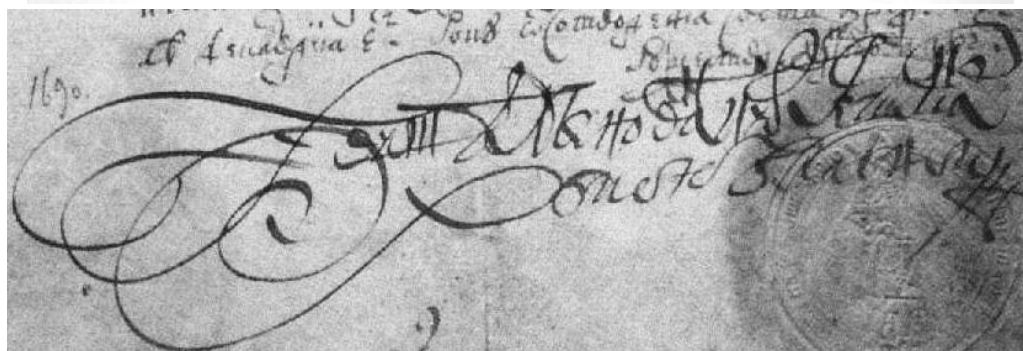
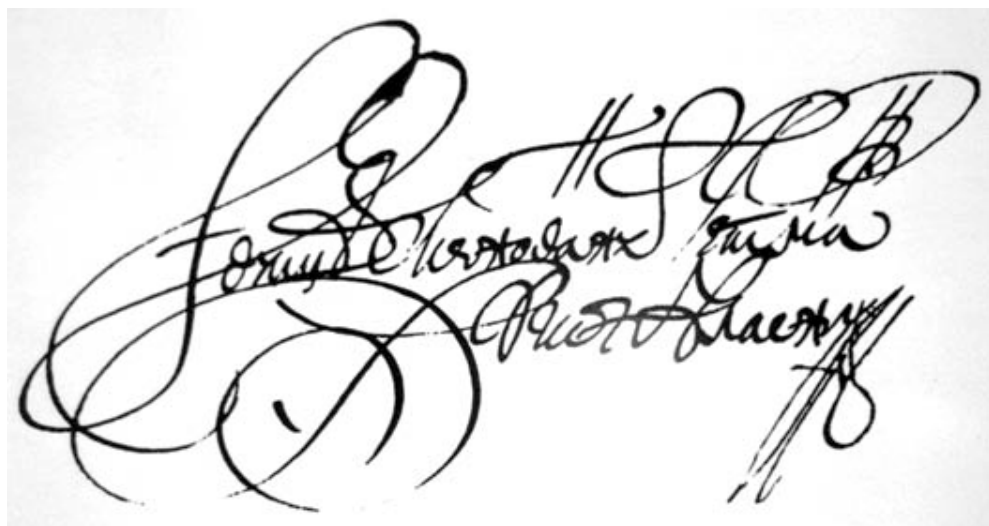
Слід також нагадати, що через хворобу суглобів гетьман нерідко доручав підписувати листи та інші важливі документи своїм помічникам й заступни-

кам. Відтак, дослідники виділяють цілу історіографічну групу писемних джерел з такими підписами. Окремі з них було розтиражовано у популярних та навіть наукових виданнях XIX–XX ст., як факсимільні зображення власноручного підпису Івана Мазепи. Судячи з усього, саме до цієї групи і слід відносити аналізований нами напис на «мазепинській» шаблі. Більше того, клинкова епіграфіка сама могла стати джерелом пізніших факсиміле, один з яких наводимо на рис. 36-Б¹³³.

Врешті приходимо до логічного висновку: досліджений «автограф» не має безпосереднього відношення до підписів І. Мазепи й ні в якому разі не може пролити світло на особу власника шаблі. Не витримує критики й теорія щодо «пам'ятної зброї». Наскільки нині відо-

Напис, розміщений на зовнішньому боці клинка «Шаблі Мазепи».

Опубліковані оригінальні підписи гетьмана Івана Мазепи з колекції НМІУ.

О. Попельницька відзначає, що існувало декілька різновидів гетьманського підпису: всі вони вирізняються енергійністю написання, великим розміром і розмахом літер¹³².

Іван Мазепа. А

Рис. 36. Підписи, що приписуються І. Мазепі:

А) досліджуваний підпис на шабельному клинку;
Б) пізнє факсиміле «гетьманського підпису», прототипом якого, можливо, стала розглядувана нами клинкова епіграфіка.

Іван Мазепа. Б

Знак, гравійований у першій третині клинка на внутрішньому боці

мо, з роком «1665», вказаним на клинку, не пов'язано жодних помітних історичних подій за участю майбутнього гетьмана, яким пізніше могли б присвятити меморіальний напис. Тож мотиви авторів «меморіальної дати», залишаються нам невідомими — можливо, йшлося про гіпотетичну «дату виготовлення зброї».

На внутрішньому боці клинка у його першій третині гравійовано знак, очевидно виробниче клеймо. На сьогоднішній день нам не вдалося виявити подібних аналогів. Більше за все цей знак нагадує тавра османських арсеналів,

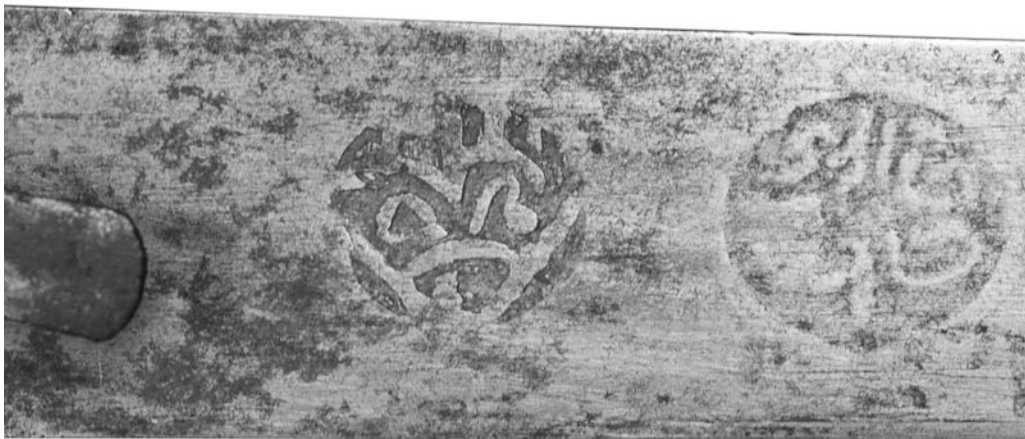
виконаних у стилі «видозміненої тамги». Не виключено, що зброя свого часу перебувала в одній з армій східних імперій.

При п'яті на зовнішньому боці клинка нанесено округлий знак, поряд — залишки ще одного. Їхні розміри та розміщення викликають у нас серйозні сумніви у тому, що ці символи є виробничими таврами. Очевидно, їх можна інтерпретувати як знаки майнової або корпоративної приналежності. І все ж, порівнюючи їх з відомими на сьогодні виробничими клеймами, відзначимо, що перший знак віддалено нагадує популярну серед британських зброярів XVII–XVIII ст. характерну корону¹³⁴, на другому представлено симетричну фігуру, реконструювати яку нам досі не вдалося.

Наразі загальний вигляд фігур схиляє нас до думки про західноєвропейське походження цієї незвичайної символіки.

* * *

На нашу думку, монтування зброї у її теперішньому вигляді припадає на першу половину XIX ст. Подібні шаблі в «мамелюцькому» стилі набули вели-

Знаки, гравійовані клинка на зовнішньому боці клинка при його основі

чезної популярності у країнах Західної Європи від часів єгипетської кампанії Наполеона Бонапарта, поширюючись протягом усього XIX ст. Спершу їх привозили зі сходу, пізніше виготовляли на місці, оправляючи клинки східного та місцевого виробництва «під мамелюка»¹³⁵.

Отже, ймовірніше за все, «в хаті» у «бахмацького козака» ця шабля опинилася у результаті буремних подій російсько-французьких або російсько-турецьких війн XIX ст.

Щодо напису, то ми не бачимо вагомих підстав сумніватись у його пізнішому походженні. Судячи з усього, «автограф Мазепи» був протравлений в Україні вже у другій половині XIX ст. з метою підвищити вартість шаблі як предмета колекціонування, причому творець підробки, ймовірно, був знайомий з факсимільними копіями гетьманських підписів. Можливо у виборі типу зброї для підробки не останню роль відіграла відома картина Г. Седерсрйома «Мазепа і Карл XII на Дніпрі»

(1879), де гетьмана зображено з шаблею турецького типу.

Відтак, для створення розглянутого нами «історичного зразка», потрібно було не просто бути активним гравцем на ринку антикварної зброї, але мати неабияку освіту, певні фінансові й технічні можливості, врешті креативне мислення. Скидається на те, що у процесі купівлі В. Тарновським «мазепинської» шаблі брали участь хаккі й високопрофесійні ділки, які, за спостереженнями сучасників, нерідко обводили колекціонера навколо пальця¹³⁶.

Що стосується таких привабливих для відвідувачів музею оповідок про шаблю, що її тримав у руці сам Мазепа, то слід зауважити наступне. Шабля вже здобула оприлюднену не один раз у літературі та переказах легендарну біографію, яка стала невід'ємною частиною історії цього експонату. Саме в якості історичної легенди вона існуватиме завжди, поряд зі зброєзнавчими дослідженнями зразка і його фаховою атрибуцією.

Фототипія шаблі № 143 у каталозі колекції В. В. Тарновського (ЧІМ, інв. № И-2926).

Аналіз ще однієї «шаблі Мазепи» за-початковує тему, присвячену вірменському зброярському виробництву, до якої ми повертатимемось у цій книзі неодноразово.

Цей відомий зразок належав представникові козацької старшини, наближеної до Івана Мазепи. За історичною, очевидно, родинною легендою, гетьман подарував якомусь осавулу на прізвище Савич комплект зброї (рушницю, пару пістолів та шаблю). Саме шаблю В. Тарновському вдалося викупити в одного з нащадків осавула.

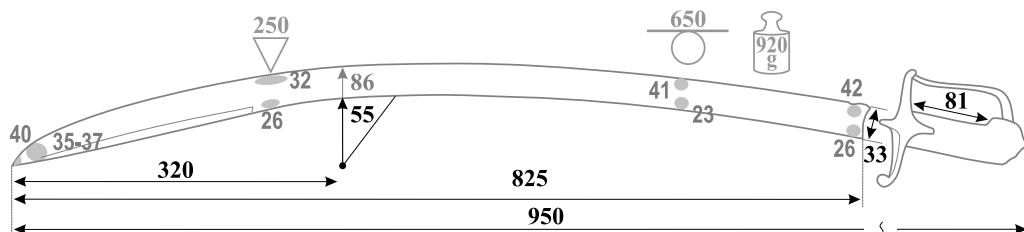
На жаль, на сьогодні маємо недостатньо історичної інформації, аби точно встановити особу, відзначену почесним коштовним гетьманським дарунком.

Встановлено, що за гетьманування Мазепи представники родин Савичів не посідали урядів генеральних осавулів, тож ітися може про осавулів полкових, артилерійських або сотенних. Зауважимо, що у процесі кар'єрного зростання звання осавула раніше чи пізніше отримувала більшість знатних військових товаришів. Утім, перейшовши на вищу посаду, вони залишалися у пам'яті на-

щадків більш поважними урядовцями. Відтак мова може йти про людину, найбільшим досягненням якої стала посада осавула, можливо, полковника (саме посаду полковника врешті посідали полкові осавули).

З представників чотирьох найстаріших родів Савичів наближеними до Мазепи були діти Сави Прокоповича (до 1672 р. писаря ГВС, у 1672–1687 рр. генерального писаря, у 1687–1701 рр. генерального судді). Серед них найвідомішим був Семен Савич (пом. 1725), який досяг чину генерального писаря та генерального судді¹³⁷. Окрім Семена, Сави Прокопович мав ще чотирьох синів, про яких мало що відомо¹³⁸. Дослідник козацької еліти Гетьманщини В. Кривошея згадує одного з них як «осавула полкового комонного» у зв'язку з коломачькими подіями, проте про кого саме йдеться, не уточнює¹³⁹.

Більш повну інформацію маємо про лубенського полкового осавула та полковника Василя Савича (пом. 1714), з роду, започаткованого Савою Кириловичем (у 1671–1672, 1695 рр. лубенський полковий сотник, від 1675 р. полковий

суддя й обозний). Утім, зазначений рід згас ще до кінця XVIII ст.¹⁴⁰ між іншим, у каталозі В. Тарновського згадано принаймні про двох нащадків — братів.

Отже, мова, очевидно, все ж має йти про когось з більш віддалених нащадків Сави Прокіповича.

Про «шаблю Савича» періодично згадували у науковій літературі, проте належного дослідження як її самої, так і її історії не здійснили.

Морфологічну характеристику зброї уперше наведено у каталозі Тарновського. Дослідник зазначив розміри окремих частин, ретельно описав форму клинка та орнаментику, які він вважав «грецькими»¹⁴¹ (Дод. 15).

Пізніше Б. Мельник та О. Кулинський уклали новий опис для каталога зброї Чернігівського історичного музею. І хоча, через складність орнаментальної композиції та специфічну морфологію, більшість проблемних питань тоді не були навіть поставлені, дослідники уперше висловили припущення щодо пізнішої заміни шабельної гарди, яку вони відносять до XVIII ст.¹⁴² (Дод. 16).

Востаннє про шаблю згадували при вивченні мазепинських реліквій у 2010 р.¹⁴³

У 2007 р. ми розпочали вивчення цього зразка¹⁴⁴. Нині маємо змогу довести до логічного завершення цю роботу.

Карабеля. Клинок — кінець XVII ст., Османська імперія. Ефес — переробка XIX–XX ст.

Місце зберігання:

ЧІМ, інв. № И-2926 (з колекції Тарновського, № 143).

Матеріали:

сталь, золото, ювелірне срібло, шпінелі або топази, яшма.

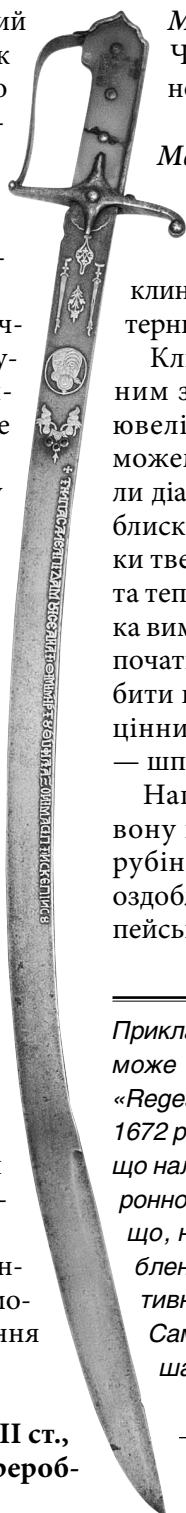
При вивченні макроструктури клинка нами виявлено малюнок, характерний для пакетної (дамаської) сталі.

Клинок інкрустовано високопробним золотом, ювелірним сріблом та ювелірним каменем. Щодо останніх можемо занотувати: прозорі мінерали діаметром 3 мм червоного кольору, блиск скляний. Враховуючи показники твердості (близько 8 од. за Моосом) та теплопровідності (позиція показника вимірювального приладу відповідає початку сектора «Тораз»), можемо зробити висновок, що мінерали є дорогі цінними каменями третього порядку — шпінелями або топазами*.

Нагадаємо, що іще у XVIII ст. червону шпінель приймали за різновид рубінів¹⁴⁵, часто використовуваних в оздобленні центрально- та східноєвропейської клинкової зброї.

Прикладом такої багато декорованої зброї може служити хоча б шабля, описана в «Regestre Rzeczy w Skarbu Jaworskim» від 1672 р., як «Szabla zlota rubinami sadzona», що належала Яну Собеському (тоді ще коронному гетьманові)¹⁴⁶. Зауважимо також, що, на думку польських фахівців, оздоблення зброї дорогі цінним камінням активно застосовували львівські вірмени. Саме до їхньої роботи відносять чимало шабель, оздоблених у такий спосіб¹⁴⁷.

* У писемних джерелах XVII–XVIII ст. — «лал».

Техніки:

Кування, лиття, інкрустація сталі ювелірними каменями та стопами (у тому числі рельєфне таушування й насічка), гравіювання.

Ювелірні камені ограновані кабошоном, закріплені у глухому золотому касті, інкрустованому у сталеву штабу.

Технічні параметри зброї:

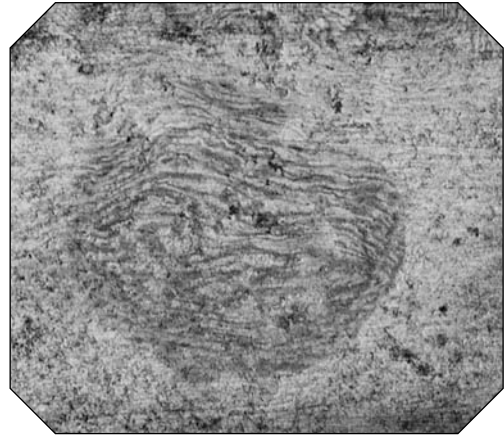
A=950; B=825; C=33; D=34; E=236; F=55 (86)/73; G=320–370/300–365; T=5; L=117; R=54; N=81; $n_1=34$; $n_2=36$.

Механіко-кінематичні характеристики:

W=920; V=650; X=250.

Шабля досить важка, що обумовлено не тільки її технічними характеристиками (висока товщина штаби при основі, велика елмань, щічки руків'я з каменю), але й пізнішою конструкцією із заміною гарди на сталеву, більш масивну. Центр ваги та удару зміщено до елмані (до реставраційних робіт центр ваги мав знаходитись ще далі від руків'я). Відтак шабля призначена насамперед для рубальних, практично проломлюючих кавалерійських ударів.

Різкі відміни мікротвердості на окремих ділянках штаби загалом характерні для пакетної сталі, утім, зауважимо низькі у середньому показники на основній робочій ділянці. Сталь надзвичайно м'яка у центрі удару та на елмані, ймовірно, з метою запобігти невідновній руйнації клинка при надзвичайно сильних рубальних ударах, подібних до уда-

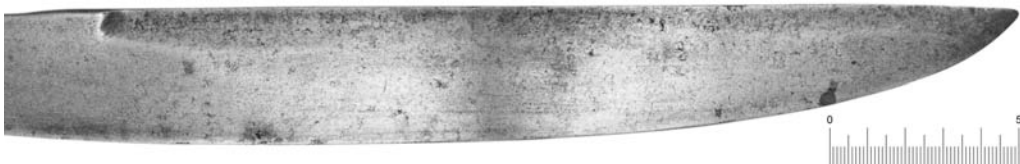
рів мечем — тут ефект нерідко швидше досягався за рахунок сили удару, аніж гостроти леза. На вістрі та інших ділянках леза твердість значно вища. На обуху мікротвердість знижено з метою підвищення пластичності й пружності штаби.

Загалом показники мікротвердості характерні для давніх клинків, виготовлення яких передувало епосі масового промислового виробництва сталі, та водночас свідчать про практичну придатність зброї.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Клинок у доброму стані. Біля п'яти лезо вищерблене, втрачений один із трьох ювелірних каменів. Консервація відсутня.

Ефес у незадовільному стані. Щічки руків'я тріснуті, гарда й каптурець пізнішого походження — виконують функцію своєрідного футляра, що утри-

мує руків'я від подальшої руйнації. Піхви втрачені.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, сильно викривлений, без рікасо та дол, клинуватий у перерізі. Велика елмань має зустрічну заточку. Бойовий кінець дволезовий, вістря на лінії обуха. Зовнішній бік штаби прикрашений складною художньою композицією. Уздовж обуха таушовано напис.

ЕФЕС закритого типу. Гарда складається із захисної дужки, що переходить у хрестовину. Перехрестя з двома парами

шипів становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Загнутий донизу правий кільйон закінчується кулькою. Дужка кріпиться до перехрестя заклепою. Сталевий каптурець кріпиться до хрестовини та захисної дужки двома гвинтами. Щічки руків'я із сірої яшми, закріплені на хвостовику трьома сталевими нютами. Верхів'я — класичної для карабелі форми.

Судячи з морфології, матеріалів та технік виконання гарди й каптурця, їх виготовили значно пізніше за клинок та руків'я, з метою ремонту та подальшого збереження ушкоджених яшмових щічок.

Шабля XVII ст. Клинок — Османська імперія (Стамбул), оправа — Молдова (?). ЛІМ, інв. № 3-3916. Параметри зброї: A=957; B=836; C=37; D=32.

Орнаментика.

Декор складається з рослинно-геометричної орнаментики та сюжетів християнської іконографії. При п'яті таушовано картуш у вигляді сегментованої арки, який закінчується пальметою з медальйоном. Далі — дві запалені срібні свічки у золотих підсвічниках — з кущем шипшини між ними, Богородиця з дитям в округлому картуші, два янголи, які увінчують Богородицю короною. Зображення фігур виконано золотом, дрібні деталі — обличчя, одяг тощо — тонким гравіюванням, що прорізує шар позолоти до сталі (до речі, ця технічна деталь відрізняє орнаменту дослідженого клинка від подібних з колекції ДІМ).

Складна орнаментальна та іконографічна композиція, представлена на клинку, непогано досліджена в історіографії, адже розглянутий сюжет відтворений на чималій кількості шабел, які нині зберігаються у провідних музеях Центрально-Східної Європи та Російської Федерації.

Найбільш очевидне пояснення походження досліджуваної композиції, яке досі фігурує в атрибуціях вітчизняних та європейських фахівців, випливає з православного характеру сюжету

та грецької мови написів — від XIX ст. декор, а слідом за ним і саму зброю нерідко розглядали як «грецькі». Таким второваним шляхом пішов В. Тарновський і врешті опинився зовсім недалеко й від нинішнього стану опрацювання цієї проблематики.

Грецьке походження досі приписують клинку шаблі у колекції Львівського історичного музею. Знаменно, що саму шаблю при цьому вважають молдавською¹⁴⁸. Можливо, вирішальне значення у такому експертному висновку відіграла не стільки морфологія та орнаментика ефеса*, скільки давня наукова версія щодо молдавського походження православної художньої композиції на клинку (про це мова далі).

З позицій мистецтвознавства розглянутий сюжет одним із перших ґрунтовно вивчав російський дослідник В. Прохоров. Саме він обґрунтував думку про те, що ці християнські композиції переважно виконані «під сильним західним

* Польські фахівці вважають таку форму ефеса продуктом діяльності львівських вірменських ремісників, визначаючи такі вироби як «шаблі споріднені з карабелями» [Квасневич, 2006. — С.35.].

впливом» і у більшості не мають, «окрім напису, нічого грецького»^{*}. Серед наведених ним аргументів: сам сюжет «Нев'янучого цвіту», який з'явився у греків тільки наприкінці XVII ст., виконання Богородиці з непокритою головою, вінці над головою її та Спасителя, що відрізняються від прийнятих у східнохристиянській іконографії; манера зображення херувимів, Святого Духа, а також корони (до того ж «західного типу»), характерна насамперед для західноєвропейської іконографії¹⁴⁹. У той же час дослідник відзначив неоднорідність іконографічного матеріалу на окремих клинках, де, на його думку, можна зустріти композиції, виконані як у цілком західноєвропейській (серед розглянутих автором їх начебто більшість), так і більш східній, навіть «руській» манері¹⁵⁰.

Аргументацію В. Прохорова переосмислив Е. Ленц. Він перший здійснив і зброезнавчий аналіз, зауваживши деталі, які красномовно засвідчують участь османських ремісників у процесі виготовлення зброї. Йдеться про тавра на хвостовиках та оправі шабел у вигляді султанських тугр, а також частину клинкової епіграфіки, а саме — дати, що відповідають літочисленню турецького календаря. На підставі своїх спостережень фахівець дійшов висновку про єдиний центр виробництва цих клинків, причому у «країні з християнським населенням, що живе серед мусульманських обставин життя». На думку Е. Ленца, найкраще висунутим умовам відповідає Молдавія: місцеві майстри зводили зі східних клинків мусульманську символіку, замінюючи її на християнську¹⁵¹. Розглянутий далі матеріал підтверджує, що висловлені вперше здогади вченого були небезпідставними (див. с. 290).

У зв'язку з дослідженням мистецтва Греції значений сюжет аналізували мистецтвознавці

^{*} До В. Прохорова елементи західноєвропейського мистецтва у «православних» композиціях на клинках відзначили укладачі описів ОП, пов'язавши їхню появу із завоюванням венеціанцями Мореї та поширенням впливу країн так званого Священного Союзу проти турків (1684 р.) [Прохоров В., 1877. — С. 5].

другої половини ХХ ст. Так, В. Полевой вбачає тут поєднання західноєвропейських (італійських) та східних впливів¹⁵².

Пізніше клинки з аналогічною орнаментикою у колекції ДІМ досліджували відомі російські історики зброї — О. Тихомирова та Е. Аствацатурян. Зауваживши єдину орнаментальну та ремісничу стилістику групи пам'яток, що складаються зі «золотої насічки з грецьким написом, квіткового орнаменту та християнської символіки», О. Тихомирова припускає існування єдиного зброярського центру у Стамбулі, який спеціалізувався на виготовленні зброї «для християнських народів, котрі входили у той час до складу турецької держави»¹⁵³.

Слідом за О. Тихомировою, Е. Аствацатурян також приходить до висновку про стамбульське походження цих клинків. Детально розглянувши кілька зразків з цієї групи, дослідниця відзначила факт таврування їх султанськими туграми, іноді датами (зокрема, 1685 та 1692 рр.), що беззаперечно свідчить про османське походження позначених виробів¹⁵⁴. Е. Аствацатурян вважає, що рослинні та геометричні мотиви, які оточують біблійних персонажів на клинку, виконані у типово османському стилі. Окрім посилання на вивчен-

ня аналогічних християнських сюжетів, популярних від кінця ХVІ ст., в інших видах мистецтва Османської імперії¹⁵⁵, дослідниця наводить низку додаткових аргументів на користь стамбульського виробництва проаналізованих клинків, серед яких є характерною техніка виконання інкрустацій, зокрема таушування.

Своє слово у дослідженні розгляданого тут мотиву на клинках сказали й польські фахівці. Адже шабля з аналогічним оформленням зберігається також у Музеї Війська Польського у Варшаві (Рис. 39).

Слідом за С. Ледуховським, укладачі музейного каталога 1994 р., вважають, що ця зброя має львівське походження, принаймні її клинок або оправа¹⁵⁶. Не обійшлося також без вже узвичаєної «грецької» (у трактуванні А. Надольського — «балканської») версії походження зразка¹⁵⁷.

Маючи у розпорядженні кілька переконливих думок та висновків знаних фахівців, ми не могли оминати власних мистецтвознавчих консультацій. На думку професора Д. Горбачова, у даній композиції не менш яскраво за західну представлені коптська (власне монофізитська) та візантійська традиції.

Зображення святих на хачкарі зі середньовічного вірменського меморіального цвинтаря Джульфа (Djulf, Old Jugha, Culfa), м. Нахічевань, Азербайджан.

Так, образам Богородиці та янголів притаманна площинність, характерна стилізація зборок одягу та самих облич.

На користь східного походження шаблі свідчить також зображення візантійського крину (схематизованої лілеї, символу непорочності та чистоти), мотив якої повторюється декілька разів — від полум'я свічок до графічного елементу над короною. Богородиця у руці тримає пальметку — символ безсмертя.

Щодо зауваження В. Прохорова про корону західного типу, то тут не бачимо особливого протиріччя. Хоча зображення подібного типу корони, форма якої віддалено схожа на папську тіару, не було поширеним у традиційній візантійській іконографії, воно є давнім атрибутом вірменської іконографічної традиції¹⁵⁸.

В цілому ж, у присутності елементів західної зображальної традиції немає нічого дивного, зважаючи на латинські церковні впливи на образи у тій-таки вірменській апостольській церкві. Не останню роль мало відіграти тут і світове геополітичне значення Стамбула, де, ймовірно, розміщувався ремісничий центр виготовлення цих клинків та декору: католицькі місіонери здавна розгорнули активну прозелітичну діяльність усередині місцевої вірменської громади.

Додамо, що у загальному стилі орнаментики виразно присутні турецькі мотиви, які є класикою оздоблення османських клинків — тут і сегментована порожня арка при п'яті, що закінчується «списоподібним» медальйоном, зображення квітучого куща поміж свічками та пальметка, яка увінчує корону. Зауважимо, що від середини XVII ст. у провідних галузях декоративно-ужиткового мистецтва стрімко зростає кількість християнських сюжетів, часто виконуваних майстрами відповідного віросповідання на християнські ж замовлення. Біблійні й церковні мотиви, нерідко у супроводі молитовних текстів, зустрічаються на кахлях, посуді тощо¹⁵⁹. Знайшлося їм місце і на предметах озброєння. Зокрема зображення Богоматері з немовлям та Св. Георгія з'являються на зброї османського походження вже у XVII ст.

Клейма, символіка та епіграфіка.

Уздовж обуха із зовнішнього боку клинка таушовано напис старогрецькою мовою:

**ΤΗΝ ΠΑΣΑΝ ΕΛΠΙΔΑ ΜΟΥ
ΙΣ(Σ)Ε ΑΝΑΤΙΘΙΜΙ ΜΗ(ΤΕ)Ρ ΤΟΥ
Θ(ΕΟ)Υ ΦΙΛΑΞΟΝ ΙΜΑΣ Π(Ο)
ΤΙΝ ΣΚΕΠΙΝ ΣΟΥ**
(УСЮ НАДІЮ СВОЮ НА ТЕБЕ
ПОКЛАДАЮ, МАТИ БОЖА, ЗАХИСТИ
НАС ПІД ПОКРОВОЮ СВОЄЮ!)

Виконаний в Інституті історії України НАН України переклад засвідчує, що текст напису є покаянною молитвою до Пресвятої Богородиці^{*}.

Фахівець з палеографії Є. Чернухін, який проаналізував текст, зазначає, що попри велику кількість скорочень та граматичних неточностей, звичайних для середньовічних грецьких написів на предметах побутового вжитку, немає підстав вважати цей напис виконаним поза межами грецького культурного середовища¹⁶⁰.

Ця сама молитва неодноразово повторюється на клинках з ДІМ, про які йшлося вище. На відміну від більшості російських експонатів, де вона залишається незавершеною, на аналізованому клинку представлено повний текст.

На нашу думку, грецька мова релігійного напису не виключає його виконання вірменськими ремісниками. Вірменська мова нерідко фігурувала у написах на продукції вірменських ремісників в Османській імперії, насамперед на ках-

лях¹⁶¹. Проте навряд чи можна вважати її обов'язковою, коли йшлося про задоволення вимог багатонаціонального контингенту місцевих замовників-християн, у тому числі самих вірменів, асимільованих ще за візантійських часів. Адже саме з візантійськими традиціями церковного богослужіння пов'язано грецьку мову християнської молитви^{**}.

* * *

Відзначимо, що за технікою виконання та стилістикою орнаменту, морфологічними характеристиками, навіть ковальською технікою виготовлення штаби, досліджений нами зразок безперечно належить до виробничої традиції, відомі зразки якої зберігаються у ЛІМ, ДІМ та багатьох європейських музеях. Як і окремі наші попередники, схилиємося до думки, що цю зброярську традицію започатковано в одному й тому самому ремісничому центрі — у Стамбулі — групою ремісників-християн у другій половині XVII ст.

Окрім того, мистецтвознавчий аналіз іконографії дає змогу внести уточнення щодо етнічної приналежності виконавців оздоблення дослідженого нами клинка: ними були, скоріш за все, вірмени-монофізити.

Звичайно, ці висновки не можуть бути остаточним вердиктом, зважаючи хоча б на надзвичайно високий ступінь розподілу ремісничої праці. Відомо, що у Стамбулі працював окремий цех навіть для такої вузькофахової справи, як гравіювання по сріблу¹⁶², не кажучи вже про ювелірів, котрим спеціально замовляли оздоблення зброї¹⁶³.

* Зазначений текст зазвичай розміщують у православних канонічних молитовниках у розділі «Молитви покаянні». Його ж можна віднайти у «Богородичній» з гласу другого «Богородичної восьми гласів...» додатку до часослова.

** Церковне богослужіння вірменського обряду здавна здійснювалось грецькою та сирійською мовами, від V ст. н.е. — на давньовірменському грабарі.

Вірменів небезпідставно вважають «меншими візантіяцями, ніж греки», адже вони залишили значний спадок у візантійській культурі. Нагадаємо, що масове заселення вірменами Константинополя починається у IV ст. а вже у VI ст. н.е. вони мали у візантійській столиці окрему церковну громаду. Від 1461 р. було засновано константинопольську вірменську патріархію. Вторгнення османів тільки посилило приплив переселенців, але вже з волі султана, як протидії непокірному грецькому населенню. Протягом XVI – поч. XVII ст. велика кількість вірменів мігрувала з Кавказу до Стамбула.

Вірменська національна громада (т. зв. «мілет») мала широку автономію. Патріарх вірменської православної церкви Стамбула об'єднував також християн-міафізитів усіх регіонів Малої Азії та Африки, підкорених османами — єгиптян, сирійців та інших. Чимало ремісників цих національних християнських меншин працювало у столиці.

І все ж, вірмени-християни в Османській імперії були позбавлені частини прав, порівняно з мусульманами, зокрема можливості здійснити військову або адміністративну кар'єру. Особливе суспільне становище посідали тільки найповажніші та найзаможніші родини, які разом з греками стамбульського кварталу Фанар здебільшого перебували на престижній державній службі. Але більшість вірменів разом з іншим немусульманським населенням Стамбула та інших великих міст Османської імперії мусила займатися ремеслом або торгівлею.

Вірмени займали друге місце після греків за чисельністю серед нетурецького населення столиці. Як і греки, вони брали активну участь у міжнародній торгівлі та банківській справі.

Помітну роль вірмени відігравали у ремісничому виробництві імперії. Чле-

ни вірменської громади нерідко займали керівні посади у традиційних мусульманських цехах — еснафах, етнічний та релігійний склад яких у XVII ст., як правило, вирізнявся надзвичайною строкатістю. Причому, відзначимо, власне турки зустрічалися серед майстрів нечасто. Найбільш вправними та відомими ремісниками були греки, вірмени, грузини, євреї, албанці й перси. Надзвичайно високий ступінь поділу праці зумовив існування величезної кількості вузько спеціалізованих цехових об'єднань: тільки зброярське виробництво у першій половині XVII ст. поділялося на 36 спеціальностей, ювелірне — на 29¹⁶⁴.

Одним з найважливіших джерел для вивчення османського ремісничого виробництва є записи знаменитого турецького вченого, дипломата та мандрівника XVII ст. Евлія Челебі. Сам син голови цеху золотарів, який став відомим у віках хроністом, у своїй знаменитій «Книзі мандрів» чимало уваги присвятив опису стамбульських цехів.

Е. Челебі виділяє більше 1000 стамбульських еснафів, що за родом діяльності об'єднувалися у 48 виробничих груп, національна структура яких суттєво варіювалася. Так, в описі ремісників, що оздоблювали дорогоцінними металами й камінням зброю та інші вироби (виробництвом та монтуванням зброї займалися інші еснафи), одразу після грека Михаїла, Челебі згадує інших уславлених майстрів цього ж цеху — вірменина Хачатура Айдина та албанця Османа Челебі.

Зауважимо, Евлія Челебі згадує також про мононаціональні еснафи, що утворювалися в межах однієї національної та конфесійної громади¹⁶⁵. Нагадаємо, що саме вони представляли значну частину ювелірної справи Османської імперії. Зокрема, вірменів вважали першими серед сріблярів¹⁶⁶.

Шабля в піхвах (фрагмент), Туреччина (Стамбул), др. пол. XVII ст. Колекція ОП, інв. № Ор-4567/1-2. Шабля належала московському царю Івану V.

Інше зауваження стосується етнічної строкатості «змішаних» цехів: поряд з мононаціональними об'єднаннями існували еснафи, де пліч-о-пліч могли працювати ремісники-вірмени, сирійці, єгиптяни та ін. Тому, говорячи про «вірменське» виробництво, ми маємо на увазі, насамперед, характерні художні особливості та ремісничі прийоми виконання християнської символіки на досліджених нами клинках, хоча й схилиємося до думки про їх виготовлення у межах особливих етноконфесійних груп.

Тут саме час згадати про багатих вірменських власників ремісничих майстерень у великих містах Анатолії. Значна частина їхніх підприємств мала так чи інакше працювати зі зброєю, повний цикл виготовлення якої вимагав залучення ремісників найрізноманітніших спеціалізацій й відповідних еснафів. Зброярські виробництва були поширені по всій Османській імперії — на північному сході Малої Азії, в Ерзурум і Трабзоні, де значну частину ремісників також становили вірмени.

У художньому стилі стамбульських вірменських майстрів, безумовно, сполучалися вірменські й турецькі сюжети та ремісничі техніки, що було результатом тривалих і глибоких взаємовпливів різних культурних традицій¹⁶⁷.

І все ж, заново відкрити для себе «християнську» зброю та зробити більш обґрунтовані припущення щодо її замовників зможемо пізніше, після дослідження зброярського шедевра, що зберігається у фондах того ж таки ЧІМ, за інвентарним номером 2916 (див. с. 281).

На сьогодні, на жаль, навряд чи можливо документально підтвердити родинну легенду щодо дослідженої шаблі як дарунка Івана Мазепи своєму прибічникові. Утім, маємо справу з рідкісним випадком, коли атрибуція та відомі сторінки історичного шляху експонату не тільки не входять у протиріччя з історичною легендою, а й навіть підштовхують нас до її прийняття. За рівнем виготовлення та оздоблення розглянута шабля відповідала чи не найвищим споживчим запитам свого часу. Єдиний відносний недолік — матеріалом клинка є не булатна, а дамаська (пакетна) сталь. Утім, як добре відомо ковалям-мечникам, високоякісний

дамаск мало чим поступався булату. Нагадаємо також, що інша шабля цієї ж «серії», досліджена О. Тихомировою, атрибутована як особиста зброя московського царя Івана V (р. п. 1682–1696). Не цуралися російські царі такої зброї й пізніше — ще один зразок XVIII ст. (нині у колекції ОП, інв. № Ор-4455/1-2) з православним сюжетом на клинку та агатовим руків'ям належав імператору Павлу I.

Відтак, навіть зауваживши різницю у вартості оздоблення оправ, дарунк Мазепи своєму соратникові (який був у кращому разі полковим осавулом) можна розцінювати майже як царський.

Маємо також принагідно рекомендувати працівникам Чернігівського історичного музею усе ж відшукати можливість для відновлення первісного вигляду зброї. Ми усвідомлюємо всю гостроту щойно поставленого питання, що стосується не стільки суто технічних нюансів, пов'язаних зі складнощами реставраційних робіт, скільки підвалин самої «ідеології» зберігання та реставрації речових джерел. Цілком поділяємо надзвичайно обережне ставлення наукового колективу ЧІМ до зберігання музейних експонатів. Фахівці музею докладають усіх можливих зусиль, аби зберегти історичні зразки у тому вигляді, як їх було придбано музеєм, й у цьому їх можна лише підтримати.

Та не слід ігнорувати той факт, що план реставрації кожного, насамперед рідкісного, експоната має розроблятися з урахуванням багатьох факторів, зокрема можливих численних видозмін конструкції зразка, що відбувалися з ним протягом як джерельного, так і доджерельного функціонування.

Зразок зброї як музейний експонат — власне сукупність конструктивних частин різного віку та походження може набувати музейно-джерелознавчої цінності передусім у зв'язку з концептуаль-

ним баченням його як частини певної тематичної експозиції. Відтак, у процесі ретельної науково-дослідної роботи необхідно створити найбільш доцільну та змістовну історико-джерельну концепцію зразка, відділити першочергове від другорядного. Набагато важче побудувати та втілити в життя план реставрації раритету, який, насамперед, врахував би визначені науковим колективом історико-джерелознавчі пріоритети. Зайве говорити, яку величезну обережність слід виявляти у цьому питанні — мова в жодному разі не може йти про остаточну й незворотну зміну вигляду, в якому зразок надійшов до музею. Проте повністю відмовлятися від втручання в конструкцію експоната, на нашу думку, також не слід.

Повертаючись до нашої шаблі, коротко зупинимось на заходах, які, на наш погляд, слід було б здійснити, аби повернути первісний вигляд зброї, що експонується як подарунок Івана Мазепи осавулові Савичу.

Необхідно, насамперед, перемонтувати руків'я, заново виготовити гарду, каптурець та нюти, прийнявши за взірць османську «християнську» карабелю XVII ст., ретельно підібрану в одній з музейних колекцій. Тільки так до зразка повернеться первинна, втрачена нині гармонія форм, яку належить мати справді «царському» дарункові Великого Гетьмана. При цьому стару гарду можна експонувати поряд з оновленою зброєю та відповідними поясненнями.

У більш ощадливому варіанті можна зробити «реставрацію на папері» — малюнок або фотомонтаж, розмістивши їх в одній вітрині з експонатом.

Останнє слово, звичайно, залишається за музейним колективом ЧІМ. Не полишаємо надії побачити оновлену музейну вітрину з цим непересічним зразком.

2.4. Палаш Кирила Розумовського

Шмідт Г. Ф. Портрет гетьмана К. Г. Розумовського. За копією невідомого автора з картини Л Токе. 1762 р., НХМУ.

Брати **Олексій** (р. ж. 1709–1771) та **Кирило** (р. ж. 1728–1803) **Розумовські** народилися у козацькій родині на Київщині. Старший Олексій завдяки чудовому голосу потрапив до придворної капели у Петербурзі, а невдовзі став фаворитом майбутньої російської цариці Єлизавети Петрівни. Після приходу Єлизавети до влади, у чому Олексій брав активну участь (1741), почався стрімкий злет кар'єри братів Розумовських. Обидва отримали графський титул (1744), Олексій став кавалером усіх орденів та пройшов блискавичний шлях від поручика лейб-кампанії (1741) до генерал-фельдмаршала (1756). І хоча у державних спра-

*Герб графів Розумовських.
[Джерело: Обищий Гербовник дворянских родов Всероссийской Империи. Ч. 1 — 1797. — С. 21.]*

вах О. Розумовський помітної участі не брав, утім, домігся багатьох пільг для української старшини, сприявши відновленню інституту гетьманства на Лівобережній Україні, скасованого ще 1734 р. На Глухівській раді 1750 р. за розпорядженням цариці гетьманом Лівобережної України обрали Кирила Розумовського.

На межі 1750-х та 1760-х рр. К. Розумовський у повній мірі проявляє себе, як зрілий державний діяч: клопочеться про підвищення статків запорозьких козаків, відстоює права Малоросії в Сенаті. Зі своєї резиденції у Глухові К. Розумовський розгортає програму масштабних перетворень у дусі Просвітництва, зокрема судову та військову реформи: у гетьмана були далекосяжні наміри щодо майбутнього Гетьманщини та її збройних сил. Протягом короткого періоду змінюються вимоги до матеріальної і бойової готовності українсько-

Герб графа Олексія Розумовського.

[Джерело: Тройницький С., 1914. — С. 3.].

го війська. Нові кондиції відображено, зокрема, вже у перших ордерах К. Розумовського до полковників. Усі виборні козаки (20 тис.), а також полкова старшина, сотники із сотенною старшиною та значкові товариші мали відтоді бути завжди «во всякой подлежащей им воинской доброте и исправности»¹⁶⁸. Знаменним виявився 1757 р., з якого почалась нова сторінка в історії «малоросійського» козацького війська. З приводу підготовки до Пруського походу 5000-ої команди козаків ГВК на чолі з гетьманом впровадила реформу «військової екзерциції» (вишколу) козацьких команд*. Кінець 50-х років XVIII ст. відкриває також нову сторінку історії козацького обмундирування, що розпоча-

* До того часу сотники проводили вишкіл козаків на власний розсуд, не маючи настановлення зверху, через що навіть в одному полку козаки не були узгоджені в екзерциції.

Портрет Олексія Григоровича Розумовського.

[Джерело: «Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии». — М., 1844].

лась з ініціатив лубенського полковника Івана Кулябки. Невдовзі останній етап історії українського козацького війська ознаменувала широкомасштабна уніфікація і видозмінення службового костюму. Вже протягом 1763 р. спільним рішенням генерального і полкових урядів реформа обмундирування охопила усе «малоросійське» козацьке військо¹⁶⁹.

У 1763 р. було складено новий «Табель класів малоросійським чинам» і водночас, з дозволу імператриці Катерини II, зрівняно місцеву старшину з російським дворянством через офіцерські звання. А вже восени 1763 р. на з'їзді козацької старшини у Глухові було вироблено пункти «Прошення малоросійського шляхетства и старшин вместе с гетьманом о восстановлении разных

старинних прав Малороссии», адресовані імператриці Катерині II. Сміливі, рішучі і масштабні перетворення у козацькій державі, що вели до зміцнення позицій гетьмана, старшини, і, врешті, політичної незалежності Гетьманщини стали фатальними для української автономії, прискоривши її ліквідацію. 1764 р. було видано імператорський наказ про скасування гетьманства в Україні. Самому ж К. Розумовському було залишено все його майно і титули, навіть присвоєно звання генерал-фельдмаршала.

Останній гетьман України закінчив свої дні у власному палаці у Батурині. Протягом усього свого гетьманства (1750–1764) К. Розумовський мав за офіційну резиденцію Глухів, перетворений ним на місто європейського рівня. Утім, його давньою мрією було відродження Батурина як стародавньої гетьманської столиці. Від 1760 р., коли імператриця Єлизавета Петрівна подарувала йому це місто, у Батурині розпочалося інтенсивне будівництво. За іронією долі повернути місту колишній блиск К. Розумовському довелося вже у часи остаточного знищення автономії України та фактичної ліквідації полкового козацького устрою.

У Батурині, у нині відреставрованому і перетвореному на музей родовому палаці Кирила Розумовського зберігається палаш, що експонується як сімейна реліквія родини Розумов-

ських. Звичайно, ми не могли залишити без уваги такий раритет.

Тривалий процес створення Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурин, Україна) був дуже непростим: довелося практично заново звести весь комплекс історичних будівель та по крихах зібрати необхідний експозиційний матеріал. Гострий брак коштів та експонатів у значній мірі компенсували вітчизняні та зарубіжні меценати, які взяли активну участь в облаштуванні заповідника. Не оминув увагою музей і прями́й нащадок Кирила Розумовського — його правнук у шостому поколінні граф Григорій Розумовський, який нині мешкає в Австрії. Саме він урочисто передав музею родинний раритет — «шаблю», вік якої, на його думку, не менший за 200 років¹⁷⁰.

На новий експонат у фондах музею було заведено інвентарну картку (форма № 1 Міністерства культури і туризму України) та складено опис (Дод. 17)¹⁷¹.

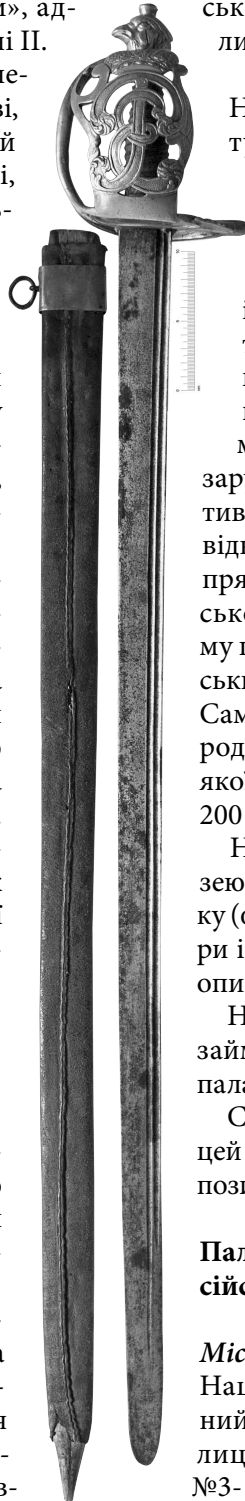
Нині цей зразок клинкової зброї займає почесне місце в експозиції палацу Кирила Розумовського.

Спробуємо дізнатися більше про цей раритет, поглянувши на нього з позицій історичного зброєзнавства.

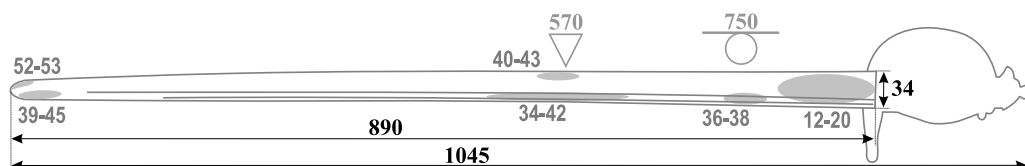
Палаш лейб-кампанійський, Російська імперія, 1740–1760-ті рр.

Місце зберігання:

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (м. Батурин, Україна), інв. №3-1968.

Матеріали:

Сталь, латунь, дерево, шкіра (хоз, сап'ян).

Клинкова сталь — фасонна (так звана поліпшена зварна).

Техніки:

кування, лиття, карбування, гравіювання, лютування.

Технічні параметри зброї:

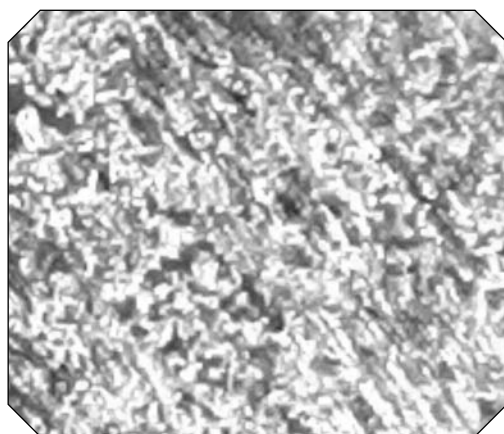
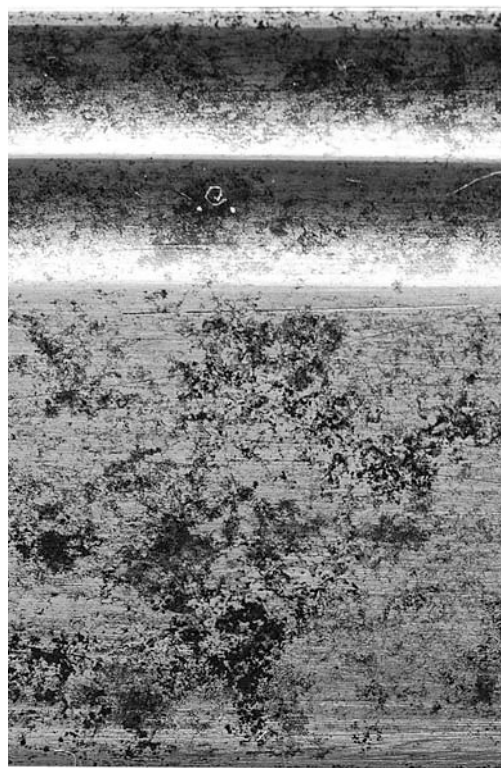
A=1045; B=890; C=38; T=10; L=117; N=100; $n_1=29$; $n_2=20$.

Зауважимо, що довжина клинка драгунських та кірасирських палахів за часів Єлизавети Петрівни складала до 870 мм (1 аршин та $3\frac{1}{2}$ вершки), ширина — майже 39 мм ($7\frac{1}{8}$ вершка)¹⁷². На прикладі вцілілих до нашого часу речових джерел можемо спостерігати деяку розбіжність у довжині, що зазвичай не перевищує 44 мм (1 вершка)¹⁷³.

Механіко-кінематичні характеристики.

W=1320; $W_{\text{півх}}=1590$; V=750; X=570.

Розглянутий зразок, як і більшість російських армійських палахів XVIII ст., є прикладом спеціалізованої армійської клинкової зброї. За конструктивним задумом значна вага мала сприяти поліпшенню рубки, хоча фактично лише погіршувала фехтувальні можливості, які остаточно зводилися нанівець незграб-

Фрагменти клинкової сталі у середній частині штаби зі збільшенням.

ною гардою. Захисний кошик обмежував рухи зап'ястка, жорстко пов'язуючи його з передпліччям. Відтак зброя добре підходила для силової кавалерійської рубки від плеча, для якої, власне, і призначена.

Утім, масивна гарда зумовлює розміщення центру ваги поблизу руків'я, а центру удару — на початку другої третини клинка, що негативно впливало також і на рубальні властивості цієї зброї.

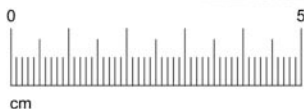
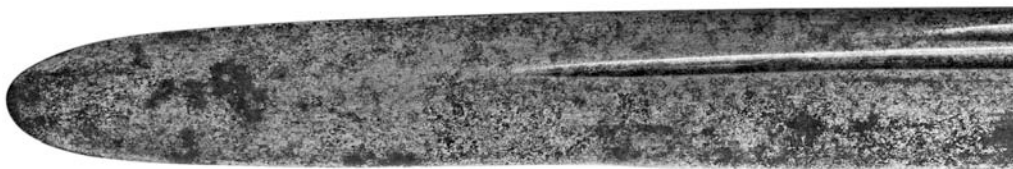
Поперечний переріз клинка лінзоподібний, доли не тільки полегшують клинок, але й знижують опір матеріалу. Проникаючі якості погіршуються ближче до основи клинка.

Розподіл мікротвердості штаби мав би демонструвати специфіку використання палаша як різновиду клинкової зброї. Так, бойовий кінець має підвищені показники, що місцями сягають 53 HRC. Якщо розмірковувати теоретично, висока твердість вістря вимагалася при застосуванні кіннотниками колольного удару. Загострений бойовий кінець зазвичай можна бачити не тільки на вузьких гранованих, а й на широких клинках армійських палахів, призначених для рубки (Рис. 8). Здебільшого це характерно для російської зброї другої половини XVIII ст.¹⁷⁴. Утім, палаші елітної кавалергардії зберігали давню форму у 60-х, навіть у 90-х рр. XVIII ст.¹⁷⁵. Можливо причиною цьо-

го було їх костюмне призначення: на практиці палашем з округлим бойовим кінцем навряд чи можна було успішно колоти.

Основна частина штаби, зокрема й центр удару, має невисоку твердість, аби запобігти викришуванню та спростити відновлення різальної кромки леза: 35–43 HRC. Очевидно, нижчий показник усе ж пов'язаний зі зневуглецюванням та низькою культурою виробництва штаби (слід зауважити досить великі розбіжності показників твердості на сусідніх ділянках).

Чимала ділянка штаби при п'яті (100 мм) відпущена майже до стану сирцевого заліза — значення твердості коливаються в межах 12–20 HRC, місцями знижуючись іще більше. Очевидно, тільки завдяки чималій товщині обуха штаба з місцевої масової низькоякісної зварної сталі витримувала високі бойові навантаження.

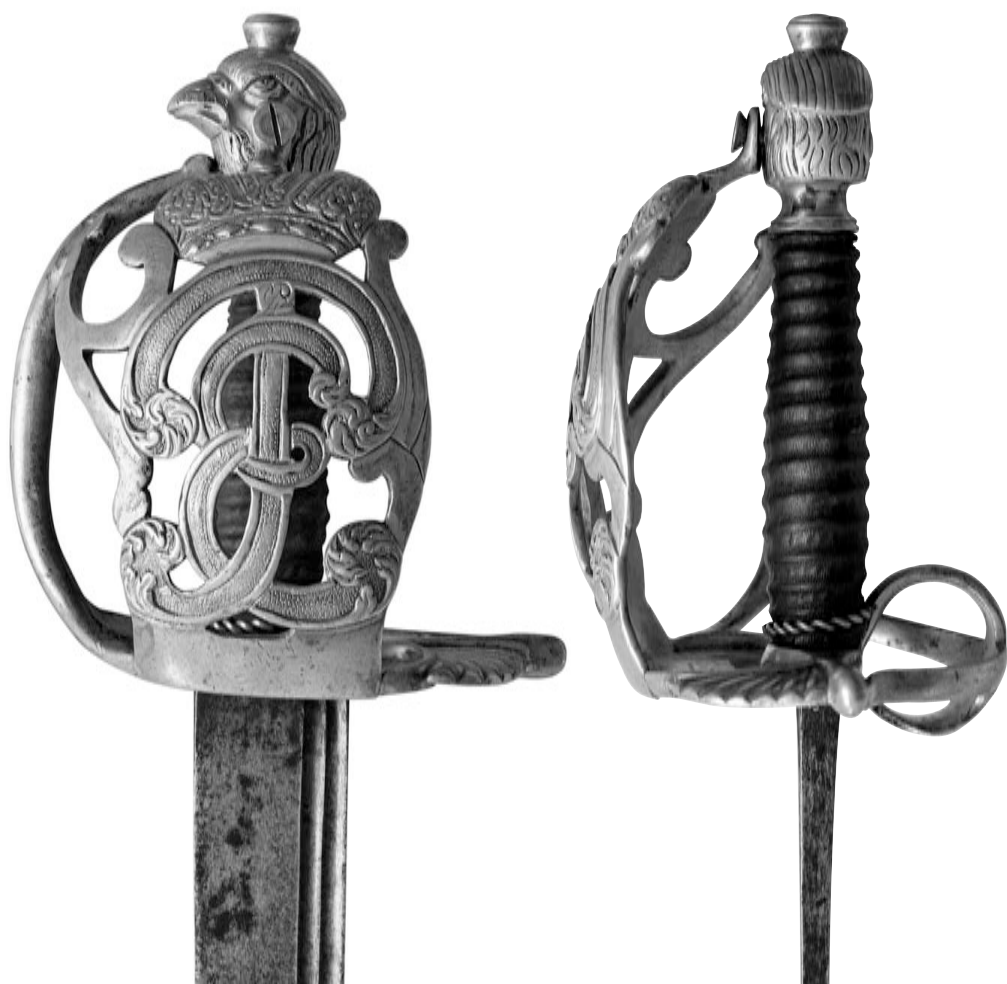
Стан збереження, консервація та реставрація.

Зброя у посередньому стані. Клинкова сталь загалом збереглася непогано, про-

те вкрита безліччю каверн та непроварів, що, насамперед, пов'язано з невисокою якістю виробу. Символіка при п'яті знищена. Клинок доглянутий, систематично оброблявся мастилом. Гарда зі слідами механічних пошкоджень та тріщиною на щитку. Фіксуючий гвинт пізнішого походження. Дріт обплетення руків'я зберігся фрагментарно.

Піхви у посередньому стані, шкіра та обоймиці мають сліди механічних ушкоджень.

Поблизу устя закріплено фрагмент паперового аркуша з рукописним текстом.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, прямий, значної довжини, з двома глибокими паралельними долами уздовж обуха. Форма дволезового, з округлим завершенням, бойового кінця характерна для першої половини XVIII ст. Спинка клинка плавно звужується від п'яти, за 200 мм до вістря переходячи у фальшлезо. Верхній та нижній доли закінчуються відповідно за 160 мм та 95 мм від вістря.

ЕФЕС закритого типу. Дугоподібна щитова гарда з кошиком виготовлена з латуні та прикрашена рельєфним орнаментом. Щиток та ажурний кошик — з вензелем імператриці — захищають кисть спереду та ззовні. Із внутрішнього боку палаша щиток переходить у дужку, від центру якої до хрестовини розміщено кільце для великого пальця руки. Кошик фіксується

на верхів'ї гвинтом. Основна (передня) захисна дужка з'єднана з верхів'ям за допомогою лютування. Лите верхів'я має вигляд орлиної голови з гудзиком у формі перевернутого зрізаного конуса. Руків'я дерев'яне, закріплене у всадний спосіб, обтягнуте чорною шкірою (хозом), було обплетене крученим мідним дротом.

ПІХВИ дерев'яні, обтягнуті коричневим сап'яном, із внутрішньої сторони скріплені поздовжнім швом. Оправа представлена латунним устям з рухомим кільцем та наконечником.

Зауважимо, що на російських клинках середини XVIII ст. доли не були одноманітними. Часом зустрічався один невеликий центральний дол або їх не було зовсім. Подвійні ж, як у дослідженому зразку, трапляються вкрай рідко. Інші морфологічні особливості — фор-

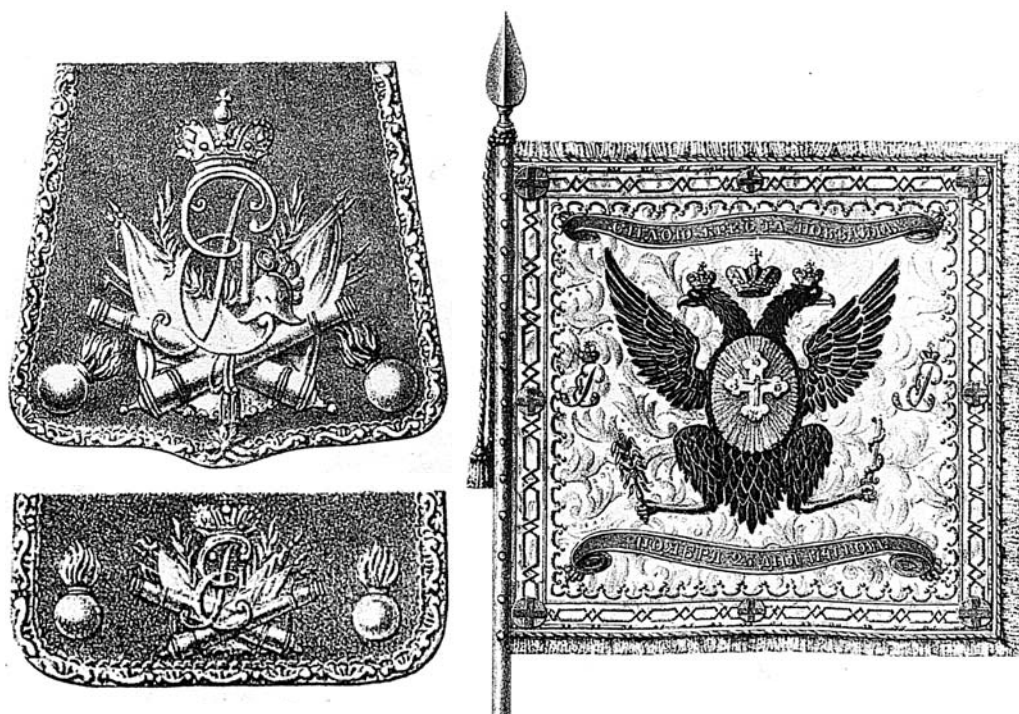

Рис. 37. Вензелі Єлизавети Петрівни: А) на сумі та підсумку гренадерів лейб-гвардійської кампанії (1742–62 рр.); Б) на штандарті лейб-гвардійської кампанії 1741 р.

ма клинка, ефеса та піхов — цілком відповідають прийнятим на російських палашах того періоду.

Орнаментика.

Хоча орнаментальне оздоблення ефеса досить скромне, у ньому добре відчутні елементи панівного у середині XVIII ст. стилю рококо, насамперед у формі вензельних завитків та асиметричної мушлі.

Символіка та епіграфіка.

Однією з важливих ознак, які дають змогу встановити походження зброї, є форма вензеля правлячої імператриці, що зображувався на військовій атрибутиці (кокардах, бляхах, ефесах), навіть зброї у різних родів військ та окремих частин (Дод. 18).

Власне самі вензелі на різних військових предметах не завжди були одноманітними, іноді відрізняючись навіть від зображень на полкових прапорах¹⁷⁶. Утім, у нашому випадку вензель неодноразово повторюється, зокрема на штандарті лейб-кампанії від 1741 р. (Рис. 37-Б). Зауважимо, що навіть у «материнського» для кампанійців лейб-гвардійського Преображенського полку прапора вензель дещо інший¹⁷⁷.

Традиція зображати вензелі правлячої імператриці на гардах стосувалася як офіцерської, так і солдатської зброї. Щодо палахів, дослідники відзначали її, зокрема, у драгунських полках, де решітка гарди могла набувати «різноманітного вигляду»¹⁷⁸ (Дод 18-і).

Як бачимо, форма вензеля на гарді досліджуваного палаша відповідає прийнятому у лейб-гвардійській кампанії 1742–1762 рр.

Залишки ще двох вензелів (обабіч клинка) можемо бачити при основі штаби. На жаль, їх майже цілком знищено, реконструювати первісний вигляд нам не вдалося. Можна тільки припустити, що тут також мали бути вензелі Єлизавети Петрівни, які традиційно розміщувались у зазначених ділянках клинка на зброї нижніх чинів.

Цікавість для дослідників може становити також уривок паперу з фрагментом рукопису, прикріплений до піхов. На ньому можемо розібрати тільки окремі слова: «...Kirill Grigor...» та «...Hetman...». Нині ми не маємо можливості визначити вік та походження напису, хоча мимоволі складається враження, що йому не один десяток років. Цілком можливо, що перед нами історичне свідчення формування живої родинної легенди.

* * *

Отже, перед нами рідкісна історична пам'ятка — урочистий палаш нижніх чинів лейб-компанії Єлизавети Петрівни, виконаний до того ж у неуставній манері: на латунній гарді замість двоголового орла розміщується вензель імператриці, прийнятий у лейб-компанійській емблематиці. Ефес не золочений.

Уніфікації військового убору за часів Єлизавети Петрівни приділялася чимала увага, однак повної одноманітності, зокрема у справі оснащення військовиків клинковою зброєю, досягнуто не було. І якщо, скажімо, драгунський капрал замовляв собі решітку на гарді палаша у формі полкового вензеля, то елітні лейб-компанійці могли дозволити собі набагато більше.

І все ж виникає запитання: кому міг належати цей предмет?

Зауважимо, що Кирило Розумовський та його старший брат Олексій, як усі вищі офіцери, звичайно, мали належну їм за штатом холодну зброю.

Граф Кирило Розумовський від 1748 р. був підполковником лейб-гвардійського Ізмайловського полку. Відповідно до чину йому належало мати шпагу, як усім іншим чинам піхотних лейб-гвардійських полків¹⁷⁹.

На відомих нині прижиттєвих портретах Кирила Розумовського останній український гетьман незмінно зображе-

ний з офіцерською шпагою свого часу — важливою частиною придворного вбрання та ознакою дворянського стану й офіцерського звання.

Граф Олексій Розумовський також деякий час мав підполковницький чин. У лейб-гвардійському кінному полку, яким він командував від 1748 р., справді прийняли на озброєння палаші, проте тільки для нижніх чинів. Важливішим є те, що у полку використовували вензель іншого типу. На гарді ж прийнято було зображати двоголового орла¹⁸⁰.

І все ж набагато цікавішим для нашого дослідження є факт, що у період приходу до влади Єлизавети Петрівни у 1741 р. О. Розумовський отримав чин поручика* новоствореної тоді лейб-компанії¹⁸¹. Одним із перших заходів імператриці, як відомо, було перетворення гренадерської роти лейб-гвардійського Преображенського полку в елітну лейб-компанію, яка фактично замінила собою петрівську кавалергардію.

Усі компанійці, незалежно від звання, були озброєні офіцерськими шпагами. Проте в урочистих заходах імператорського двору, зокрема коронації 1742 р.,

* Поручик (від 1730 р.) — молодший офіцерський (обер-офіцерський) чин XI класу у піхоті (IX класу у гвардії) згідно з «Табелем про ранги».

військовослужбовці надівали кавалергардський убір. Його неодмінною частиною (у рядових та унтер-офіцерів) був палаш із золотим темляком та позолоченим ефесом, на решітці гарди якого було зображено двоголового орла. Офіцери залишались при шпагах із позолоченим ефесом, золотим темляком та канительною китицею¹⁸².

Загалом такий стан речей був цілком у руслі тогочасної, спільної для всього російського війська, тенденції: палаші належало мати тільки нижчим чинам, офіцери озброювалися шпагами.

Зараз можемо лише гадати про шляхи, якими лейб-кампанійський палаш нижніх чинів опинився в родині Розумовських, і яку роль свого часу він міг відіграти у житті графів — Олексія та Кирила. Безсумнівно тільки те, що ця зброя пов'язана зі знаменними подіями. Беручи до уваги «офіцерський» стиль виконання, не виключено, що палашем користувався молодий Олексій Розумовський на початку кар'єри або хтось із його лейб-кампанійських товаришів у ході урочистостей, пов'язаних з коронацією Єлизавети Петрівни.

Значення раритету як сімейної реліквії підтверджує її вивезення за кордон — очевидно, в очах тодішніх власників він становив певну цінність.

Принагідно зауважимо, що досліджений палаш цінний насамперед своїм походженням та історичною легендою, серед тогочасної зброї він не відзначається якимись видатними особливостями. Масове виробництво російських шпаг та палашів на місцевих заводах започатковано ще Петром I — від тих часів до початку ери промислового виробництва та введення у дію Златоустівського зброярського заводу масові армійські клинки не вирізнялися високою якістю.

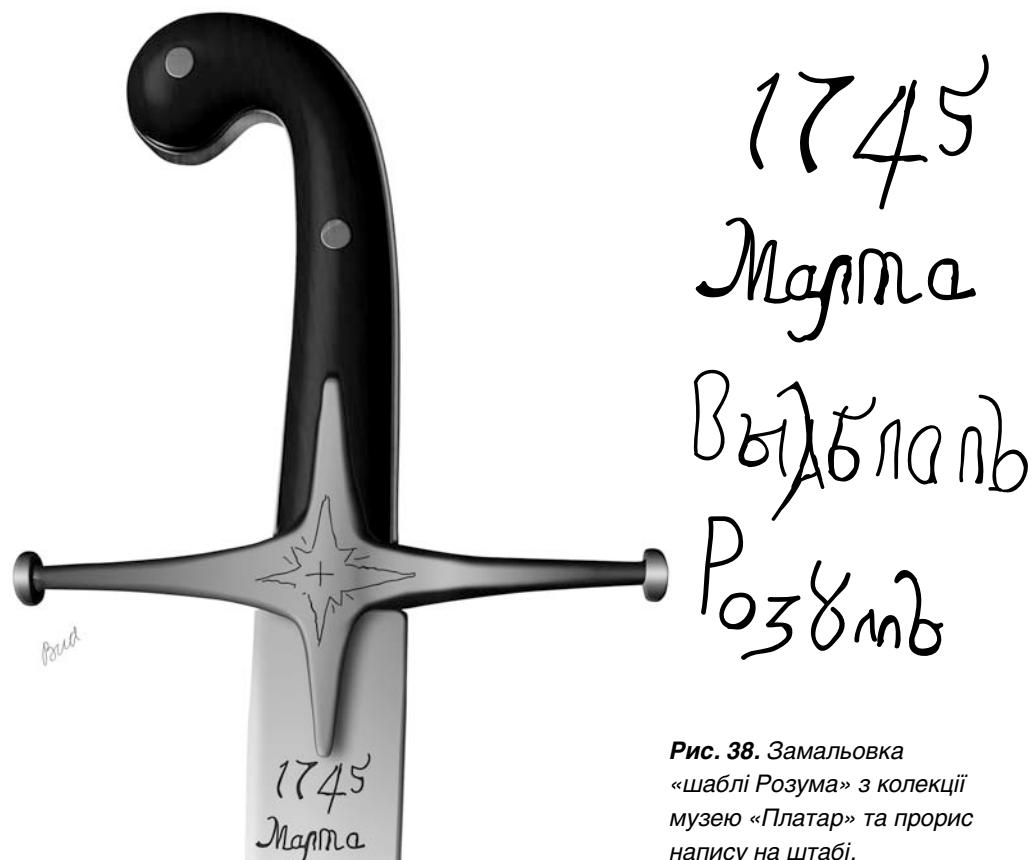
На завершення додамо, що повністю поділяємо патріотичні почуття та ентузіазм музейного колективу заповідника «Гетьманська столиця», з приводу поповнення колекції таким визначним раритетом. В умовах, коли навіть жалюгідні рештки особистого майна К. Розумовського зберігаються поза межами України, з'явилася унікальна нагода виставити в експозиційній залі палацу особисту зброю останнього українського гетьмана!

І все ж у світлі останніх досліджень коректніше охарактеризувати проаналізований експонат середини XVIII ст. як лейб-кампанійський палаш родини Розумовських, що міг належати Олексію Розумовському на світанку стрімкого злету його кар'єри. Причому така історична легенда, як бачимо, має цілком конкретні джерелознавчі підстави.

У зв'язку з оцінками сучасниками якості сталі, з якої вироблялися клинки напередодні епохи масового промислового металургійного виробництва, маємо згадати про колись добре розвинене українське ремісничє зброярство, від якого у другій половині XVIII ст. залишилися жалюгідні рештки. Шаблі місцевої роботи цього періоду в історичних документах згадуються як «...часто ремонтвані, іржаві, без оправи, із заліза найнижчої якості...»¹⁸³.

Яскравою ілюстрацією такого безрадінного становища може бути шабля з колекції приватного музею історичного культурного надбання Платар (м. Київ, Україна). Цей експонат має безпосередній стосуюнок до розглядуваної у цьому розділі теми, оскільки заявлений як зброя, власноруч виготовлена батьком графів Розумовських — Григорієм Розумом (пом. близько 1730), про що начебто свідчить напис та дата на клинку:

Рис. 38. Замальовка «шаблі Розума» з колекції музею «Платар» та прорис напису на штабі.

1745 / Марта / Выдѣланъ / Розѣмъ

Про цього козака, як і його батька — Якова Романовича, відомо тільки те, що обидва вони були реєстровцями Козелецької сотні Київського полку.

Пов'язана з написом історична легенда виглядає непереконливо, хоча б уже через невідповідність нанесеної на клинку дати рокам життя Григорія, не кажучи вже про поширеність його прізвища в козацькому середовищі¹⁸⁴. Незважаючи на це, джерелознавча цінність експонату залишається досить високою.

Шабля, що за типом верхів'я характеризується як килидж, має клинок очевидно

місцевого (українського) виробництва, виготовлений зі зварної, надзвичайно погано прокованої й очищеної сталі — штаба є суцільною мішаниною каверн та непроварів з ділянками неоднорідної структури, які легко вирізнити навіть неозброєним оком. Можна тільки здогадуватись чи могла така зброя повноцінно функціонувати як бойова.

Наявність подібних предметів на озброєнні козаків є однією зі складових частин загальної картини «військової непридатності» тодішніх козацьких формувань, яку регулярно змальовували перед керівництвом російські військові інспектори та воєначальники, що перевіряли бойову підготовку українців напередодні Семирічної війни (1756–1763).

Примітки до розділу II

- 1 Див., напр.: Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. / Анатолий Николаевич Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников. — М.–Л.: Наука, 1971. — Е 1-36 — С. 55, 56, 72.; Котляр М. Ф. Коментар до літопису / Микола Федорович Котляр. // Галицько-Волинський літопис: Дослідження, текст, коментар / [за ред. М. Ф. Котляра]. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 254; *Uzbrojenie W Polsce Sredniowiecznej 1350–1450* / [pod red. Andrzeja Nadolskiego]. — Łódź: Polska Akademia Nauk, In-t Historii Kultury Materialnej, 1990. — S. 424.
- 2 Кирпичников А. Н. Мечи с надписью ULFBERHT в Северной Европе // Славяне и финно-угры: археология, история, культура. Доклады российско-финляндского симпозиума по вопросам археологии / Ин-т истории материальной культуры РАН; [ред. А. Н. Кирпичников и др.]. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1997. — С. 117.
- 3 Его же. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов / А. Н. Кирпичников // Скандинавский Сборник. — 1977. — Вып. 22. — С. 159–173.
- 4 Его же. Древнейший русский подписной меч / А. Н. Кирпичников // Советская археология. — 1965. — № 3. — С. 196–198.
- 5 Там же. — С. 198–199.
- 6 Его же. Вооружение воинов Киевской державы... — С. 159–173.
- 7 Его же. Новообнаруженный древнерусский подписной меч / А. Н. Кирпичников // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы РАН. — 1996. — Т. 50. — С. 717–722.
- 8 Его же. О начале производства мечей на Руси / А. Н. Кирпичников. // Общество, экономика, культура и искусство славян. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. — 1998. — Т.4. — С.246–251.
- 9 Див., напр.: Androshchuk F. The «Ljudota Sword?» (An episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) / Fedir Androshchuk. // *Ruthenica*: зб. наук. пр. — К., 2003. — Т. 2. — С. 15–25.
- 10 Кирпичников А. Н. О начале производства мечей...
- 11 Его же. Вооружение воинов Киевской державы... — С. 159–173.
- 12 Прицак О. Походження Русі. Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / Омелян Прицак; [пер. з англ.]. — К.: Обереги, 2003. — С. 676.
- 13 Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII–XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройної боротьби: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Гуцул Володимир Миколайович; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — К., 2011. — С. 78.
- 14 Див.: Моця О. Українські козаки і західноєвропейські лицарі (порівняльна характеристика) / Олександр Моця. // «Істину встановлює суд історії»: зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2: Наукові студії. — К., 2004. — С. 149.
- 15 Хейзинга Й. Осень средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV

- веках во Франції и Нидерландах / Й. Хейзинга [пер. с нем.]. — М.: Наука, 1988. — С. 90–91.
- 16 Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. / Віктор Брехуненко. — К.: НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. — С. 276.
  - 17 Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Тарас Чухліб. — К.: Арістей, 2005. — С. 31–32, 34–35.
  - 18 Його ж. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки. Ч. 2 // Укр. іст. журн. — 2003. — № 3. — С. 47.
  - 19 Брехуненко В. Вказ. пр. — С. 281.
  - 20 Про ідеалізовану європейську концепцію рицарського ідеалу детальніше див.: Хейзинга Й. Указ. соч. — С. 103.
  - 21 Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. — К.: Часопис «Критика», 2006. — С. 186–189.
  - 22 Брехуненко В. Вказ. пр. — С. 276.
  - 23 Там само. — С. 292; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI– перша половина XVII ст.): Навч. посіб. — К.: Либідь, 1998. — С. 155–160.
  - 24 Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Глеб Сергеевич Лебедев. — СПб.: Евразия, 2005. — С. 292–300.
  - 25 Kronika Marciana Bielskiego. T. II (Księga IV–V) / Marcin Bielski [wyd. Kazimierza Józefa Turowskiego]. — Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka, 1856. — S. 1007–1009.
  - 26 Гуцул В. М. Вказ. пр. — Дод. № 22.
  - 27 Жолтовський П. М. Художній метал: Іст. нарис / П. Жолтовський. — К.: Мистецтво, 1972. — С. 62–63.
  - 28 Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Эварт Окшотт [пер. с англ.]. — М.: ЗАО «Центрполиграф», 2007. — С. 53, 96.
  - 29 Там же. — С. 135.
  - 30 Лайбле Т. Меч: Большая иллюстр. энциклопедия / Томас Лайбле [пер. с нем.]. — М.: Омега, 2008. — С. 109.
  - 31 Ostrowski J. H. Księga Herbowa rodów polskich / Juliusz Hr. Ostrowski. Cz. II. Opisy Herbów. — Warszawa: Druk Józefa Sikorskiego, Warecka №14, 1903. — S. 302; Niesiecki K. S. G. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. G. Powiększony dodatkami z poniejszych autorów rkpismów, dowodów, urzdowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. T.VIII. / Kasper Niesiecki S. G. — Lipsk: nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela, 1841. — S. 57–59.
  - 32 Див., напр.: Żygulski Z. jun. Sztuka dworu Wazów w Polsce: Katalog wystawy / Zdzisław Żygulski jun. — Kraków, 1976. — Poz. 195; Його ж. Stara broń w polskich zbiorach / Zdzisław Żygulski jun. — Gdańsk, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1984. — S. 104–105; Його ж. Broń w dawnej Polsce. Na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu / Żygulski Zdzisław jun. — Warszawa: PWN, 1975. — F. 141; Odsiecz Wiedeńska 1683. Wystawa jubileuszowa w Zamku Królewskim na Wawelu w trzechsetlecie bitwy. T1. — Kraków: Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, 1990. — S. 105.
  - 33 Nadolski A. Polska broń. Broń biała / Andrzej Nadolski. — Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1984. — S. 121–122; Ryc. 99–100.
  - 34 Żygulski Z. jun. Stara broń... — S. 104–105.

- 35 Lebedynsky I. *Les Armes Traditionnelles de l'Europe Centrale* / Iaroslav Lebedynsky. — La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 1996. — P. 52.
- 36 Возницький Б. Козацький ківш 1677 р. з колекції музею Чарторийських у Кракові / Борис Возницький. // Вісник Львівського ун-ту. — 2002. — Вип. 2. — С. 128.
- 37 Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного. // Незнайоме Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / Русина Олена, Горобець Віктор, Чухліб Тарас. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 104–108. Див. також: Гуржій О. І. Історія козацтва. Держава — військо — битви / Гуржій О. І., Чухліб Т. В. — К.: Арій, 2011. — С. 39–41.
- 38 Україна — козацька держава: ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упоряд. Володимир Недяк]. — К.: Емма, 2005. — С. 130.
- 39 Сас П. Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу / Сас П., Кіркене Г. — К.: Балтія-Друк, 2011. — С. 168.
- 40 Окшотт Э. Указ. соч. — С. 62.
- 41 Там же. — С. 151.
- 42 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. / Анатолий Николаевич Кирпичников. // Археология СССР. Свод археологических источников. — М.–Л.: Наука 1966. — Е 1-36 — С. 33; Окшотт Э. Указ. соч. — С. 118–120.
- 43 Там же. — С. 135.
- 44 Див.: Gardner R. E. *Small Arms Makers. A directory of fabricators of firearms, edged weapons, crossbows and polearms* / Col. Robert Gardner. — N.Y.: Bonanza Books, 1963. — P. 360; Lenkiewicz Z. S. *1000 Marks of European Blademakers* / Zygmunt S. Lenkiewicz. — Sussex, UK: Caldra House, Ltd., 1991. — P. 114.
- 45 Квасневич В. Польские сабли / В. Квасневич; [пер. с пол.]. — СПб.: Атлант, 2006. — С. 71.
- 46 Там же. — С. 66.
- 47 Там же. — С. 67.
- 48 Laking G. F. *A Record of European Armour and Arms Through Seven Centuries*. Vol. IV / Sir Guy Francis Laking. — London: G. Bell and Sons Ltd., 1921. — P. 260–261.
- 49 Переклад дарчого напису подано за вид.: Чухліб Т. Доля золотого... — С. 105.
- 50 Сас П., Кіркене Г. Вказ. пр. — С. 168.
- 51 Полянський Ігор. Українська історія: прощання з бромом: Розмова з докт. іст. наук, проф. Володимиром Потульніцьким про оптимістичні сюжети нашого державотворення // Народний оглядач: Щоденна газ. неофіційної інформації, настроїв та громадської думки. — 2003. — 1 трав.
- 52 Lupo M. *Le Lame del Re. Sabri & Spade dell' Armata Sabauda dal 1560 al 1831* / Maurizio Lupo. — Torino: Centro Studi Piemontesi, 2007. — P. 26–27.
- 53 Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного... — С. 41.
- 54 Власть денег. — 2005. — 27 мая, № 38; Авторское оружие мастерской Виталия Шлайфера — б/в, 2012. — С. 26.
- 55 Вірші цитовані за вид.: Аполлонова лютя. Київські поети XVII–XVIII ст. / [за ред. В. Кречотня]. — К.: Молодь, 1982. — С. 23, 26, 30.
- 56 Савчук Ю. К. Виставка «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького» / Ю. Савчук. // Український археографічний щорічник. — К., 2002. — Вип. 7. — С. 513–515.
- 57 Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція) / Юрій Савчук.

- К.: Мін-во. культури і туризму України, Держ. служба контролю за переміщенням культурних цінностей через держ. кордон України, Нац. музей історії України, НАН України, Ін-т історії України НАНУ, 2006. — 96 с.
- 58 Там само. — С. 36, 64.
- 59 Там само. — С. 58 (прим. 58), 64.
- 60 Там само.
- 61 Там само.
- 62 Там само.
- 63 Там само. — С. 58.
- 64 Там само. — С. 38. Див. також: Muzeum Narodowe w Krakowie: zbiory Czartoryskich: historia i wybór zabytków: opracowanie zbiorowe / Red. Marek Rostworowski. — Warszawa: Arkady, 1978. — S. 21; Żygulski Z. jun. Dzieje zbiorów puławskich (Świątynia Sybilli i Dom Gotycki) // Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie. — Kraków, 1962. — T. VII. — S. 5–265.
- 65 Див.: Квасневич В. Указ. соч. — С. 49.
- 66 Там же. — С. 51.
- 67 Тоїчкін Д. В. Класифікація та зміст символіки на клинковій зброї XV–XIX ст. в українських музеях: геральдика, епіграфіка, орнаментика // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика: зб. наук. пр. / Відп. ред. Г. В. Боряк; [упор. В. В. Томазов]; НАН України. Ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України, 2010. — Число 17. — С. 163.
- 68 Meyer S. Trochę uwag o szablach polskich / S. Meyer. // Broń i Barwa. — 1934. — № 3. — С. 50.
- 69 Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди... — С. 40;
- 70 З персонального спілкування з О. Походящою (червень 2011).
- 71 Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. — К.: Тип. Милевского, 1898. — С. 42–43.
- 72 Національний історико-культурний етнографічний заповідник Переяслав. Інв. кн. № 3. №№ 2356–4472. Почато 27 груд. 1954 р. Закінчено 15 жовт. 1961 р. — № 3569. Запис зроблено 2/VII 1959 р.
- 73 Там само.
- 74 Махінчук М. Г. Обереги нашої пам'яті / М. Г. Махінчук. — Одеса: Аспект, 1998. — С. 75; Как исчезла и вернулась Хмельницкого // Сегодня. — 2002. — № 48 (1096).
- 75 Как исчезла и вернулась сабля...
- 76 Там само. Низовский А. Ю. Сто великих реликвий и сокровищ Украины / А. Ю. Низовский. — Киев: Арий, 2009. — С. 37; Шапочка Ярослав. Загадочно пропавшая из Переяслав-Хмельницкого исторического музея сабля Богдана Хмельницкого спустя десять лет так же загадочно найдена в Киеве. — Факты. — 2002. — 1 марта.
- 77 Україна — козацька держава... — С. 291.
- 78 З персонального спілкування з Ю. Покрасом (осінь 2010).
- 79 Квасневич В. Указ. соч. — С. 60.
- 80 Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея / Э. Г. Аствацатурян. — СПб.: Атлант, 2002. — С. 55.
- 81 Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Михайло Селівачов. — К.: Ред. вісника «Ант», 2009. — С. 207.
- 82 Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. / М. З. Петренко. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 71, 92, 118.
- 83 Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди... — С. 38, 58.
- 84 Там само. — С. 38.
- 85 Там само.
- 86 З персонального спілкування з Р. Косаревим (літо 2011).

- 87 Див., напр.: Тоїчкін Д. В. Нагородні шаблі донських козаків другої половини XVIII ст. у колекції Національного музею історії України / Денис Тоїчкін. // Військово-історичний альманах. — 2009. — Число 2 (19). — С. 64.
- 88 Савчук Ю. К. Вказ. пр. — С. 58.
- 89 Как исчезла и вернулась сабля Хмельницкого...
- 90 Ledóchowski S. Polskie szable paradne / Stanisław Ledóchowski. — Warszawa: KAW, 1980. — S. 8.
- 91 Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди... — С. 30.
- 92 Там само. — С. 38.
- 93 Див.: Ковалевська О. Гетьман. Т. 2: Осмислення: нариси до історії мазепіани / О. Ковалевська, В. Панченко, В. Станіславський та ін.; [упор. О. Ковалевська]. — К.: Темпора, 2009. — С. 259.
- 94 З персонального спілкування з О. Козяром. Див. також: телепередача «Подробности-ТВ» на телеканалі «Інтер» від 3 листоп. 2010 р. о 7 год. 21 хв.
- 95 А. Л. [Лазаревский А.] Сабля Мазепы // Киевская старина. — 1883. — Т.5. — № 1. — С. 213.
- 96 Жиль Ф. А. Царскосельский музей с собранием оружия, принадлежащего Государю Императору / сост. Ф. Жиль. — СПб: Печатано в Политехнографическом Заведении А. Баумана, 1860. С. 159–160.
- 97 Кеммерер Е. А. Царскосельский Арсенал или Собрание оружия принадлежащего Его Величеству Государю Императору Александру Николаевичу / Е. Кеммерер. — СПб.: А. А. Ильин и Н. К. Флиге, 1869. — 94 с.
- 98 Там же. — С.21.
- 99 Там же. — С.22.
- 100 Ленц Э. Императорский Эрмитаж. Отделение средних веков и эпохи возрождения. Ч. I: Собрание оружия / [сост. Э. Ленц]. — СПб.: Типография А. Бенке, 1908. — С. 280.
- 101 Кот С. Шукаючи втрачені клейноди. У справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва // Пам'ятки України. — 2007. — № 2. — С. 88, 92; Його ж. Пошуки козацьких святинь в Росії // Україна — козацька держава... — С. 1131.
- 102 Zabłocki W. Ciężca prawdziwą szablą / Wojciech Zabłocki. — Warszawa: «Sport i Turystyka», 1989. — S. 248.
- 103 Ibid. — S. 249.
- 104 Солдатенко А. В. Художественное оружие Польши XVIII–XIX веков: Каталог выставки / Солдатенко А. В. — Ленинград: Гос. Эрмитаж, 1991. — С. 32.
- 105 З персонального спілкування з Ю. Г. Єфимовим (2010).
- 106 Кот С. Шукаючи втрачені клейноди... — С. 88–92, 99–101.
- 107 Zabłocki W. Op. cit. — S. 249.
- 108 Тоїчкін Д. В. Класифікація та зміст символіки... — С. 156–161.
- 109 З персонального спілкування з Ю. Г. Єфимовим (2010).
- 110 Квасневич В. Указ. соч. — С. 65–66.
- 111 Уизерс Х. Дж. С. Мечи и сабли: Большая энциклопедия / Харви Дж. С. Уизерс; [пер. с англ.]. — М.: Наше слово, ЭКСМО, 2011. — С. 22.
- 112 Див., напр.: Nadolski A. Polska broń. Broń biała / Andrzej Nadolski. — Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1984. — S. 114–115.
- 113 Прохоров В. А. О древних саблях с греческими, славянскими и другими надписями / В. Прохоров. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1877. — С. 2; Курмановский В. С. Сабельные клинки в России XVI–XVII вв.: морфология и конструктивные

- особенности: дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Владимир Сергеевич Курмановский; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. — М., 2010. — С. 108.
- 114 Лазаревський О. М. Указ. соч.
- 115 З персонального спілкування з О. А. Івановою (весна 2012).
- 116 З персонального спілкування з Ю. Г. Єфимовим (2010).
- 117 З персонального спілкування з Р. В. Косаревим (2010).
- 118 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Денис Тоїчкін. — К.: Стилос, 2007. — С. 206.
- 119 Каталог українських древностей... — С. 44.
- 120 Крип'якевич І. Історія Українського війська. Т. 1, Ч. 2 / Іван Крип'якевич, Богдан Гнатевич. — Львів: Вид. Івана Тиктора, 1936. — С. 284. — С. 284. — (Репринт / Бібліотечка журн. «Пам'ятки України»; К., 1992; Вип. 17).
- 121 Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. — Київ–Відень: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України «Дніпросоюз», 1921. — С. 379.
- 122 Каталог коллекции холодного оружия / [сост. Кривова И. А.]. — Чернигов: Облполиграфиздат, 1990. — С. 23.
- 123 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля... — С. 184–185.
- 124 Ковалевська О. та ін. Вказ. пр. — С. 258.
- 125 Детальніше див.: Gorovei S. Les emblems imperiaux de la princesse Maria Assanine Paleologuine / Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely. // Etudes Byzantines et post-byzantines. — Bucuresti, 2006. — Vol. V. — P. 49–87.
- 126 Нікітенко Н. Атрибуція княжого знаку-графіті в північній внутрішній галереї Софії Київської / Надія Нікітенко, Вячеслав Корнієнко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика: зб. наук. пр. — К.: Ін-т історії України, 2011. — Число 19. — С. 138–141; див. також: Lebedynsky I. Les tamgas: Une «héraldique» de la steppe / Iaroslav Lebedynsky. — Paris: Editions Errance, 2011. — 157 p.
- 127 Детальніше див.: Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М.: Наука, 1948. — С. 323–324, Рис. 49; Корзухина Г. Ф. Ладожский топорик / Г. Ф. Корзухина. // Культура древней Руси. — М: Наука, 1966. — С. 89–96; Кулаков В. И. Топорик из Варген (Ранговое оружие последних язычников Европы) / Кулаков В. И., Скворцов К. Н. // Slavia Antiqua. — Т. XLI. — Poznań, 2000. — С. 173–189.
- 128 Квасневич В. Указ. соч. — С. 53.
- 129 Кулинский А. Н. Русские именные клинки / А. Н. Кулинский. — СПб.: Атлант, 2011. — С. 6–8.
- 130 Квасневич В. Указ. соч. — С. 76–77; Janiak R. Z. Pasa zbierania: katalog wystawy / Zamek Królewski w Warszawie. — Warszawa: ARX REGIA, 2007. — S. 228.
- 131 З персонального спілкування з О. О. Попельницькою (літо 2011).
- 132 Див.: Універсали Івана Мазепи 1687–1709. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наукове товариство ім. Шевченка, ЦДІАК України; [упоряд. І. Бутич]. — Київ — Львів: НТШ, 2002. — С. 229; Попельницька О. О. Універсали гетьмана Івана Мазепи у зібранні Національного музею історії України / Олена Попельницька // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2009. — Число 16. — С. 39.

- 133 З персонального спілкування з О. О. Ковалевською (2013). Див. також: Ковалевська О. О. Іван Мазепа: у запитаннях та відповідях / Ольга Ковалевська. — К.: Темпора, 2008. — С. 19.
- 134 Gardner R. E. Op. cit. — P. 252–254.
- 135 Ллост Ж. Сабли французской армии / Жан Ллост, Патрик Резек; [пер. с фр.]. — Жигулевск: Стрелец, 2009. — С. 53–63; Southwick L. The Sword of General Sir William Fenwick Williams, Baronet of Kars, in the Royal Armouries (IX. 1841) and Aspects of High Victorian Sword Design / Leslie Southwick // *Arms & Armour*. — 2012. — Vol. 9. — № 2. — P. 111.
- 136 Синельник І. В. В. Тарновський та його колекція українських старожитностей / Ірина Синельник. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2004. — Число 11, т. II. — С. 283–284.
- 137 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблин. — Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто: Українське Історичне Товариство, Світова Наукова рада СКУ, Нац. ун-т «Острозька академія», 2001. — С. 117, 164; Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / Кривошея В. В. — К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 249, 251.
- 138 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 4. / Вадим Львович Модзалевский. — К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1914. — С. 435–436.
- 139 Кривошея В. В. Вказ. пр. — С. 249.
- 140 Модзалевский В. Л. Указ. соч. — С. 460–461.
- 141 Каталог украинских древностей ... — С. 46.
- 142 Каталог коллекции холодного оружия... — С. 13.
- 143 Ковалевська О. та ін. Вказ. пр. — С. 348.
- 144 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля... — С. 183.
- 145 Корнилов И. И. Ювелирные камни / Н. И. Корнилов, Ю. П. Солодова; [под ред. Н. И. Гинзбурга]. — М.: Недра, 1982. — С. 118.
- 146 Ledóchowski S. Op. cit. — S. 15.
- 147 Див., напр.: Kwaśniewicz W. Szable sławnych Polaków / Włodzimierz Kwaśniewicz. — Warszawa: Bellona, 2006. — S. 25–26.
- 148 Україна — козацька держава... — С. 641.
- 149 Прохоров В. А. Указ. соч. — С. 3–4.
- 150 Там же. — С. 6.
- 151 Ленц Э. Указ. соч. — С. 279.
- 152 Полевой В. М. Искусство Греции. Новое время / В. М. Полевой. — М.: Сов. художник, 1975. — С. 144.
- 153 Тихомирова Е. В. Оружейная палата. Парадное оружие XVII–XIX вв.: набор открыток / Е. В. Тихомирова. — М.: Изобр. искусство, 1983. — Откр. 8.
- 154 Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 97.
- 155 Див.: Вишневская И. И. К вопросу об атрибуции саккоса митрополита Дионисия // Произведения русского и зарубежного искусства XVI–начала XVIII века: сб. науч. статей / Государственные Музеи Московского Кремля. — М.: Искусство, 1984. — С. 83–101. — (Государственные Музеи Московского Кремля. Материалы и исследования; вып. IV).
- 156 Zbiory Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie / [red. Marianna Brzuskiwicz, Aleksander Czerwiński]. — Warszawa: Arkady, 1997. — S. 42.; Ledóchowski S. Op. cit. — S. 18.
- 157 Nadolski A. Op. cit. — S. 115, 181; Ryc. 72–73.

- 158 Див., напр.: Grotowski P. Ł. *Święci wojownicy w sztuce bizantyjskiej (843–1261). Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru* / Piotr Łukasz Grotowski. — Kraków: Wydawnictwo WAM, 2011. — il. 85.
- 159 Миллер Ю. А. Искусство Турции / Ю. Миллер. — М.: Искусство, 1965. — С.74–75.
- 160 З персонального спілкування автора з Є. К. Чернухіним (осінь 2011).
- 161 Кулланда М. В. Эволюция ремесленного производства как отражение перемен в жизни Османской империи второй половины XVI–XIX в.: по материалам музейных коллекций: Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Мария Всеволодовна Кулланда. — М., 2008. — С. 192.
- 162 Гарбузова С. В. Эвлия Челеби о стамбульских ювелирах XVII в. // Гос. Эрмитаж. Труды отд. истории культуры и искусства Востока, — Л., 1940. — Т. III. — С. 316–317.
- 163 Кулланда М. В. Указ. соч. — С. 46.
- 164 Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 40.
- 165 Кулланда М. В. Указ. соч. — С. 47–48.
- 166 Elgood R. *The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Era* / Robert Elgood. — N.Y.: Thames & Hudson, 2009. — P. 64.
- 167 Кулланда М. В. Указ. соч. — С. 102.
- 168 ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 10–12, 16; Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 148. — Арк. 7, 28–29.
- 169 Славутич Є. В. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. / Євген Славутич // Військово-історичний альманах. — 2008. — Ч. 1 (16). — С. 140–144; Його ж. До історії козацького мундира в Гетьманщині / Євген Славутич // Там само. — 2010. — Ч. 1 (20). — С. 72–73.
- 170 Слово «Гетьманської столиці» // Газ. Нац. іст.-культ. заповідника «Гетьманська столиця». — 2009. — № 5 (18). — С. 8.
- 171 Нац. іст.-культ. заповідник «Гетьманська столиця». 1 груд. 2009 р. Інв. картка № інв. 1968 книги вступу 11 № 7111, відділ Д.
- 172 Историческое описание одежды и вооружения российских войск, с рисунками, составленное по Высочайшему повелению. Ч. 3 / Издание главного интендантского управления; под ред. А. В. Висковатова. — СПб.: В. С. Балашев и Ко, 1899. — С. 37.
- 173 Кулинский А. Н. Русское холодное оружие XVII–XX вв. Т. 1 / А. Н. Кулинский — СПб.: Атлант, 2001. — С. 54–59.
- 174 Там же. — С. 51–93.
- 175 Там же. — С. 66–67, 78–79.
- 176 Висковатов А. В. Указ. соч. — С. 320.
- 177 Там же. — С. 225.
- 178 Там же. — С. 37.
- 179 Там же. — С. 68–69.
- 180 Там же. — С. 73, 244.
- 181 Тройницкий С. Гербы Лейб-Компании обер и унтер-офицеров и рядовых / [сост. С. Тройницкий]. — Петроград: Тип. Сириус, 1914. — С. IX, 553.; Энциклопедический словарь. Т. XXVI. — СПб.: Тип. Акц. Общ. «Издат. дело, бывшее Брокгауз–Ефрон», 1899. — С. 201.
- 182 Висковатов А. В. Указ. соч. — С.76–77.
- 183 ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17133. — Арк. 2–4, 7; Ф.54. — Оп.3. — Спр.231. — Арк. 1, 20–23; Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 1752. — Арк. 1а; Ф.51. — Оп. 3. — Спр. 15839.
- 184 Див., напр.: Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія / Кривошея В. В. — К.: Стилос, 2010. — С. 618.

РОЗДІЛ III

Шаблі старшини низового та городового козацтва

3.1. Шабля Олексія Апостола

У Миргородському краєзнавчому музеї, як нам стало відомо, зберігається унікальний експонат з гучною історичною легендою. Шабля начебто є родинною зброєю славетного гетьмана Данила Апостола, добута із сімейного склепу Апостолів, а також має на клинку особливі «відмітки» — за числом убитих ворогів, рівних за чином власникові шаблі.

Звичайно, ми не могли оминати такий інтригуючий зразок «істинно козацької» зброї. Життєві реалії, як то часто буває, внесли свої корективи.

У стінах Миргородського краєзнавчого музею раритет тривалий час досліджувала старший науковий співробітник Л. Розсоха¹. Дослідниця проаналізувала походження експоната, виявила та інтерпретувала два з трьох написів на клинку. Нині можна вважати встановленим, що шабля не входила до списку речей з родинного склепу Апостолів у Сорочинській церкві. Про це свідчить

акт огляду музею, укладений ще 1933 р. Можливо шабля потрапила до музею разом з предметами приватних колекцій, які надходили з маєтків місцевих дідичів — Чарнишів, Фролових-Багрєєвих, Муравйових- Апостолів, Трощинських, Комарецьких та інших. Раритети віднаходили миргородські ентузіасти краєзнавчої роботи — етнограф і художник О. Сластьон, директор Миргородського музею В. Омельченко та інші, не байдужі до історичного минулого громадські діячі².

Через втрату музейних архівів документальна історія шаблі розпочинається тільки від 1972 р. Саме цим роком датовано запис «Д-39» в інвентарній музейній книзі, де наведено стислий опис шаблі (Дод. 19)³. Зображення зброї у повному кольорі з коментарями Л. Розсохи уперше представлено у каталозі «Україна — козацька держава»⁴. Спробуємо розібратися, що ж являє собою цей раритет?

Герб Апостолів у «Малоросійському гербовнику» [Лукомский В. К., 1914. — Табл. XLII]

**Шабля гусарська (чорна),
Річ Посполита, клинок —
друга половина XVII ст.,
ефес — середина XVIII ст.**

Місце зберігання:

Миргородський краєзнавчий музей, інв. № 104 (155).

Матеріали:

Залізо, сталь, дерево.

Техніки:

Кування, гравіювання.

Технічні параметри зброї:

A=980; B=865; C=33; D=35; E=650*;
F≈58(61); G≈40-50**; T=10; T_{елм.}=5;
L=118; R=72; N=90; n₁=43; n₂=32.

**Механіко-кінематичні
характеристики:**

W=1003; V=215; X=560***

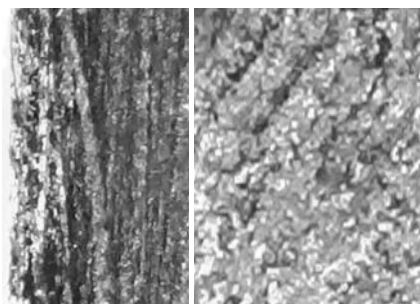
Показники мікротвердості штаби, як і можна було передбачити, суттєво різняться навіть на сусідніх ділянках — від 3 до 45 HRC, відтак клинкова «рафінована» сталь має надзвичайно низький рівень очищення.

На відміну від штаби у цілому, лезо демонструє більш однорідні та високі показники, які варіюються у середньому близько 40–47 HRC, а місцями піднімаються навіть вище. Так, на ділянці центру удару зустрічається значення 54 HRC, центру ваги — 58 HRC, біля п'яти 60 HRC. Очевидно, лезо все ж прохо-

дило окрему обробку, простіше припустити, що воно є наварним, хоча напевне підтвердити це нам не вдалося.

Про конструктивні переваги гусарської шаблі сказано чимало. Цей винахід середини XVII ст. здійснив свого роду «шабельну революцію» на теренах Речі Посполитої, на довгі роки ставши улюбленою клинковою зброєю польської кавалерії.

В. Заблоцький, розглядаючи бойові якості гусарської шаблі, дійшов висновку, що вона чудово пристосована як для пішого двобою, так і кінного поєдинку проти кількох супротивників, завдання проламлювального удару від плеча та рубального від ліктя, з відтяжкою та без неї. Одне слово, гусарська шабля була справжнім універсальним бойовим інструментом⁵. І все ж характеристики окремих екземплярів суттєво варіювалися. Так, вочевидь, розглядувану нами зброю можемо віднести до гусарських шабел на-самперед за формою ефеса. Прикметними особливостями клинка є виразна елмань та відсутність у конструкції палюха, відтак можливості ретельного контролю за зброєю знижені й шабля за бойовими можливостями мала більше нагадувати турецькі бойові карабелі.

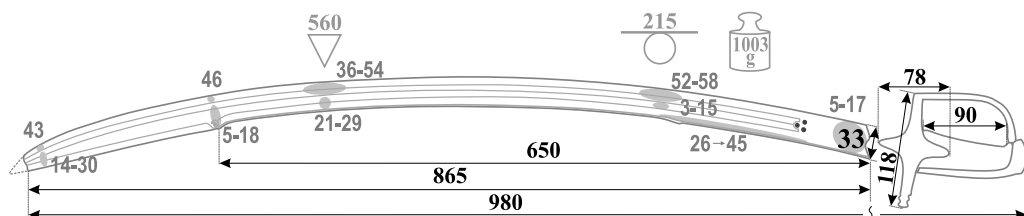

Структура клинкової сталі
на ділянці бойового кінця.

* Виміряно від п'яти.

** Через втрату вістря показники F та G встановлено приблизно.

*** Відстані виміряно від п'яти.

Перед нами, отже, насамперед ефективна рубальна кавалерійська зброя.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Стан збереження зброї поганий. Бойовий кінець обламаний. Піхви втрачені. Клинок у посередньому стані, має незначні поверхневі ушкодження, лезо — зі слідами використання. Ефес у посередньому стані, вкритий шаром чорного окису, руків'я тріснуто у двох місцях уздовж деревних волокон.

Зразок потребує реставрації руків'я, чищення й консервації.

Морфологічна характеристика:

КЛИНОК сталевий, сильно викривлений, з виразною дволезовою елманню, що зі сторони обуха переходить у фальшлезу. Форма обуха відтворює турецький килидж. Широка пряма розложиста спинка на відстані 185 мм від п'яти стрибкоподібно знижується, утворюючи довгий плавний вигин до початку елмані, де вона знову різко підвищується та розширюється на основі елмані.

Клинок має по одному долу вздовж обуха, які починаються від п'яти, та ще

по два доли у середній частині штаби, що починаються за 70 мм від п'яти й закінчувалися на вістрі нині втраченого бойового кінця. На відстані 670 мм від п'яти реберцю при обусі надано форму акантового завитка з круглим отвором, що позначає початок елмані.

Ближче до руків'я, на штабі знаходяться невеликі заглибини круглої форми: на зовнішньому боці клинка — 3 і 6, на внутрішньому — 3.

Форма клинка свідчить про раннє походження зброї — зразки XVIII ст. здебільшого були менш масивними⁶.

ЕФЕС залізний, закритого типу, має гарду у вигляді хрестовини з передньою захисною дужкою, що змикається з голівкою. У центрі хрестовини, із зовнішнього боку штабі, вибито позначку з трьох концентричних кіл. Переріз кильйонів прямокутний. Руків'я насадне, дерев'яне, утримується розклепанним на голівці хвостовиком. Верхів'я залізне — у вигляді плоского широкого ковпачка з довгим заднім окуттям-каптурцем. Загалом форми ефеса характерні для класичних гусарських шабель⁷, у багатьох деталях наближуючись до уставної легковакалерійської зброї др. пол. XVIII ст.

Символіка та епіграфіка.

З обох боків клинка, як ми вже відзначали, знаходяться округлі заглиблення, що нині отримали легендарну «героїчну» інтерпретацію. Насправді їхнє призначення було більш прозаїчним — маємо справу зі своєрідним виробничим маркуванням.

З кожного боку штаби перші три заглибини розміщені у вершинах уявного рівностороннього трикутника перед центральними долами, наступні шість — уздовж доли по прямій. «Трикутники» із заглибин зазвичай є неодмінними супутниками серпиків знаменитої «гурди». Такі ж «крапки», або «кільця», нерідко супроводжують інші відомі європейські тавра — «N» та «H», які польські

зброезнавці схильні вважати клеймами асимільованих у Польщі італійських зброярів або навіть прерогативою виключно місцевих виробників⁸.

У частині клинка, що прилягає до ефеса, впоперек штаби з обох боків вигравіювано кириличні написи. На зовнішньому боці клинка розміщено текст:

Алѣксѣй. / Апѡстѡлъ / Мирого / роцкѣн / РѣѦХѦ

(АЛЕКСЕЙ. / АПОСТОЛ / МИРОГО / РОЦКІЙ / 1680)

Текст на лівому боці шаблі при п'яті, розміщений впоперек штаби, важко піддається реконструкції: надпис частково стертий. Окрім того, прочитанню

заважають «сторонні» позначки, у значній кількості присутні на клинку — їхнє походження нині встановити неможливо. Схоже на те, що це залишки іншого напису або гравіювальних вправ майстра.

Відзначимо, що, на думку укладача музейного опису шаблі 1972 р., цей погано прочитуваний напис є завершальною частиною фрази, яка починається на зовнішньому боці при п'яті. У такому разі напис може містити важливі деталі, пов'язані з історичною постаттю власника шаблі.

Впевнено розшифрувати цей загадковий текст при основі клинка не вдалося. Утім, окремі слова й словосполучення піддані нами реконструкції (Дод. 20). Вдалося навіть сформулювати кілька гіпотез щодо змісту сентенції.

Врешті, текст може бути відтворений так:

БОГ НАМ / ПРИБДЕЮ / ЩЕ И СИМ [СИЛА?] / ПОМОЩ / НИК

Зважаючи на інтерпретації фрагментів напису, приходимо до висновку про християнський зміст фрази — своєрідної захисної формули, звернення по допомогу до божественних сил.

Третій напис гравіювано на внутрішньому боці шаблі уздовж клинка. Це дидактична сентенція, написана характерним для XVII ст. силабічним двовіршем із жіночою римою.

Наразі маємо два варіанти прочитання напису, що різняться першими двома словами:

«ЗЛИСЯ — НЕ ЗАЛИЙСЬ [БДИСЯ — НЕ БДИСЬ]: БЕЗ СУДУ СМЕРТЬ НЕ БУДЕТ / СТАВСЯ — НЕХАЙ ЖЕ И БОГ К ТЕБЕ ПРИБУДЕТ»

Перша інтерпретація («Злися — не залийся...»), запропонована Л. Розсохою. Слово «залитися» ужито в значенні: померти від раптового припливу крові через надмірне почуття, злість. Відтак автор повчання хоче сказати: хоч який би ти не був злий, а карати на смерть без суду не можна; коли ж суд стався, тоді й бог тобі допоможе (карати)⁹.

У каталозі «Україна — козацька держава» припущення підкориговане: «хоч який би ти був злий, а карати на смерть без суду не будуть; коли ж суд відбувся, тоді до тебе і Бог прийде»¹⁰.

Другий варіант («Бдися — не бдись...») запропонований Є. Славутичем у ході нашого дослідження. На нашу думку, таке трактування виглядає більш органічно.

Зрештою, обидві наведені інтерпретації мають право на існування: напутливий напис на штабі залишає широкі межі для трактування.

Щодо стилістики й граматики виконання текстів на клинку, О. Іванова та Є. Славутич відзначають їх повну відповідність прийнятим у XVII ст. Літери однорідні, написи виконані в єдиному стилі, типові для кінця XVII ст.

* * *

Ким же міг бути цей «Миргородський» Олексій Апостол?

Л. Розсоха припускає, що ця особа була сотником Миргородської сотні Миргородського полку. Розвиваючи цю тезу, дослідниця зауважує, що у XVII ст. полковникові й сотникові належала фактично вся повнота влади в довірених їм військово-територіальних адміністративних одиницях — у полку

й сотні. Тож така настанова, як на шаблі Олексія Апостола, зрозуміло, була не зайвою: вона щоразу нагадувала козацькому провідникові й можновладцеві про його відповідальність за людські долі. Можливо, ця шабля була подарована Олексію Апостолу в час його вступу на сотницький уряд від миргородського полковника Павла Апостола, який, знаючи Олексієву вдачу, вважав не зайвим на своєму презенті зробити ще й застереження: будь, мовляв, поміркованішим, мудрішим, обачнішим і не поспішай карати, не розібравшись у справі¹¹.

Відзначимо, що «формальні» підстави вважати Олексія миргородським сотником не надто переконливі. Припущення Л. Розсохи ґрунтується на аналогії. Так, за формою напис «МИРОГОРОЦКІЙ» аналогічний до позначення в реєстрі Миргородського полку 1649 р. сотника Попівської сотні Кирика (Кирила) Якименка (Якимовича), згаданого як «Кирик Попівський»¹². З цього приводу зауважимо, що козацькі прізвища, пов'язані з назвами населених пунктів, частіше означали походження, — у нашому випадку Олексій міг бути родом з Миргорода.

У той же час, напис дійсно може свідчити про високу посаду власника зброї. Миргородська сотня як військовий підрозділ Миргородського козацького полку створена 1625 р., як адміністративна одиниця — 1648 р. За чисельністю населення і територіально її періодично поділяли на Першу, Другу, Третю та Четверту Миргородські сотні, число їх неодноразово змінювалося. Прізвищ усіх сотників досі не встановлено.

Не можна також виключати, що значений на клинку Олексій походив зі знаменитого роду миргородських Апостолів. Нагадаємо, що у ході кар'єрного зростання представники цієї родини, яка більш ніж півстоліття міцно утри-

мувала найвищі уряди Миргородського полку, періодично займали посади сотників. Так, ще у 1651 р. П. Апостол очолював Першу, а 1657 р. Другу сотню Миргородського полку¹³.

На користь висловленого вище припущення проливає нове світло наукова розвідка Д. Вирського. Дослідник припускає, що у справі розграбування в степу влітку 1679 р. московського посольства до Криму один із головних обвинувачених, «готвянський сотник Олексій Павлов», був Олексієм Павловичем Апостолом, братом гетьмана Данила Апостола¹⁴. Згідно з відомостями у джерелах, сотника-розбійника скарали на смерть наприкінці грудня 1679 р.¹⁵ У цьому зв'язку напис на шаблі, виконаний 1680 р., набуває цілком нового змісту. Цілком можливо, що інформацію про злочини шляхетного власника шаблі й справедливу кару, що його спіткала, збережено на клинку у поетичній, напутливій формі, як повчання прийдешнім поколінням. Відтак, маємо нову історичну легенду, частково підкріплену джерельним матеріалом. Так, меморіальна шабля та справа про пограбування посольства досі залишаються єдиними підтвердженнями гіпотези про існування у Данила Апостола брата Олексія. Звичайно, розставити усі крапки над «і» дозволить тільки аналіз недосліджених поки що писемних джерел.

З метою позначення зброї з подібними написами, призначеними зберігати пам'ять про небіжчика, Д. Вирський навіть запропонував термін «погребова шабля»¹⁶. На нашу думку, необхідність окремо вирізняти епіграфіку «погребового» змісту відсутня, адже вона цілком вкладається у більш загальну традицію пам'ятних й ушляблюючих написів. Зокрема у текстах на «шаблі Апостола» поєднано кілька традицій клинкової епіграфіки: напутливої настанови (що притаманне

написам саме на українських клинках) та власницьких написів, характерних для російських підписних клинків.

Незважаючи на простоту оздоблення, шабля Апостола має високу історико-джерельну цінність, не меншу, ніж у багатьох розкішно оправлених раритетних зразків. Зброя є рідкісним доказом озброєння представників козацької старшини шаблями гусарського типу, а також має непересічне значення у зв'язку з дослідженнями еволюції східних і східноєвропейських шабель.

Укладаючи морфологічну характеристику клинка, ми не даремно згадали про килидж. Нагадаємо, що сучасна наука відносить появу оригінальних рис цієї османської зброї (у тому числі форми її штаби) до XVIII ст. Як ми вже відзначали (с. 114), цю концепцію періодично підважують окремі знахідки, більшість з яких, однак, досі залишаються не введеними до наукового обігу.

Нині ж у конструкції гусарської шаблі XVII ст. ми безпомилково ідентифікуємо відверто запозичений східний елемент — цілком сформовану спинку османського килиджа з характерним вигином між першою чвертю клинка та елманню. Варто замислитись, чи не є це черговим свідченням існування більш ранніх форм цієї зброї вже у XVII ст.?

Не менш важливим видається і напис на клинку, що може свідчити про наявність серед керівного складу однієї з Миргородських сотень Миргородського полку досі не відомої історичної особи — О. Апостола.

Сподіваємося, що майбутні архівні дослідження остаточно знімуть завісу загадковості, якою досі оповита ця постань, адже на сьогодні «шабля Апостола», на нашу думку, залишається одним з найбільш рідкісних й надійних прикладів козацької зброї XVII ст.

3.2. Шабля січового курінного отамана Вовка

У Національному музеї історії України вже кілька десятків років зберігається рідкісна козацька шабля. Її унікальність полягає не тільки у коштовній, майстерно виконаній оправі та високотехнологічному булатному клинку, а й історії походження, що супроводжувала зразок від моменту його надходження до музею.

Сімейну реліквію — шаблю свого прапрадіда — музею подарував у 1962 р. Іван Антонович Вовченко (р. ж. 1905–1976), ушавлений генерал-майор танкових військ радянської армії, герой Великої Вітчизняної війни, начальник Київського училища самохідної артилерії, автор документальної повісті «Танкісти»¹⁷.

Відповідно до сімейної легенди, зброя у XVIII ст. належала предкові його родини — курінному козацькому отаману на прізвисько Вовк, що зафіксовано в музейній картці зі слів дарувальника (Дод. 21).

У відомих нині писемних джерелах XVII–XVIII ст. козацьке прізвище Вовк є досить поширеним, — найбільш відомі представники родин, які проживали на Київщині та служили у лівобережних полках¹⁸. Утім, достеменні відомості маємо тільки про

одного курінного — Івана Вовка, який у 1726 р. очолював Вороньківський курінь (села Вороньки та Веприк) Басанської сотні Переяславського полку¹⁹.

Попри той факт, що зображення шаблі декілька разів публікували в різних каталогах, жодного разу її не спромоглися дослідити як слід. Найбільш докладний аналіз пов'язаний з реставрацією цього зразка, виконаною під керівництвом проф. О. Мінжуліна 2010 р. Саме тоді було укладено належну морфологічну характеристику шаблі, вивчено ремісничі техніки та матеріали, за допомогою яких було виготовлено цей непересічний експонат²⁰.

Свого часу ми також розпочали вивчення цього раритету²¹. Наразі маємо можливість завершити його аналіз. Виявивши та актуалізувавши максимум джерельної інформації, спробуємо не тільки перевірити правдивість красивої історичної легенди, але й встановити походження зразка.

Карабеля, Персія (Ширван) — клинок та насічка, Османська імперія або Річ Посполита — оправ, перша половина XVIII ст.

Місце зберігання:

НМІУ, інв. № 3-1365.

Матеріали:

Сталь, золото, ювелірне срібло, напівдорогоцінне каміння дру-

гого порядку — яшма, напівпрозора кобальтово-синя емаль, ебенове дерево, шкіра.

Клинок виконано з високоякісного сорту булатної сталі (сітчастий булат).

Техніки:

Кування, лиття, насічка, гравіювання, гаряче емалювання, лютування, інкрустація яшмою, різьблення по дереву.

На оправі піхов та руків'я у глухих срібних овальних кастах (~8X11 мм та 11X18 мм) інкрустовані яшмові кабошони. Ще три прямокутні глухі срібні касти (~14X21 мм) — один на піхвах та два на руків'я (останні втрачені) були заповнені емаллю.

Емалювання, яким прикрашені касти, сполучає у собі техніки найдавнішої виїмкової та відомої від початку епохи Відродження рельєфної (просвічуючої) емалі.

Технічні параметри зброї:

A=880; B=725; C=35; D=32; E=230; F=65 (93) / 80; G=310-340 / 300-340; T=7; $T_{\text{елм.}}=4$; N=98; $n_1=35$; $n_2=39$.

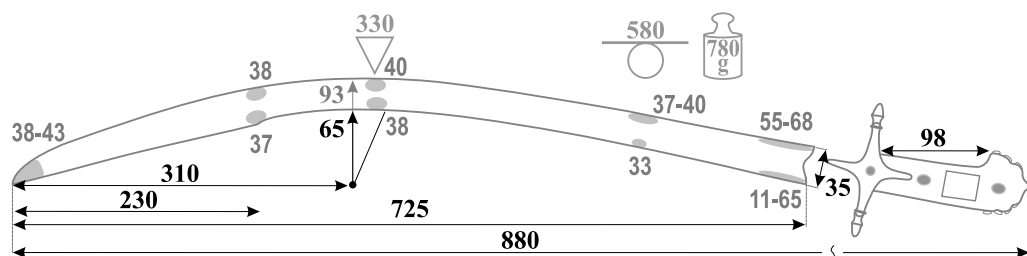
Механіко-кінематичні характеристики:

W=780; $W_{\text{півхв.}}=1420$; V=580; X=330.

Зауважимо, що, попри відновлену гарду, значення ваги шаблі не мають суттєво відрізнитись від початкових, хоча зброя все ж таки полегшала: новітній захисний елемент виконано не з ювелірного срібла, як в оригіналі, а з бронзи.

Шабля є зразком добре вираженої кавалерійської зброї — ділянка центру удару знаходиться трохи позаду елмані (ближче до руків'я). При цьому центр ваги усе ж залишається поблизу руків'я, полегшуючи фехтування. Клинуватий переріз клинка дещо знижує проникаючу ефективність рубальних ударів та оптимізує зброю для проламлюючих й розвалюючих кавалерійських ударів.

Варто відзначити також невелику в цілому довжину зброї, але збільшене руків'я (саме його ефективна частина), відтак частина, що припадає на клинок, ще зменшується. Схоже на те, що власник шаблі вирізнявся невисоким зростом, але великими кистями рук.

Враховуючи добре видиму неозброєним оком крупну макроструктуру булату, нами було вирішено виміряти мікротвердість штаби. Експеримент підтвердив складність такої роботи. Так, при середніх показниках мікротвердості 37-39 HRC, фактичні значення на окремих ділянках у шарах фериту й цементиту коливаються в межах від 11 до 68 HRC!

Виміри підтвердили висновки грузинських дослідників щодо низьких середніх значень мікротвердості стародавніх булатів (с. 33). У той же час нам не вдалося виявити суттєвого зростання твердості у напрямі бойового кінця. Навпаки, найвищі значення зафіксовані нами при основі штаби. Утім, оскільки поряд зосереджені також найнижчі показники, припускаємо, що спостережений розбіг пов'язаний, насамперед, з особливостями ковальської термообробки цієї ділянки.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Під час комплексної реставрації 2010 р. було виконано такі роботи:

демонтаж; видалення локальних пилових та жирових забруднень.

Срібло: видалення забруднень, сульфідів, витончення шару патини, виправлення деформованих ділянок, обробка інгібітором корозії.

Клинкова сталь: хімічне видалення продуктів корозії, стабілізація залишків продуктів корозії, консервація полімером.

За зразком шаблі з інв. № 8147 (ОС-219) з колекції ХІМ виготовлено бронзову копію гарди, посріблену електролітичним способом та запатиновану.

Дерев'яні деталі (щічки руків'я, обкладки піхов): видалення забруднень, склеювання та консервація.

Шкіра: видалення забруднень, плас-тифікація, відновлення втрачених ча-

Оздоблення піхов кастами з емальюванням: А) виїмковим; Б) рельєфним.

стин шляхом підбору та склеювання, тонування потертостей, консервація.

Мінерали: очищення поверхневих забруднень, консервація.

Монтування та загальна консервація усіх складових елементів пам'ятки.

Детальну розповідь О. Мінжуліна про процес реставрації пам'ятки винесено нами у додатки (Дод. 22).

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК булатний, сильно викривлений, без дол, з виразною дволезовою елманню. Спинка клинка широка, розложиста, звужується на елмані, переходячи у фальшлезу. Бойовий кінець дволезовий, вістря на лінії обуха. На відстані 95 мм від п'яти обабіч клинка насічкою виконано рослинно-геометричний орнамент з написом.

ЕФЕС відкритого типу. Гарду заново виготовлено у процесі реставрації. Обкладки руків'я з дерева, утримуються 3-ма заклепками. На щічках було розміщено по 2 овальних (відновлені) та 1 прямокутному глухому касту для яшми та емалі. Каптурець з ювелірного срібла з гравійованим рослинним орнаментом, розширюється на верхів'ї. У верхній частині каптурця (на верхів'ї) виконано вставки у вигляді 9 овальних глухих кастів (1 відновлений), в які вправлено коричневі та зелений яшмові кабошони. Верхів'я у вигляді стилізованої голови орла або мечеті.

Дерев'яна обкладка ПІХОВ обтягнена шагреневою шкірою чорного ко-

льору, шов знаходиться на зовнішньому боці зброї. Металева оправа цілком виконана з ювелірного срібла, складається з устя, наконечника та обоймиці. На усті з великим прорізом закріплено рухоме кільце та розміщено по три яшмові кабошони у срібних рельєфних емальованих овальних глухих кастах. На обоймиці з рухомим кільцем — по одному зеленому яшмовому кабошону у такій самій оправі. Наконечник з гребінцем складної фігурної форми закін-

чується кулькою. На зовнішньому боці наконечника у срібні рельєфні емальовані овальні глухі касти вправлено три невеликі коричневі яшмові кабошони, ще один більший, рожевого кольору та емаль синього кольору — у прямокутному глухому касті. Оправа піхов вкрита рослинним орнаментом.

Загалом морфологія шаблі перебуває у руслі османських зброярських традицій: тут і форма верхів'я, типова оправа піхов, нарешті характерні прийоми інкрустації шабельної оправи.

Орнаментика та епіграфіка.

Обабіч штаби золотом насічкою нанесено арабеск, складений з дволистиків. У його середній частині розміщуються написи арабською мовою, виконані сулюсом.

О. Галенко, який перекладав та інтерпретував написи відзначає, що текст на зовнішньому боці клинка скомпоновано аматором, який кілька разів відступає від нормативних лігатур.

Характерна техніка виконання насічки на клинку дозволяє датувати її XVIII ст.

На внутрішньому боці клинка розміщено текст:

توكلت على الله

ما شاء الله

«НАЙ ПОКЛАДАТИМУСЬ Я
НА АЛЛАГА! ТАК ХОЧЕ АЛЛАГ!»

На зовнішньому боці клинка нанесено ім'я власника зброї:

صاحبه الحاج اسماعيل شرواني

«ЙОГО (ЦЬОГО МЕЧА) ВЛАСНИК
— ЕЛЬ-ГАДЖЖ ІСМАЇЛ ШИРВАНІ».

Фотографії написів на клинку до реставрації — див. Дод. 22.

Декор, гравійований на каптурці та оправі піхов, виконано в європейському постбароковому стилі. Про це свідчать різка асиметричність композиції, недостатня рельєфність малюнка та наявність подрібнених («пунктирних») форм. У той саме час в оздобленні емальованих кастів вже простежуються елементи рококо. Очевидно, декор виконано у манері «вщухаючого бароко» приблизно у другій чверті XVIII ст.

* * *

Зразок цікавий змішаною стилістикою, в якій простежуються перські, турецькі та європейські мотиви. На нашу думку, все ж тут преваляє османський стиль, що, насамперед, знаходить вияв в оправі шаблі.

Епіграфіка засвідчує, що зброя з цим клинком свого часу належала якомусь Ісмаїлу — мешканцю області Ширван, що протягом 1538–1748 рр. входила до складу держави Сефевідів. Сам булатний клинок з розлогою спинкою і великою елманню виконаний в османській манері й може бути датований від середини XVII ст.

Зауважимо, що оправа та оздоблення шаблі цілком вкладаються у концепцію орієнталізованого зброярського виробництва Речі Посполитої, у тому числі України. Насамперед це стосується форми верхів'я та рослинних мотивів оправ піхов (детальніше див. с. ...).

Видається, що зразок, під сильним європейським впливом, могли оправити як ремісники Османської імперії, так і Речі Посполитої (України).

Щодо приналежності шаблі представникові козацької старшини з роду Вовків, можемо тільки констатувати її відповідність документальним описам козацької клинкової зброї XVIII ст. Серед представленого у нашій роботі матеріалу дана шабля — чи не єдина, що за сукупністю характеристик начебто зійшла зі сторінок численних описів старшинського майна.

Відтак є усі підстави вважати, що родинна історична легенда відповідає історичним реаліям XVIII ст., а зразок цілком заслуговує на почесне місце в експозиції «козацької» зали Національного музею історії України.

3.3. Шабля Павла Ніжинця

У Полтавському краєзнавчому музеї зберігається цінний раритет — нагородна зброя старшини Гадяцького полку П. Ф. Ніжинця (Неженця), пожалувана йому імператрицею Єлизаветою Петрівною.

Павло Федорович Ніжинець (нар. 1723) походив з родини козацької старшини. Прізвище його батька — Федора Ніжинця фігурує у списку значкових товаришів, які склали присягу на вірність імператриці 1732 р.

Останні генеалогічні дослідження пролили більше світла на цю історичну постать.

У 1736 р. П. Ніжинець вже був відомим селітряним заводчиком. 1745 р. він розпочав також військову кар'єру.

1748 р. імператриця високо оцінила заслуги П. Ніжинця у розбудові селітроварної промисловості, зокрема пожалувавши йому цінний дарунок — нагородну шаблю з золотою насічкою. У нагородній практиці того часу піднесення нагородної зброї не за військові, але цивільні заслуги є досить рідкісним випадком. Після того швидко пішла вгору й військова кар'єра Ніжинця — 1749 р. бачимо його у чині полкового комісара, 1758 р. він — військовий товариш у Гадяцькому полку, пізніше — абшитований бунчуковий товариш (1788–1790). Разом з кар'єрними успіхами зростав і майновий статок підприємливого козака: у 1775 р. він мав лише 20 підданих, тоді

як у 1790 р. їхня кількість збільшилась до 90 осіб²².

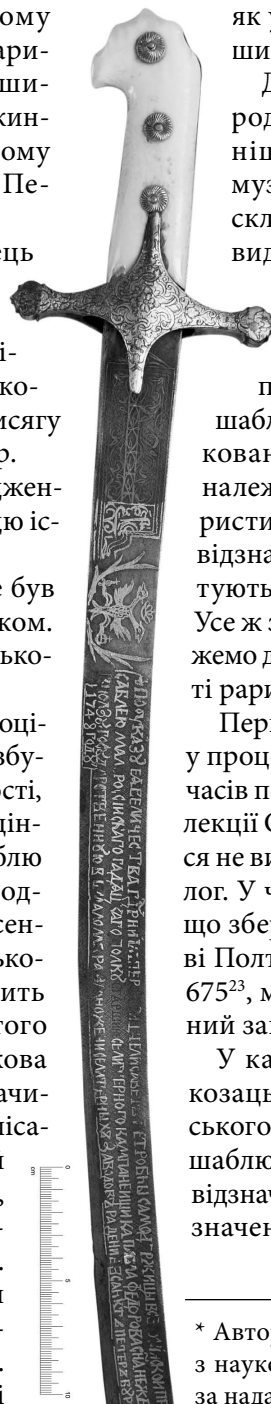
Досліджуваний зразок нагородної зброї є одним з найдавніших надбань Полтавського музею, що потрапив до нього у складі колекції старожитностей видатної лубенської меценатки,

видавця й просвітницької діячки К. М. Скаржинської (р. ж. 1854–1932) у 1906 р. По-

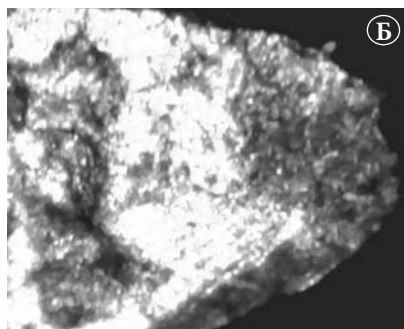
при те, що зображення й опис шаблі декілька разів були опубліковані, досі не укладено навіть її належної морфологічної характеристики. Дослідники здебільшого відзначають, цитують та інтерпретують жалуваний напис на клинку. Усе ж з нині відомих нам описів можемо дізнатися про деякі особливості раритету.

Перший опис зразка, виконаний у процесі підготовки каталога ще за часів перебування шаблі у складі колекції Скаржинської, так і залишився не виданим, як, власне, й сам каталог. У частково віцілілому рукописі, що зберігається у Державному архіві Полтавської області під номером 675²³, можна віднайти цей каталожний запис (Дод. 23)*.

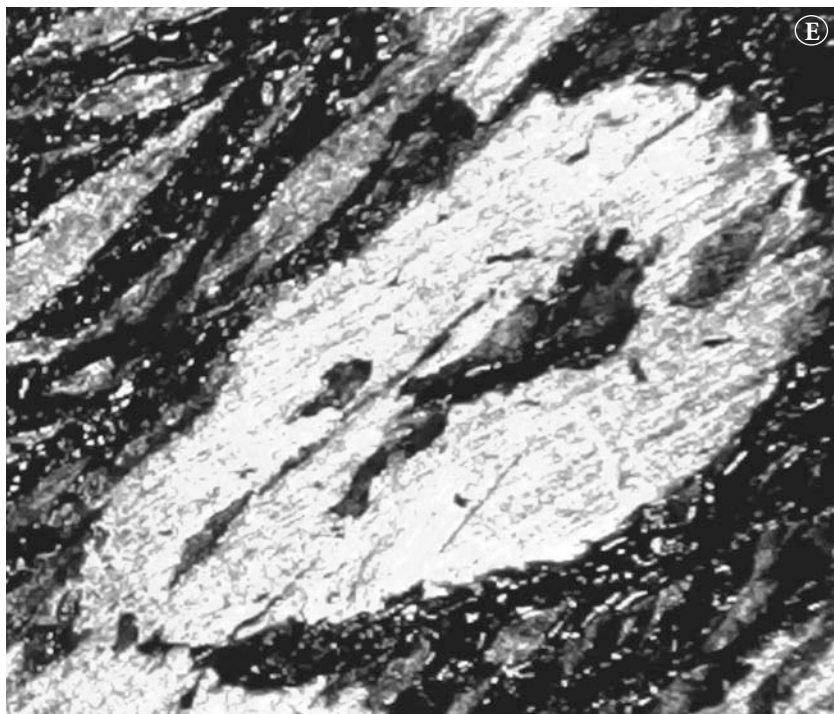
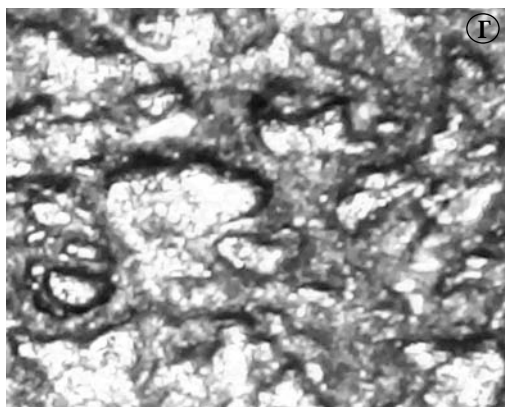
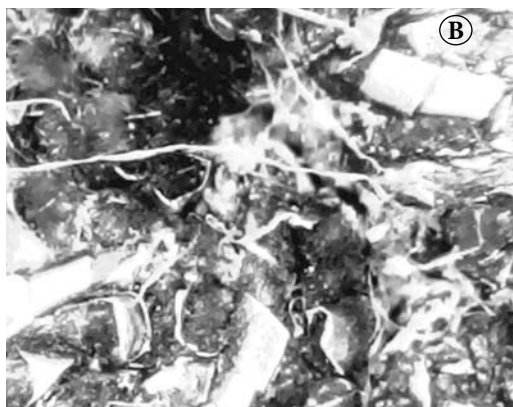
У каталозі виставки «Пам'ятки козацької слави у зібранні Полтавського краєзнавчого музею» 1991 р. шаблю датовано як виріб XVIII ст., відзначено її східне походження. Визначено також матеріали, викори-

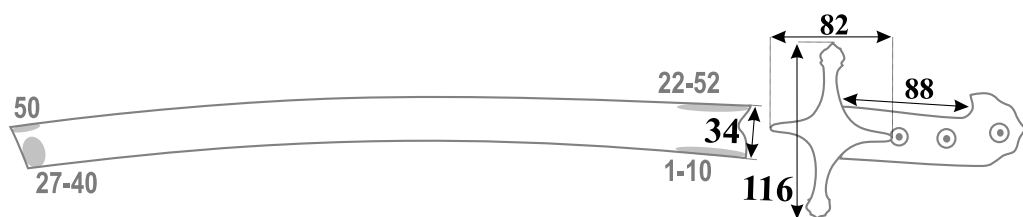

* Автор дякує заступникові директора з наукової роботи ПОКМ В. Мокляку за надані матеріали.

Фрагменти шаблі із зібрання ПОКМ, інв. №36-82
зі збільшенням під мікроскопом: А) Обламаний
кінець штаби; Б) Ріжучий край клинка у перерізі;
В-Г) Срібні нитки шва на піхвах; Д) Шов на
піхвах; Е) Фрагмент золотої насічки на клинку.

стані при виготовленні зброї та інтерпретовано напис на клинку (Дод. 24)²⁴.

В останній раз повнокольорове зображення шаблі було опубліковане у праці «Україна — козацька держава». Автори заново навели зміст напису на клинку та подали його інтерпретацію. Водночас було додано відомості щодо ремісничих технік, у яких виконано зброю, її розміру та стану збереження²⁵.

На нашу думку, ця унікальна карабеля варта набагато більшої уваги з боку дослідників спеціальних історичних дисциплін, аніж їй приділяли досі. Додамо, що це єдина на сьогодні відома нам шабля з дарчим імператорським написом представникові української козацької старшини.

Карабеля, Османська імперія (Балкани — Прізрен?) — виріб, Російська імперія — насічка, кінець XVII ст. — середина XVIII ст.

Місце зберігання:

ПОКМ, інв. № 36-82.

Матеріали:

Сталь, золото 585° та позолота 999°, ювелірне срібло, срібний дріт (нитка), слонова кістка, дерево, шкіра (хоз).

Техніки:

Кування, лиття, карбування, гравіювання, рифлення, насічка, золочення.

У конструкції клинка встановлено наварне лезо.

Піхви скріплені товстим швом срібними нитками. Судячи з усього використано не чисту срібну нитку, а змішану. Відомо, що центри виробництва таких ниток знаходилися на теренах Османської імперії, зокрема у Стамбулі. Для їх виготовлення на подвійну шовкову нитку наносили срібло, після чого волочили її між двома полірованими валиками^{26*}.

Технічні параметри зброї:

$A \approx 990$; $B \approx 900^*$; $C = 34$; $T = 6$; $L = 116$; $R = 82$; $N = 88$; $N_1 = 38$; $N_2 = 34$.

Механіко-кінематичні характеристики:

$W = 720$.

Визначити точні параметри зброї через обламаний клинок нині неможливо. Утім, беручи до уваги розміри та кривизну піхов, можемо зауважити, що шабля мала значну довжину й вагу, її клинок був сильно викривлений. Загалом параметри шаблі — звичайні для кавалерійської зброї першої половини XVIII ст.

Мікротвердість штаби має типову для «поліпшеної» зварної сталі першої половини XVIII ст. нерівномірність — від 22 до 40 HRC. Утім, на лезі показники вищі

* Маємо також відомості щодо виробництва тонкого срібного дроту, або ниток, в Україні [Спаский І. Г., 1970. — С. 48].

** Приблизні значення, визначені на основі довжини піхов.

й більш рівномірні — 50–52 HRC. Уважно вивчаючи різальну кромку та переріз клинка на зламі під мікроскопом, ми прийшли до висновку про використання у конструкції цієї шаблі наварного леза підвищеної якості й твердості.

Стан збереження, консервація та реставрація.

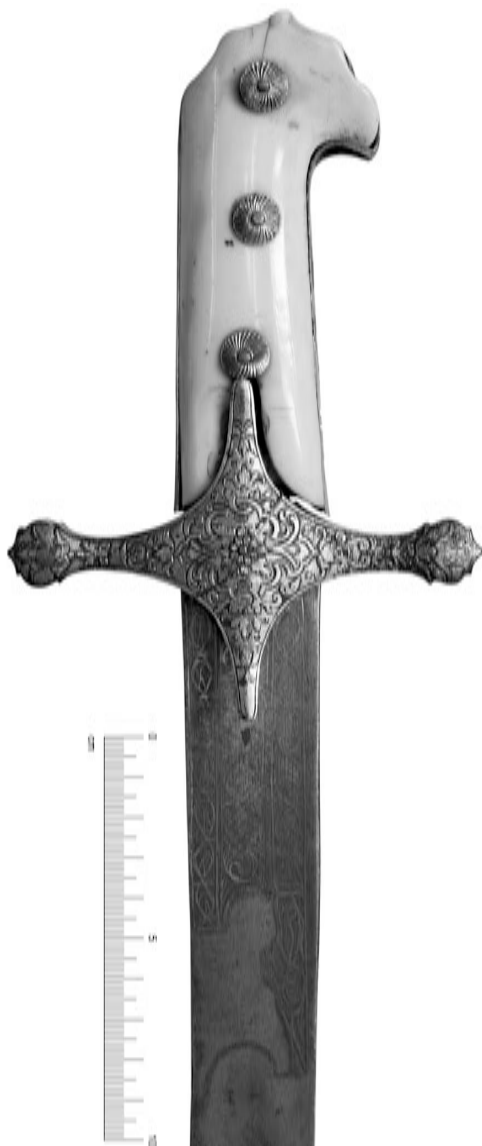
Висновок про незадовільний стан збереження шаблі пов'язуємо тільки з фактом зламу клинка. Сам уламок з насічкою, ефес та піхви у доброму стані. Клинок і оправа потребують чищення та консервації.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, високої кривизни. На зовнішньому боці штаби розміщено золоту насічку (585°).

ЕФЕС відкритого типу. Срібна гарда у вигляді хрестовини з перехрестям складається з двох симетричних частин. Її вкрито гравійованим орнаментом та шаром чистої позолоти (999°). Короткі широкі кільйони мають приплюснуті округлі фігурні закінчення із нютами, що скріплюють половинки гарди. Щічки руків'я зі слонов'ячої кістки скріплені трьома латунними нютами зі срібними золоченими фігурними голівками у вигляді солярних розеток. Між щічками прокладено срібну позолочену (958°) гіверсу. Верхів'я, що є продовженням щічок, виконане у вигляді стилізованої голови орла. Руків'я розширюється донизу.

ПІХВИ дерев'яні, обтягнуті чорною шкірою (хозом), скріплені швом зі срібних ниток. Уся металева оправа виготовлена з високопробного позолоченого срібла, складається з устя, обоймиці та наконечника, вкритих карбованим орнаментом. На усті та обоймиці зверху кріпилися рухомі кільця.

Символіка та епіграфіка.

На зовнішньому боці клинка золотою насічкою у 4 рядки розміщено напис:

**ПО УКАЗЪ ЕЯ ВЕЛИЧЕСТВА
ГДРНИ ІМПЕР...ЦЫЕЛИСАВЕТЫ
ПЕТРОВНЫ САМОДЕРЖИЦЫ
ВСЕРОССИЙСКОЙ ПРА... /
САБЛЕЮ МАЛОРОССИЙСКАГО**

**ГАДЯЦЬКАГО ПОЛКУ СТАРШИНЕ СЕЛИТЕРНОГО
КАМПАНИЕЙЩИКА ПАВЛА ФЕДОРОВА СІНА НЕЖЕНЦ... /
В ПОЛЗУ ГОСУДАРСТВЕННОЮ В НЕМАЛОМЪ
РАЗМНОЖЕНИ СЕЛИТЕРНЫХЪ ЗАВОДОВЪ
РАДЕНИЕ В САНКТЪ ПЕТЕРЪБЪРГЕ... / 1748 ГОДА**

(По указу ее Величества Государыни Императрицы Елизаветы Петровны Самодержицы Всероссийской пра... / саблею малороссийского гадяцкого полку старшине селитерного кампанейщика Павла Федорова сына Неженца... / В пользу государственную в немалом размножении селитерных заводов радение в Санкт-Петербурге / 1748 году).

Перед написом біля п'яти розміщено орнаментальну композицію та двоголового орла в обрамленні перехрещених гілок.

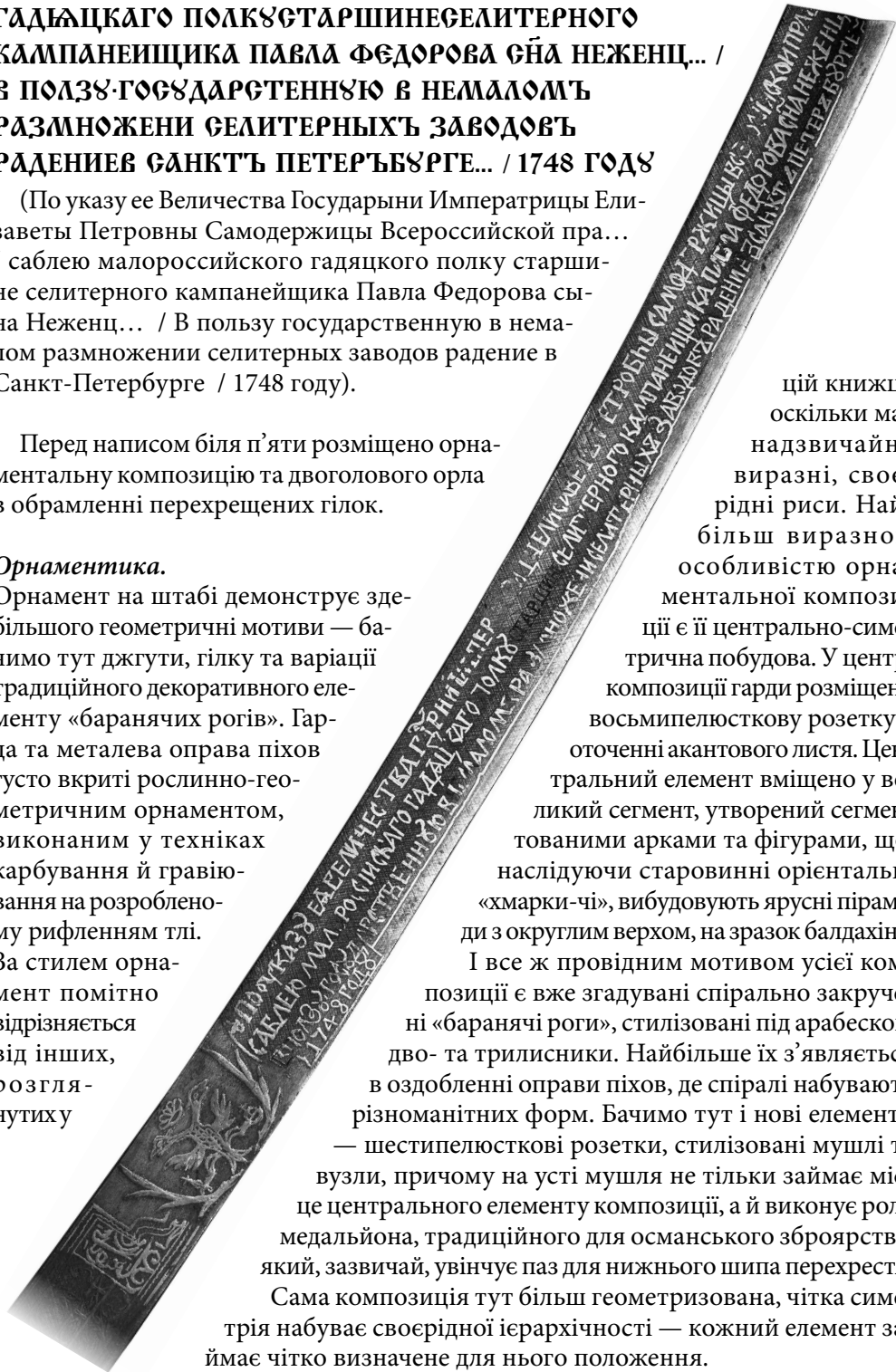
Орнаментика.

Орнамент на штабі демонструє здебільшого геометричні мотиви — бачимо тут джгути, гілку та варіації традиційного декоративного елементу «баранячих рогів». Гарда та металева оправа піхов густо вкриті рослинно-геометричним орнаментом, виконаним у техніках карбування й гравіювання на розробленому рифлення тлі. За стилем орнамент помітно відрізняється від інших, розглянутих

цій книжці, оскільки має надзвичайно виразні, своєрідні риси. Найбільш виразною особливістю орнаментальної композиції є її центрально-симетрична побудова. У центрі композиції гарди розміщено восьмипелюсткову розетку в оточенні акантового листя. Центральний елемент вміщено у великий сегмент, утворений сегментованими арками та фігурами, що, наслідуючи старовинні орієнтальні «хмарки-чі», вибудовують ярусні піраміди з округлим верхом, на зразок балдахіна.

І все ж провідним мотивом усієї композиції є вже згадувані спіральні закручені «баранячі роги», стилізовані під арабескові дво- та трисисники. Найбільше їх з'являється в оздобленні оправи піхов, де спіралі набувають різноманітних форм. Бачимо тут і нові елементи — шестипелюсткові розетки, стилізовані мушлі та вузли, причому на усті мушля не тільки займає місце центрального елементу композиції, а й виконує роль медальйона, традиційного для османського зброярства, який, зазвичай, увінчує паз для нижнього шипа перехрестя.

Сама композиція тут більш геометризована, чітка симетрія набуває своєрідної ієрархічності — кожний елемент займає чітко визначене для нього положення.

Уся ця побудова, велика кількість геометричних спіральних елементів, спосіб зображення мушлі тощо характерні, насамперед, для стилю Людовика XIV (так званого «класицируючого бароко») другої половини XVII ст. На думку Д. Горбачова, орнамент усе ж слід датувати кінцем XVII – навіть початком XVIII ст.

* * *

Атрибуція зразка як балканського виробу основана на характері орнаментики та морфології верхів'я. Карабелям, виготовленим у ремісничих центрах Балканського півострова, зазвичай притаманне хвилясте верхів'я у вигляді своєрідного гребінця, який бачимо на дослідженому виробі. Утім набагато промовистішим є оздоблення оправи. Хоча за своїми особливостями декор шаблі відразу викликає асоціації як

з центральнo- й західнокавказьким так і з балканським стилем, саме досліджений різновид орнаменту зустрічається нечасто. Подібні композиції — з видовженими стилізованими волютами, «баранячими рогами», вузлами, гілками, що згинаються під прямим кутом тощо — часом можна бачити в оздобленні зброї, виготовленої у Прізрені у XVIII ст.

Місто Прізрен (нині у Сербії) відоме виробництвом високоякісної ручної вогнепальної зброї та шабель з дамаської сталі ще від XVII ст. Особливо уславились прізренські зброярі коштовно оздобленими пістолетами (так званими «златками»), які у другій половині XVIII ст. продавалися по всій Османській імперії²⁷. Саме на одному з таких пістолетів можемо бачити декор подібний до розглянутого нами на шаблі Павла Ніжинця.

Відтак, оздоблення шаблі могло бути виконане кількома десятиліттями пізніше за початок XVIII ст., недарма фахівці підкреслюють консервативність балканських майстрів, які могли дотримуватися прийнятої колись декоративної схеми майже століття²⁹. Саме через це не маємо можливості датувати виріб точніше, аніж кінцем XVII – серединою XVIII ст. (до 1748 р., коли було зроблено напис на штабі).

Врешті зауважимо, що це далеко не єдиний задокументований у джерелах випадок, коли балканський зразок опинявся в руках української, зокрема полтавської, шляхти. Так, у колекції ПОКМ зберігається ще один зразок карабелі XVIII ст., оздобленої у типово балканській манері. Зазначена шабля, ймовірно, належала полтавському бурмістрові Павлові Руденку (детальніше див. с. 366–369).

Фрагмент оздоблення пістолета, що належав сербському воєводі Луці Лазаревичу (р.ж. 1774–1852), керівникові першого антитурецького повстання 1804–1813 рр. Фахівці відносять цей зразок до продукції прізренських зброярів²⁸. Історичний музей Сербії, Белград, інв. № W43/2056.

3.4. Шабля родини Мануйловичів

Старшинський рід Мануйловичів має поважну історію, сягаючи корінням засновника роду — Оліфера Остаповича Голуба (відомого також як Стеблівець або Черняк), гетьмана реєстрового та низового козацтва у 1622–1623 рр.^{*} Його правнук Михайло Мануйлович згадується в документах від 1637 р. як козацький реєстровий полковник зі Стеблева. Три сини останнього, котрі переїхали на Чернігівщину й Сумщину, продовжили родовід, який згодом збагатився постатями славетних сотників, значкових й бунчукових товаришів, канцеляристів Генеральної військової канцелярії та інших визначних представників козацької старшини. До згаслого відгалуження роду належить чи не найвідоміший з Мануйловичів — Іван, глухівський сотник, пізніше — генеральний осавул, один з авторів «Прав, по которым судится малоросійський народ».

Найміцніше рід Мануйловичів утвердився на Сіверщині. Відтоді, як у середині XVIII ст. Іван Хомич Мануйлович пішов стопами свого батька, остаточно змінивши шаблю на священницьку ризу, представники роду стали здебільшого відомі як особи духовного сану. Так, кілька поколінь Мануйловичів служили в церкві св. Миколи у Новго-

роді-Сіверському. Церква вціліла й досі залишається визначною історичною пам'ят-

кою краю. Поруч із церквою зберігся родовий будинок. При церкві Мануйловичі

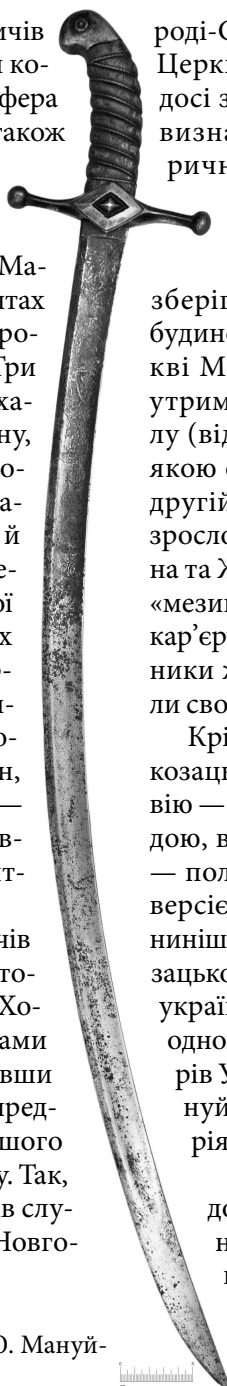
утримували школу (відому принаймні від 1750-х рр.), якою опікувалися понад 100 років. У другій половині XIX ст. окремі гілки зрослої родини переселилися до Мезина та Житомира. При цьому покоління «мезинців» продовжували традиційну кар'єру священнослужителів, представники ж житомирської гілки зосередили свою діяльність на ниві освітянства.

Крізь століття нащадки славетного козацького роду зберегли родову реліквію — шаблю, якою, за сімейною легендою, володів перший з Мануйловичів — полковник Михайло або, за іншою версією, генеральний осавул Іван. Від нинішнього власника зброї, нащадка козацького роду Мануйловичів, видатного українського художника та дизайнера, одного із засновників Спілки дизайнерів України Юрія Миколайовича Мануйловича нам і стала відомою історія легендарного зразка у XX ст.

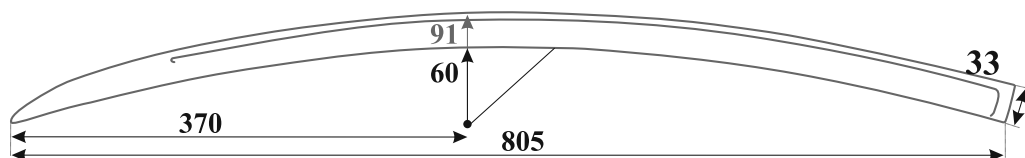
Свого часу шаблю отримав у спадок дід Василь, художник та учасник революційних подій, що мешкав у м. Житомирі. Після його загибелі у роки громадянської війни сімейна реліквія перейшла до тітки Тетяни Миколаївни Ма-

Герб Мануйловичів у «Малоросійському гербовнику» [Лукомский В. К., 1914 — Табл. LIV].

* Автор дякує О. Алфьорову та Ю. Мануйловичу за надані матеріали.

нуйлович, журналістки та викладачки жіночої гімназії, що задля безпеки зберігла зброю разом з іншими цінностями у земляній схованці. Після закінчення Другої світової війни, у 1950-х рр., батько Юрія Миколайовича — Микола Васильович отримав ці речі від тітки як старший спадкоємець по чоловічій лінії й перевіз їх до Києва. Жахливі умови, в яких перебувала реліквія протягом десятиліть, мало не знищили зброю: вцілів тільки заіржавілий клинок.

У свою чергу, отримавши шаблю у спадок від батька, Юрій Миколайович власноруч взявся до її відновлення. Клинок було обережно почищено від корозії та ретельно законсервовано олією. Тоді ж у реставраторів було замовлено деталі ефеса — гарду, руків'я та верхів'я.

Нарешті 2009 р. шаблю вперше було введено до наукового обігу³⁰.

Поглянемо ближче на сімейну реліквію та спробуємо з'ясувати, що собою являє ця зброя з історико-зброєзнавчого погляду.

Шабельний клинок. Не раніше першої половини XVIII ст., Російська імперія або Європа.

Матеріали:

Сталь, позолота.

Техніки:

Кування, протравлення, золочення.

Технічні параметри зброї:

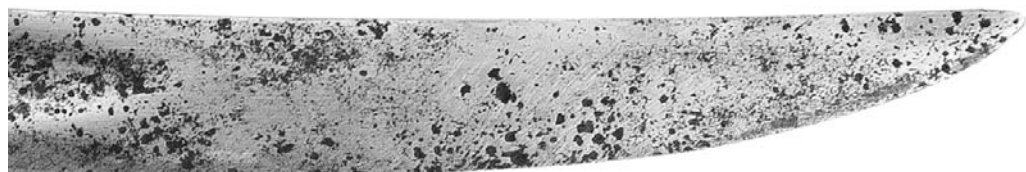
A=960; B=805; C=33; F(f)=60 (91)/76; G=370–440 / 343–391; T=9.

Механіко-кінематичні характеристики:

W=950; V=650; X=480. Зауважимо, що вага зразка значно перевищує номінальну за рахунок невідповідного ефеса.

Мікротвердість штаби коливається в межах 30–47 HRC. Цікаво відзначити, що на окремих ділянках (насамперед на ділянці центру удару) показник значно знижений (до 30 HRC), на відміну від вістря та обуха, де він місцями сягає 47 HRC. Така вогнищева зміна властивостей сталі може бути пов'язана з руйнівним впливом несприятливих умов, у яких тривалий час перебувала зброя.

У конструкції типу клинків, до якого належить аналізований, закладено компромісний задум оптимального сполучення рубальних та колючих ударів, характерний для європейських пошуків «ідеальної зброї» Нового часу. При цьому за рахунок широких дол намагалися знизити значну вагу зброї, якої вона набувала через ускладнену гарду. У результаті центр ваги зміщувався до ефеса,

погіршуючи рубальні властивості, проте поліпшуючи фехтувальні. На жаль, практика довела неможливість досягти на цьому шляху чогось справді видатного. «Гібридна» зброя була неспроможна рубати й колоти з однаковим успіхом, зазвичай, навпаки, те й інше вона робила вкрай посередньо. І все ж у реальних умовах війн XVIII–XX ст. її бойові якості виявилися достатніми для вирішення поточних бойових завдань. Більше того, у процесі перебудови армій на регулярній основі такі шаблі прийняли на озброєння не тільки в європейських, а й у східних країнах — Ірані, Туреччині та ін., де до того переважав цілком відмінний погляд на клинкову зброю.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Клинок пошкоджений корозією, проведено чистку й консервацію лляною олією (власнику нами рекомендовано мінеральну олію нерослинного походження). Штаба має переконливі сліди бойового минулого — змінене рікасо, численні зарубки на ділянці центру удару.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сильно викривлений, має по одній широкій долі з кожного боку, що tworять реберце вздовж леза. Обух широкий, розложистий. Спинка клинка радикально звужується, утворюючи фальшлезо на бойовому кінці довжиною 30–35 мм. Вістря на лінії обуха. Деталі ефеса неавтентичні, виконані у ході реконструкції. Піхви втрачено.

Через втрату ефеса та піхов атрибуція клинка значно ускладнюється. Virізняються широкі доли — майже на всю площину штаби. Вони надають шабельним клинкам такого типу характерної форми, за яку ті навіть отримали особливу назву — «Монморансі» (за формою

клинків, що від 1770 р. стали застосовувати у шаблях драгунів Монморансі у Франції)³¹.

Клинок має «рідне» рікасо довжиною 10 мм, пізніше «збільшене» до 30 мм, що, очевидно, пов'язано з фехтувальними уподобаннями власника. Зауважимо, що саме особлива потовщена форма рікасо поширюється на європейських шаблях вже у середині XVIII ст. В цілому ж, морфологія клинка відповідає моделям європейських шабелі різних періодів — від першої половини XVIII ст. до середини XIX ст.

Орнаментика та символіка.

У таких утруднених для точної атрибуції умовах справжнім рятівником стає декор, нанесений з обох боків штаби при п'яті клинка. Декор, виконаний методами травлення та золотіння — класичними техніками XVIII ст., являє собою художню композицію з предметів озброєння та флористично-геометричного орнаменту — арматюру. У декора-

тивно-ужитковому мистецтві арматюри відомі ще з античних часів. Їх укорінення в європейській мистецькій традиції розпочалося за часів Відродження, апогею ж свого розвитку арматюри досягли в період панування ампіру, на початку XIX ст. Утім, у стилістичних особливостях композиції на клинку присутні всі ознаки іншого, більш раннього стилю — бароко. Причому у динамічному асиметричному малюнку вже відчужуються початкові риси рококо. Очевидно, орнамент слід віднести до межі XVII–XVIII ст., він відчутно відсуває «нижню» хронологічну межу датування зразка. Зауважимо, що оздоблення «у старому стилі» могли виконати й дещо пізніше. Про пізніше виконання свідчить присутня в декорі символіка, характерна, передусім, для XVIII ст. Латна правиця з шаблею — варіація на популярну в російській та європейській символіці «руку Господа», відому також як королівський символ влади (ще й діяльності, справедливості)³².

Згідно з найбільш поширеною інтерпретацією цього символу, «рука Господа» мечем має скарлатинні нівірних. Проте існує ще одне тлумачення, також глибоко вкорінене в середньовічному світогляді, пов'язане з уявленням про два божественні мечі — духовний та світський, що відповідають церковній та державній владі. Саме єдністю й суперництвом цих «мечів» позначено хід європейської історії протягом століть. Очевидно, «божественна рука» в обладунку мала символізувати саме об'єднання світської та духовної влади, ідею, відому у західноєвропейській літературі ще у IX ст. Просуваючись на схід, вона згодом потрапляє на терени України та Росії. Так, на малюнку титульної сторінки книги Лазаря Барановича (1593–1693), архієпископа Чернігів-

ського та Новгород-Сіверського, «Меч духовный еже есть глас божий» (Київ, 1666), хрест на державі представлений у вигляді меча, а сама держава спирається на «духовні» мечі царя Давида та апостола Павла (Старий та Новий заповіти відповідно)³³.

Пізніше концепція єдності світської та духовної влади й відповідної символіки ще більше вкорінюється в Центрально-Східній Європі та Російській імперії. Так, у Польщі «рука Господа» розглядалася як «особливий знак короля», у Росії від XVIII ст. символ почали активно використовувати у символіці військових прапорів³⁴. З часом він став настільки популярним, що перетворився на геральдичну фігуру та увійшов до найбільших друкованих збірок символічних зображень, що поширювалися Європою.

Зображення «руки Господа» на клинках XVIII ст.: А) у колекції НМІУ на кавалерійській, солдатській шаблі, Баварія, інв. № 3-398. Б) у колекції ЧІМ на гусарській карабелі, інв. № ІІ-2899, Польща або Україна.

Окрім стилістики, хронологію декору уточнюють предмети, що могли стати художньою натурою не раніше XVIII ст. Так, серед звичних ще від XVII ст. алебард, списів, гармат та труб зауважимо на шаблі темляк з китицею. Нагадаємо, що зображення китиць на темляках відомі від першої половини XVIII ст.

* * *

Отже, результати аналізу особливостей декору та морфології клинка дозволяють датувати його першою половиною XVIII ст. Очевидно, мова має йти про європейські гусарські шаблі першої третини століття. Відтак зауважимо, що такому клинку мав би пасувати ефес, форма якого більше відповідала б історичним реаліям.

Результати нашого зброєзнавчого дослідження викликають серйозні сумніви щодо приналежності дослідженої зброї засновникові роду — Михайлу Мануйловичу, діяльність якого припадає на першу третину XVII ст. Натомість цілком імовірно, що власником шаблі був зга-

даний вже Іван Мануйлович (пом. 1740). Зауважимо, що до середини XVIII ст. чимало чоловіків родини Мануйловичів успішно будували військову кар'єру і досліджена шабля могла належати будь-кому з них. Одним з гіпотетичних власників зброї міг бути Федір Мануйлович — канцелярист ГВК (1731–1735) та бунчуковий товариш (1738).

Не слід також забувати, що Мануйловичі по чоловічій лінії споріднені з Зіневичами — представники цієї родини від початку XVIII ст. займали високі посади у Сатродубському полку. Серед них були значкові й бунчукові товариші, полкові обозні та осавули.

Непроста історична доля сімейної реліквії переконливо свідчить наскільки складно буває відрізнити історичні легенди від історичних реалій. Утім, робити це необхідно, хоча б із поваги до славних діянь минулих поколінь: адже, розвіявши одну легенду, одночасно творимо іншу, узгоджену з історичними фактами, зі своїми героями та заново відкритими сторінками родинного минулого.

3.5. Шабля Павла Головатого

На відміну від розглянутих раніше раритетів, шабля військового судді Війська Запорозького низового Павла Головатого добре досліджена саме як речове джерело. Слід віддати належне провідним співробітникам Державного історичного музею (м. Москва, РФ), де зберігається зразок, які провели непросту роботу з аналізу його морфологічних характеристик, клинкової символіки та епіграфіки, нарешті, реконструкції на основі розрізнених відомостей біографії самого Павла Флоровича Головатого.

Павло Флорович Головатий уперше згадується як військовий суддя Запорозької Січі 1765 р., коли кошовий отаман П. І. Калнишевський, що на два роки відбув на чолі запорозького посольства до Санкт-Петербурга, призначив його управляти кошем.

1767 р. запорожці обирають П. Головатого депутатом до Санкт-Петербурга для участі у роботі Комісії з розробки проекту Нового Уложення.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. П. Головатий проявив себе як талановитий командир. У ході бойових дій проти кримських татар і турків 12–13 серпня 1769 р. відділ під його командуванням увірвався в Очаківську область, захопивши багату здобич. На марші запорожців під проводом Калнишевського в напрямку Очакова й Гаджибея у червні 1770 р. П. Голо-

ватий був залишений за старшого при головному обозі, бунчуці, корогвах та інших клейнодах.

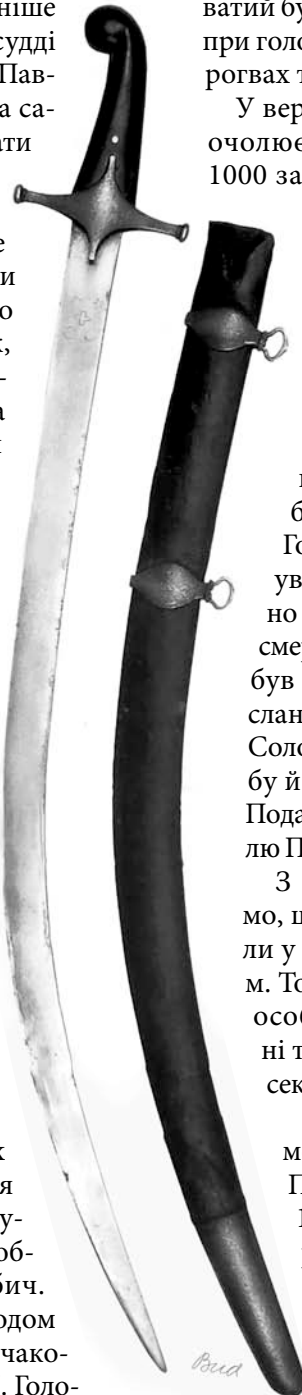
У вересні 1770 р. П. Головатий очолює експедиційну партію у 1000 запорожців під Очаків, де знову було взято чимало трофеїв. Після цієї перемоги герою було пожалувано іменну золоту медаль³⁵.

Після ліквідації Запорозької Січі 1775 р. кошового отамана Калнишевського, писаря Глобу і військового суддю Головатого було спочатку ув'язнено, потім відправлено до Москви й засуджено до смертної кари. У 1776 р. вирок був замінений на довічне заслання: Калнишевського — до Соловецького монастиря, Глобу й Головатого — до Сибіру. Подальших відомостей про долю П. Ф. Головатого не маємо³⁶.

З писемних джерел відомо, що П. Головатого ув'язнили у Знаменському монастирі м. Тобольська. Його майно та особиста зброя були описані та передані до державного секвестру Російської імперії³⁷.

Перші достеменні відомості про особисту шаблю П. Головатого належать до 1926 р., коли ДІМ викупив раритет у колекціонера В. І. Маркевича.

Вперше задокументоване обстеження зразка було здійснено 1953 р.

Його результати відображені на сторінках музейної облікової картки.

Наступне дослідження шаблі було оприлюднене Н. І. Соболевим 1956 р. у збірнику наукових праць, присвяченому іменній холодній зброї³⁸. Вивчаючи шаблю як речове джерело, дослідник проаналізував морфологію шаблі, її клинкову символіку та епіграфіку. Однак основну увагу фахівець зосередив на біографії самого П. Головатого. Результати його дослідження також були занотовані у каталожній картці разом з неопублікованими зауваженнями палеографів щодо особливостей клинкової епіграфіки (Дод. 25).

Нарешті повнокольорове фотографічне зображення зразка оприлюднене у монументальній праці «Україна — козацька держава»³⁹.

Здавалося б, після таких ґрунтовних досліджень що нового можемо внести ми у цю проблематику? Віддаючи належне попередникам, усе ж не слід забувати, що від останнього вивчення зразка минуло понад півстоліття. За цей час з'явилися нові методи й методологічні схеми роботи з речовими джерелами, розширивши наукове поле зброєзнавчих досліджень. Відтак спробуємо заново розглянути раритет та остаточно закрити залишені попередниками «білі плями» у вивченні цього непересічного експонату.

Шамшир в оправі килиця, Іран (клинок) — Закавказзя та Східна Європа (оправа). XVIII ст. (виріб) — XIX – перша чверть XX ст. (напис).

Місце зберігання:

ДІМ, інв. № 57526/763 ор.

Матеріали:

Сталь, срібло, темний ріг, дерево, шкіра (хоз).

Матеріалом штаби є смугастий булат.

Техніки:

Кування, насічка, гравіювання, виточування.

Технічні параметри зброї:

A=885; B=750; C=34; F=70 (100)/81; G=320/285–322; T=5; L=115; R=67; N=95; $n_1=41$; $n_2=25$.

Зауважимо, що кривизна штаби зі сторони обуха змінюється радикальніше, ніж по лезу (параметр G). Загалом ця особливість притаманна більшості відомих нам класичних перських шамширів.

Механіко-кінематичні характеристики:

W=610; $W_{\text{півх}}=960$; V=540; X=380.

Фрамент поверхні штаби зі збільшенням (замальовка).

Загалом визначені характеристики типові для шамширів, насамперед призначених для кавалерійських рубально-різальних ударів.

Центр удару розміщений поблизу середини леза, залишаючи необхідний запас довжини для шабельного «протягування».

Стан збереження, консервація та реставрація.

Щодо реставраційних робіт, достеменно відомо лише про їх відсутність протягом останніх п'ятдесяти років⁴⁰.

Клинок у доброму стані. На штабі уздовж обуха та по лінії леза неглибокі каверни та ділянки з темними плямами. Клинок законсервований збройовим мастилом.

Ефес у доброму, майже відмінному стані. Зовнішній вигляд речовини, використаної для фіксації руків'я на хвостовику, наводить на думку про її пізнє походження, можливо, шаблю перемонтовували у першій половині XX ст.

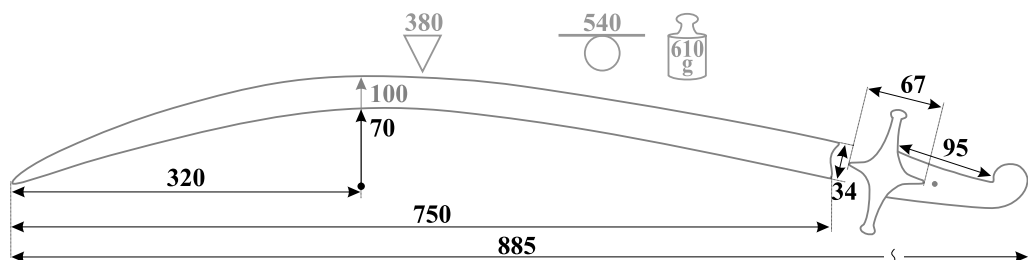
Піхви у посередньому стані. Шкіряна обтяжка складається з кількох окремих частин, у багатьох місцях пошкоджена. На сталевому наконечнику велика вм'ятина.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК типу шамшир, сталевий (булатний), сильно викривлений, без дол та елмані. Бойовий кінець однолезовий, вістря на середній лінії клинка. Спинка клинка опукла. На зовнішньому боці клинка при п'яті гравіювано написи, на внутрішньому боці — символи.

ЕФЕС відкритого типу, сталеве хрестовина становить єдину конструкцію з перехрестям. Гарда типової для класичних перських, кавказьких та середньоазійських шамширів форми — кільйони мають закінчення у вигляді приплюснутих кульок, верхні тонкі шипи утоплені в тіло руків'я. Поверхня гарди вкрита насічкою з рослинним орнаментом.

Руків'я з темного рогу пряме, насаджене, закріплене у середній частині сталеву заклепкою. Товщина руків'я при основі значно більша, ніж при верхів'ї. Зауважимо, що, на наш погляд, саме

по собі потовщення руків'я ще не може свідчити про кавказьке походження зразка.

«Кулястий» різновид комоподібного турецького верхів'я також не є типовим для кавказького зброярства, являючи собою одну з численних модифікацій класичного османського килиджа. Його форма разом з відмінним станом збереження усього руків'я, особливостями кріплення на хвостовику та ремісничої

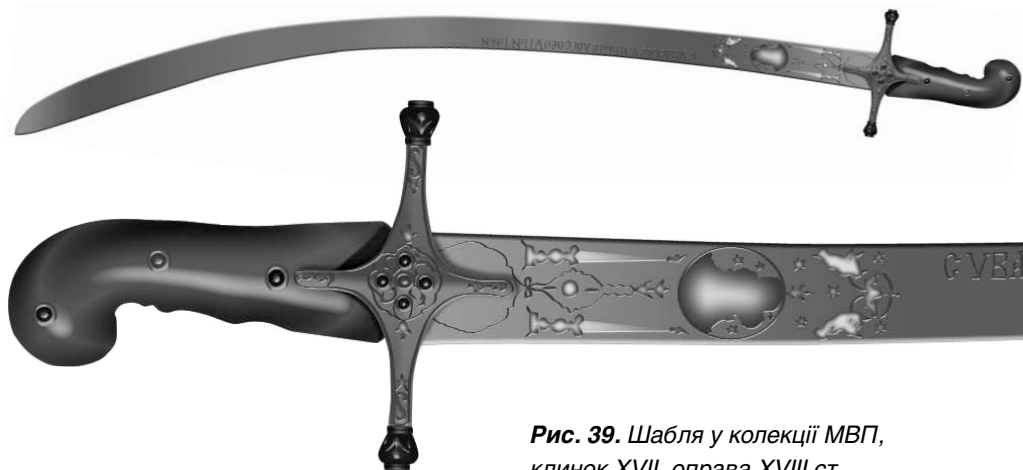
обробки рогу спонукали нинішнього зберігача експонату В. Веселитську до припущення про значно пізніше за клинок та решту оправи походження руків'я, яке, можливо, виготовили вже в XIX або навіть XX ст.⁴¹.

Як ми вже відзначали раніше, зазначена форма добре відома із зображальних та речових джерел, причому таку зброярську традицію пов'язують з другою половиною XVIII ст.

Щодо розглядуваної форми руків'я та верхів'я варто звернути увагу на дослідження польських фахівців, звернувшись до зразка з колекції Музею Війська Польського у Варшаві (див. також с. 188).

С. Ледуховський вважає, що оправа цієї шаблі — турецького типу, виконана у XVIII ст., має львівське походження⁴². Не відкидаючи можливості вірменської ювелірної роботи (адже руків'я виконано з напівдорогоцінного каменя), зауважимо, що саме така форма набула найбільшого поширення на теренах Північної Індії — аналогічними руків'ями оздоблювали місцеву короткотавроклинкову зброю. Разом з готовою зброєю та як напівфабрикати вони поширю-

валися найбільшими ринковими шляхами по всьому Сходу. Знаходили вони свого купця й у Стамбулі⁴³, де їх замовляли місцеві та приїжджі майстри (у тому числі львівські). Звідти вже зовсім недалеко було до Речі Посполитої, де чималим попитом користувалися так звані «шаблі-індички». Щодо цієї історичної назви свого часу науковці висували немало припущень. Приймаючи точку зору Т. Маньковського про індійське коріння «індичок», варто замислитися: чи не йшлося часом про шаблі, оснащені руків'ями, аналогічними розглянутому? Можливо, саме індійські зразки стали основою для численних наслідувань зброярами Османської імперії та Речі Посполитої?

Рис. 39. Шаблі у колекції МВП, клинок XVII, оправа XVIII ст.

А

Б

В

Рис. 40. Орнаментика на шаблі П. Головатого (замальовки): А) на наконечнику піхов; Б) на гарді; В) на обіймиці піхов.

ПІХВИ дерев'яні, вкриті чорною шкірою та скріплені з внутрішнього боку поздовжнім швом. Оправа складається з двох сталевих обіймиць, з непорушними фігурними кріпленнями, та наконечника. Металева оправа зовні вкрита насічкою з рослинно-геометричним орнаментом. Місце, де зазвичай розташоване устя, потовщене та має поздовжній розріз.

Досліджені морфологічні особливості зразка викликають у нас серйозні сумніви у його «цілісності». Очевидно, проблему кавказького (тим більше грузинського, хоча б і «за оправою»⁴⁴) походження зразка можна вирішити, тільки ретельно проаналізувавши орнаментику гарди та піхов.

Орнаментика.

Орнаментика зразка досі не була предметом спеціального розгляду.

Насамперед слід звернути увагу на специфічну техніку її виконання — насічку по розробленому підготовчими штрихами фону. Така техніка набуває поширення у країнах Середнього Сходу у XVIII ст. Застосовані матеріали (срібло по залізу) більше характерні для Кавказу, у меншій мірі Персії.

Головними фігурами симетрично побудованої орнаментальної композиції є восьмипелюсткові розетки, кожний листок яких завершується трилисником. Тло навколо, наче килимом, вистелено рослинними та геометричними елементами, серед яких основне місце належить за-

Рис. 41. Символіка та епіграфіка на клинку шаблі П. Головатого (контурний прорис).

крученим у різні боки спіралям з потовщенням на кінці (т. зв. «баранячі роги»), здебільшого стилізованим під східні дволітники та довгі кручені листки. На задній частині обоймиць та у центрі гарди окремі елементи композиції винесені у великі геометричні сегменти (загострені листкоподібні овали та ромб, увінчаний трилисниками). Утворені навколо бордюри заповнені «гілками» з крученими листочками, що продовжують щойно розглянутий основний мотив спіралей.

Загалом розглянуті мотиви насамперед характерні для черкеської ремісничої традиції⁴⁵. До неї ж слід віднести й характерну розробку тла штрихуванням⁴⁶. Зауважимо, що орнамент усе ж дещо відрізняється від класичних черкеських виробів — малюнок включає забагато дрібних елементів, що наближують виріб до продукції інших кавказьких народів, відсутнє чорніння тощо.

Символіка та епіграфіка.

На клинку у техніці гравіювання нанесено символи та написи.

Одразу зауважимо, що художній та технічний рівень гравіювання на клинку являє собою надзвичайно спрощену, аматорську роботу. Гравер явно не належав до кваліфікованого ремісничого осередку. Зайве говорити, що у XVIII ст. декор та написи на клинках зазвичай виконували за допомогою значно менш трудомісткого протравлення. У нашому ж випадку бачимо явно похvatну, некваліфіковану граверну роботу.

У процесі досліджень шаблі найбільш детально було вивчено клинкову епіграфіку.

На зовнішньому боці клинка впоперек штаби нанесено написи:

Павелъ / Голова- / тый. / MDCCLXXI
(Павел / Голова- / тый. / 1771)

За висновком російських фахівців, палеографічні особливості напису не тільки не відповідають прийнятим у XVIII ст., але безпосередньо свідчать про більш пізнє написання літер, виконаних «під старовину» (див. Дод. 25).

Нам залишається лише погодитися з цими висновками: очевидно напис виконано пізніше, ніж задекларовано на клинку.

На внутрішньому боці клинка при п'яті нанесено символіку: рівнораменний хрест, оточений чотирма астрологічними символами. У лівому нижньому куті повернутий до хреста (регресний) півмісяць, у лівому верхньому — п'ятикутна зірка, у правому верхньому — прибуваючий півмісяць з людським обличчям. Нарешті, у правому нижньому куті — повний місяць (на думку московських дослідників — сонце) з людським обличчям (Рис. 41).

Незвичайна композиція та спрощена техніка виконання символів наштовхнули Н. Соболева на думку про «трофейне» походження зброї. Очевидно, йдеться про захоплення шаблі у татар чи турків протягом військових кампаній 1768–1774 рр. та аматорське гравіювання у польових умовах військового табору*.

Основний зміст символіки Н. Соболев зводить до тези про «хрест як емблему християнства в оточенні ворожих сил — півмісяців та зірок як емблеми магометанства»⁴⁷.

Навряд чи можна з цим погодитись.

* Зауважимо, що у зазначений на клинку рік виконання напису (1771) про бойові дії за участю П. Головатого відомостей не маємо. Натомість добре відомо про військові акції запорожців під проводом П. Калнишевського та П. Головатого у 1769–1770 рр., за що січову старшину було пожалувано дорогочінними імператорськими подарунками.

У системі середньовічних європейських сакральних символів Місяцю (алхімічний відповідник — срібло) завжди відводилось визначне місце. Місячний серп набував різного значення залежно від свого положення. Найчастіше його ототожнювали з чарою, посудиною з рідиною, водоймищем — загалом до місячної царини відносили будь-які рідини та пов'язані з ними процеси.

Як утілення жіночого начала, Місяць іноді зображували у вигляді античної богині Діани, приписуючи їй функцію володарки всіх відомих перетворень у природі, вкупі з людьми, що на них розуміються. Звідси й сприйняття лука зі стрілами як «зброї Місяця». Згодом образ трактувався у християнському контексті: Місяць став одним із цілої низки символічних уособлень Діви Марії. Сприйняття Місяця в людській подобі жінки (на противагу Сонцю-чоловіку) міцно вкорінилося в окультній, астрологічній та алхімічній іконографії. Таке поєднання зазвичай передавали шляхом зображення обличчя посередині небесного тіла, перетворюючи його у такий спосіб на людську голову.

В астрологічних підручниках та настановах Місяць постійно зображується в оточенні двох шестипроменевих зірок.

Археологічні артефакти свідчать про одночасну інфільтрацію шести- й п'ятипроменевих зірок до системи європейської символіки ще від XVI ст. П'ятишести- та семипроменеві зірки також активно використовувалися представниками численних окультних братств, насамперед — масонами та ілюмінатами, які, у свою чергу, мабуть, запозичили їх від іудейських громад сефардів. Останні після вигнання з Іспанії наприкінці XV ст. розпорошилися по всій Європі.

Іншим джерелом поширення шестипроменевої зірки виступає міська геральдика Західної та Центральної Європи

*XIII ст., що очевидно пов'язана з прийнятим у церковній іконографії зображенням Віфлеємської зірки (частіше її зображали восьмипроменевою), а також царським родоводом Ісуса Христа*⁴⁸.

Для нас видається очевидним, що півмісяць та місяць з людськими обличчями, так само, як і п'ятикутна зірка, мають стосунок не стільки до мусульманської символіки, скільки до західноєвропейської зброярської традиції зображень на клинках астрологічних, релігійних та сакральних символів, що у XVII–XVIII ст. сягнула найвищої популярності. Утім, непереконлива манера виконання штовхає нас на хисткий ґрунт здогадів й припущень.

Символічна композиція на клинку, на наш погляд, стоїть осторонь відомого нам іконографічного ряду. Подібні спрощення та стилізації західноєвропейської символіки справді більше притаманні кавказькому зброярству. Однак єдина манера виконання зображень і написів не залишає у нас сумнівів у тому, що їх виготовлено однією рукою водночас. Відтак, версія про кавказьке походження символів й прізвища козацького очільника виглядає принаймні недоречною.

* * *

Проаналізувавши експонат, можемо нарешті звести воедино висновки російських фахівців, водночас обґрунтувавши власний погляд на проблематику.

Клинок (шамшир) напевне перського походження. Такі, виготовлені в Ірані, булатні штаби поширювалися на всьому Сході, у країнах Європи, в Росії, та на Кавказі.

Оправлено зразок у черкеському стилі, ймовірно за все, на Кавказі, у другій половині XVIII ст., причо-

му руків'я з верхів'ям турецького типу (XVIII–XIX ст.) випадає з класичної персько-кавказької стилістики. Зауваживши відзначені раніше особливості, припускаємо, що його припасували пізніше за решту оправи, коли зразок опинився на теренах Центрально-Східної Європи.

Нарешті, слід підсумувати дослідження написів, що нібито свідчать про приналежність шаблі Павлу Головатому. На жаль, не поділяємо оптимізму Н. Соболева у цьому питанні⁴⁹. Так, дослідник повідомляє про приналежність шаблі особисто П. Головатому як про беззаперечний факт. Укладачі інвентарної картки, більш обережні у висновках, відзначили, що шабля, згідно з хронологічною атрибуцією, «могла належати» запорозькому військовому судді. Хоча сам зразок цілком може і має бути датований другою половиною XVIII ст., аналіз клинкової символіки та епіграфіки, на нашу думку, усе ж свідчить про їхнє пізніше походження. Зараз можемо тільки гадати, хто і з якою метою наніс гравіювання, що, на наш погляд, могло бути виконане у часовому проміжку від середини XIX ст. до 20-х років XX ст. Ймовірно за все, маємо справу з черговим витвором нечистих на руку ділків антикварного ринку, що у XIX ст. цілком задовольнявся подібною некваліфікованою роботою.

Хоч як парадоксально, саме наявність сфальшованого напису сприяла вирішенню двох важливих джерелознавчих завдань: було досліджено непересічний зразок довгоклинкової зброї XVIII ст. та детально опрацьовано біографію одного з останніх видатних представників запорозької старшини. Так у черговий раз пересвідчуємося, що для історичної науки не існує беззмістовної, даремної джерельної інформації, яка б не приносила практичної користі досліднику у ході вивчення історичного джерела.

3.6. Родова шабля Бориса Палія-Неїла

У музейній практиці трапляються експонати, історія яких поєднує різні історичні епохи. Часом через неймовірний збіг обставин такий раритет, вже маючи неабияку історичну цінність, вдруге опиняється у вирі подій, що кардинально підвищують його джерельний потенціал, наповнюючи новим історичним змістом.

Таким унікальним предметом є шабля героя Визвольних змагань, видатного військового діяча УНР, генерал-хорунжого Б. Палія-Неїла. Ця зброя, що свого часу належала козацьким предкам ушлявленого діяча, становить історичну цінність як приклад справжньої козацької шаблі XVIII ст. Водночас, пройшовши горнило громадянської війни як особиста зброя легендарного командира, раритет набув подвійної цінності.

Б. Палій-Неїло народився 1876 р. на Полтавщині, у старовинній родині українського шляхтича та військового. Судячи з подвійного прізвища його предки по чоловічій лінії походили з козаків, отримавши дворянство ще у XVIII ст.

Вивчившись на кадрового військового-артилериста (1895 — випускник Петрівського Полтавського кадетського корпусу, 1897 — Олександрівського училища у Москві, Миколаївської військової академії у Санкт-Петербурзі), Б. Палій-Неїло починає військову службу в Івангородській фортечній артилерії. Змінивши кілька військових частин, 1913 р. у чині капітана опиняється у 12-й артилерійській бригаді, що базується у Кам'янці-Подільському, у складі якої вирушає на фронт. Протягом 1914–1917 рр. Б. Палій-Неїло бере активну участь у боях Першої світової війни, отримує чин полковника. За бойові заслуги був від-

*Борис
Палій-Неїло,
1920-ті рр.⁵⁰*

значений Золотою Георгіївською зброєю та офіцерським Георгіївським Хрестом (1916).

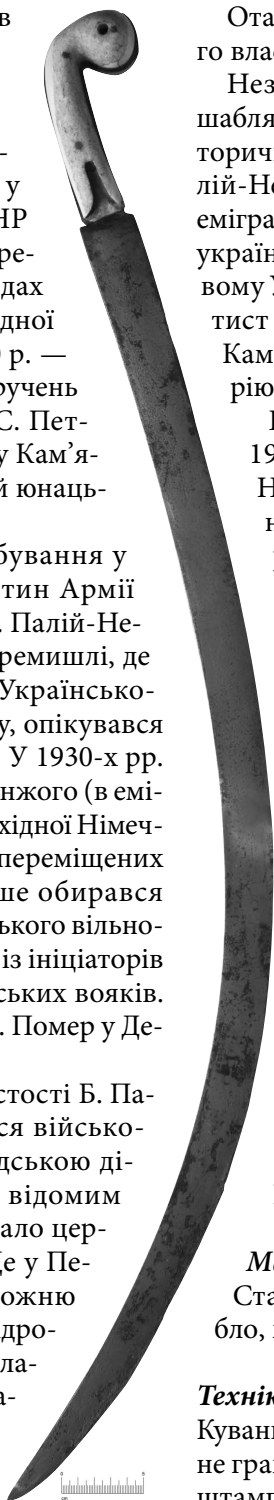
Влітку 1917 р. Б. Палій-Неїло подає прохання про переведення його до «українізованої» частини — 1-го Тракторного артилерійського дивізіону. Від того часу починається його військово-політична кар'єра борця за незалежну Українську державу.

У 1917 р. бере участь у Першому й Другому Українських військових з'їздах. Був обраний до складу Українського Військового Генерального Комітету на посаду помічника інспектора артилерії, невдовзі призначений командантом українських військових частин на Полтавщині та начальником міського гарнізону. Навесні 1918 р. Б. Палій-Неїло став організатором гарматних частин в українських корпусах. За Гетьманату — помічник командувача військами у Києві, з жовтня 1918 р. — Генеральний писар Українського Козацтва.

Восени 1918-го підтримав Директорію УНР. У грудні 1918 р. — січні 1919 р. — помічник столичного отамана, організатор військового параду 1919 р. у Києві на честь Злуки ЗУНР і УНР. У 1919–1920 рр. перебував на командних посадах в Армії Української Народної Республіки. З липня 1920 р. — генерал для особливих доручень при Головному Отамані С. Петлюрі, викладач артилерії у Кам'янець-Подільській спільній юнацькій школі.

Після короткого перебування у таборі інтернованих частин Армії УНР Ланцюті (Польща) Б. Палій-Неїло 1925 р. оселився у Перемишлі, де заснував і очолив філію Українського Центрального Комітету, опікувався колишніми вояками УНР. У 1930-х рр. одержав чин генерал-хорунжого (в еміграції). 1944 р. виїхав до Західної Німеччини, перебував у таборі переміщених осіб Міттенвальд. Пізніше обирався отаманом станиці Українського вільного козацтва та став одним із ініціаторів створення Співки українських вояків. 1950 р. емігрував до США. Помер у Детройті 1956 р.⁵¹

Неординарність особистості Б. Палія-Неїла не вичерпується військово-політичною та громадською діяльністю. Він також був відомим малярем — розписав чимало церков у Західній Україні. Ще у Перемишлі організував художню іконописну майстерню «Відродження», де працювали талановиті митці, колишні українські вояки, зокрема П. Ковжун, П. Запорізький, М. Прасіцький та ін.

Отака неординарна доля легендарного власника старовинної шаблі.

Незвичайним є також шлях, яким шабля потрапила до музею. Згідно з історичною легендою 1947 р. Борис Палій-Неїло, який багато років провів в еміграції у Німеччині, подарував зброю українському театру «Розвага» у м. Новому Ульмі. Від того часу її зберігав артист зазначеного театру Анатолій С. Каменів, зі слів якого записано історію раритету.

Відвідуючи Україну у вересні 1995 р., артист передав шаблю до Національного музею історії України як родинну реліквію козацького роду. Акт передачі підтверджено записом у книзі вступу (Дод. 26).

Зброя до цього часу залишалася належним чином не дослідженою. Фахівці музею датували її другою половиною XVIII ст.

Єдину публікацію предмета здійснено у компендіумі «Україна — козацька держава»⁵².

Спробуємо з'ясувати походження цього непересічного зразка.

Шамшир в оправі килиджа, клинок — Персія або Кавказ, оправка — Османська імперія (Балкани), др. пол. XVIII ст.

Місце зберігання:

НМІУ, інв. № 3-1726.

Матеріали:

Сталь, позолота 585°, ювелірне срібло, мідь, кістка, дерево, шкіра.

Техніки:

Кування, карбування, обронне позитивне гравіювання, золотіння, різьблення, штампування.

Технічні параметри зброї:

A=920; B=790; C=35; F=110 (140)/130;
G=420–450 / 320–370; T=6; N=87; $n_1=28$;
 $n_2=25$.

Механіко-кінематичні характеристики.

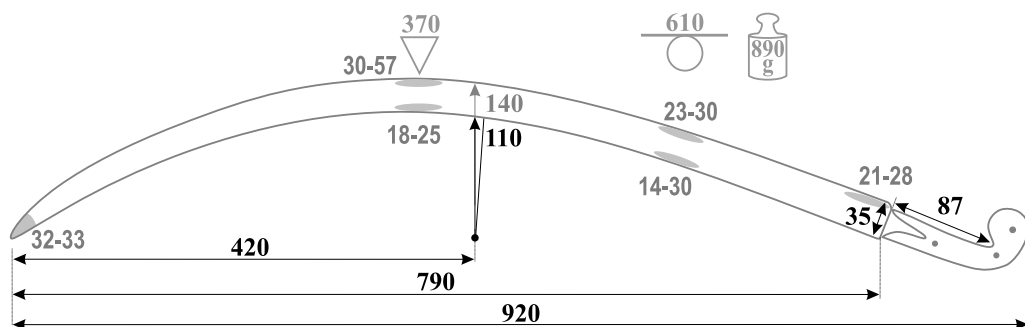
W=890; V=610; X=370.

Зважаючи на відсутність гарди, вага шаблі досить значна, як на зброю з ефесом відкритого типу. Її обумовлено значного розміру клинком та масивним рук'ям.

Загалом зразок є яскравим прикладом кавалерійської клинкової зброї, призначеної, насамперед, для рубання. Центр ваги та удару змістився до бойового кінця, майже не залишивши запасу довжини для необхідного «протягування». Очевидно, втрачена нині гарда коригувала ці показники — зброя функціонувала як класичний, добре виважений шамшир. Рубальні якості де-що погіршувалися через клиноподібну

форму поперечного перерізу клинка з масивним обухом.

Показники мікротвердості клинка уздовж штаби та леза надзвичайно варіюються, що загалом характерно для неоднорідних клинкових сталей першої половини XVIII ст. Масовій зброї цього періоду, виконаній з «поліпшеної» зварної сталі, притаманні як показники з нерівномірністю 1–2 HRC на окремих ділянках, так і раптові «стрибки», пов'язані не тільки з термообробкою, а й з усе ще архаїчним способом виробництва сталі, її поганим очищенням від домішок. У досліджуваного зразка мікротвердість на лезі у ділянці центру удару набуває значень 48 HRC і навіть 57 HRC, тоді як середнє значення по штабі (у тому числі на бойовому кінці) не перевищує 32 HRC. Можливо, у конструкції встановлено наварне лезо. Обух та основа клинка сильно відпущені, причому мікротвердість коливається від 14 до 30 (при основі 21–28) HRC.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Шабля у поганому стані. Клинок зіпсований корозією, проведено роботи з консервації.

Ефес потребує термінової реставрації — монтування щічок порушене, від гарди зберігся тільки верхній зовнішній шип перехрестя.

Шов шкіри піхов розпорото в середній частині, щільність кріплення устя порушено.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, виконаний як класичний шамшир, надзвичайно викривлений, без дол, рікасо та елмані. Бойовий кінець однолезовий, вістря на лнії обуха.

ЕФЕС відкритого типу, складався з прямого руків'я та хрестоподібної гарди з перехрестям, верхні шипи якого були утоплені у прорізи щічок руків'я, виконаних з білої кістки та скріплених на хвостовику трьома мідними нютами. Між щічками розміщується укріплений на хвостовику широкий каптурець, виконаний з ювелірного срібла, вкритий позолотою 585° та карбованим орнаментом.

Верхів'я з отвором для темляка, типове для килиджів.

Загалом руків'я виконане у «ятаганному» стилі — з широким каптурцем та масивними щічками з надзвичайно виразним комоподібним верхів'ям.

ПІХВИ складаються з дерев'яної обкладки, обтягнутої чорною шкірою, скріпленою поздовжнім швом, та оправи, виконаної з ювелірного срібла. Довге устя з прорізом, наконечник та дві обоймиці з рухомими кільцями вкриті гравійованим та карбованим рослинним орнаментом.

Загалом морфологія штаби, ефеса й піхов характерні для османського виробу періоду XVIII – першої половини XIX ст.

Тавра.

На зовнішній стороні клинка поблизу п'яти вибито нечітке тавро з написом арабськими літерами. Перше слово читається як «هشتم» («розбивання»). Інше можливе значення — власне ім'я «Гешім» («Щедрість», «Благодать»). О. Галенко зауважує, що преференцію у перекладі, очевидно, слід віддати імені, оскільки узвичаєні для східної клинкової епіграфіки усталені сентенції з використанням вищенаведених вище лексичних значень нам поки що невідомі.

Прийнято вважати, що традиція гарячого таврування клинків з'явилася на Середньому Сході разом зі зброєю кавказьких найманців (кама та гаддаре^{*}) згодом перекочувавши на місцеві шабельні клинки та поширившись по всьому регіону⁵³. Абсолютна більшість відомих на сьогоднішній день східних тавр представлена іменами виробників або власників зброї. Слід також відзначити, що золочені штампи з іменем власника були особливо популярними на клинках кавказьких виробів першої половини XIX ст.

Орнаментика.

Декор виконаний під сильним західним впливом у стилі пізнього бароко з характерною формою волют, високою рельєфністю малюнка та схематичним зображенням квітів. Утім, подекуди зауважуємо початкові риси стилю рококо, зокрема у формі троянд на обоймицях піхов. Відтак, орнамент, на наше переконання, слід датувати від першої чверті XVIII ст.

Не можна не зауважити подібність декору оправи зі зразком цього ж хронологічного періоду у зібранні ПОКМ, інв. № 36-83 (див. с. 368). Такий орнаментальний стиль притаманний продукції зброярського виробництва ремісничих осередків Балканського півострова.

* Тут термін «гаддаре» (перс. «quaddare») вжито у традиційному перському значенні короткого рубального меча з масивним клинком та викривленою лінією леза. Детальніше див. с. 106–107.

* * *

Зразок цікавий не тільки своєю приналежністю видатній постаті української історії. Складність його атрибуції полягає, насамперед, у неузгодженості морфології ефеса, більше характерного для другої половини XVIII – першої половини XIX ст., та інших атрибутуючих ознак шаблі (насамперед орнаментики), притаманних першій половині XVIII ст. Втрата гарди позбавила нас частки джерельної інформації, втім, різні частини зброї, очевидно, виконані одночасно, адже конструкція хвостовика не припускає експериментів з формою руків'я. Зваживши на неодноразово відзначений фахівцями факт надзвичайного консерватизму балканських зброярів⁵⁴, виріб, очевидно, усе ж слід датувати другою половиною XVIII ст.

Наявність золоченого «гарячого» штампу на клинку, що його ставили у процесі ковальського виробництва, дозволяє висунути припущення про виготовлення його на Кавказі або у Закавказзі наприкінці XVIII ст. У той же час форма шамшира, на думку фахівців, не була характерною для місцевого кавказького виробництва, що віддавало перевагу готовим шамширам з

Ірану⁵⁵. У будь-якому разі, перед нами збірна робота: клинок перський чи кавказький, оправа — балканського походження. Цілісність виробу схилиє нас до думки про виконання клинка приблизно у той самий час, що й оправи. До козака — предка уславленого генерала — шабля могла потрапити традиційними шляхами.

У зв'язку з історією надходження цього експоната до музейних фондів доречно пригадати долю іншої козацької зброї — родової шаблі, переданої історичному музеєві генерал-майором І. Вовченком, який пройшов горнило Другої світової війни, дослужившись до генерал-майора танкових військ Радянської армії (див. с. 220).

Як бачимо, відчуття зв'язку зі славним минулим свого народу здатне нівелювати швидкоплинну політичну кон'юнктуру: примари розвіюються, а справжні патріотичні основи залишаються непорушними. Спільний фундамент героїчної минувшини, слава давньої зброї здатні повернути нащадкам історичну пам'ять у царстві загублених історичних орієнтирів, згуртувати й оновити націю на новому, сучасному етапі її розвитку.

Примітки до розділу III

- 1 Розсоха Л. Шабля родини Апостолів / Людмила Розсоха. // Сторінки історії Миргородщини: зб. наук. пр. — Полтава: Полтавський літератор, 2000. — С. 33–36; Її ж. Унікальні написи на музейних експонатах // Народна творчість та етнографія. — 2004. — №5. — С. 92.
- 2 Там само. — С. 33–34.
- 3 Інвентарна книга Миргородського краєзн. музею. Історія дореволюційного періоду: Кн. 1. — Запис Д-39.
- 4 Україна — козацька держава: Ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упор. Володимир Недяк]. — К.: Емма, 2005. — С. 476.
- 5 Zabłocki W. Ciężca prawdziwą szablą / Wojciech Zabłocki. — Warszawa: Sport i Turystyka, 1989. — S. 65.
- 6 Квасневич В. Польские сабли / В. Квасневич; [пер. с пол.]. — СПб.: Атлант, 2006. — С. 52.
- 7 Там само. — С. 43.
- 8 Nadolski A. Polska broń. Broń biała / Andrzej Nadolski. — Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1984. — S. 113–114; Квасневич В. Указ. соч. — С. 46.
- 9 Розсоха Л. Скарби зі склепу Апостолів / Людмила Розсоха. // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: мат-ли наук. читань, 4 лют. 2005 р., Полтава — Великі Сорочинці. — Полтава: Полтавський краєзн. музей, 2005. — С. 80.
- 10 Україна — козацька держава... — С. 476.
- 11 Розсоха Л. Шабля родини Апостолів... — С. 35.
- 12 Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія / Кривошея В. В. — К.: Стилос, 2010. — С. 121.
- 13 Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. М. Заруба. — Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. — С. 171–172.
- 14 З персонального спілкування з Д. С. Вирським (2013).
- 15 Веселовский Н. И. Неудавшееся посольство в Крым стольника Бориса Андреевича Пазухина в 1679 году / Н. И. Веселовский // ЗООИД. — Одесса, 1912. — Т. XXX. — С. 179–216.
- 16 З персонального спілкування з Д. С. Вирським (2013).
- 17 Вовченко И. А. Танкисты / Вовченко И. А. — М.: ДОСААФ, 1976. — 254 с.
- 18 Кривошея В. В. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (Історико-географічні та історико-генеалогічні мат-ли) / В. В. Кривошея, В. М. Орел. — К.: ІПіЕНД НАНУ, 2000. — С. 90; Корнієнко М. П. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678) / Корнієнко М. П. Кривошея В. В. — К.: ІПіЕНД НАНУ, 2000. — С. 35.
- 19 Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк / Кривошея В. — К.: ВД «Стилос», 2004. — С. 167, 359.
- 20 Минжулин А. И. Казак и сабля неразлучны / Александр Минжулин // Антиквар — 2010. — № 3 (41). — С. 68–75.

- 21 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Денис Тоїчкін. — К.: Стилос, 2007. — С. 172–173.
- 22 Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини / Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В.; НАНУ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; Музей гетьманства. — К.: Стилос, 2009. — С. 264.
- 23 Державний архів Полтавської області. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 2 (Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской. Сост. А. П. Зосимович. Под ред. В. Б. Антоновича. 1892 г.).
- 24 Пам'ятки козацької слави у зібранні Полтавського краєзн. музею: каталог виставки / [уклад. Мокляк В. О., Супруненко О. Б.]. — Полтава: Полтавський краєзн. музей, 1991. — С. 10.
- 25 Україна — козацька держава... — С. 641.
- 26 История Османского государства, общества и цивилизации. Т. 1: История Османского государства и общества / [под ред. Э. Ихсаноглу; Исслед центр исламской истории, искусства и культуры; пер. с турецк.]. — М.: Вост. лит., 2006. — С. 509–510.
- 27 Elgood R. The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Era / Robert Elgood. — N.Y.: Thames & Hudson, 2009. — P. 186–188.
- 28 Ibid. — P. 219, 329.
- 29 Ibid. — P. 236, 238.
- 30 Мануйлович Ю., Панченко П. Козацькі нагороди в історичному просторі: мат-ли XX наук.-практ. конф. [«Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі»], (Київ, 27 трав. 2009 р.) / Мануйлович Ю., Панченко П. Центр. музей Збройних сил України; ДП «Укроборонсервіс». — К.: Центр. музей Збройних сил України, 2009. — С. 45–47; Панченко П. П. Державний правдою. До 80-річчя Генерала козацтва Юрія Миколайовича Мануйловича / Панченко П. П. — К.: Сузір'я, 2009. — С. 5–9.
- 31 Ллост Ж, Резек П. Сабли французской армии / Жан Ллост, Патрик Резек; [пер. с фр.]. — Жигулевск: Стрелец, 2009. — С. 21.
- 32 Lhoste J. Armes Blanches Françaises. Symbolisme, Inscriptions, Marquages, Fourbisseurs, Manufactures / Jean Lhoste, Jean-Jaques Buginé. — La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 2009. — S. 74.
- 33 Вилинбахов Г. В. Символика меча в русской государственной геральдике XVII — первой четверти XVIII вв. / Г. В. Вилинбахов // Геральдика: мат-лы и исследования: сб. науч. тр. — Л., 1987. — С. 56–60.
- 34 Там же. — С. 61.
- 35 Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. Т. I. / Ю. Б. Иверсен. — СПб., 1877–1883. — С. 165–166.
- 36 Соболев Н. И. Сабля Павла Головатого / Н. И. Соболев. // Именное и художественное холодное оружие XVII–XIX веков: сб. науч. ст. — М.: Гос. изд-во культ.-просвет. лит-ры, 1956. — (Труды Гос. ист. музея. — Т. 19). — С. 19–22.
- 37 РГВИА. — Ф. 52. — Оп. 1. — Д. 79. — Л. 59.
- 38 Соболев Н. И. Указ соч. — С. 18–22.
- 39 Україна — козацька держава... — С. 96.
- 40 З персонального спілкування з В. Веселитською (літо 2011).
- 41 Там само.
- 42 Ledóchowski S. Polskie szable paradyne

- / Stanisław Ledóchowski. — Warszawa: KAW, 1980. — S. 18.
- 43 Кулланда М. В. Эволюция ремесленного производства как отражение перемен в жизни Османской империи второй половины XVI–XIX в.: по материалам музейных коллекций: Дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Мария Всеволодовна Кулланда; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, Институт стран Азии и Африки. — М., 2008. — С. 90.
  - 44 Соболев Н. И. Указ. соч. — С. 19.
  - 45 Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа / Э. Г. Аствацатурян. — СПб.: Атлант, 2004. — С. 38–41.
  - 46 Там же. — С. 43.
  - 47 Соболев Н. И. Указ. соч.
  - 48 Див.: Тоїчкін Д. В. Класифікація та зміст символіки на клинковій зброї XV–XIX ст. в українських музеях: геральдика, епіграфіка, орнаментика // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика: зб. наук. пр. / Відп. ред. Г. В. Боряк; упор. В. В. Томазов. НАН України. Ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України, 2010. — Число 17. — С. 148–176.
  - 49 Соболев Н. И. Указ соч. — С. 19.
  - 50 За Державність. — Варшава, 1938. — Ч. 8.
  - 51 Див.: Ромашкевич А. Д. Список кадетам Петровского Полтавского кадетского корпуса, окончившим с 1891 по 1908 г. Приложение к Мат-лам к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го окт. 1907 г. по 1-е окт. 1908 г. Год пятый. — Полтава, 1908. — С. 13; Его же. Мат-лы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го окт. 1912 г. по 1-е окт. 1913 г. Год десятый. — Полтава, 1913. — С. 136. ЦДАВОУ — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 651. — Арк. 39, 48, 49; Спр. 653. — Арк. 93-а; Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 1-а — Арк. 29. Див також: Полковник Борис Палій-Неїло // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1936. — Ч. 12. — С. 18–19; Некролог // Український Комбатант, 1956. — С. 15; Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I / Ярослав Тинченко. — К.: Темпора, 2007. — С. 297; Литвин М. Р. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали / Микола Литвин, Кім Науменко; [Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. — Львів; Харків: Сага, 2007. — С. 151–152; Военный орден святого великомученика и победоносца Георгия: биобиблиогр. справочник. — М.: РГВИА, 2004.
  - 52 Україна — козацька держава... — С. 1126.
  - 53 Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period / Manouchehr Moshtagh Khorasani. — Tübingen, Germany: Legat-Verlag GmbH & Co Kg, 2006. — P. 215.
  - 54 Elgood R. Op. cit. — P. 236, 238.
  - 55 Див., напр.: Ривкин К., Пинчо О. Оружие и военная история Кавказа / Кирилл Ривкин, Оливер Пинчо // Історія зброї: альманах. — 2011. — № 4. — С. 98.

РОЗДІЛ IV

Клинкова зброя отаманів Задунайського козацтва

Розглядаючи довгоклинкову зброю козаків Задунайської Січі, необхідно звернути пильну увагу на особливості історико-культурного контексту, в якому ця зброя формувалася.

Задунайська Січ — не просто останній, хронологічно найпізніший етап існування січового товариства. Цей період в історії українського козацтва стоїть де-що осторонь від усіх попередніх, що пов'язано з особливими умовами, в яких опинилися запорожці після переходу під протекторат турецького султана. Постійні поневіряння перетворили козацтво на свого роду кочову діаспору на іноземній території, ще й серед вороже налаштованого місцевого населення.

Фактично поповнивши велику сім'ю служилих етнічних меншин Османської імперії, запорожці опинилися в жорстких умовах боротьби за виживання. І не проти споконвічного мусульманського супротивника, на службі якого вони тепер перебували, а проти братів по вірі, першими з яких виявилися «товариші по нещастю» — некрасівські козаки, які стали затятими конкурентами запорожців у боротьбі за землю та життєві ресурси.

Новий стан речей у повній мірі відобразився на номенклатурі козацької зброї. Ще раз нагадаємо, що запорожці були далеко не єдиними національними військовими формуваннями на службі у Порти. Окрім «справжніх» козацьких, існували також два полки так званих «оттоманських» козаків під командуванням М. Чайковського (Садик-паші), дивізія «султанських» козаків В. Замойського, османська іррегулярна кавалерія башибузуків під проводом англійського генерала В. Бітсона, полки «Хамідіє», набрані з курдів, арабів, туркменів тощо, нарешті — регулярні черкеські полки.

Для всіх цих формувань султанський уряд налагодив випуск їхньої «традиційної» зброї — килиджа, шашки й кинджала-ками¹. Додамо, що уніфікація холодної зброї, яка розпочалася в Османській імперії на початку XIX ст., привела до значної європеїзації місцевих моделей. Більшість клинків та готових виробів султанський уряд закуповував у Європі (насамперед у Франції)². Шаблі на кшталт європейських та офіцерські килиджі виробляли на місцевих державних підприємствах. Від того часу класичний

турецький килидж набуває нових, європейських рис. У той самий час у провінційних майстернях та базарах продовжували масово виготовляти традиційну холодну зброю у стародавній спосіб.

У нашому розпорядженні немає свідчень щодо централізованого забезпечення задунайців турецькою зброєю. Ймовірніше за все, вони, здебільшого, у попередні часи, перебували на «самозабезпеченні». Утім, потрапивши на імперські терени, козаки опинилися у регіоні майже суцільного домінування

османських різновидів зброї. Відтак логічне завершення отримав процес орієнталізації козацької холодної зброї, що розпочався ще за часів Речі Посполитої, дарма що східні тенденції у зброярстві на той час стрімко здали позиції у самій Османській імперії.

Розглянуті нами два зразки османської зброї, що перебували у власності задунайських козаків, добре відображають запутану ситуацію, яка склалася у зброярській галузі Османської імперії у непрості для неї часи перебудови.

4.1. Шабля кошового отамана Йосипа Гладкого

Йосип Михайлович Гладкий (1789–1866) — останній кошовий отаман Задунайської Січі.

Потрапивши на Січ, спершу став отаманом Платнірівського куреня, а 1827 р. — кошовим отаманом, водночас був затверджений султаном Магмудом II у правах двохбунчужного паші. Брав участь у війні турків з греками, в облозі (1826) фортеці Міссолунгі (нині м. Мессолонгіон, Греція). Протягом 1820-х рр. унаслідок соціально-економічної кризи

«Герб Гладковых» опис якого подано у четвертому томі так званого «Дипломного збірника» (Сборник Высочайше утвержденных дипломных гербов Российского Дворянства, не внесенных в Общий Гербовник: в 20 т.), як «описание герба из Высочайше утвержденного диплома» [джерело: <http://gerbovnik.ru/arms/4451.html>].

в Задунайській Січі, суперечок всередині козацтва, вимог уряду Османської імперії брати участь у придушенні національно-визвольного повстання у Греції 1821–1829 рр. та в російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. перейшов до росій-

ських військ, про що попередньо таємно домовився із російським командуванням. Під час мобілізації задунайців на російсько-турецьку війну 1828–1829 рр. близько тисячі козаків на чолі з Й. Гладким 30 травня 1828 р. перейшли Кілійське гирло Дунаю, увійшли в Ізмайльський порт і приєдналися до російської армії. Козаки взяли участь у боях проти Туреччини, зокрема в переправі через Дунай російської армії 8 червня та штурмі фортеці Ісакча (нині місто в Румунії).

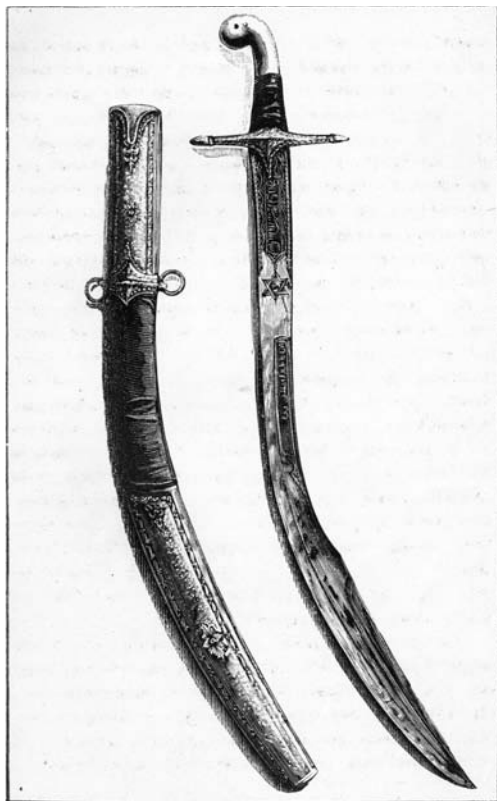
За військові заслуги Й. Гладкий отримав чин полковника і дворянство. Після війни уряд доручив йому сформувати із задунайців Азовське козацьке військо, 1832 р. — призначив наказним отаманом цього війська. 1851 р. Й. Гладкий вийшов у відставку за власним бажанням. Нагороджений орденами св. Георгія 4-го ст. (1830), св. Анни 2-го ст. (1831), св. Володимира 3-го ст. (1840), дістав чин генерал-майора (1843).

Помер Й. Гладкий в м. Олександрівську (нині м. Запоріжжя), де похований на Пилипівському цвинтарі³.

Легендарний задунайський отаман залишив в історії неоднозначний слід. Вивівши частину задунайців з-під султанської влади, він фактично зініціював ліквідацію останнього осередку традиційного січового устрою та призвів до загибелі покинутих ним на поталу туркам бойових товаришів та їхніх сімей. Відтак за Дунаєм усі згадки про Йосипа Гладкого позбавлені найменших симпатій⁴.

У той самий час група козаків, що перейшла з кошовим до Росії, вважала його «батьком» навіть після відходу отамана від справ 1851 р.

Суперечливі погляди на постать Й. Гладкого, як і сам його вчинок, цілком адекватно відображають незручне становище, в якому перебували запорожці після прийняття османського підданства.

Ілюстрація з книги Д. І. Яворницького.
[Яворницький Д. И., 1888. Ч. II. — Рис. 38.]

На сьогоднішній день біографія останнього задунайського кошового детально досліджена. Проте навіть тепер у ній залишаються непрочитані сторінки. Однією з таких «білих плям» є інтригуючий епізод, пов'язаний з історією особистої зброї Гладкого.

Уперше питанням пошуку та дослідження шаблі Йосипа Гладкого зацікавився один із піонерів українського зброєзнавства Д. І. Яворницький понад століття тому. Від тих часів єдиним «розвитком» зазначеної теми у вітчизняній історіографії стала нова публікація оригінальної фототипії у зведеному каталозі старожитностей, на жаль, без будь-якого джерелознавчого супроводу⁵.

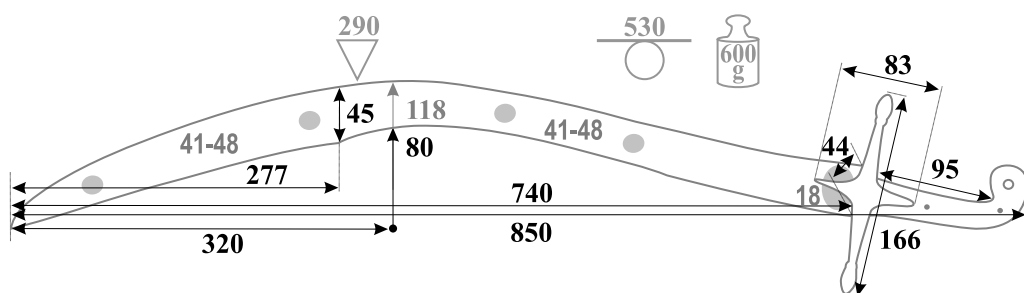
Отже, вперше репродукція шаблі Йосипа Гладкого з'явилася у двотомовій монографії Д. Яворницького⁶. Зауважимо, що своїм художнім оформленням книга завдячує відомим малярам І. Репіну та О. Сластьону⁷.

Український вчений виявив шаблю під час однієї зі своїх етнографічних подорожей. Зацікавившись подробицями біографії ушавленого кошового, він завітав до села Єкатерининського Олександрівського повіту (нині Дніпропетровської області), де на березі річки Ганчули розташовувався маєток сина Йосипа Гладкого Василя. Утім, замість очікуваної інформативної розповіді та численних раритетів Дмитро Іванович виявив тільки шаблю й грамоту на дворянство кошового. Щодо історії самої шаблі Яворницький повідомляє, що її подарував кошовому особисто турецький султан.

Стрімке кар'єрне зростання Йосипа Гладкого від курінного до кошового отамана Задунайської Січі припало на 1827 р., тоді ж султан Магмуд II затвердив його у правах двохбунчужного паші⁸. Вочевидь, саме у цей період, Й. Гладкому було пожалувано шаблю, яку пізніше описав Д. Яворницький.

Відомий збирач старожитностей не міг вдовольнитися простим дослідженням визначної зброї. Після багаторічних умовлянь вже онук Йосипа Гладкого Степан у 1908 р. передав сімейну реліквію на тимчасове зберігання до очолюваного Яворницьким історичного музею Катеринослава, а потім і Дніпропетровська. Важливою умовою власника було зобов'язання Д. Яворницького негайно повернути раритет у випадку ліквідації музею⁹. За згадками очевидців, шаблю начебто експонували поблизу великого портрета Й. Гладкого¹⁰.

Подальший історичний шлях раритету невідомий. Можливо, сімейну релік-

вію було повернуто власникові у період переслідувань Д. Яворницького сталінським режимом (1933). Проте у музейній обліковій документації, де зафіксовано процес реевакуації експонатів по закінченні Другої світової війни, зустрічаємо запис, який беззаперечно свідчить про те, що у музеї пам'ятали про існування цінного зразка та з нетерпінням очікували на його повернення. Так, згідно із записом № 629 «Списку експонатів, що прибули з евакуації 1945 р.», зазначено експонат № 21980 (очевидно, йдеться про інвентарний номер), охарактеризований як «Сабля Гладкого» й оцінений у 100 000 руб. Характерно, що слово «Гладкого» тоді ж викреслене¹¹. Отже, не виключено, що шабля розділила сумну долю багатьох інших експонатів музею, втрачених під час Другої світової війни.

У першому повоєнному каталозі Дніпропетровського історичного музею про шаблю не згадується взагалі¹². Науковим співробітникам музейних фон-

дів також нічого невідомо про повоєнну долю легендарного раритету¹³.

І от у фондах Харківського історичного музею нам пощастило дослідити шаблю із клинком, гардою, піхвами та декором майже ідентичними зразкові, наведеному Д. Яворницьким. Порівняльний аналіз став можливим завдяки фототипії та опису, опублікованим у монографії вченого.

За цією лаконічною характеристикою, на виготовленому зі сталі шабельному клинку «вирізано» арабською цитату з Корану. Руків'я зі слонової кістки, піхви зовні обкладені масивними срібними пластинами з чорнінням¹⁴.

Попри те, що морфологічна характеристика пам'ятки проведена нами у попередній праці¹⁵, цього разу залучимо ширший масив даних з метою виконати докладний джерельний та порівняльний аналізи.

Килидж, Османська імперія, кінець XVIII — пер. пол. XIX ст.

Місце зберігання:

XIM, інв. № 3-198 (ОС-237).

Матеріали:

Сталь, ювелірне срібло, золото 958°, дерево, шкіра.

Техніки:

Кування, гравіювання, карбування, насічка.

Технічні параметри зброї:

A=850; B=740; C=44; D=45; E=277; F=80 (118) / 100; G=320 / 309; L=166; N=95; R=83; T=6.

Механіко-кінематичні характеристики:

W=600; X=290; V=530.

Мікротвердість верхнього шару клинкової сталі 41-47 HRC, виміри здійснювались у 4-х середніх точках центральної ділянки клинка. Ці дані свідчать про практичну придатність клинка й досить стабільну якість сталі, характерну для епохи промислового виробництва.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Клинок у доброму стані; ефес та піхви — у посередньому: мають місце механічні ушкодження. Ефес підлягав реставрації, у 2000 р. були виготовлені нові щічки руків'я.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, надзвичайної кривизни, без рікасо, з великою дволезовою елманню. Обух — широкий, розложистий, Т-подібної форми у перерізі. Перша 1/5 частина леза увігнута на зразок ятагана. На відстані 160 мм від п'яти вигин леза змінюється на шабельний. На початку елмані спинка клинка протягом 30 мм утворює розширення, прикрашене

не геометричним орнаментом. На бічних площинах шаблі на елмані, уздовж клинка на 205 мм, розміщується плитка, що виступає над його площиною (починається за 10 мм від обуха і плавно сходиться нанівець при вістрі). Вона радикально звужується до обуха, проте леза не утворює (ширина спинки клинка становить 5 мм). З обох боків клинка по три борозенки — дві окреслюють плитку на елмані, ще одна виокремлює картуш із написом при обусі (175 мм від п'яти) і закінчується на вістрі.

Бойовий кінець дволезовий, вістря знаходиться на лінії обуха.

Символіка та епіграфіка на клинку: зовнішній бік

ЕФЕС відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена з ювелірного срібла. Видовжені довгі кільйони мають оливкоподібні витягнуті закінчення. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною, що має центральні ребра, шипи видовжені, тонкі. Гарда, крім кінців кільйонів, вкрита гравійованим геометричним і рослинним орнаментом.

Щічки руків'я дерев'яні, пізнішого виробництва, закріплені на двох нютах. Верхів'я характерної для килиджа комоподібної форми.

ПІХВИ дерев'яні, обтягнуті шкірою чорного кольору, скріпленою з внутрішнього боку швом золотого дроту по всій довжині. Оправа срібна, складається з довгого (180 мм) устя з про-

різом (160 мм) і пазами для нижніх шипів, єдиної обоймиці з двома рухомими кільцями і довгого наконечника (365 мм) з гребінцем. Останній — хвилястої форми, широкий, прикріплений у центральній частині.

Оправа вкрита карбованим та гравійованим рослинним орнаментом.

Загалом морфологія клинка, руків'я та піхов типова для турецьких шабель другої половини XVIII — першої половини XIX ст.¹⁶.

Символіка та епіграфіка.

Написи на клинку виконані перською та арабською мовами. Перша 1/5 частина зовнішнього боку клинка прикрашена написом у рослинному картуші, виконаному насічкою золотом:

لا فتا الا على لا سيف الا ذوالفقار

«НЕМА ТАКОГО ЛЕГІНЯ,
ЯК АЛІ, НЕМА ТАКОГО МЕЧА,
ЯК ЗУЛЬФІКАР»

Зміст цього сакрального напису є типовим для зброярської традиції мусульманських країн, що часто зверталася до сюжетів Корану, пов'язаних зі священним мечем Пророка Могаммада Зульфiкаром. Картуш закінчується шестикутною зіркою, званою в ісламській символіці як «печатка Сулеймана» зі ще одним арабським написом у центрі:

ما شاء الله

«МА ША-Л-ЛАГ!»

Цей вираз дослівно перекладається як «Так завгодно Аллагу», додаткові ж значення «Боронь Боже!», «Чудово!», «Хорони Боже від поганого ока».

Далі вдовж обуха у картуші золотую насічкою виконано напис (двовірш), який через аматорський стиль написання досі перекласти не вдалося.

Всі написи виконані характерним для середньовічної мусульманської зброї XVII–XIX ст. почерком «насах», проте дуже невправно. Схоже, що майстер не був

вправним каліграфом і намагався відтворити літери з іншого оригіналу або просто імітував арабські тексти на клинку¹⁷.

Орнаментика.

Із внутрішнього боку клинка при п'яті виконано орнамент у вигляді сегментованої арки, що закінчується пальметою.

Арка симетрично заповнена арабесками «румі», техніка та стиль виконання яких (золота насічка, спрощений малюнок) дають змогу датувати орнамент періодом від другої половини XVIII ст. Про це свідчить і манера виконання картушів з написами на зовнішньому боці клинка, розташування орнаменту на його спинці, а також оздоблення піхов і гарди поодинокими стилізованими квітами посередині суцільного гладенького поля, облямованого стеблинами з листям та соняшниками. Спосіб виконання насічки на попередньо обробленій штихелем основі — характерна особливість турецької ремісничої техніки XVIII–XIX ст.

Іконографія.

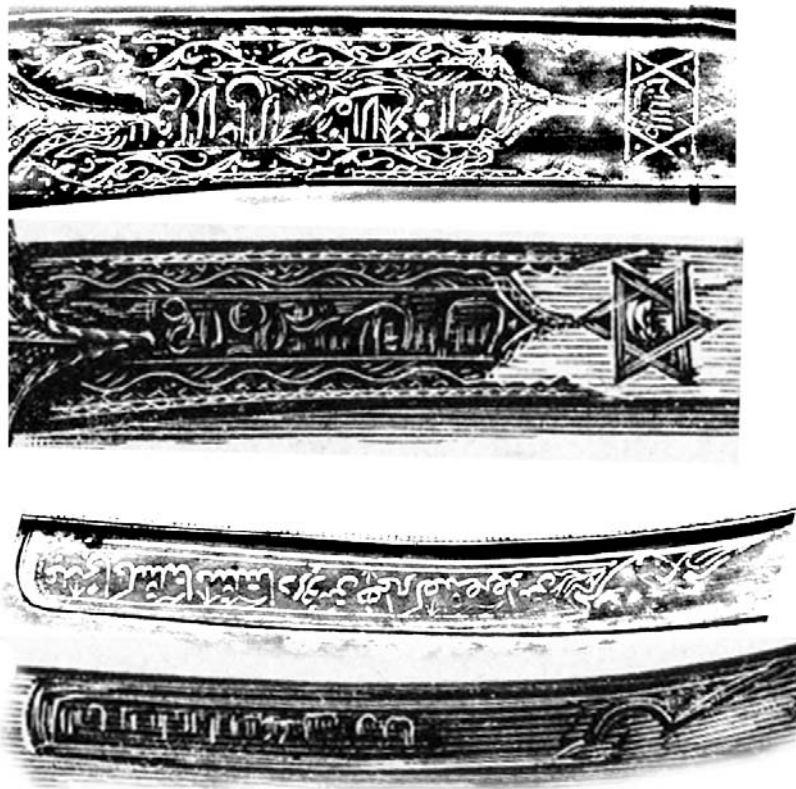
Нарешті, нам залишається порівняти музейний зразок із зображенням шаблі у книзі Д. Яворницького. Книгу видано 1888 р. у друкарні М. Лебедева в

Санкт-Петербурзі чималим як на той час накладом 1550 примірників¹⁸. Репродукції надрукували методом фотолітографії або з використанням фототипічних машин. Сам процес фототипії не вповні вільний від художнього втручання. Утім, більш важливим є те, що за оригінал було обрано не фотографію, а гравюру по міді¹⁹. Саме фактор привнесеної художньої суб'єктивності не дозволяє покластися на повноту й точність передачі складних деталей, насамперед східних написів та дрібного рослинного орнаменту, у цій ілюстрації.

Результати порівняльного аналізу подаємо у вигляді порівняльної таблиці.

Як видно з таблиці, найбільша невідповідність між зразками — це руків'я. За описом і малюнком щічки білого кольору виконані зі слонової кістки, їхню нижню частину і верхній шип перехрестя було обплетено дротом, очевидно, срібним, як було прийнято у перському, османському та арабському зброярстві тих часів. Руків'я ж розглянутого нами експонату дерев'яне, вкрите шаром темного лаку або фарби, гарда не обплетена. У зв'язку з цим слід звер-

Порівняльна таблиця			
Конструктивні та декоративні елементи шаблі	Морфологічні та декоративні характеристики зразка інв. № 3-198 (ОС-237) з колекції ХІМ у порівнянні з малюнком та описом у Д. Яворницького		
	Схожість	Відміна	Зауваження
Форма та конструктивні елементи клинка	Ідентичні	—	—
Форма та конструктивні елементи гарди	Ідентичні	—	—
Руків'я	Одного типу	Різний матеріал щічок; відсутнє обплетення з дроту	Пізніша заміна щічок
Конструкція піхов	Ідентична	—	—
Конструктивні елементи піхов	Ті, що наявні, — ідентичні	На малюнку відсутній гребінець	Припустимі відхилення
Орнаментация клинка та піхов	Основні елементи ідентичні із зображенням на малюнку	В описі є згадка про «чорніня» обкладки піхов; на малюнку не видно окремих елементів	Результат роботи художника; вади технологічного процесу підготовки ілюстрації до друку; інша шабля
Клинкова епіграфіка	У загальних рисах збігається	На малюнку відображена схематично; у зірці та другому картуші форма знаків має відміни; другий картуш заповнений не до кінця	—
Пошкодження клинка та оправ	Збігаються	На музейному зразку ушкоджень значно більше	—

Порівняльна схема клинкової епіграфіки. Горішні (у кожній парі) фрагменти світлин музейного експоната, долішні — фрагменти фототипії.

нути увагу на очевидний факт пізнішої заміни щічок, відзначений нами ще у першій публікації²⁰. Про це свідчать також працівники музею²¹.

Щічки високовартісної зброї, якою є досліджуваний зразок, робили з рогу, кістки, рідше — металу і коштовного каміння. Стан гарди також свідчить про те, що ефес свого часу розібрали й перемонтували, замінивши окремі частини. Напевно тоді ж відремонтували й правий кільйон. Показово, що на обох верхніх шипах перехрестя є розширені отвори неясного призначення. Спершу вони, очевидно, слугували місцем початку обплетення: адже перед

першим витком кінець дроту має бути заведений саме до такого спеціального отвору²².

Клинкова епіграфіка, як уже зазначалося, представлена двома написами у картушах та одному посередині шестикутної зірки. Задля полегшення порівняння ми перевели виконані нами цифрові фотографічні зображення у напівтонові, як це має місце у фототипії. На порівняльній схемі добре видно, що написи при п'яті ідентичні, хоча на фототипії вони дещо схематизовані.

Основні відмінності стосуються другого великого напису на штабі. Окрім знаків трохи іншої форми, сам напис

на малюнку помітно коротший і не заповнює картуш до кінця. На нашу думку, це скоріше свідчить про особливості передачі її художником, який, не знаючи східних мов, обмежився схематичним відтворенням знаків. Не можна, звичайно, повністю виключати, що художник змальовував знаки з іншого клинка.

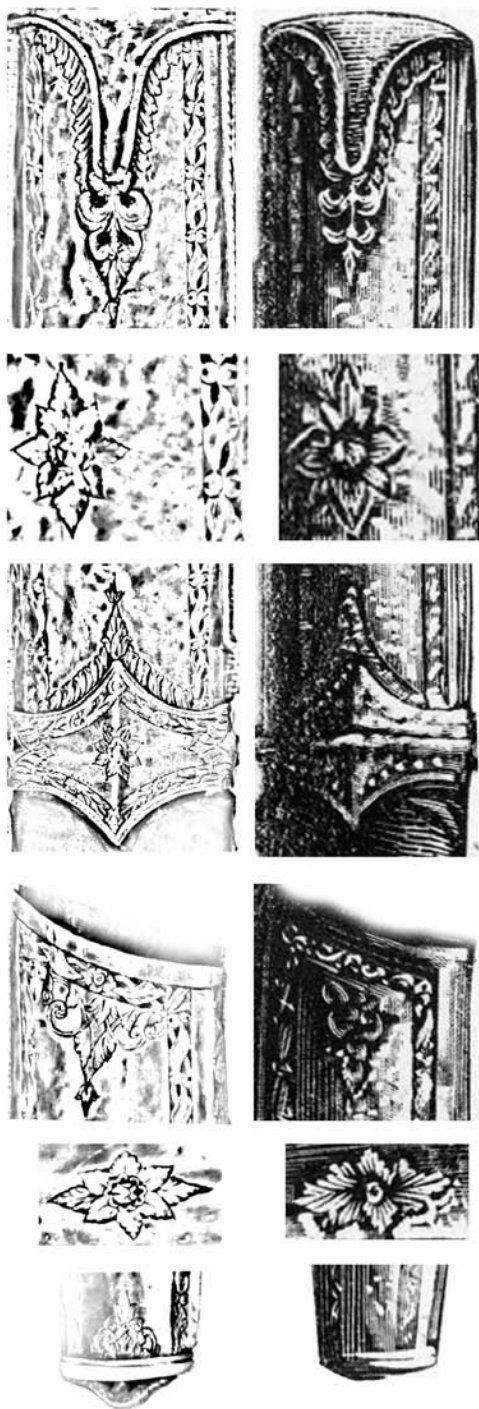
Розбіжність є й у піхвах. Насамперед — це відсутність на ілюстрації гребінця наконечника та згадка Д. Яворницького про чорніння срібних пластин обклашки.

Зауважимо, що піхви традиційних килиджів виробляли як із гребінцями, так і без них. Причин «появи» гребінця у досліджуваного експоната може бути кілька. Найвірогідніша серед них — реставрація, якої зазнала шабля.

Щодо чорніння, то, можливо, йшлося про ділянки звичайного окислення срібла від часу. Адже на малюнку Яворницького обклашка не виглядає почорненою.

На схемі праворуч порівнюються орнаментальні елементи піхов. Їхнє взаємне розміщення неможливо точно оцінити через різницю в ракурсах на малюнку й фото. Однак трапляються окремі невідповідності в орнаментіці безпосередньо, які так само можна пояснити особливостями роботи художника або невідповідністю досліджуваних зразків.

Так, у центрі обоймиці не видно центральної квітки. Рослинний орнаментальний мотив нижнього канту обоймиці перетворився на геометричний. Водночас на верхньому канті помітні сліди начебто дещо відмінної композиції, що навряд чи можливо у даному разі. При кінці наконечника на місці арки з пальметою бачимо тільки невиразний слід.

Порівняльна схема орнаментики піхов. Ліворуч — фрагменти світлин музейного експоната, праворуч — фототипії.

Сильним аргументом на користь автентичності зразка є збіг цілої низки слідів від ушкоджень, насамперед на піхвах (шкірі та оправі) та клинку. Однак не беремося судити про закономірність виникнення ушкоджень саме в цих місцях при експлуатації шабель типу килидж.

Підсумовуючи дослідження, зазначимо: у більшості основних і другорядних деталей, включаючи морфологію, орнаментику, епіграфіку, шаблі настільки схожі, що навряд чи можна і доцільно підганяти їх під схеми «актуальних тогочасних тенденцій у зброярстві», тим більше «випадкового збігу».

У музейних і приватних колекціях періодично зустрічаються встановлені в конструкції кошовної зброї «клинки-близнюки», дуже схожі за формою і декором. Іноді навіть може скластися поверхове враження, ніби їх задумано і виготовлено в одній майстерні як «серійну» продукцію. Те саме стосується ефесів. Однак прискіпливий аналіз зазвичай виявляє цілу низку грубих невідповідностей, що виявляються у різних групах ознак — морфології, орнаментиці, епіграфіці, загальному стилі оздоблення: адже кожний зразок, тим більше кошовний, був індивідуальним виробом, причому не одого майстра а кількох цехових груп, що спеціалізувалися у різних галузях.

У нашому випадку різниця між зображенням шаблі Гладкого й гіпотетичним оригіналом полягає тільки в окремих малопомітних деталях орнаментики та епіграфіки, причому підстав для їх підтвердження чи спростування вочевидь недостатньо. Відтак можемо сміливо говорити якщо не про один і той самий зразок, то принаймні про шаблі, оправлені й оздоблені однією й тією самою групою майстрів водночас.

* * *

Суттєву роль у верифікації нашої гіпотези про приналежність музейного зразка Йосипу Гладкому могло б відіграти дослідження історичного шляху знахідки. На жаль, її документальні сліди губляться ще до початку Другої світової війни: адже досі невідомо, коли саме шабля залишила стіни Дніпропетровського історичного музею. Судячи з вищенаведеного облікового запису, експонат був відправлений в евакуацію. У цьому зв'язку директор Дніпропетровського історичного музею Н. Капустіна зауважує, що групу дорогоцінних металів (до якої слід віднести наш зразок) відіслали саме до Харкова²³.

І все ж відома історія харківського зразка начебто суперечить такому припущенню. Згідно із записами в інвентарній книзі, шаблю у 1951 р., під назвою «ятаган початку XVIII ст.» (!), передали до Харкова із Закарпатського обласного краєзнавчого музею (м. Ужгород)²⁴.

Чи могли досвідчені музейні працівники переплутати ятаган з килиджем? Можливо, досліджуваний експонат у 1951 р. таки обзавівся «чужим» супровідним документом? Нині можемо лише гадати про це...

Слідуючи ж утвореному стежкою документальної історії, слід все ж прийняти «ужгородську» версію походження зброї, та спробувати розібратися, як раритет міг опинитися в Ужгороді.

Закарпатський краєзнавчий музей працював у червні 1945 р. В основу його експозиції поклали етнографічну та природничу колекції колишнього Ужгородського земського музею, заснованого ще 1929 р., долучивши до них матеріали інших музейних осередків краю. У 1950 р. музей поповнився цінними археологічними та історичними колекціями з розформованого тоді ж Мукачів-

ського музею — першого на Закарпатті музею історії і побуту краю, створеного на основі матеріалів, зібраних визначним закарпатським істориком, археологом і етнографом Теодором Легоцьким (1830–1915)*.

Відтак через збіг різних обставин, зокрема буремних подій військового часу, родинна реліквія могла опинитися безпосередньо в Закарпатському краєзнавчому або спершу в Мукачівському музеї. Після злиття двох установ у 1950 р. шаблі не знайшлося місця в оновленій колекції, і її майже відразу (у 1951 р.) відправили до Харкова.

Як бачимо, розплутуючи клубок карколомних мандрів, врешті, як і раніше, опиняємось на хисткому ґрунті не підтверджених документально припущень. Основними підставами для остаточних висновків залишаються результати по-

рівняльного зброєзнавчого аналізу речового й зображального джерел. Вони переконливо свідчать, що досліджена зброя є автентичною шаблею кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого або її близнюком.

Щодо місця експоната в сучасній музейній експозиції, зауважимо, що перед нами один із тих рідкісних випадків, коли після належних реставраційних робіт, а саме відновлення початкового вигляду ефеса, є достатні підстави експонувати шаблю як гіпотетичний оригінал шаблі Гладкого. Виявленої нині джерельної інформації для цього цілком достатньо: адже зовнішній вигляд зразка майже не відрізняється від єдиного автентичного зображення особистої шаблі Йосипа Гладкого, що збереглося до наших днів.

Проведене дослідження ще раз підтверджує переваги, які надають сучасні джерелознавчі методики процесу наукового дослідження у спеціальних історичних дисциплінах, зокрема зброєзнавстві. Їх широке застосування дає змогу зводити в єдине ціле й інтерпретувати різномірні масиви джерельної інформації, обробити які в інший спосіб зазвичай неможливо.

* Зібравши унікальну колекцію старожитностей, історичних реліквій, етнографічних матеріалів, Т. Легоцький заснував у 1907 р. у Мукачеві Музейне товариство. Його колекція, що налічувала понад 7 тис. предметів і вважалася найбільшою в Австро-Угорщині, зберігалася в будинку вченого; у 20-х роках ХХ ст. цей будинок перетворився на музей.

4.2. Шабля курінного отамана Івана Голинька

У Національному музеї історії України зберігається шабля, атрибутована як особиста зброя курінного отамана Задунайської Січі Івана Голинька. Зважаючи на те, що у музейних та приватних зібраннях особиста зброя задунайської старшини зустрічається надзвичайно рідко, можна було б тільки порадіти за музей, якому вдалося поповнити свої фонди унікальним експонатом. Утім, перший же погляд на ефес шаблі викликає чимало запитань: чи була приаманна така «синтетична» форма, османським шаблям XIX ст., або маємо справу з пізнішим зразком?

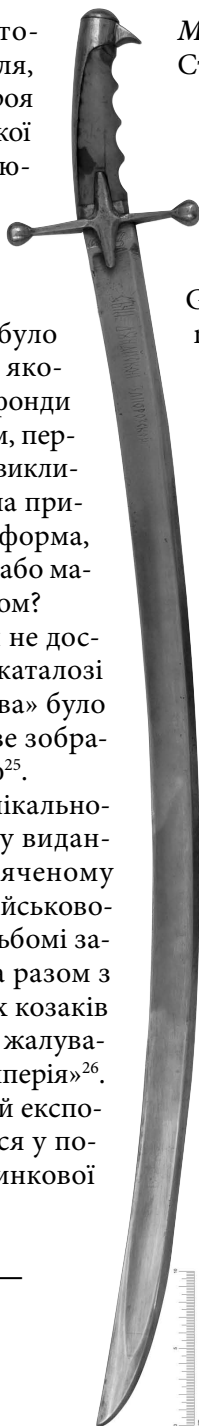
Раритет належним чином не досліджували, тільки 2007 р. у каталозі «Україна — козацька держава» було опубліковано його кольорове зображення та музейну атрибуцію²⁵.

Приділили увагу цьому унікальному експонату і в останньому виданні НМІУ, спеціально присвяченому музейній колекції зброї та військового спорядження. У цьому альбомі задунайська шабля розміщена разом з жалуваною зброєю донських козаків під загальним гаслом «Шаблі жалувані. XVIII–XIX ст. Російська імперія»²⁶.

Поглянемо зблизька на цей експонат та спробуємо розібратися у походженні його самого та клинкової символіки й епіграфіки.

Шабля, Османська імперія — Франція, пер. пол. XIX ст.

Місце зберігання:
НМІУ, інв. № 3-59.

Матеріали:

Сталь, дерево.

Техніки:

Кування, гравіювання

Технічні параметри зброї:

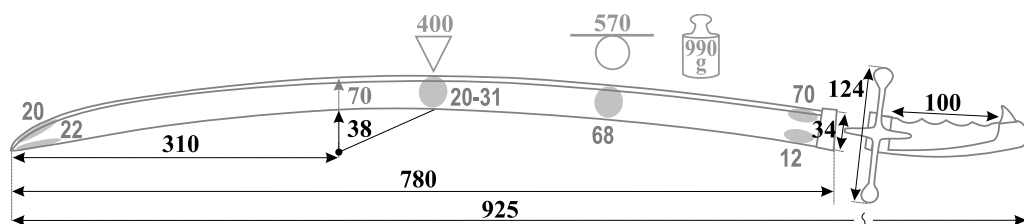
A=925; B=780; C=34; F=38(70)/52;
G=310-400; T=8; L=124; R=61; N=100;
 $n_1=33$; $n_2=26$.

Механіко-кінематичні характеристики:

W=990; V=570; X=400.

Досить великою вагою, як для зброї з відкритим ефесом, шабля завдячує насамперед надмірно масивній сталевій гарді та верхів'ю. Утім, зважаючи на те, що центр удару перебуває в належному йому місці, можемо зробити висновок про те, що автентичний ефес також був важким, очевидно, маючи конструкцію закритого типу, характерну для французьких уставних шабелів кінця XVIII – поч. XIX ст. Центр ваги зміщений подалі від ефеса, відтак шабля, насамперед, призначена для кавалерійської рубки та погано пристосована для фехтування (про це ж свідчить підвищена вага зброї). Водночас невелика кривизна та нахилене у бік леза руків'я уможливають колючий удар. Зауважимо, що найвищий розвиток подібних гібридів, однаково погано пристосованих для рубання та уколів, у Європі припадає на другу половину XIX ст. (у Росії кульмінацією цієї тенденції стали розробка та прийняття на озброєння

«шашки» зразка 1881 р.). В Османській же імперії (як ми побачимо далі, клинок був власністю турецького арсеналу) шаблі зі слабовикривленими клинками приймаються як статутна загальноармійська зброя від самого початку XIX ст.

Показники мікротвердості значно варіюються уздовж штаби, набуваючи значень від 20 HRC на бойовому кінці до 68, навіть 70 HRC на ділянці між центром ваги та основою клинка. Низький показник мікротвердості бойового кінця зайвий раз свідчить про, насамперед, рубальне призначення зброї. Утім на ділянці центру удару мікротвердість тільки починає поступово зростати від 20 HRC. При п'яті штаба поблизу леза набуває значень до 70 HRC, що на обусі знижуються до 12 HRC.

Загалом можемо констатувати низькі практичні характеристики клинкової сталі, пов'язані з низькою якістю виробу або втратою попередніх властивостей через низку обставин.

Стан збереження, консервація та реставрація.

В цілому клинок у непоганому стані, хоча вкритий сіткою глибоких подряпин

та слідами механічних ушкоджень. На штабі зустрічаються невеликі групи поверхневих каверн.

Ефес у доброму, майже відмінному стані.

Піхви втрачено.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, викривлений, без елмані, з долами та рікасо. Широкі доли обабіч клинка утворюють виразні ребра вздовж леза. Спинка клинка широка, розложиста. Бойовий кінець однолезовий, вістря на лінії обуха. На зовнішньому та внутрішньому боці при основі гравійовані написи та символи.

Конструктивні особливості клинка характерні для європейської та російської зброї середини XVIII та більшої частини XIX ст., утім, в Османській імперії такі клинки набувають популярності в армії тільки у XIX ст. Невисока довжина може свідчити про піхотний або офіцерський різновид.

ЕФЕС відкритого типу, складається з руків'я та сталеві хрестовини з перехрестям. Довгі плоскі кільйони закінчуються великими краплеподібними кульками. Нахилене в сторону леза де-

рев'яне руків'я закріплене на хвостовику у всадний спосіб та має підпальцеві заглиблення.

Верхів'я сталеве у вигляді циліндричного ковпачка з напівсферичною голівкою, упором для мізинця та широким сталевим каптурцем. При основі руків'я скріплене сталевим окуттям.

У конструкції ефеса чітко відстежуємо видозмінені риси ефесів французьких шабел другої половини XVIII – першої половини XIX ст.: тут і широкий каптурець-окуття з верхів'ям-ковпачком, характерна хрестовина з масивними кулястими закінченнями кільйонів. Судячи з усього, ефес створений на основі французького зразка із закритою гардою-душкою.

Верхів'я-ковпачок з металевим упором у формі дзьоба, очевидно, є модерним наслідуванням старих османських карабель. Він також може бути результатом розвитку традиційного виступа-обмежувача, який нерідко зустрічається на османській та мамелюцькій зброї XV–XVII ст. (див., напр. Рис. 11-Б).

Загалом, форма ефесу розглядуваного зразка не є унікальною: ятагани й шаблі з такими голівками, руків'ями з «анатомічними» підпальцевими заглибленнями й відкритими гардами різного походження побутували на теренах Османської імперії у першій половині XIX ст.²⁷.

Клинкова епіграфіка.

За мовою та походженням написів клинкову епіграфіку можна поділити на дві групи.

До першої належать тексти, виконані османо-турецькою мовою.

На зовнішньому боці клинка, впоперек штаби на рікасо вибито напис:

نومره ۵۶

«НОМЕР 56»

Відзначимо, що номери зброї, приписаної до військових підрозділів, виробничо-торговельні тавра, так само як емблеми родів військ, зображення державних символів й герба, починають з'являтися на турецькій зброї від часів військових реформ Селіма III (р.п. 1789–1807)²⁸.

На спинці клинка при п'яті османо-турецькою мовою вибито напис:

ترسانهء عمره معمولاتندن در

«ЦЕ — ОДИН З ВИРОБІВ ІМПЕРСЬКОГО АРСЕНАЛУ» (ТЕРСАНЕ-I AMIRE)

Терсане-і Аміре (морський арсенал Золотий Ріг або Султанська верф) — головний морський арсенал у Стамбулі, де розташовувалися суднобудівна верф та військово-морська база, що від часів завоювання Константинополя безперервно розширювався. Від 1861 р. частину арсеналу було відведено для виробництва та ремонту стрілецької зброї²⁹.

До другої групи написів належать кириличні тексти, розміщені обабіч клинка.

На зовнішній стороні великими літерами на рікасо уздовж штаби гравіювано:

**ИВАНЪ ГОЛЫНЬКО АТАМАНЪ
КУРЕНА И 8-го**

«ИВАН ГОЛЫНЬКО [ГОЛЬЖКО?]
АТАМАН КУРЕНА 8-го»

На внутрішній стороні:

**СЕЧИ ДУНАЙСКОЙ
ЗАПОРОЗЬКОЙ**

«СЕЧИ ДУНАЙСКОЙ
ЗАПОРОЖСКОЙ»

Та вздовж п'яти:

✠aw3

Три перші символи останнього напису, судячи з усього, наслідують традицію передачі імені Христа Спасителя, відому ще від часів раннього християнства³⁰. Останній символ — цифра «3» залишається для нас загадковим. Можливо, автор напису у такий спосіб натякав на Святу Трійцю?

У граматиці основних написів подекуди збережено старі форми написання, не прийняті у XIX ст. (насамперед це стосується «номера» куреня).

Гравіювання виконано на аматорському рівні. Не можемо не згадати тут про надзвичайно схожу манеру виконання напису на «шаблі Головатого» з колекції ДІМ, розглянуту раніше. Форма літер та загальний стиль виконання подібні настільки, що мимоволі виникає бажання приписати обидва написи одному автору. Теоретично така можливість зберігається — якщо написи є оригінальними, вікова різниця між ними не має перевищувати 20-ти — 30-ти років.

Розглянемо лексичні форми, прийняті у написі.

Знана дослідниця Задунайської Січі професор О. Бачинська слушно зауважує, що згадка про «Січ Дунайську» однаково стосується як власне Задунайської Січі, так і Усть-Дунайського Буджацького війська, що діяло на південно-західному кордоні Російської імперії.

У написі припущено граматичні помилки: слово «Запорозской» мало б писатися як «Запорожской».

Утім, найбільш неадекватним історичним реаліям XIX ст. виглядає назва (номер) куреня, адже літера «И» з титлом відповідає цифрі «8»³¹. Навіть якщо припустити, що автор тексту з якихось причин наслідував писемні традиції ГВК другої половини XVII ст., числова нумерація куренів у науковій історіографії досі залишається невідомою: у документах, пов'язаних з історією Задунайського та Буджацького військ, за куренями завжди зберігалися традиційні запорозькі назви. У зв'язку з цим О. Бачинська пропонує пов'язати літеру «И» з Іванівським куренем (Іракліївський курінь писався через літеру «І»). Розвиваючи цю тезу, слід також врахувати, що «И» з надрядковим знаком та крапкою читалася також як «І» та навіть «Й»³². Відтак, зважаючи на граматичні помилки в інших словах та аматорське загалом виконання напису, не можна повністю відкидати думку про те, що йшлося все ж про Іракліївський курінь.

Виявити прізвище Голинько (в іншому прочитанні Гольжко) у відомих нині списках дунайських та задунайських козаків досі не вдалося ні нам, ані іншим історикам. Зауважимо, що саме по собі прізвище звучить цілком по-українськи: так, одну з перших груп козаків, які перейшли Дунай і розпочали переселення на узбережжя Середземного моря, очо-

лював полковник Герасим Коленка, або Колінка (пом. 1784)³³.

* * *

Шабля, на наш погляд, частково має іноземне, власне французьке походження і належить до зразків османської армійської холодної зброї початку XIX ст. Наскільки нам відомо з історії, у Терсане-і Аміре холодну зброю не виготовляли, відтак тавро свідчить насамперед про майнову приналежність шаблі. Натомість добре відомо про налагоджений у ті часи імпорту до Анатолії старих французьких клинків та готівих шабел.

Зауважимо також, що шабля не належить до різновидів, виготовлених спеціально для національних підрозділів, які перебували на султанській службі.

Врахувавши морфологічні характеристики клинка та оправ, турецьку та українську епіграфіку, схилиємося до думки про датування зброї періодом від першої третини XIX ст.

Не можемо виключати, що шабля свого часу дійсно належала курінному отаману Задунайської Січі або Усть-Дунайського Буджацького війська. І все ж, зваживши на сумнівні обставини, пов'язані з особливостями клинкової епіграфіки, вважаємо передчасним вводити ім'я Івана Голинька (Гольжко) у науковий обіг як підтвердженого власника шаблі, тим більше як курінного отамана однієї з Дунайських Січей, — принаймні до виявлення нових свідчень про цю особу у писемних джерелах. Адже, незважаючи на активну роботу, розгорнуту останніми роками українськими істориками у цьому напрямку, повні персональні списки дунайських козаків досі повністю не укладено.

Примітки до розділу IV

- 1 Богданович Б. Холодное оружие Османской империи и Албании / Бранко Богданович; [пер. с сербск.]. — М.: Фонд «Русские Витязи», 2011. — С. 67, 76–77.
- 2 Там же. — С. 55.
- 3 Бачинська О. А. ГЛАДКИЙ Йосип Михайлович / О. А. Бачинська // Енциклопедія історії України. Т. 2 / [редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.]; НАН України; Ін-т історії України. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 112.
- 4 Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. — 1883. — Т. 5, № 1, 2, 4 / Задунайська Січ: До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. — Одеса: ОКФА, 1998. — С. 69. — (Невичерпні джерела пам'яті: зб. наук. статей, матеріалів та републікацій; Т. II).
- 5 Україна — козацька держава: ілюстр. історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упор. Володимир Недяк]. — К.: Емма, 2005. — С. 96.
- 6 Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч.1 / Д. И. Эварницкий. — СПб: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. — С. 141–145; Там же. Ч. 2. — С. 211–214.
- 7 Абросимова С. В. Энциклопедист козаччини [до 150-річчя від дня народження академіка Д. І. Яворницького] / С. В. Абросимова // Укр. іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 13.
- 8 Бачинська О. А. Вказ. пр. — С. 112.
- 9 Абросимова С. В. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3. / С. В. Абросимова, А. І. Василенко, І. Ю. Перкова та ін. — Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. — С. 113.
- 10 Шаповал І. В пошуках скарбів. Оповідання про Д. І. Яворницького / Іван Шаповал. — К.: Радянський письменник, 1963. — С. 133, 186–187, 334–336.
- 11 Днепропетровский краевой историко-археологический музей им. Яворницкого Комитета по делам культпросветучреждений Народного комиссариата просвещения УССР. — Оп. 1 (1918–1967) за 1945 г. — Арх. 114: Список экспонатов музея, прибывших из эвакуации 1945 г. — Л. 11.
- 12 Оружие: каталог / [сост. О. В. Кузьмина]; Днепропетровский исторический музей им. акад. Д. И. Яворницкого. — Днепропетровск: Промінь, 1967. — Вып. 3. — 111 с.
- 13 З персонального спілкування з провідним науковим співробітником Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького С. В. Абросимовою (2009).
- 14 Эварницкий Д. И. Указ. соч. Ч. 2. — С. 212–213, Рис. 38.
- 15 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження / Денис Тоїчкін. — К.: Стило, 2007. — С. 193–194.
- 16 Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея / Э. Г. Аствацатурян. — СПб.: Атлант, 2002. — С. 104–105.
- 17 З персонального спілкування з керівником сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ О. І. Галенко (2009).
- 18 Абросимова С. В. Энциклопедист козаччини... — С. 13.

- 19 З персонального спілкування зі скульптором й художником М. Б. Карловським (2011).
- 20 Тоїчкін Д. В. Вказ. пр. — С.193–194.
- 21 Досліджуваний зразок відреставрований у 2000 р. Ю. П. Дерев'янком, який реконструював руків'я (оригінальні щічки було втрачено). — З персонального спілкування зі старшим науковим співробітником Харківського державного історичного музею Д. В. Бадаєвим (2009).
- 22 Хорев В. Реставрация оружия / В. Хорев. — Ростов-на-Дону, 2009. — С. 124.
- 23 З персонального спілкування з директором Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького Н. І. Капустіною (літо 2012).
- 24 Згідно із записом в інвентарній книзі від 21.08.1951 р. при надходженні до Харківського історичного музею позначений як «Татарский ятаган 18 в.» зі вст. № 2813, інв. № 8273.
- 25 Україна — козацька держава... — С. 96.
- 26 Колекція зброї та військового спорядження: альбом / Нац. музей історії України; [вступ. ст. С. В. Діденка, О. В. Шевченко; упор. та текст Т. М. Радієвської та ін.]. — К.: Мистецтво, 2011. — С. 41.
- 27 Див., напр.: Elgood R. The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Era / Robert Elgood. — N.Y.: Thames & Hudson, 2009. — P. 151.
- 28 Богданович Б. Указ. соч. — С. 108.
- 29 Там же. — С. 54; История Османского государства, общества и цивилизации. Т.1. История Османского государства и общества / [под ред. Э. Ихсаноглу; пер. с турецк.]; Исслед центр исламской истории, искусства и культуры; — М.: Вост. лит-ра, 2006. — С. 495.
- 30 Кронштадтский И. О кресте Христовом / Иоанн Кронштадтский. — М.: Артос-Медиа, 2007. — С. 63.
- 31 Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: на матеріалах Лівобережної України / В. В. Панашенко. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 45.
- 32 Там само. — С. 40, 49.
- 33 З перс. спілкування з професором Одеського Національного університету ім. І. І. Мечникова О. А. Бачинською (осінь 2011).

РОЗДІЛ V

Презентаційні козацькі шаблі, власників яких не встановлено

Остання група розглянутих нами речових джерел представлена музейними експонатами шабел, персональну приналежність яких досі не встановлено. Рішення залучити цю «безіменну» зброю до нашого дослідження прийнято зовсім не випадково. Адже здебільшого йдеться про визначні, високохудожні експонати з найбільших державних та приватних музеїв України, що вже багато десятиліть залишаються найвідомішими, представницькими зразками козацької холодної зброї. Детальний аналіз дасть змогу пролити світло не тільки на походження, а й, можливо, на імена колишніх власників цих шабел.

Окрім знаних, неодноразово опублікованих експонатів, до роботи залучено зразки, що найбільш адекватно відображають наше концептуальне бачення козацької зброї. Частина з них уперше вводиться нами до наукового обігу.

Організований у такий спосіб підбір матеріалу суттєво відрізняється від застосованого у трьох попередніх розділах при дослідженні «легендарної» персо-

нальної зброї. Невеликий, проте достатньо представницький джерельний масив дасть можливість наочно продемонструвати зміст поняття «козацька шабля» та з'ясувати, яким же різновидам цієї зброї віддавали перевагу в українських землях.

* * *

Надзвичайно цікавий експонат зберігається у музеї приватних колекцій Олександра Фельдмана. Достеменні відомості про походження цього незвичайного зразка відсутні. На жаль, відсутність навіть мінімального провенансу на сьогодні не є рідкістю і в найбільш представницьких приватних зібраннях.

**Карабеля. Османська імперія (виріб)
— Україна (епіграфіка), кін. XVII —
поч. XVIII ст.**

Місце зберігання:

Музей приватних колекцій О. Фельдмана (м. Харків, Україна).

Матеріали:

Сталь, ювелірне срібло, дерево, шкіра.

Клинок виготовлений з дамаської (пакетної) сталі. По всій довжині штаби, насамперед на ділянці бойового кінця, відзначимо численні ковальські непровари, відтак якість вихову є невисокою.

Техніки:

Кування, лютування, гравіювання, карбування, канфаріння, рифлення, лиття.

Технічні параметри зброї:

A=880; B=750; C=41; D=400; E=250; F=47(89)/69; G=389–436/321–401; $T_1=6$; $T_2=3$; L=101; R=78; N=108; $n_1=30$; $n_2=38$.

Механіко-кінематичні характеристики:

W=790; V=570; X=300–330.

Шабля легка, добре збалансована, в руці зручна. Центр удару зміщений до бойового кінця. Попри те, що зразок розрахований на січний удар, він не позбавлений фехтувального потенціалу, насамперед через невелику довжину, оптимальну вагу та її розподіл.

Мікротвердість клинка вздовж штаби суттєво змінюється, що характерно для давньої, погано очищеної кричної сталі. Звичайно, свою роль також відіграло варіювання складу пакету на етапі формування штаби та комбінування різних режимів термообробки. На ділянці бойового кінця та вістря твердість місцями досягає зна-

чень 52 HRC. Це свідчить про те, що зброю було призначено не тільки для січних, а й колольних ударів. У центрі удару сталь відпущено до 41 HRC: сильні січні удари швидко й невідомо зруйнували б занадто тверде лезо. За 100 мм від основи й до самої п'яти твердість кардинально знижується, причому самої штаби до 29, а леза навіть до 14 HRC. Це ще раз підтверджує бойове призначення карабелі, адже ділянка при основі клинка приймала основні навантаження у бою — за недостатньої пружності клинок часто ламався саме при п'яті.

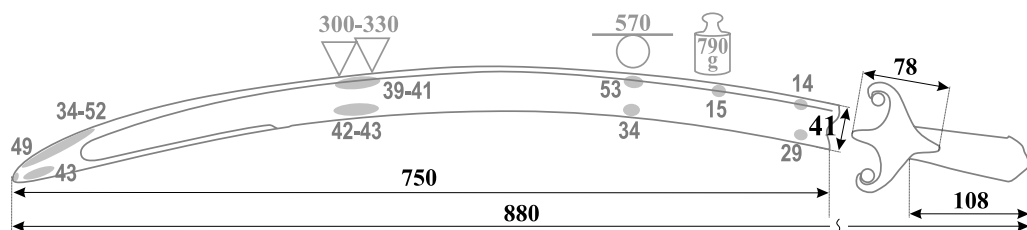
Стан збереження, консервація та реставрація.

Стан збереження зразка задовільний. На клинку багато каверн, проведено консервацію гвоздичною олією. Шкіра із внутрішнього боку піхов пошкоджена, шов відсутній.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий (дамаської сталі), кований, сильно викривлений, з широкою неглибокою долою обабіч клинка та дволезовим пером. Доли утворюють широкий розложистий обух, а також реберця уздовж лез й закінчуються за 75 мм від бойового кінця. Вістря розміщене на середній лінії клинка.

На відстані 50 мм від п'яти на спинці клинка золотою насічкою виконано кириличний напис.

ЕФЕС відкритого типу, повністю виконаний з ювелірного срібла. Гарда проста — хрестоподібна. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною. Кільйони загнуті вниз, закручені у спіраль, закінчуються двома декоративними дисками. Руків'я трубчасте, на дерев'яній основі, розширюється до верхів'я у класичній для карабелі формі. Торцева частина верхів'я приєднана до основної лютуванням. Весь ефес вкритий карбованим рослинно-геометричним орнаментом.

ПІХВИ дерев'яні, вкриті чорною шкірою. Оправа складається зі срібних уст, двох обоймиць з непорушними кубічними кріпленнями під кільця та нако-

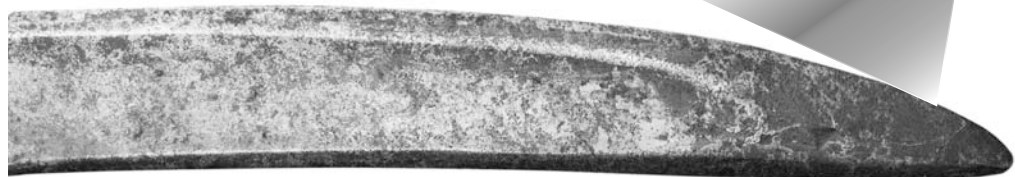
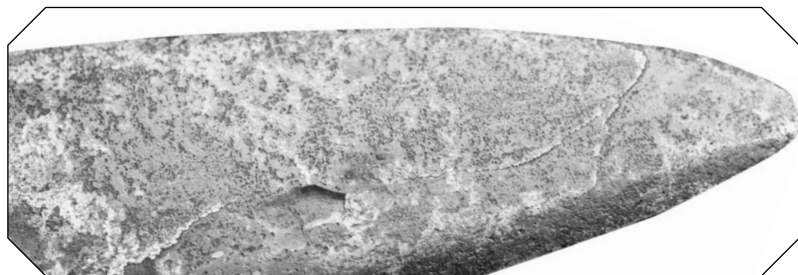
нечника з напівсферичним гребінцем. Уся оправа зовні вкрита карбованим рослинно-геометричним орнаментом, таким самим, як і на ефесі.

Орнаментика.

Декор оправи виконано у техніках карбування й гравіювання по сріблу. На розробленому рифлення тлі оброном виконано симетричний рослинно-геометричний орнамент, що складається переважно з крупних квітів й листя на стеблах, які густо вкривають ефес та металеві частини піхов. Домінуюче місце серед них займають тюльпани та соняшники.

У центрі гарди в загостреному овалі розміщено велику квітку тюльпана на стеблі. Симетрично їй на усті піхов у подібному овалі міститься традицій-

Бойовий кінець клинка та ковальські дефекти на цій ділянці.

ний для османської зброї медальйон зі списоподібним закінченням, стилізований під листя. Обидві центральні фігури обрамлені S-подібними квітково-листяними гілками. Кільйони закінчуються дисками, декорованими зображенням розквітлих бутонів, ніби побаченими згори. Кожна обоймиця прикрашена зображеннями двох крупних соняшників на витих стеблах. Наконечник прикрашений симетричними гірляндами та квітами в овальних (майже трикутних) сегментах. Межі кожної металевої деталі оправи позначено бордюром, орнаментованим геометричним візерунком із цяткок.

Розглянуті мотиви характерні для турецького декоративно-ужиткового мистецтва кінця XVII ст. — саме у цей час у османів з'являються зображення соняшників, проте все ще зберігається давня симетрична побудова у медальйонах або сегментах, у центрі яких розміщені одна чи три квітки¹.

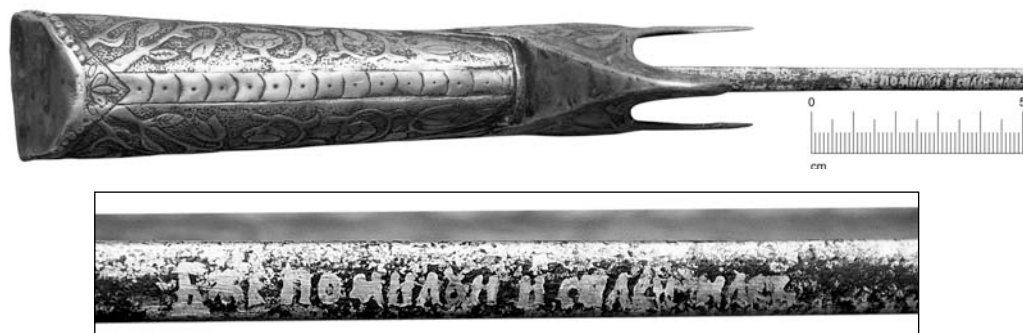
Із внутрішнього боку оправа піхов позбавлена будь-якого декору.

Епіграфіка.

На спинці клинка поблизу п'яти у техніці насічки золотом, напівуставним шрифтом виконано напис:

БЖЄ ПОМИЛУЙ И СПАСИ НАСЪ
(БОЖЕ ПОМИЛУЙ ТА СПАСИ НАС).

На жаль, через виконання крихтих літер занадто грубою насічкою здійснити палеографічний аналіз виявилось надзвичайно складно. Щодо стилістичних та граматичних особливостей напису, то, на думку фахівців Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, їх виконано відповідно до прийнятих у XVII та XVIII ст. норм правопису².

* * *

Розглянувши характерну морфологію клинка, з виразними долами по всій ширині штаби, реберцями вздовж леза та розлогою спинкою, не можемо обійти увагою той факт, що вона більше притаманна європейським зразкам другої половини XVIII ст. (т. зв. «монморансі»), аніж масивним османським карабелям (так званим «палам») XVII ст. Очевидно, саме старовинну палу у своєрідний спосіб реконструювали зброярі XVIII ст., встановивши клинок, що сполучав у своїй формі новітні європейські та старі османські традиції. Серед останніх найбільш виразними є широка штаба невеликої довжини та наявність пера.

У тому, що «від народження» зброя була палою, особливо сумніватися не доводиться. Ще Ю. Міллер відзначав, що «руків'я, устя, обоймиці та наконечники так званих “пал” виготовлялися з тонкого срібного листа, що прикрашався у техніках карбування, різьблення, позолоти й чорніння. Загнуті донизу кінці хрестовини оформлювали у вигляді багатопелюсткової квітки»³.

Відзначимо також, що у зброезнавчій практиці частіше маємо справу з протилежними випадками: зазвичай якісний клинок переживає зміну кількох оправ. Не забуваймо, однак, що перед нами особливий випадок: маємо справу з

довговічним металевим ефесом. Його морфологія дає змогу віднести шаблю до рідкісного типу давніх османських бойових карабель, руків'я та гарда яких повністю виготовлені з ювелірного срібла.

На сьогоднішній день накопичилося чимало джерельного матеріалу, аби дати поштовх розробці проблематики походження сталевих трубчастих ефесів з таким характерним верхів'ям в Османській імперії та Персії. З огляду на експонати, що зберігаються у московському ДІМ, можемо виокремити турецьку традицію таких виробів як одну з найдавніших.

Йдеться про комплект джирідів (дротиків), що за техніками виконання та стилем оздоблення подібний до розглядуваного нами зразка⁴. Комплект датується пізнішим часом (першою половиною XVIII ст.), до його складу входить палаш зі срібним ефесом (Рис. 42). Відтак простежуємо виробничу традицію, що сягає корінням принаймні кінця XVII ст. Припускаємо, що виготовлення й художня обробка металевих деталей, а можливо, й монтування зброї, зосереджувалися в єдиному виробничому центрі — ймовірно за все, палацових майстернях Топкапи. Адже змагання з метання дротиків — джирідів — були улюбленим дозвіллям двірцевої аристократії, навіть самих османських султанів⁵.

Рис. 42. Оправа частини комплекту джирідів з колекції ДІМ⁶.

У польській зброєзнавчій літературі розглянуті металеві ефеси іноді відносять до «вірмено-турецького культурного кола», суттєво розширюючи географію їх можливого виробництва. Не бачимо тут жодного протиріччя — цілком можливо, що таку роботу викону-

вали стамбульські вірмени або навіть балканські майстри, які посідали провідні позиції у справі ювелірної металлообробки Османської імперії. Прийнявши цю тезу, ми значно «скоротимо» ймовірний шлях надходження нашого зразка до Львова, Кам'янця або іншого українського міста, де кваліфікований місцевий майстер золотою насічкою міг виконати кириличний напис. Адже високий попит на карабелі «старого» зразка, з опущеними донизу кільйонами, незмінно зберігався серед козацької старшини ще протягом XVIII ст., про що свідчать зображальні та речові джерела, розглянуті у нашій роботі.

Наостанок додамо, що у першій половині XVIII ст. можемо спостерігати злет популярності у Центрально-Східній Європі холодної зброї у стилі давніх османських пал. Так у 1729 р. подібну зброю з литим латунним, нерідко посрібленим, ефесом навіть було прийнято як штатну у саксонському яничарському корпусі, що складався переважно з поляків й угорців та дислокувався у Варшаві й Дрездені⁷. Згодом суцільні латунні ефеси у повному обсязі перекочували на піхотні й артилерійські тесаки.

Фототипія шаблі № 130 з каталога колекції В. В. Тарновського (колекція ЧІМ, інв. № И-2916).

Дослідження іншого раритетного експонату, цього разу з колекції ЧІМ, дозволяє нам ближче познайомитися зі зброєю, виготовленою національними меншинами Османської імперії — греками та вірменами, а також грецькою та вірменською діаспорою поза імперськими межами.

Як і решта розглянутих у нашій роботі чернігівських експонатів, цей зразок походить з колекції В. Тарновського й уперше опублікований у виданому колекціонером каталозі під номером 130⁸. У черговий раз дослідник робить висновок про грецьке походження клинка з характерним декором, навіть незважаючи на латинську мову напису на штабі (Дод. 27).

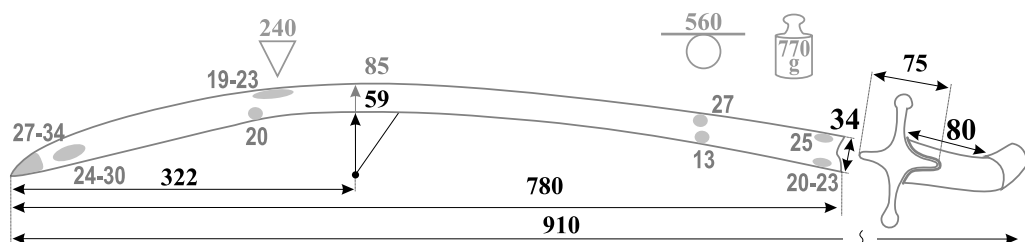
Наступне наукове дослідження зразка здійснили укладачі каталога ЧІМ у 1990 р.⁹. Досвідчені дослідники-зброєзнавці тоді уклали докладну морфологічну характеристику зброї. Поміж іншим, тоді шаблю вперше було атри-

бутовано як виріб львівських майстрів (Дод. 28).

Фотографічне зображення та коротка характеристика раритету були опубліковані ще один раз — 2004 р. у монументальному виданні «Україна — козацька держава»¹⁰. Цього разу шаблю атрибутували як «польську» зброю. Опис стисло повторює характеристику В. Тарновського, зокрема й стосовно клинка, який визнано «грецьким».

Зважаючи на видатне наукове значення цього експонату, можемо тільки пошкодувати, що досі його вивченню було приділено так мало уваги.

2007 р. ми вперше спробували у загальних рисах дослідити цю зброю — виконали її сучасну морфологічну характеристику та висловили окремі зауваження щодо декоративного оздоблення¹¹. Наразі вперше можемо провести поглиблений джерельний аналіз, у повній мірі віддавши належне цьому унікальному шедевр ремісничої майстерності.

Шабля з верхів'ям-ковпачком*, клинок — Османська імперія (Стамбул), оправа — Річ Посполита (Львів), др. пол. XVII ст.

Місце зберігання:

ЧИМ, інв. № 2916 (з колекції Тарновського, № 130).

Матеріали:

сталь, золото (585°, 958°), ювелірне срібло, дерево.

Техніки:

Кування, лиття, рельєфне таушування, золота й срібна насічка, золотіння, площинне та позитивне обронне гравіювання, карбування, канфаріння, тиснення, лютування.

При вивченні макроструктури клинка нами виявлено малюнок, характерний для пакетної (дамаської) сталі.

Відзначимо також, що давніми ремісниками виконано унікальну роботу з імітації шкіри ската (шагрені) на срібній фользі, для чого було використано техніки тиснення та канфаріння. Морда лева, очевидно, виготовлена окремо на площині (розгортці), потім змонтована на виріб та закріплена лютуванням. Відзначимо також непростий у виконанні «рельєфний»

золотий дріт з потовщеними-кульками.

Гарда, частина руків'я та оправа піхов вкриті позолотою 958°, верхів'я — 585°.

Технічні параметри зброї:

A=910; B=780; C=34;
D=30; E=22; F=59 (85)/71;
G=322–363 / 267–336; T=5;

T_{елм.}=3; L=127; R=75; N=80;
n₁=41; n₂=34; R=77.

Механіко-кінематичні характеристики:

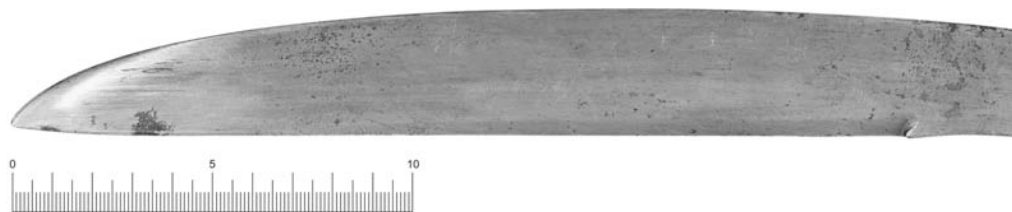
W=770; W_{півхв}=1420; V=560;
X=240.

Шабля має практичну вагу й добре збалансована. Зразок оптимізовано для кавалерійської рубки — центр удару припадає на початок елмани. У той же час центр ваги не надто віддалений від п'яти, як на кавалерійську зброю, дозволяючи колоти й фехтувати більш ефективно.

Показники мікротвердості демонструють значення, занизькі навіть як на зброю XVII ст. Максимальний показник (34 HRC) віднаходимо поблизу вістря. Твердість штаби біля леза від центру удару до вістря коливається від 19 до 30 HRC. Від п'яти до центру удару мікротвердість леза перебуває у межах 25–27 HRC.

Відтак лезо клинка має відносно рівномірну, як на XVII ст., мікротвердість з різким зниженням у центрі удару та підвищенням на ві-

* За класифікацією В. Квасневича цей зразок слід віднести до класу «ординок» [Квасневич, 2005. — С. 35].

стрі. Лезо наварне або виведене на штабу з одного з шарів пакету. На користь останнього, зокрема, свідчить серія непроварів та дефектів на ділянках ковальського зварювання.

Попри непогану неоднорідність леза, клинкова сталь, на нашу думку, усе ж зам'яка — в умовах бойової експлуатації лезо заминалося і потребувало б частого відновлення й гостріння. При обусі значення мікротвердості ще нижчі (до 13 HRC). Така пластична штаба забезпечувала підвищений опір на злам, підвищена товщина обуха не давала зброї легко зігнутися.

Видається, що шабля усе ж була замовлена як костюмна зброя, про що також свідчить багате оздоблення клинка

та оправи, перенасичене декоративними елементами.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Клинок та ефес шаблі у доброму стані. Через брак належної консервації місцями спостерігаються вогнища поверхневої корозії.

Піхви у поганому стані. Через порушену фіксацію обоймиць та устя щільність прилягання фольги порушилася, у місцях стику (під обоймицями) вона взагалі нічим не закріплена. Верхня обоймиця, заново виготовлена у процесі реставрації з мідного стопу, кольором та схематичним декором значно відрізняється від оригіналу.

Структура дамаської сталі клинка та ділянка штаби з дефектами у місці ймовірного наварювання леза.

Гіверса з внутрішньої сторони руків'я також пізнішого виробництва.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, сильно викривлений, з елманню. Доли та рікасо відсутні. Бойовий кінець дволезовий, вістря на середній лінії клинка. На зовнішньому боці штаба інкрустована золотом й сріблом.

ЕФЕС відкритого типу, гарда зі срібного стопу, хрестоподібна, позолочена. Перехрестя з двома парами шипів, становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Закінчення кільйонів мають кулясто-конічну форму з реберцями. Зовнішня сторона гарди прикрашена чотирикутною золоченою платівкою з оброном.

Руків'я пряме, дерев'яне, насадне, обкладене срібною фольгою — імітацією шкіри ската, закріплене двома нютами. Між руків'ям та гардою, на хвостовику розташований срібний обмежувач, що утворює гніздо для верхнього шипа перехрестя. Поміж ним та сплющеним, нахиленим у напрямі леза ковпачком верхів'я знаходяться чотири срібні золочені штабки (у тому числі каптурець).

Обкладка ПІХОВ дерев'яна, обкладена срібною фольгою — імітацією галуші. Срібну позолочену оправу складної фігурної форми становлять устя, п'ять обоймиць та наконечник з гребінцем-ковпачком. На усті та центральній обоймиці розміщені рухомі кільця.

Позолочені елементи ефеса та оправ піхов прикрашені гравійованим орнаментом.

Орнаментика.

Металева оправа шаблі прикрашена композиційно насиченою складною орнаментикою, виконаною у різноманітних гравіювальних техніках. В оздо-

бленні зразка домінують два основних мотиви — європейський та османський.

Зовнішня частина металевої оправ піхов оздоблена орнаментом у стилі іслімі — вишуканими завитками з крихітними квітками та крученими листочками у суцільному полі. Його стилістика наслідуює насичену османську орнаментику другої половини XVII ст., хоча й вирізняється своєрідним виконанням.

Задня частина металевої оправ піхов та гарди декорована крупними гравійованими завитками аканфа у суцільному полі. Симетрична барокова композиція заповнює практично весь вільний простір, за щільністю конкуруючи з іслімі на зворотному боці.

Тема декору логічно продовжується виноградними лозами зі стиглими гронами, якими оздоблені накладки руків'я та гіверси. Кріплення для кілець під портукою виконано у вигляді кринів. У цілому пасторальні мотиви каптурця та гарди наближуються до європейської барокової традиції кінця XVII ст.

Необхідно також звернути увагу на визначну роль, яку відіграють в оздобленні оправ мотиви вузла та джгута. Так, на зовнішній стороні гарди розміщено накладку, орнаментовану перехрещеними ромбоподібними фігурами з фітоморфними китицями на вершинах, — композиція відтворює мотив чотирикутного «вузла щастя» («вічного вузла»). Відзначимо, що знак вузла періодично зустрічається на гардах зброї XVII ст. у Центрально-Східній Європі, зокрема Речі Посполитій (Див. с. 172). Верхня частина устя прикрашена гравійованим мотивом джгута у вигляді плетениці з листя.

Образ лева як державний, військовий, клановий та релігійний символ тисячоліттями активно використовували у найбільших осередках людської цивілізації. У різні часи його зображення по-

стійно фігурувало на предметах озброєння. Найбільш ранні такі приклади періоду європейського середньовіччя стосуються зображень на рицарських обладунках і належать до середини XIV ст.¹². На верхів'ях же клинкової зброї зображення левів почали з'являтися дещо пізніше. Утім, для зброярської справи Речі Посполитої свого часу верхів'я чернігівського експоната все ж видається доволі рідкісним — литими лев'ячими головами у XVII ст. оздоблювали здебільшого гармати¹³.

Техніка та стиль виконання цього декоративного елемента на чернігівському зразку також стоїть осторонь від загальноприйнятої традиції суцільнолитих верхів'їв — морду лева виконано як маскарон. Як тут утриматися від згадки про «місто Лева», де барокові лев'ячі маскарони на фасадах будівель були не менш популярними, аніж зображення левів на гарматах місцевого виробництва?!

Релігійна символіка та епіграфіка.

На зовнішній стороні штаби поблизу п'яти зображено православну релігійну символіку, сюжети якої наслідують клинки «православної» серії, що її ми розглядали на с. 186–192.

При п'яті таушовано сегментовану арку, що закінчується медальйоном у формі діадеми з хрестом. Такі арки зі «списоподібним» закінченням є звичайним елементом османської орнаментики XVII–XIX ст.¹⁴, проте, зваживши на релігійну символіку, медальйон тут вочевидь має особливе значення — звичай увінчувати царський вінець хрестом відомий ще за часів Константина Великого¹⁵. Обабіч медальйона та нижнього шипа перехрестя золотом і сріблом інкрустовано зображення двох палаючих свічок (підсвічники та полум'я золотом, свічки — ювелірним сріблом). Далі таушовано маленьку шестипроменеву зірку та рівнораменний хрест, що у християнському контексті є відповідними символами Богородиці та Ісуса Христа. Закінчення ramen хреста розширені — у формі трилисника (крину) із золотими глухими кастами округлої форми. Ще один каст розташований у центрі хреста, від якого, поміж раменами, розходяться чотири промені.

Розглянутий хрест вписаний у золоте коло, оформлене як монстранц (дароносиця), прикрашений всередині кринами та увінчаний хрестом. Відтак коло створює ще й християнську імператорську державу.

Над колом симетрично розміщені дві срібні лілеї з золотими квітами — символ Пречистої Богородиці¹⁶.

Окремі характерні особливості розглянутої православної орнаментики дають нам змогу зробити попередні висновки щодо її походження. Хрест з розширеними закінченнями рамен у вигляді кринів та багатопроменевою зіркою (розеткою), вписані у коло, є основним символічним елементом як візантійського, так й вірменського декоративно-ужиткового мистецтва.

Пишне ювелірне оздоблення хреста — рідкісна, навіть унікальна робота — переконує нас у тому, що цю роботу виконали вірменські або грецькі ювеліри.

Уздовж штаби на зовнішній стороні клинка, золотом, в оточенні невеликих хрестиків, таушовано цитату зі Старого Заповіту:

**IVDICA DOMINE NOCENTES ME
EXPVGNA IMPVGNANTES ME**

(«СУДИСЯ, О ГОСПОДИ, З ТИМИ, ХТО СУДИТЬСЯ ЗО МНОЮ, ВОЮЙ З ТИМИ, ХТО ЗО МНОЮ ВОЮЄ»: Пс. 34, 1. / пер. І. Огієнка¹⁷).

Напис подано латиною у перекладі Фоми Аквінського¹⁸.

* * *

На нашу думку, дослідження цього зразка шаблі важливе передусім тим, що дозволяє встановити прямий зв'язок між двома схожими «серіями» декорованих клинків, виготовлених протягом XVII ст.

Нагадаємо, що досліджений щойно декор на клинку є характерною прикметою цілої групи зброї XVII–XIX ст. з епіграфікою молитовного змісту.

Клинок з аналогічними мотивами аналізує відомий фахівець історичного зброєзнавства Р. Елгуд у своїй фундаментальній праці, присвяченій історії зброярської справи у Греції. Наведемо авторську характеристику цієї зброї.

Шабля з руків'ям моржової кістки. Ковпачок верхів'я втрачений. Клинок поч. XVII ст. (1620 р.). На зовнішній стороні штаби напис: «IVDICA DOMINE NOCENTES ME EXPVGNA IMPVGNANTES ME». При основі клинка композиція з константинівським (просфорним) хрестом у формі чотирилис-

ника, прикрашеного п'ятьма самоцвітами та просфорною печаткою («Ісус Христос — переможець»). Піхви — турецької роботи, виготовлені у Стамбулі. На оправі нанесено тугру султана Мустафи II (р. п. 1695–1703).

За відомостями Р. Елгуда, шабля свого часу належала фанаріоту Ніколаосу Маврогені, нащадкові знаменитого візантійського та венеціанського роду Маврогені, господаря Валахії (1786). Дослідник відносить шаблю до групи клинкової зброї, яку пов'язують із львівським зброярським ремісничим виробництвом¹⁹.

Рис. 43. Шабля та фрагмент піхов Ніколаоса Маврогені, намісника Валахії (1786). Фундація Стефаніса, Афін, Греція, інв. № NN08.

На клинку шаблі Ніколаоса Маврогені бачимо напис, аналогічний дослідженому на шаблі з ЧІМ. Присутній також хрест у колі, що відрізняється наявністю додаткової сентенції грецькою мовою. Саме поєднання грецької та латини, рідкісного декору та відомостей щодо колишнього власника, визначає цінність цього експоната для нашого дослідження.

Зауважимо також, що у грецьких написах на «православних», пишно орнаментованих клинках у московських колекціях ДІМ та латинських написах на клинках шабел з ОП часом фігурує текст не тільки розглянутого 34-го псалма, а й кількох інших християнських молитов.

Загалом тексти латиною зустрічаються не рідше за грецькі. Нагадаємо, що після втрати державної підтримки латина у Візантії почала стрімко виходити з ужитку ще у VII ст. н.е., зрештою повністю зникнувши зі столиці. У середні віки навіть в освічених колах знання латини стало рідкістю, повністю поступившись грецькій²⁰. Очевидно, виконання латиною біблійних текстів у досліджуваній нами період, все ж пов'язано із західноєвропейськими впливами, що особливо посилились у Константинополі ще від часів IV хрестового походу. До того ж, після османського завоювання через значний приплив іноземців населення Стамбула стало значно строкатішим в

етнічному плані й, відповідно, більш багатомовним, аніж за візантійських часів. Це знайшло відображення у написах на предметах побуту, що нерідко виконувались рідними мовами замовників²¹.

Повертаючись до чернігівського експоната, відзначимо наявність унікальних декоративних елементів, притаманних розглянутій раніше «православній» серії (див. с. ...) — насамперед свічок з ювелірного срібла й золота. Зауваживши єдину техніку та стиль виконання, логічно й закономірно приходимо до висновку, що обидві традиції є результатом діяльності одного й того самого ремісничого осередку.

Отже, шабля Маврогені, московські, чернігівські та польський зразки є важливими ланками у цілісній картині стамбульської православної зброярської традиції XVII ст. Вони дають змогу виділити декілька підгруп зброї — залежно від пишності орнаментики, наявності іконографічних зображень та написів різними мовами.

Хто ж міг бути виробником розглянутих шабел?

Частково ми вже розглядали історію дослідження та висновки сучасних фахівців щодо цієї проблеми. Чергові три крапки у дискусії поставив 2009 р. Р. Елгуд, який, після відповідних консультацій, висловив тезу про загальновживаність розглянутого релігійного тексту на «мечах фанаріотів»²², у такий спосіб

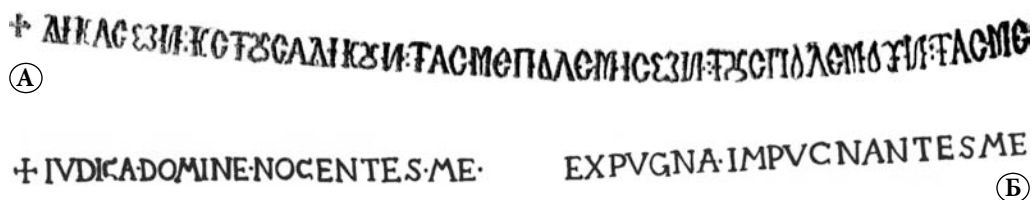

Рис. 44. Початок 34-го псалма на клинках шабел у московських музейних зібраннях: А) грецький напис (ДІМ, інв. № 3138); Б) латинський текст (ОП, інв. № 5359).

окресливши коло замовників та можливих виробників «православної» серії*.

У нашій роботі ми спробували зробити наступний крок у справі дослідження походження цієї незвичайної зброї. Як ми вже зазначали (с. 190), мистецтвознавчий аналіз клинкового декору та іконографії дає нам підстави вважати, що у їх виготовленні брали участь стамбульські вірмени.

Нові аргументи на користь цієї тези з'являються після вивчення кількох експонатів серії (або підгрупи), до якої належить чернігівський клинок. Насамперед, йдеться про унікальну форму хреста, що на всіх розглянутих експонатах виглядає як вишукана художня стилізація.

Вірменський хрест — особливий. У його формі часто повторюється мотив крину. Так, «проквітлі» хрести з традиційних хачкар часто мали роздвоєні закінчення, кожна ж з роздвоєних гілочок виглядала як маленький крин. Вірменські ж хрести, виконані перською та османською діаспорами, зазвичай закінчувалися простими кринами.

Звісно, було б помилкою вважати криноподібні закінчення рамен християнського хреста виключно вірменським надбанням — вони ведуть свою історію від часів Візантійської імперії, у релігійній символіці та мистецтві якої крин повністю витіснив пальмету.

Образ лілеї, що втілює в собі ідею вічного оновлення природи, у християнському контексті є символом Благо-

віщення, оновлення світу та приходу у нього Спасителя. Він безпосередньо пов'язаний з ідеєю Древа життя, хреста, адже сам хрест трактується водночас як схрещені кістки Адама (прародителя людства) і як Древо з квітами лілеї. Ідея вічного оновлення, поєднаного з мотивом хреста, набуває значення християнського Воскресіння.

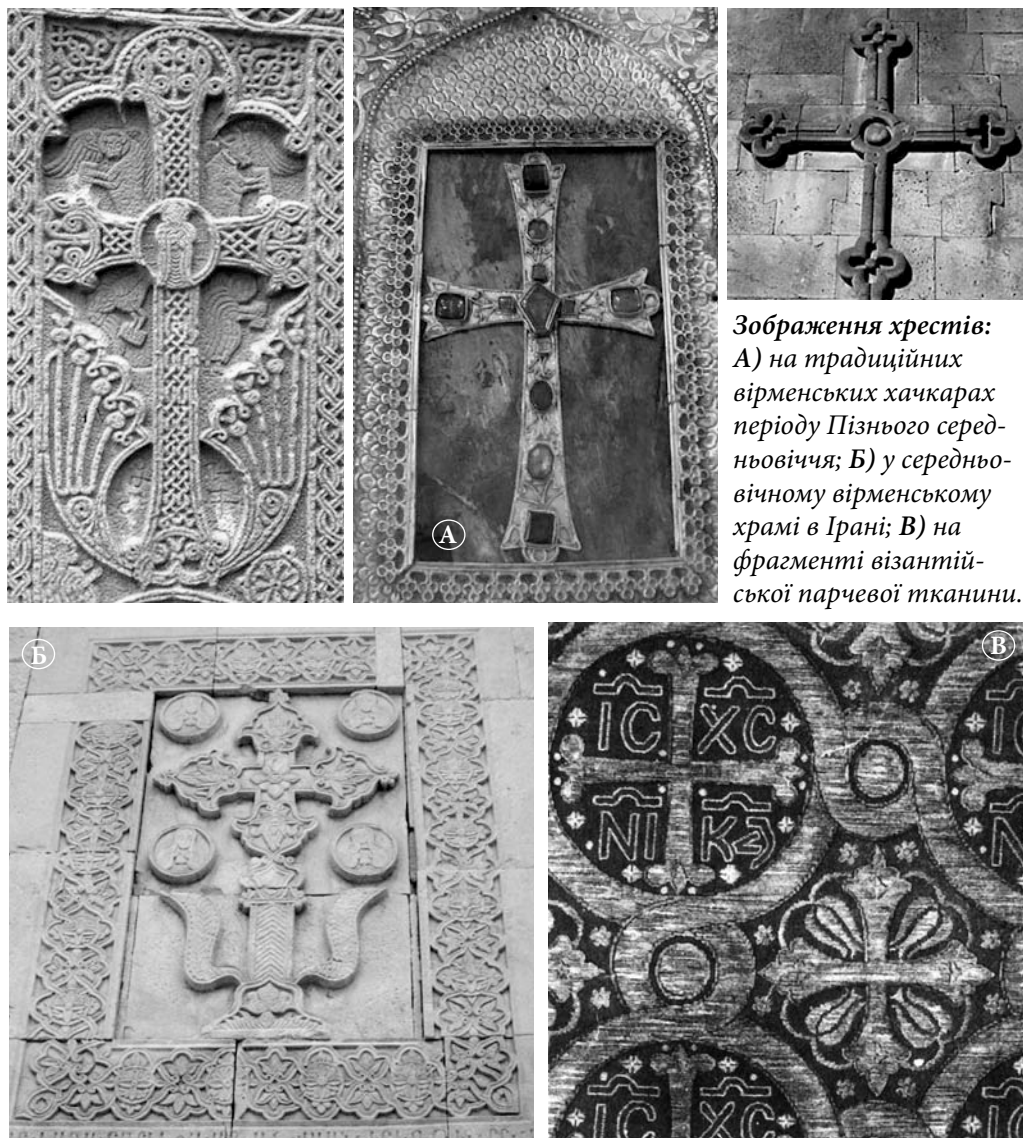
Характерний орнамент із комбінаціями найдавніших світоглядних геометричних символів — кола, хреста й квадрата — у Візантії сформувався під впливом сасанідських декоративних традицій, спершу з'явившись на тканинах. Одним з найпоширеніших проникнутих християнським духом мотивів у декоративно-ужитковому мистецтві став криноподібний хрест у колі²³.

Природно, візантійську композиційно-іконографічну та стилістичну традицію активно експлуатували на величезних просторах культурного домінування Візантії, що виходили далеко за її межі. Так, у період, що передував монгольській навалі, на давньоруських теренах побутували проквітлі хрести. Дослідники відзначають, що у XIV–XV ст. з'явилися також хрести криноподібні, які набули завершеної форми вже у XVII ст.²⁴. Маючи ще язичницьке підґрунтя, місцеві релігійно-іконографічні канони зображення хреста хоча й формувалися під потужним впливом візантійської традиції, здебільшого швидко втрачали з нею безпосередній зв'язок²⁵.

Зауважимо: численні різновиди проквітлого хреста (нерідко вписаного у коло), що наслідували священне Древо, набули надзвичайного поширення у декоративно-ужитковому мистецтві України XVII–XVIII ст., насамперед на Поділлі²⁶.

І все ж криноподібні хрести в аналізованому нами вигляді залишилися без-

* Тут віддамо належне науковій інтуїції Е. Ленца (див. с. 187). Адже саме фанаріоти здавна займали високі посади у Молдавському господарстві, а протягом 146 років (1703–1849) безпосередньо у ньому правили. Таким чином, ексклюзивні клинки мали не тільки надходити до Молдови з-за кордону. З часом стамбульська «клинкова» традиція цілком могла вкоренитися й на місцевому ґрунті.

перечною прерогативою безпосередніх спадкоємців візантійських традицій — константинопольських вірмен та греків. Водночас застережемо, що ведемо мову про конкретні вироби, де слід звертати увагу не тільки на саму форму хреста, а й на криноподібні закінчення рамен, загальну стилістику та ремісничі техніки виконання у сукупності.

Отже загалом, художня манера, у стилі якої оздоблені ці клинки, так само, як і розглянута раніше біблійна клинкова іконографія, на нашу думку, тісно пов'язані з вірменськими ремісничими та художніми традиціями.

Відтак коло основних цільових споживачів «османо-православних» клинків помітно розширюється. До нього

слід віднести представників не тільки грецької, а й вірменської еліти Стамбула, а також вірменської та іншої православної монофізичної діаспори в Османській імперії та поза її межами, куди клинки та готові шаблі потрапляли у процесі міграції та торговельної діяльності національних громад.

Залишається з'ясувати проблему можливості виробництва «православної» зброї у Львові. Після проведеного вище дослідження це питання набуває цілком нового звучання.

Описуючи шаблю Маврогені, Р. Елгуд мимохідь зазначає, що вона належить до «добре відомої групи зброї, атрибутованої як львівська». Фахівець, на жаль, не уточнює, про що саме йдеться — клинок, оправу чи виріб у цілому.

Як відомо, найважливіші розробки проблематики львівського зброярства пов'язані з працями польських дослідників. Саме у польській історіографії десятки років триває жвава полеміка щодо виробничих ознак «львівської мануфактури». Тож у черговий раз повертаємося до шаблі з Музею Війська Польського у Варшаві, яка розглядається польськими зброєзнавцями як приклад такої роботи (див. с. 241). Характерно, що відомі нам з наукової літератури думки польських колег розділилися — більшість (на противагу А. Надольському) вбачає у цьому виробі «дещо львівське», проте ніхто не вважає за потрібне пояснити, що саме — одні звертають увагу на клинок, інші, навпаки, — на оправу.

Оскільки оздоблення штаби цілком відповідає традиції «православних» стамбульських клинків, звернемо основну увагу на декоративний елемент гарди — хрест. За своєю формою, загальною стилістикою та техніками виконання він наслідує щойно розгляну-

ті хрести у колі. Виходячи з результатів проведеного на попередніх сторінках аналізу, можемо стверджувати, що оздоблення цієї гарди та розглянутих клинків православної серії виконані в єдиному руслі спільної стилістичної традиції.

Залишається відкритим ще питання про місця виробництва руків'я та піхов експонату з МВП.

Аналізу зазначеного типу руків'я у нашій книзі приділено чимало уваги (див. с. 241). Воно виконане з халцедону²⁷ та інкрустовано дорогоцінним камінням. Замовити роботу такого рівня було можливо тільки у найбільших зброярських та ювелірних ремісничих центрах, і не самої лише Османської імперії, а й Центрально-Східної Європи, де також працювало чимало відомих вірменських і грецьких ремісників. Львів та Кам'янець посідають чільні місця у не надто великому списку осередків такого виробництва.

У торговельних й ремісничих зв'язках Стамбула зі Львовом найвизначніші позиції віддавна належали грекам.

Приїжджих грецьких торгівців поділяли у Львові на дві категорії: Graecus de Galata та Graecus de Constantinopoli. Серед останніх значний відсоток становили представники знаних аристократичних родів. Іншу категорію греків, що прибували до Львова, складали купці «волоського» походження. Більшість з них, насамперед мешканці Ясс і Бухареста, ставали посередниками у торгівлі східними товарами на теренах Речі Посполитої.

Друга половина XVI – початок XVII ст. були часом наймасовішого прибуття грецьких торгівців на львівський ринок з Балкан, Волощини, навіть Західної Європи. Географія прибуття купців залишалась надзвичайно широкою і у другій половині XVII ст.²⁸

На відміну від грецьких ремісників Стамбула, продаж, а тим більше виготовлення й оздоблення зброї не належали до основних напрямків діяльності львівських греків, які, насамперед, завозили до Європи вина й так званий «турецький товар». Більшість же грецьких поселенців того часу розглядала нові, освоювані ними терени насамперед як тимчасові локації для власних торговельних оборудок²⁹.

Відтак, наприкінці XVII ст. львівське виробництво коштовної зброї сконцентрувалося в руках іншої національної громади — вірмен, які мешкали у цьому місті від часів його заснування.

Вірмени славилися, насамперед, як видатні ювеліри. І саме таким високомайстерним ювелірним оздобленням відзначається досліджувана нами зброя.

Від XIV ст. Львів перетворився на одну з найбільших вірменських колоній у Європі та найчисленнішу у Східній Європі — 1364 р. тут було засновано єпархіальний центр усіх вірмен Русі та Валахії. У руках вірмен зосереджувалася основна торгівля з країнами Заходу та Сходу, а також окремі прибуткові галузі ремісничого, насамперед, ювелірного виробництва (золотарства).

Перші згадки про львівських вірмен-золотарів відомі від початку XV ст.³⁰. Довгий час їм, як «схизматикам», доводилося працювати поза межами цехів. Тільки після переходу в уніатство та за активної підтримки короля Яна III Собеського, у другій половині XVII ст. вірмени практично монополізували місцеве золотарське виробництво³¹. Наприкінці XVII ст. у Львові вже працювало близько 30 золотарів-вірменів, що складало понад половину загальної кількості міських золотарів. Своїм мистецьким рівнем вони на той час значно перевершували всіх інших міських майстрів.

Загальноєвропейське визнання принесло вірменським золотарям вміння оздоблювати зброю та кінську зброю. Їхні вироби користувалися величезним попитом серед найбільш впливових та заможних осіб не тільки Речі Посполитої, а й багатьох інших держав Європи та Сходу.

Вірменські вироби відзначалися неповторним ажурним орнаментом та унікаль-

ною ювелірною технікою, насамперед різноманітною й майстерною інкрустацією.

Загалом же художній стиль золотарських виробів Львова формувався під впливом різних національних та професійних традицій, які привносили осілі у місті майстри — вірмени, русини, німці, поляки, угорці. Однак східними декоративними композиціями львівське золотарство зобов'язане зокрема вірменським ремісникам³². Використовувана ними орієнтальна орнаментика, що оригінально сполучалася з місцевими³³ та західноєвропейськими мотивами, якраз і творила неповторне обличчя речей, виготовлених «львівською мануфактурою». Утім, якщо на речах побутового та релігійного призначення переважав декор західноєвропейського типу, то на предметах озброєння він набував насамперед орієнтального характеру, тим більше, що складові частини оправы у чималій кількості імпортувалися до Львова безпосередньо зі Стамбула³⁴.

Документи донесли до нашого часу прізвища відомих у XVII ст. майстрів ювелірного зброярства. У першій половині XVII ст. серед львівських ювелірів було добре відоме ім'я Зефера Вірмена (Sefer Armenus Valachicus), зброяра та ювеліра, який продав міщанину Тацiku (Wawrzyńcowi Tasikowi) три шаблі й сідло власної роботи за величезну на той час суму — 7000 злотих. По смерті Тацика навколо оцінки

та спадкових прав на ці предмети розгорілася палка суперечка за участю самого Зефера, який склав детальний прейскурант своєї роботи. Відповідно до цього документа тільки одна (найдорожча) шабля була інкрустована понад 400-ми дорогоцінними каменями різного гатунку та вартості, не кажучи вже про срібло й позолоту (Дод. 29)³⁵. Загальна ж оцінка трьох шабел та сидла склала 2124 злотих (1627).

Наприкінці XVII ст. у Львові, в майстерні на площі Ринок, працював знаний вірменський майстер, надвірний королівський злотник, улюбленець Яна III Бедрос Захріяшович, який особисто для короля виготовляв багато декоровану зброю³⁶.

Іншим, тісно пов'язаним зі Львовом центром ювелірної, зброярської та торговельної справи був Кам'янець-Подільський. На замовлення представників найзаможнішої шляхти Речі Посполитої кам'янецькі вірменські ювеліри виготовляли чудово оздоблену зброю та кінську зброю, а місцевий цех мечників активно конкурував зі львівським³⁷.

Розвитку ексклюзивного зброярства сприяв величезний розмах міжнародної торгівлі, яку провадили вірменські громади Львова та Кам'янця.

У XVII ст. Кам'янець був пов'язаний з Кафою важливим торговельним шляхом, який через Сатанів, Кременець, Луцьк, Сокаль і Белз досягав Ярослава. Через Кам'янець проходив шлях, що пов'язував Львів з Константинополем, становлячи одну з найважливіших торговельних артерій Поділля³⁸.

З країн Сходу вірменські купці привозили, зокрема на королівське замовлення, різноманітні товари, відомі за митними списками XVII ст. як «вірменські»³⁹. Це насамперед предмети розкоші — килими, золоте шиття, навіть породисті коні, і, звичайно ж, багато оздоблена зброя та амуніція⁴⁰. Торгівля відігравала величезну роль

у надходженні матеріалів та заготовок, необхідних для виготовлення зброї. Так, частина дорогоцінного каміння, що містилася на výroбах вищезгаданого Зефера, була придбана у Стамбулі (див. Дод. 29), на ринки якого воно, у свою чергу, потрапляло з країн Південного Сходу та Африки⁴¹. Незважаючи на офіційну заборону турецького уряду вивозити за межі імперії зброю, львівські вірменські ремісники, що виїздили до Стамбула за матеріалами, не гребували найбруднішими засобами, аби проводити через митницю каравани із забороненим товаром⁴².

Загалом, про тісні зв'язки львівських майстрів зі Стамбулом свідчить чимало судових й актових документів, що збереглися до нашого часу.

У справі оздоблення та монтування шабел львівські вірмени, як бачимо, не відставали від своїх стамбульських одноплемінників.

Звичайно, вищенаведені міркування можуть перетворитися на вагомий аргументи тільки за наявності достовірного джерельного підґрунтя. І першим у низці таких перспективних знахідок є досліджуваний нами чернігівський експонат, який дивовижним чином поєднав у собі ремісничі традиції не тільки сходу й заходу, але, як побачимо далі, півночі й півдня.

Де ж усе-таки було виготовлено цей ремісничий шедевр?

Як ми вже зазначали, в оздобленні клинка зберігаються усі ознаки роботи вірменських ремісників Стамбула та Львова. В орнаментиці ж шабельної оправи, її загальній стилістиці вбачаємо ознаки саме львівського вірменського виробництва. Видається, маємо справу з одним із тих зразків, про які казав Т. Маньковський, згадуючи про львівську зброю, виготовлену за східними

зразками, але із сюжетами місцевого й західного декоративного мистецтва⁴³.

Додаткові підтвердження цьому надає порівняльний аналіз елементів оправи піхов. Йдеться про два морфологічні типи обоймиць, притаманних вірменським за технікою та стилем оздоблення шаблям. Видовжені обоймиці (як на шаблі Маврогені та експонаті МВП) були типовими для османського зброярства. Інші — «двошарові» з накладками, досить характерної багатокутної фігурної форми (звичайно з варіаціями) — можливо, походять від перських та османських лінзоподібних. Обоймицями другої групи укомплектовано цілу низку шабел у колекціях польських музеїв, атрибутованих як продукція «львівської мануфактури»⁴⁴. Така зброя широко представлена у музеях Туреччини та Російської Федерації. Обоймиці саме такого типу має чернігівський зразок (Рис. 45).

Ще один важливий факт несподівано виявляється при вивченні шабел з іншого куточка тодішнього цивілізованого світу — Московської держави. Він стосується ремісничих технік, використовуваних при виготовленні руків'я

та оправи піхов московських й розглянутого зразків, і може стати вагомим аргументом на користь тези про львівське монтування зброї з православними сюжетами та міцні виробничі зв'язки двох великих зброярських осередків.

Мова піде про дві шаблі з невеликої елітарної групи церемоніальної царської зброї, що входила до комплексу так званого «Великого вбрання» («Большого наряда»). Обидва зразки зберігаються нині в Оружейній палаті Московського Кремля й датуються першою половиною XVII ст. Шаблі розкішно декоровані московськими майстрами в єдиному стилі, причому російські науковці стверджують, що декор гарди та оправи піхов (який зустрічається загалом на п'яти руських шаблях в колекції ОП) не має аналогів у інших музейних зібраннях⁴⁶. Важливим елементом декору цих шедеврів ювелірної майстерності є обкладка руків'я та піхов, виконана зі срібної фольги, що імітує шкіру акули або ската. Для інкрустації ж нефритових обоймиць використали «рельєфний» золотий дріт з кулястими потовщеннями. У цих виробничих нюансах

Розкішна шабля «православної» серії зберігається у колекції ДІМ за інв. № 3153. Зображення та опис цієї видатної ювелірної роботи наведені у праці Е. Г. Аствацатурян, присвяченій турецькій зброї⁴⁵. Оздоблення шаблі виконане в унікальній техніці інкрустації золотим дротом щічок руків'я з напівдорогоцінного каміння якою славилися вірменські майстри. Шабля має характерну оправу піхов. Її обоймиці виконані у цілком традиційній манері.

Рис. 44. Шабля з колекції ДІМ, інв. № 3153.

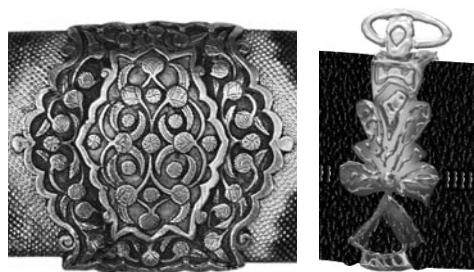

Рис. 45. Характерні форми обоймиць на піхвах шабель «православної» серії.

царська зброя майже ідентична дослідженому чернігівському експонатові, відмінності стосуються хіба що використаних для тиснення матриць «срібної шагрені» (Рис. 46).

Нагадаємо, що європейська традиція оздоблення частин зброї шкірою акули або ската (відома від XVI ст.) походить з країн Південно-Східної Азії — Китаю або В'єтнаму й спершу була пов'язана насамперед з роботою тамтешніх майстрів, чимало з яких працювало на європейський ринок та навіть мігрувало до Європи. Видається, що перші зразки холодної зброї з імітаціями шкіри ската за допомогою кольорових металів з'явилися у Західній Європі у перші десятиліття XVIII ст.⁴⁸ Судячи з усього, Львів та Москва стояли біля витоків цієї ремісничої традиції у Центрально-Східній Європі. Не останню роль тут відігравали вірменські майстри, послідовно впроваджуючи у своїх виробках новітні тенденції східного зброярства, сприяючи поширенню їх на європейських теренах. Адже в руках вірменських ремісників нерідко зосереджувалось не тільки зброярське та суто ювелірне виробництво, а й продукування шкіряних виробів (як, наприклад, у Кам'янці-Подільському та багатьох інших, нині українських, містах⁴⁹).

Загалом техніка покриття руків'я і піхв довгоклинкової зброї золотою та

срібною фольгою з тисненням відома на Сході здавна. Так, ми вже згадували про довгі кавалерійські мечі сасанідської доби у Персії, обкладені фольгою з тисненою фактурою луски чи пір'я (Рис. 6). Не виключено, що розглянуту ремісничу техніку львівські ремісники запозичили у перських або османських золотарів вже у Новий час.

У використанні однакової ремісничої техніки у не надто віддалених один від одного історичних регіонах не було нічого незвичайного, якби не її унікальність та надзвичайно подібна манера виконання.

Слід також зважити на вельми цікавий факт, який свідчить про безпосереднє співробітництво московської Оружейної палати з львівськими майстрами у ході виготовлення саме ексклюзивних шабель «Великого вбрання». Так, на переконання наукових співробітників ОП, виконавцем іншої шаблі з цієї групи був львівський майстер Ілля Просвіт⁵⁰. Хоча достеменні документальні підтвердження цього припущення досі відсутні, проте здогади московських фахівців відтепер знаходять додаткове, хоча й опосередковане підтвердження. Адже в парафії ювелірного зброярства Москви та Львова явно простежуємо ознаки спільної ексклюзивної ремісничої традиції, яка, очевидно, формувалася у процесі виробничих зв'язків.

* * *

Отже, підведемо підсумки вищесказаного. На сьогодні маємо кілька гіпотез щодо походження та осередків виготовлення унікальної серії клинкової зброї XVII ст. з характерними православними сюжетами та написами. Найвірогіднішим нам видається, що клинки виготовляли вірменські та грецькі майстри у Стамбулі для заможних вірмен, греків-фанаріотів та інших поважних замовників православного віросповідання.

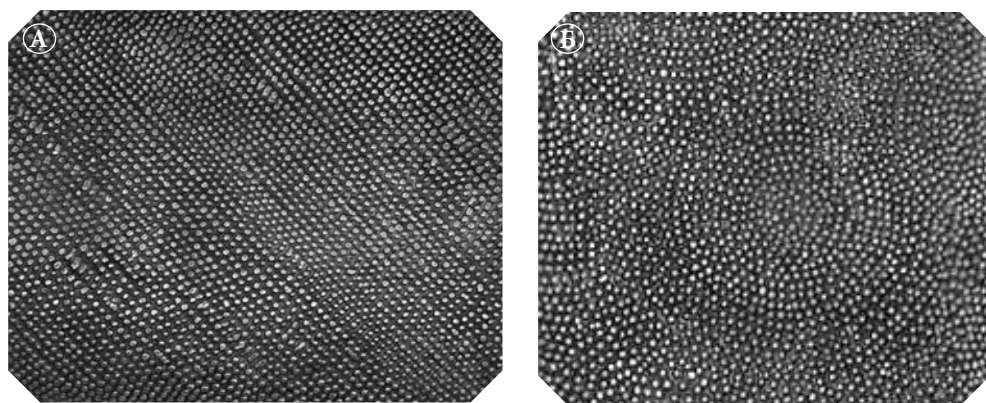
Судячи з усього, традиція вийшла за межі Османської імперії: таку зброю продукували, монтували та оздоблювали в багатьох осередках вірменського зброярства й ювелірної справи — насамперед у Львові, можливо, у Кам'янці-Подільському.

Не можемо виключити також грецькі ремісничі зброярські осередки у Молдові, утворені з ініціативи османських намісників-фанаріотів. Це непросте питання вимагає окремого додаткового дослідження.

Щодо львівського виробництва «православної» зброї, наразі нами зроблено тільки перші кроки у напрямку його джерельного обґрунтування, яке потребує подальшої розробки.

Необхідно також нагадати, що розглянута традиція виробництва клинків з православною символікою XVII ст. пустила настільки глибоке коріння, що її відгомін у вигляді наслідувань і стилізацій можемо спостерігати на клинках середини XVIII і навіть XIX ст.⁵¹. Відтак, В. Прохоров свого часу цілком справедливо відзначив неоднорідність досліджуваного джерельного масиву й велику кількість «підробок», що, власне, є пізніми наслідуваннями більш давніх християнських сюжетів на зброї XVII ст.⁵².

Загалом чернігівський експонат у черговий раз засвідчує, наскільки важливу джерельну інформацію часом приховує декоративне оздоблення зброї та наскільки важливе наукове значення може мати навіть безіменне речове джерело.

Рис. 46. Порівняння ремісничих технік імітації шкіри ската: А) на чернігівському зразку; Б) на зразку з ОП (інв. № Оп-139/1-3)⁴⁷. Зауважимо розмаїття штампів, використаних для витискування рельєфу «галюші» — на московському експонаті пухирці розташовані по колу, у той час як на чернігівському — вони вишикувані паралельно.

Продовжуючи дослідження зброї, виробленої на замовлення представників православних меншин Османської імперії, маємо згадати про ще один непересічний експонат з чернігівської колекції.

Вивчення цієї унікальної шаблі йшло второваним для експонатів колекції В. В. Тарновського шляхом послідовного укладання й оприлюднення її описів у каталогах XIX–XX ст.

Вперше опис та фототипія знахідки опубліковані самим В. Тарновським у каталозі 1895 р. Тоді шаблі було надано досить докладну морфологічну характеристику.

Зауважимо, що у процесі роботи над виданням було припущено помилку й під номером 146 розмістили суміщений опис відразу двох карабель — досліджуваної та іншої, віддалено на неї схожої, що нині зберігається у ЧІМ під інвентарним номером И-2914 (Дод. 30)⁵³. При цьому на фототипії у каталозі представлено саме аналізований нами зразок.

Виникла у каталозі Тарновського плутанина з інвентарями започаткувала погану «традицію», успадковану в чернігівському каталозі холодної зброї, де з експонатом зі старим номером (146) пов'язано вже три шаблі (И-2893, И-2914 та И-2946)⁵⁴.

Можливо, саме ці помилки врешті призвели до того, що цей непересічний зразок зброярського та ювелірного мистецтва випав з поля зору укладачів фундаментального каталога українських старожитностей «Україна — козацька держава», де віднаходимо лише один, інший «146-й» експонат (ЧІМ, інв. № И-2914)⁵⁵.

Загалом же атрибуція 1990 р. досі залишається єдиною серйозною спро-

бою визначити походження раритета (Дод. 31). Очевидно, саме «кириличний» напис та особливості морфології спровокували дослідників відзначити цю карабель як «українську роботу»⁵⁶.

У монографії 2007 р. ми також розглядали цей зразок як імовірний приклад «козацької шаблі», зауваживши тоді деякі особливості його морфології⁵⁷.

У зв'язку з темою нашого дослідження та висновками укладачів чернігівського каталога, нині назріла потреба ще раз детально розглянути цей експонат, визначивши, чи може він слугувати прикладом костюмної шаблі заможного козака або навіть художньої майстерності українських золотарів.

Шамшир в оправі карабелі, клинок — Персія, оправка — Османська імперія, перша половина XVII ст.

Місце зберігання:

ЧІМ, інв. № И-2893 (з колекції В. Тарновського, № 146).

Матеріали:

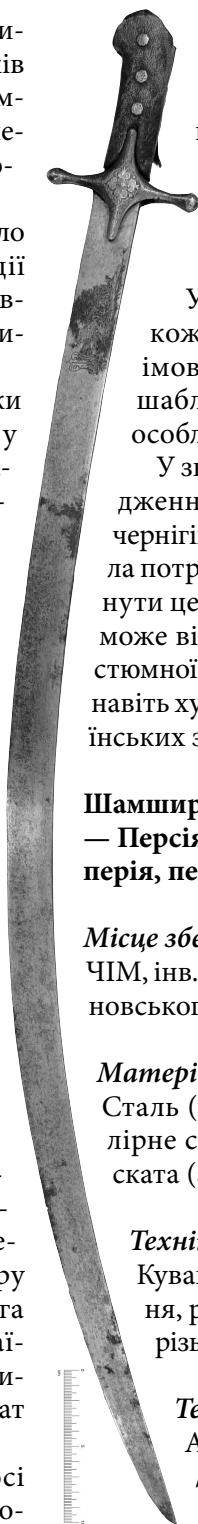
Сталь (струменистий булат), ювелірне срібло, золото (958°), шкіра ската (акули), хоз, дерево.

Техніки:

Кування, гравіювання, карбування, рифлення, просічка, насічка, різьблення, золотіння, чорніння.

Технічні параметри зброї:

A=995; B=870; C=32; F=70(100) / 87; G=372–431 / 344–390; T=7 L=102; N=80; R=73.

Фототипія шаблі № 146 з каталога колекції В. В. Тарновського (ЧИМ, інв. № И-2893).

Механіко-кінематичні характеристики:

W=1007, V=620, X=420.

За сукупністю характеристик шабля є класичною східною кавалерійською зброєю — шамширом, оправленим у османському та центральноєвропейському стилі карабелі. Відзначимо значну вагу зброї, пов'язану з великою довжиною — ймовірно, власник вирізнявся великим зростом.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Зразок у задовільному стані. На клинку великі темні плями та сліди від корозії. Шкіра руків'я пошкоджена, верхня частина каптурця втрачена. Піхви у надзвичайно поганому стані — обламані, шкіра пошматована. Про вигляд наконечника можемо судити тільки за фотографією у каталозі Тарновського. Зразок терміново потребує реставраційних робіт.

Морфологічна характеристика.

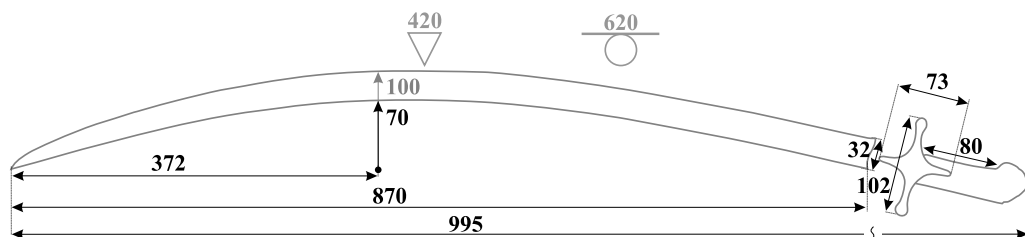
КЛИНОК сталевий сильно викривлений, класичної для шамшира форми,

без дол та елмані. Бойовий кінець дволезовий, вістря на середній лінії клинка. З правого боку клинка у картуші — залишки таушованого арабського напису.

ЕФЕС відкритого типу. Гарда з ювелірного срібла, позолочена, хрестоподібна. Витягнуте ромбічне, з двома парами шипів перехрестя становить монолітну конструкцію з хрестовиною. Кінці кільйонів краплеподібної форми. Руків'я широке, пряме, з рівнобіжними сторонами. Щічки обтягнені шкірою, утримуються на хвостовику за допомогою чотирьох нют. Поміж щічками розташовано срібний позолочений каптурець.

ПІХВИ дерев'яні, були обтягнені хозом. Вціліла оправа складається зі срібного позолоченого ажурного устя та двох обоймиць з рухомими кільцями. Паз для нижнього шипа перехрестя закінчується великим медальйоном. Обоймиці вузькі, у вигляді стрічок фігурної форми.

Гарда та металева оправа піхов вкриті складним рослинно-геометричним орнаментом.

Ефес та протравлена ділянка ґтаби з добре видимою структурою булатної сталі.

Орнаментика.

Незважаючи на удавано просте, на перший погляд, виконання, шаблю оздоблено коштовними ювелірними металами зі складним високохудожнім декором.

Металева ажурна оправа піхов та гарда, наче килимом, вистелені дрібним різьбленим чорненим іслімі на золоченому полі, з крихітними квітками, крученими листочками й завитками. На цьому тлі гравіюванням та карбуванням виконано великі медальйони у вигляді загострених овалів та крупних квітів на витих стеблах. Усередині медальйонів, на розробленому рифленням фоні оброном виконано букети з трьох квітів — класичний мотив у декорі османської зброї XVI–XVIII ст.⁵⁸.

Нюти руків'я виконані у вигляді розквітлих бутонів троянд, у класичному для османського мистецтва XVII ст. ракурсі — ніби побачені згори.

У центрі гарди, в овальному загостреному медальйоні розміщується невелика ромбоподібна фігура (пригадаємо «вузол» на розглянутій раніше шаблі — ЧІМ, інв. № 2916, с. 285), на вершинах якої знаходяться крупні гранатові плоди. Загальний стиль цієї композиції наближується до розглянутих раніше християнських хрестів, а також особливих елементів орнаментики, які ми визначали як продукт діяльності християнських ремісників.

У цьому ж стилі виконано обоймиці — звичайна у XVII ст. для Туреччини форма, осмислена як стилізований мальтійський хрест з чотирма міжраменними променями у вигляді пелюсток.

Загалом, зауваживши виразні риси давнього османського мистецтва, декор слід датувати другою половиною XVII ст.

Епіграфіка.

На клинку у картуші золотим дротом доволі грубо таушовано напис арабською мовою:

توكلات على الله

(НАЙ ПОКЛАДАТИМУСЬ
Я НА АЛЛАГА!).

У верхній частині устя, у прямокутному полі, на обробленому рифленням тлі оброном виконано мальтійський хрест, за ним — напис старогрецькою. За написом — маленька троянда та дата «1664».

ХРИСТОС ТОУ АПОСТОΛΗ / 1664

Напис становить собою ім'я (ХРИСТОС) та патронім (АПОСТОΛΗ, — відповідно ім'я батька мало звучати, як Апостоліс)⁵⁹ власника шаблі, очевидно, грека за національністю.

* * *

Зброя майстерно оздоблена у вишуканому художньому стилі, що поєднує широкий спектр складних ремісничих технік та коштовні матеріали. Попри це, через шкіряну обтяжку руків'я та стриману оправу піхов шабля, на перший погляд, виглядає досить скромно. Це особливо помітно на тлі узвичаєної османської тенденції переобтяжувати зброю дорогоцінними металами (що сягнула найбільшого розквіту вже у XVIII ст.).

У композиційному аспекті оздоблення оправу ефеса й піхов складає єдине

ціле й виконане, очевидно, одними й тими самими майстрами.

У цьому зв'язку найбільшу інтригу становив «кириличний» напис, що досі залишався нерозшифрованим. Звичайно, сам по собі він і раніше не надавав достатніх підстав, аби приписувати зразку «слов'янське» коріння. Адже в одному тільки Стамбулі працювало чимало зброярів слов'янського походження, деяким з яких вдалося навіть досягти високого стану у спільноті палацових майстрів ехл-і хіреф, зокрема у зброярському виробництві Топкапи⁶⁰.

Переклад грецького напису доводить, що зброя виконана на замовлення заможного грека, ймовірно у грецькому ж ремісничому осередку. Написання імені власника на зброї відповідає турецькій традиції, щоправда напис зазвичай виконували на клинку. Поява його на піхвах зайвий раз свідчить про високий ступінь поділу праці серед османських ремісників — для таушування булатного клинка слід було

залучити до роботи майстрів відповідного еснафу. Очевидно, замовник шаблі обрав інший шлях. Тим більше, що на штабі вже було розміщено релігійний текст. Відтак, власницький напис вирішили виконати на піхвах рідною мовою, ймовірно за все, силами самих виконавців оправи.

Морфологія, орнаментика і, звісно ж, мусульманська сентенція на клинку остаточно переконують нас у тому, що місцем виробництва цього непересічного зразка був якийсь із значних османських зброярських центрів, ймовірно за все Стамбул. Очевидно, у конструкції шаблі встановили придбаний раніше клинок із заздалегідь виконаним таушуванням.

Вище ми вже неодноразово згадували про поширення в османському декоративно-ужитковому мистецтві наприкінці XVII ст. православної релігійної символіки. Замовниками прикрашених нею виробів нерідко виступали

найзаможніші члени релігійно-національних громад. Так, до нашого часу збереглися характерно декоровані, підписані іменами впливових грецьких замовників кахлі та тканини⁶¹. Виробництво «християнських» речей набуло настільки значного розмаху, що вони почали активно поширюватися навіть поза межі імперії.

І хоча в досліджуваному нами виробі не присутня православна символіка у своєму, так би мовити, «класичному» вигляді, очевидно, він є продуктом ремісничої діяльності православних меншин Османської імперії.

На нашу думку, досліджений зразок є чудовою ілюстрацією високої культури роботи з дорогоцінними металами, якої досягли грецькі майстри. У той же час високоякісний булатний клинок виготовлено вже перськими майстрами, можливо, навіть на теренах Османської імперії, іншим еснафом, який спеціалізувався саме у цій галузі⁶⁴.

У нашій роботі вже йшлося про османських вірменських ремісників. Настав час нагадати, що провідну роль у ювелірній справі Османської імперії, насамперед Стамбула, усе ж відігравали греки — прямі спадкоємці та продовжувачі традицій візантійського золотарства.

За свідченнями Евлія Челебі, більшість ремісників стамбульського ювелірного цеху становили греки. За легендою саме трапезундський грек Константин навчав ювелірної справи самого султана Селіма I та його сина Сулеймана.

Неодноразово згадує Челебі грецьких майстрів як кращих у своїй галузі, називаючи їх справжніми «чарівниками».

Вихваляючи майстерність штампувальників, карбувальників, виробників золотих й срібних ниток та вишивальни-

ків, а також граверів по срібних предметах, він особливо вирізняє серед останніх знаменитого майстра — грека Михайла (пом. 1600), який дарував падишахам династії османів вишукані емальовані футляри для годинників, кинджали й шаблі у піхвах, вкритих майстерним гравіюванням. Подібні вироби він надсилав також шахам Персії та до інших країн. Пізніше його призначили головою османського монетного двору⁶².

Нагадаємо, що за етнічним складом більшість стамбульських цехів вирізнялася надзвичайною строкатістю, взагалі притаманною населенню Османської імперії XVII ст.⁶³. Не були виключенням і провінції, зокрема на Балканському півострові де розміщувалось чимало знаменитих зброярських ремісничих центрів.

Водночас не можемо не відзначити, наскільки спорідненими виявляються ремісничі техніки та орнаментальні мотиви, які використовували грецькі та вірменські майстри Стамбула (порівняймо з розглянутими раніше зразками з православною символікою).

У підсумку, очевидно, можемо навіть говорити про своєрідний османо-візантійський православний художній стиль, характерний для виробів декоративно-ужиткового мистецтва вірменських й грецьких ремісників Стамбула. Воно й не дивно, якщо згадати про співіснування та взаємопроникнення цих двох культурних традицій від самих часів заснування Константинополя, збагачених пізніше турецькими сюжетами й ремісничими техніками.

Наприкінці додамо, що стамбульське походження шаблі та її приналежність греку не виключає її «козацького» бо-

йового минулого. Адже у XVII ст. греки нерідко оселялися серед єдиновірців в Україні, зокрема на Лівобережжі. На самому початку Визвольної війни 1648–1654 рр. греки стали основними постачальниками східних товарів на українські землі. Чимало їх служило в Запорозькому війську Богдана Хмельницького, виконуючи складні дипломатичні місії. Представники грецьких аристократичних родин (Афендики, Капністи, Константиновичі, Куріси, Мазаракі, Моцокі та ін.), які емігрували на українські землі у XVII — першій половині XVIII ст., швидко увійшли до найвпливовіших та найзаможніших верств козацької старшини. Таким чином, у XVII ст. греки успішно інтегрувалися практично в усі стани українського суспільства, хоча переважна більшість з них займалася торговельною діяльністю та зберігала етнічну самоідентифікацію⁶⁵.

Дослідивши грецьку карабелю з клинком у формі шамшира, ми послідовно переходимо до розгляду типу шабель, які, з цілого ряду причин, досі вважаються чи не найбільш «козацькими» серед усієї маси європейських та східних різновидів клинкової зброї. І все ж, незважаючи на досі непорушні (хоча й дещо посунуті киліджем) позиції шамшира як мало не «офіційного» символу козацької «неньки» (згадаймо твори живопису, сучасні пам'ятники діячам козацької доби, медіа-продукцію тощо), у нашій роботі ми детально зупинимось тільки на одному з них. Скажемо більше — мабуть, це єдиний з дуже небагатьох давніх класичних шамширів у колекціях українських музеїв, який, напевне, міг прикрашати колекцію зброї навіть найвпливовішого представника козацької шляхти.

Цей безіменний зразок має історію, напрочуд схожу з більшістю експонатів колекції В. В. Тарновського. Місце й час його придбання наразі залишаються невідомими. Уперше опис цього експоната опубліковано все у тому ж каталозі збірки Тарновського, причому вміщений матеріал, на відміну від розглянутих нами раніше зразків, залишився непроілюстрованим (Дод. 32)⁶⁶.

У 1990 р. зразок було досліджено укладачами каталога ЧІМ. Фахівці встановили перське походження шаблі, датувавши її кін-

цем XVII — початком XVIII ст., та виконали ретельний опис зброї (Дод. 33)⁶⁷.

Атрибуцію чернігівського каталога у скороченому вигляді повторили автори монументального компендіуму «Україна — козацька держава» 2005 р.⁶⁸. Останній раз зразок проаналізували Д. Тоїчкін та О. Галенко у статті, присвяченій атрибуції шамширів у музейних колекціях України⁶⁹.

Розглянемо ближче цей чудовий шамшир. Адже, як побачимо далі, його цінність як речового історичного джерела не обмежується періодом функціонування в ролі бойової чи парадної холодної зброї.

Шамшир, клинок — Персія або Османська імперія, оправа — Османська імперія (Стамбул?), кінець XVII– поч. XVIII ст.

Місце зберігання:

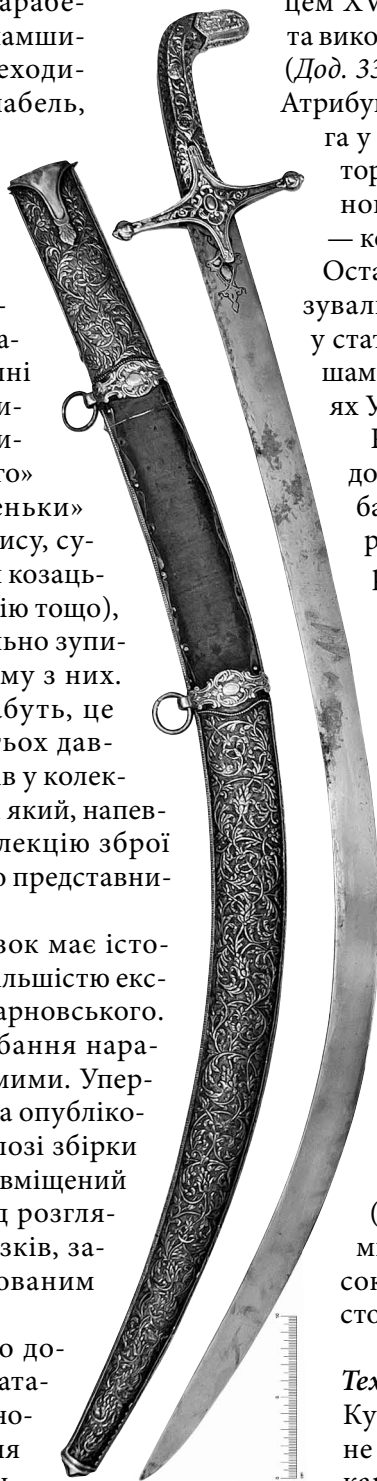
ЧІМ, інв. № И-2907 (з колекції В. Тарновського — № 137).

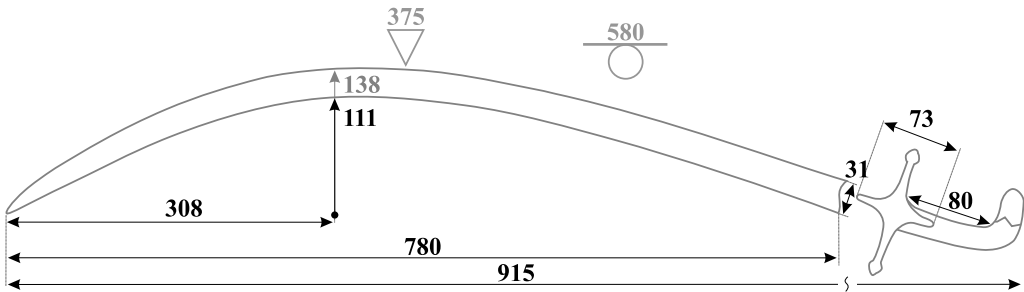
Матеріали:

Ювелірне срібло, золото (585°, 958°), дерево, оксамит. Клинок виконано з високоякісного булату хвилястого типу.

Техніки:

Кування, лиття, площинне та обронне гравіювання, карбування, зернення, кан-

фаріння, рифлення, лютування, золотіння.

Технічні параметри зброї:

A=915; B=780; C=31; F=111(138)/123;
G=308–352/308–331; T=6; L=127; R=73;
N=80; $n_1=26$; $n_2=22$.

Механіко-кінематичні характеристики:

W=640; $W_{\text{півх}}=1330$; V=580; X=375.

Бойові характеристики шаблі є «класикою» шамшира: легкий клинок з високоякісної булатної сталі, пристосований майже виключно для рубальних розкроювальних кавалерійських ударів з відповідною кривизною та розподілом ваги. Типова для шамширів клинувата форма поперечного перерізу клинка має дещо знижувати ефективність рубально-різального удару.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Стан збереження шаблі та піхов добрий. Срібна оправа має незначні подряпини й ум'ятини, щільність припасування

елементів порушено. Втрачено нюту на верхів'ї. Консервація клинка відсутня.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК булатний, надзвичайно викривлений, без дол, єлмані та рікасо, виконаний у формі класичного перського шамшира. Від п'яти спинка клинка спершу рівнобіжна лінії лека, проте з відстані 130 мм намічено ледве помітне, не характерне для шамшира звуження, що починається ступінчасто — у типово турецькому стилі. Бойовий кінець однолезовий, вістря на лінії обуха.

ЕФЕС відкритого типу, повністю виконаний з ювелірного срібла. Гарда проста хрестоподібна, вкрита товстим шаром позолоти 585°. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною. Кільйони грановані із закінченнями у вигляді ледь витягнутих шишечок. Щічки руків'я дерев'яні, обкладені сріблом, вкриті суцільним рослинно-геометричним карбованим орнаментом, були закріплені трьома нютами, з яких вціліли дві — із широкими голівками-дисками, прикрашеними карбованим орнамен-

том та золотінням. Срібне, позолочене 958° верхів'я, прикрашене карбуванням та зерненням, надіте на хвостовик та руків'я на кшталт наперстка й закріплене двома срібними нютами. Між щічками руків'я по всій його довжині розміщується срібна позолочена гіверса, прикрашена карбованим орнаментом із зерненням.

Суцільнометалевий ефес, взагалі така кількість декорованих металевих елементів характерні для османської, саме балканської, зброярської традиції.

ПІХВИ дерев'яні, обтягнуті зеленим оксамитом. Срібна оправа складається з довгого устя, з розрізом й наконечника з гребінцем, поєднаних між собою торцевими платівками, а також розміщених на них двох золочених обоймиць з рухомими кільцями. Поверхня оправи вкрита рослинним орнаментом.

Особливість конструкції піхов полягає у великій кількості металевих частин, які залишають відкритими тільки невеликі ділянки оксамиту. Загалом переобтяженість оправи пишно декорованими металевими елементами, дов-

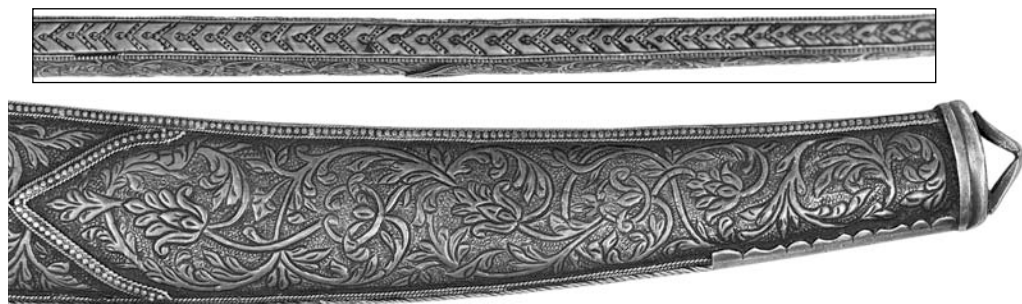
гі устя з розрізом та наконечник, форма й розміщення обоймиць типові для османського зброярства.

Орнаментика.

Оздоблення шаблі насичене складною рослинно-геометричною орнаментикою, виконаною у різноманітних техніках по металу. У декорі превалюють два основних сюжети: щільне симетричне плетиво крупних стебел аканта й розквітлих квіткових бутонів на обробленому канфарником полі та симетричні рослинно-геометричні композиції з во-

лютами й овальними випуклими картушами, вміщені в обмежений простір гарди та обоймиць.

Декор першого типу демонструє риси османського зброярського мистецтва XVII ст.⁷⁰. Східні мотиви продовжуються на срібному руків'ї, прикрашеному карбованим іслімі.

При основі клинка на зовнішній стороні штаби гравійовано композицію з двох медальйонів, більший з яких частково заповнений позолотою. Інший, у вигляді плетінки з листя, розташований на усті піхов. На думку мистецтвознавців, наявність арок із закінченнями у вигляді медальйонів є важливою ознакою османського походження зброї⁷¹.

Загалом же художні особливості ба рокових сюжетів шабельної оправи свідчать про те, що їх виконано під сильним західноєвропейським впливом. Так, чітка симетрія орнаментальних мотивів гарди та обоймиць, добре продумане чергування срібних і золочених деталей, відповідають стилю Людовика XIV.

Очевидно, орнаментальне оздоблення шаблі усе ж слід датувати кінцем XVII ст. Саме у цей період розпочинається процес європеїзації турецького мистецтва, що найяскравіше проявився у стилістиці «османського рококо» вже у XVIII ст. Захопившись західною системою цінностей, намагаючись не відставати від передових тенденцій, султан-

ський двір запрошував європейських майстрів, що роками жили і працювали у країні. Згодом європейський стиль проник усюди — від образотворчого мистецтва до архітектури.

Новою палацовою моди намагалася дотримуватись і провінційна знать, відтак османські ремісники також дедалі частіше мусили працювати в європейському стилі. Утім, не схоже, що такі зміни могли суттєво знизити темпи роботи у найбільших осередках ремісничого зброярського виробництва з огляду на його етнічну строкатість та воістину світовий, як на той час, розмах.

* * *

За сукупністю морфологічних, декоративних та інших ознак маємо висловитися за османське монтування дослідженої шаблі. Переобтяженість оправи густо декорованими металевими елементами, дають змогу нам вбачати «балканський слід» в оздобленні цього зразка. Водночас більш-менш рівномірне поєднання балканських і турецьких елементів, як морфологічних, так й орнаментальних, приводить до висновку про виробництво шаблі у ремісничому осередку, розміщеному на перехресті балканських і турецьких впливів. Кваліфікована високовартісна робота дозволяє припустити, що зброю оправили грецькі ремісники Стамбула.

І. Рєпін. «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (ДРМ). Фрагмент.

Не можемо не зауважити, що, окрім періоду виготовлення, розглянутий шамшир нічим не виявляє свого «козацького» походження. Можна скільки завгодно фантазувати щодо його славетного бойового минулого, проте факти свідчать про інше: саме художня уява, причому найвищого мистецького ґатунку, перетворила цей непересічний зразок персько-османського зброярства XVII ст. на харизматичний бойовий інструмент запорозького рицаря. Тим самим було започатковано монументальну культурологічну традицію, якій на сьогодні виповнилося вже понад 120 років. Звичайно, йдеться про знамениту композицію І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1880–1891 рр., місце зберігання основного варіанта — Державний російський музей, м. Санкт-Петербург, РФ).

Важливу роль у роботі над «Запорожцями...» відіграло перебування І. Рєпіна в родовому маєтку В. Тарновського-мо-

лодшого — Качанівці, яка наприкінці XIX ст. перетворилася на видатний культурно-мистецький осередок. Одна з кращих на той час тематичних колекцій українських старожитностей надавала художникові унікальні можливості для роботи над картиною. Протягом тільки двох місяців «качанівського періоду» (у серпні-вересні 1880 р.) митець виконав близько трьохсот ескізів майбутнього шедеву. Майже фанатичний поціновувач «малоросійської харизми», близький друг Д. І. Яворницького, разом з яким вони об'їздили чи не всю Україну у пошуках козацьких раритетів, І. Рєпін завжди з особливою шаною ставився до козацької зброї.

На жаль, у фондах ЧІМ нам на сьогоднішній день вдалося віднайти тільки один з тих самих, уславлених митцем на весь світ, шамширів з качанівської колекції. Саме цей чудовий витвір персько-османського ремісничого мистецтва розглянуто нами вище.

Потужна харизма «козацького романтизму», закладена у XIX ст., продовжує свою переможну ходу і в наш час. Наразі репінський шедевр надихає майстрів відродженої галузі стародавнього мистецтва виробництва клинків, вишуканої шабельної оправи й оздоблення.

На 5-й Всеукраїнській виставці «Майстер Клинок» у 2009 р. гран-прі було присуджено народному майстру Луганщини Олександрові Ткаленку за створення шаблі «Лист султану».

Під проводом майстра команда з п'яťох фахівців протягом восьми місяців працювала над втіленням оригінальної ідеї. На клинку зі штемпельного дамаску вони насічкою нанесли мініатюрну композицію на тему відомої картини Іллі Рєпіна, а також розмістили текст історичного документа, оригінал якого зберігається у музеї Запорозького козацтва на Хортиці.

Ефес шаблі золочений, руків'я слонов'я кістки прикрашене верхів'ям у вигляді голови знаменитого отамана Війська Запорозького Івана Сірка. Кошового зображено з лютькою у якій інкрустовано діамант.

Митець зізнається, що своєю роботою віддає данину пошани й любові репінському шедевру, яким він захоплювався все своє життя⁷².

Після ознайомлення глядачів із «Запорожцями...» «козацькі шамшири» перетворилися на усталену, майже обов'язкову мистецьку традицію. Великий внесок в її подальший розвиток зробив видатний військовий художник-документаліст, ушлявлений співець кінської грації та сили М. Самокиш. Сам чудовий кавалерист, один з найкращих у світі майстрів художнього зображення кінного двобою, митець не міг не захопитись шамширом — зброєю, що втілювала у собі ідеальний бойовий інструмент, романтику козацької давнини та одвічну загадку Сходу водночас. Тим більше, що бурхлива біографія художника надавала йому численні нагоди під час бойових дій власноруч оцінити властивості статутної шашки туркменського дивізіону (фактично шамшира), прийнятого на озброєння у національних підрозділах Середньої Азії.

На знаменитих полотнах «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким» (1934) та «Бій Івана Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р.» (1931) зображено, вочевидь, одну й ту саму шаблю із власної збірки митця. Нині цей зразок зберігається у Харківському історичному музеї за інв. № ОС-577.

Цей зразковий усіма сторонами шамшир має перське походження. Такі шаблі практично без змін виготовляли до кінця XIX ст.

«Самокишівський» шамшир кілька разів описували у науковій літературі, але тут ми хотіли б навести розшифровки східних написів на клинку, що нарешті дозволяють уточнити його датування.

На зовнішньому боці клинка на відстані 80 мм від п'яти розміщено три таушовані золотом картуші з арабськими написами й так званий бедух (квадрат

М. Самокиш. Бій Івана Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р.

з магічними літерами-цифрами, що означали «2» (бе), «4» (даль), «6» (вав), «8» (ха)).

У нижньому картуші з рослинним орнаментом розміщено напис:

شاهانشاه انبيه محمد

(ЦАР-НАД-ЦАРЯМИ ПРОРОКІВ
МОГАММАД)

У середньому («восьмикутному») картуші:

بنده شاه ولايت عباس

(СЛУГА ЦАРЯ КРАЇНИ АББАСА)

*Шамшир, кінець
XVIII ст., Іран.
Колекція ХІМ,
інв. № ОС-577.*

У верхньому («шестикружному») картуші:

عمل اسدالله اصفهانی

(РОБОТА АСАДОЛЛАГА ІСФАГАНІ)

Два підписи «Робота Асадоллага Ісфгані» та «Слуга царя країни Аббаса» є звичайними для шамширів упродовж кількох сторіч. А от напис, уміщений у нижньому картуші «Цар-над-царями (шаганшаг) пророків Могаммад» стає відомим лише з монет шаха Ага-Могаммеда Каджара (р. п. 1796-1797)⁷³.

Отже, якщо навіть припустити, що шаблю було виготовлено раніше за напис (а така практика була узвичаєною в країнах Сходу), в Україну вона могла потрапити не раніше від XIX ст., себто вже по закінченні козацької доби.

Мистецька традиція «козацьких шамширів», основана на реальному джерельному ґрунті, помножена на силу художнього образу та авторитет ви-

конавців, дуже скоро зростила у масовій свідомості тверді асоціації: класичні перські шамшири почали сприйматися не інакше, як «справжні» козацькі шаблі. Не забарився й зворотний ефект — презентабельні шамшири у найбільших музейних зібраннях України недовзі отримали «козацьку» атрибуцію, що іноді поширювалася навіть на шашки туркменського дивізіону зразка 1895 р. Деякі з цих експонатів у другій половині XX ст. отримали нове «культурне життя», що, можливо, було навіть більш насиченим, аніж їхнє нікому достеменно не відоме бойове минуле. Шамшири знімали у кіно, вони перетворились на зручну натуру для живописців, скульпторів та декораторів, ставши одним з наріжних каменів сучасної козацької легенди.

До таких, по-своєму видатних, зразків належить шабля, що походить зі збірки Д. І. Яворницького, а нині зберігається у колекції НМІУ (інв. № 3-133). Упродовж багатьох років вона незмін-

но брала участь в історико-культурних заходах з реконструкції подій козацької доби та досі залишається центральним предметом експозиції «козацького» залу Національного історичного музею у Києві.

Цей класичний шамшир з булатним клинком має чудову, по-перськи стриману, водночас коштовну оправу, з руків'ям зі слонової кістки, дерев'яними піхвами, обтягнутими червоним оксамитом та обкладеними позолоченим сріблом, вкритим ефектним карбованим орнаментом.

Зображення та опис цієї шаблі неодноразово публікували у музейних каталогах. Свого часу ми також приділили увагу її дослідженню⁷⁴.

Аналізуючи зразок з позицій сучасної науки, слід, насамперед, зверну-

ти увагу на характерний симетричний рослинний орнамент, виконаний у техніці глибокого карбування та гравіювання. Судячи зі слідів від давніх обоймиць та накладок, оправу піхов змінювалася відповідно до стилю, популярного у XIX ст.

Морфологія шаблі й стилістика орнаменту, що прикрашає оправу піхов, характерні для зброї середньоазійських ханств XIX ст.⁷⁵, зокрема Хівинського та Бухарського (Рис. 47).

У черговий раз зблизька поглянувши на «традиційну козацьку зброю», мусимо визнати, що перед нами предмет іншої, пізнішої за козацьку, епохи. Тільки сам булатний клинок (т. зв. «шам») могли виготовити в одному із середньоазійських ханств або Персії у більш ранній період.

М. Самокиш. Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким (НХМУ).

Шамшир, XIX ст., клинок — Середня Азія або Персія, піхви — Хівинське або Бухарське ханство. НМІУ, інв. № 3-133.

Наразі ми згадали про два останні зразки як видатні та по-своєму повчальні епізоди новітньої історії «козацьких шамширів».

Повертаючись до «репінського» експоната ЧІМ, усе ж відзначимо його гіпотетичне козацьке походження — у колекціях заможної козацької шляхти XVII–XVIII ст., звісно, мало бути достатньо розкішних перських шабел. Проте «справжнє» козацьке коріння він отримав, тільки долучившись до субкультури ідеально-романтичного козацького мікрокосму, виплеканого колекціонерами, науковцями, митцями, які захоплено, по крихтах збирали мате-

ріальні свідчення твореної ними легендарної історії. Вони жили й працювали у часи, коли ще можна було віднайти та приміряти на себе шати справжньої козацької давнини, а наука була набагато ближчою до легенд, аніж зараз. Проте саме зусиллями цих подвижників закладено фундамент сучасного національного джерелознавства, як і культурологічної легендарної традиції, що свого часу становили єдине ціле. Нині ми віддаємо шану прекрасній традиції легендарного козацького духу та її батькам-засновникам, без яких не було б ані сучасної української історичної науки, ані, звичайно, нашого дослідження.

Рис. 47. Приклад орнаментів, характерних для оздоблення предметів озброєння, виготовлених у середньоазійських ханствах (XVIII–XIX ст.): А) хівинський⁷⁶; Б) бухарський (збірка РЕМ)⁷⁷.

Завершуючи дослідження речових джерел, необхідно навести ще один зразок, що, на наш погляд, міг би стати цікавим об'єктом обговорення у ймовірній дискусії щодо стилістичних особливостей оздоблення клинкової зброї XVII–XVIII ст. центральноукраїнськими золотарями.

Історія цього раритету відома нам лише від часу передачі його з Бахчисарайського історико-культурного заповідника до Національного музею історії України згідно з наказом Міністерства культури УРСР № 1777 від 20.10.1955 р.

Зразок свого часу публікували у каталозі НМІУ⁷⁸. Зазначена атрибуція повторюється у виданні «Україна — козацька держава»⁷⁹.

Остання публікація, що практично досі залишається єдиною спробою хоча б поверхового вивчення цього зразка, здійснена нами у 2007 р. Тоді ми вперше звернули увагу на не зовсім типове для Туреччини оздоблення цієї зброї.

Карабеля, Османська імперія — Східна Європа, кін. XVII — поч. XVIII ст. (?).

Місце зберігання:

НМІУ, інв. № 3-51.

Матеріали:

Дамаська сталь, ювелірне та низькопробне срібло, позолота 375°, яшма, дерево, шкіра.

Техніки:

Кування, лиття, таушування, карбування, гравіювання, золотіння.

Технічні параметри зброї:

A=950; B=830; C=38; D=37; E=230; F=65(96) / 81; G=338–375 / 290–346; T=7; L=107; N=11; R=70; N=76; n1=29; n2=32.

Механіко-кінематичні характеристики:

W=1000; V=600; X=300

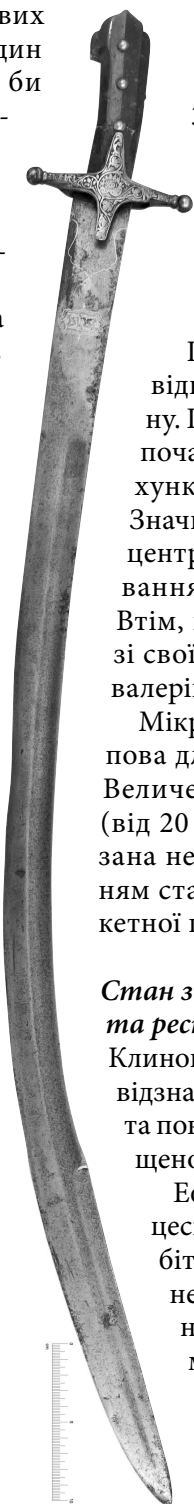
Шабля заважка, як на зброю з відкритим ефесом та свою довжину. Центр удару розміщено поблизу початку елмані, очевидно, з розрахунком на більше «протягування». Значна вага та місцезнаходження її центру обмежує можливості фехтування цією неповороткою зброєю. Втім, вона має чудово вправлятися зі своїм основним завданням — кавалерійською рубкою.

Мікротвердість клинкової сталі типова для зброї XVII — поч. XVIII ст. Величезна нерівномірність значень (від 20 до 60 HRC) може бути пов'язана не лише з недостатнім очищенням сталі, але й з використанням пакетної поковки.

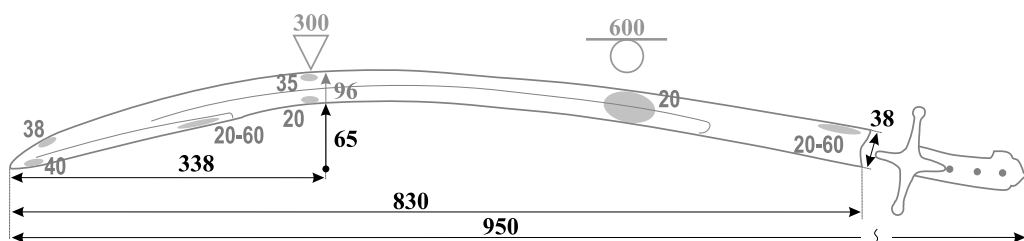
Стан збереження, консервація та реставрація.

Клинок у добромому стані. По всій штабі відзначимо незначні залишки корозії та поверхневі каверни. Клинок почищено та законсервовано.

Ефес у задовільному стані. У процесі виконання реставраційних робіт його первісний вигляд був змінений: на руків'ї з'явилися нюти низькопробного срібла з великими напівсферичними голівками, кінці кильйонів також були закріплені накладними кульками. Укріплено тріснуту навіпіл зовнішню щічку руків'я.

Металева оправа піхов у відмінному стані, шкіра дерев'яної обкладки відреставрована.

Морфологічна характеристика.

КЛИНОК сталевий, сильно викривлений, з виразною єлманню. Широкі доли обабіч штаби утворюють виразне ребро по середній лінії клинка, а також широку розложисту спинку, що переходить у фальшлезу на єлмані. Доли завершуються поблизу вістря. Бойовий кінець дволезовий, вістря на середній лінії клинка.

Загалом форма клинка звичайна для османської зброї XVII ст.

ЕФЕС відкритого типу. Срібна гарда проста, хрестоподібна, прикрашена рослинним орнаментом. Хрестовина коротка, кільйони закінчуються кульками. Руків'я має незначний нахил у бік леза, яшмові щічки закріплені на хвостовику трьома срібними нютами пізнішого походження, з крупними напівсферич-

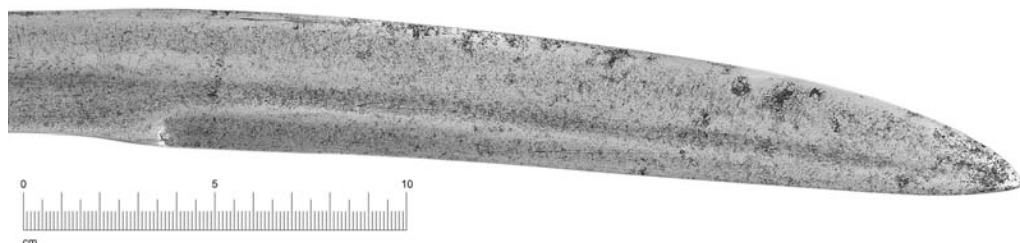
ними голівками. Поміж щічками, що завершуються верхів'ям у вигляді стилізованої голови орла, прокладено срібну золочену гіверсу.

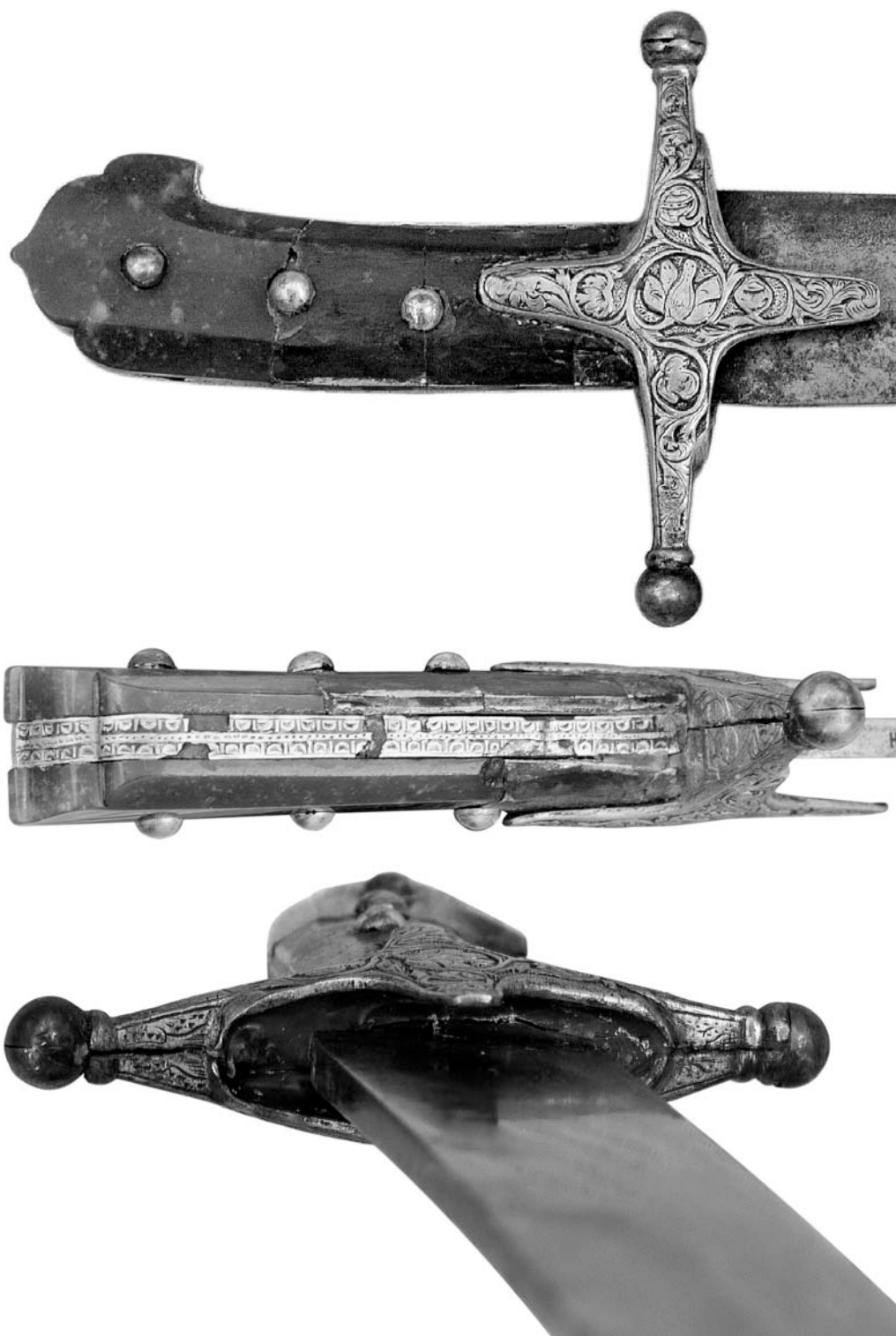
ПІХВИ. Дерев'яна обкладка піхов обтягнена шкірою чорного кольору. Срібна позолочена оправа складається з устя, наконечника та двох обоймиць, кільця яких втрачено. Всі елементи декоровано рослинним орнаментом. На зовнішній стороні устя розміщено фігурний медальйон.

Орнаментика.

На зовнішньому боці клинка, при п'яті у техніці площинного таушування нанесено традиційну для східної зброї фігурну арку, що завершується медальйоном у вигляді бутона в пальметці.

Далі у картуші з подвійним контуром розміщується дрібний симетричний рослинний орнамент, що складається з розеток та різаного листа — так званий саз.

Гарда прикрашена обронним гравіюванням: на обробленому рифленням полі розміщені S-подібні стебла з крупними квітами та листям, у центрі — великий соняшник. У центрі гарди з внутрішнього боку зброї знаходиться нерозквітлий бутон, зображений збоку.

Гіверса прикрашена бордюром з геометричним орнаментом сітчастого типу.

Найвиразнішим елементом композиції, розміщеним на розробленому рифленням тлі металевої оправи піхов, є традиційна турецька долашмала (гілка). Характер її виконання — із симетричними стеблами, притаманний саме турецькій традиції, набуває найбільшого поширення на теренах Османської імперії від XVII ст.⁸⁰.

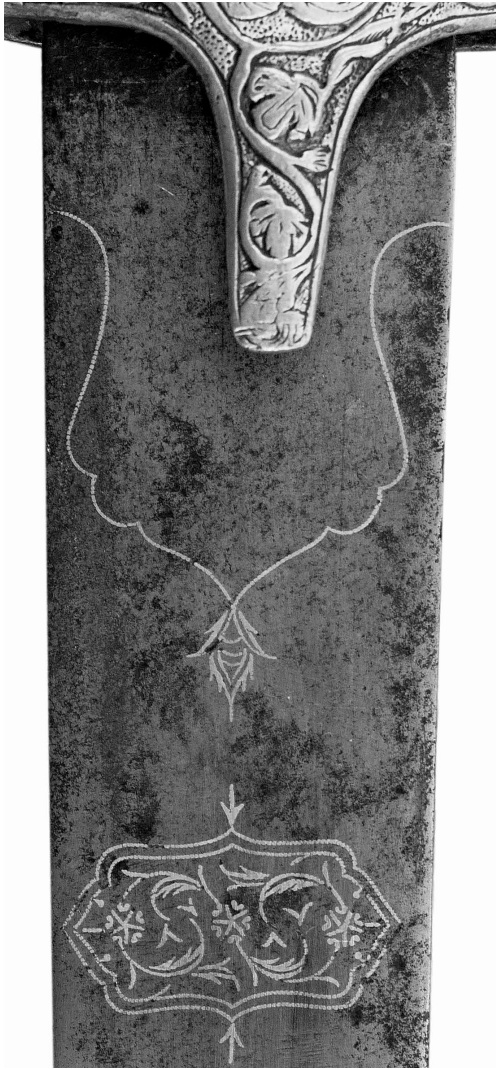
Номенклатура використаних в оздобленні шабельної оправи рослин, серед

яких соняшники, троянди та аканти, типова для європейської орнаментики, хоча сам спосіб їхнього виконання ближчий до турецького.

Паз для нижнього шипа перехрестя зброї медальйоном, виконаним у звичайній для XVII ст. вигадливій манері.

Перебуваючи на межі турецької та європейської традиції, стилістика декору загалом демонструє виразні постбарокові риси — впадають у вічі різка асиметричність та недостатня рельєфність малюнка. Важливими для коректної атрибуції є також «подрібнені» форми, що у вигляді пунктиру присутні в декорі ефеса та металевої оправи піхов.

Риси європейського стилю у декорі зразка дають можливість датувати його

го періодом передодня рококо — саме початком XVIII ст.

Хоча оздоблення шаблі виконане під потужним європейським впливом, у її основних рисах усе ж переважає османська стилістика. Насамперед це стосується декору клинка, що безпосередньо наслідує османську орнаментику XVI ст. У номенклатурі квітів, що оздоблюють гарду та піхви, важливе місце займає соняшник, — рослина, яка з'являєть-

ся в османській орнаментиці тільки від кінця XVII ст.⁸¹. Таким чином, турецькі елементи декору шабельної оправи підтверджують її датування кінцем XVII – початком XVIII ст.

* * *

Як ми вже з'ясували, атрибутувати цю карабелю можна лише на основі вивчення її морфології та орнаментики, адже писемних свідчень щодо походження цього зразка не збереглося.

Звісно, декор зброї загалом виконано у руслі турецької мистецької традиції. Утім, повністю турецьким можна вважати тільки оздоблення клинка, виконане у «старому» османському стилі. Судячи з усього, його виготовлено за кілька десятиліть до оправи.

Щодо походження оправи, то, з огляду на переважну більшість типово османських елементів, нині ми все ж схилиємося до думки про османську роботу, виконану у руслі модних на той час європейських тенденцій. Водночас, зважаючи на кількість іноземних майстрів та етнічних громад з усього світу, які жили й працювали на неосяжних теренах Османської імперії, не бачимо жодного протиріччя у припущенні, що над цією шаблею попрацював іноземний європейський майстер в одному з османських зброярських центрів.

Уважно вивчаючи суміш європейської та східної художньої стилістики цього зразка, важко відмовитися від думки, що її виконано десь «на перетині шляхів поміж Сходом і Заходом», хоча б і в Україні. З цього приводу не можна не нагадати, що цей незвичайний раритет неодноразово «спокушав» фахівців приписати йому центрально- або східно-європейське походження. І з цим важко сперечатися, зважаючи на величезне поширення орієнтальних впливів у збро-

ярстві Речі Посполитої. Нагадаємо, що у музейній картці та двох каталогах зразок атрибутований як «український».

У цьому зв'язку не можемо обійти увагою історію нашого першого знайомства з цією карабелею. У процесі збору матеріалу для дисертаційного дослідження у 2002 р. нашу увагу до цього зразка привернула М. Стрілець, тодішній головний зберігач зброї Національного музею історії України. Саме вона висловила припущення про українське походження оправи цієї зброї, яке базувалося, насамперед, на аналізі декоративного оздоблення гарди. Досвідчений фахівець цілком точно відчула «брак османського духу» у декорі

шаблі на противагу засиллю європейських мотивів, узвичаєних, між іншим, в українському декоративно-ужитковому мистецтві.

Захопившись ідеєю «українських клинків», протягом тривалого часу видавалося доречним говорити про цей зразок як про рідкісний приклад українського золотарства, від чого непросто відмовитись і тепер. Як слушно підмітив Т. Маньковський, подібні зразки є «...вічним полем для сумніву щодо їх східного походження»⁸².

Де ж усе-таки пролягає межа, що має відокремити українську зброю від таких схожих зразків сусідніх, насамперед — східних народів?

Примітки до розділу V

- 1 Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея / Э. Г. Аствацатурян. — СПб.: Атлант, 2002. — С. 55.
- 2 З персонального спілкування з провідним науковим співробітником відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, О. А. Івановою (осінь 2011).
- 3 Миллер Ю. А. Художественное оформление холодного оружия Турции: XVII–XVIII вв. / Ю. А. Миллер // Труды Гос. Эрмитажа. — СПб., 1958. — Т. 2. — С. 173.
- 4 Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 197–199.
- 5 Базили К. М. Очерки Константинополя. Ч. 1 / Константин Базили. — СПб.: Тип. Н. Греча, 1835. — С. 185, 189.
- 6 Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 198.
- 7 Кулинский А. Н. Холодное оружие немецких государств: справочник / А. Н. Кулинский. — СПб.: Изд. дом «Балтика», 2000. — С. 87.
- 8 Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. — К.: Тип. Милевского, 1898. — С. 43.
- 9 Каталог коллекции холодного оружия / [сост. Кривова И. А.]. — Чернигов: Облполиграфиздат, 1990. — С. 11–12.
- 10 Україна — козацька держава: ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упор. Володимир Недяк]. — К.: Емма, 2005. — С. 641.
- 11 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Денис Тоїчкін. — К.: Стилос, 2007. — С. 186–187.
- 12 Pyhrr S. W. Heroic Armor of the Italian Renaissance: Filippo Negroli and His Contemporaries / Stuart W. Pyhrr, José-A. Godoy, Silvio Leydi. — N.Y.: Metropolitan Museum of Art, 1998. — P. 9.
- 13 Мальченко О. Є. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.) / Олег Мальченко; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К.: ЗАТ Віпол, 2009. — С. 229.
- 14 Миллер Ю. А. Указ. соч. — С. 170–171.
- 15 Кронштадтский И. О кресте Христовом / Иоанн Кронштадтский. — М.: Артос-Медиа, 2007. — С. 82–85.
- 16 Бауэр В. Энциклопедия символов / Вольфганг Бауэр, Ирмтрауд Дюмотц, Сергиус Головин; [пер. с нем.]. — М.: Крон-Пресс, 2000. — С. 206.
- 17 Біблія, або Книги Святого письма старого й нового заповіту, із мови давньоєврейської та грецької на українську дослівно наново перекладена. — М.: Вид. Московського Патріархату, 1988. — С. 689.
- 18 Elgood R. The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Era / Robert Elgood. — N.Y.: Thames & Hudson, 2009. — P. 319.
- 19 Ibid. — P. 70, 319.
- 20 Див.: Болгов Н. Н. Латинский пласт культуры ранней Византии: специфика и сферы распространения / Болгов Н. Н., Смирницких Т. В. // Мир Византии. — Белгород: Изд-во Белгородского гос. ун-та, 2007. — С. 25–27; Острогорський І. Історія Візантії / Георг Острогорський;

- [пер. з нім. А. Онишко]. — Львів: Літопис, 2002. — 588 с.
- 21 Кулланда М. В. Эволюция ремесленного производства как отражение перемен в жизни Османской империи второй половины XVI–XIX в.: по материалам музейных коллекций: дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Мария Всеволодовна Кулланда; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, Институт стран Азии и Африки. — М., 2008. — С. 192.
- 22 Elgood R. Op. cit. — P. 319.
- 23 Буткевич Л. М. История орнамента: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений, обучающихся по спец. «изобразительное искусство» / Л. М. Буткевич. — М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. — С. 159–161.
- 24 Игошев В. В. Ярославские серебряные и золотые кресты XVI–XVIII веков (к вопросу о типологии церковной утвари) / В. В. Игошев. // Ставрографический сборник. Кн. II: Крест в Православии: сб. статей / [сост., науч. ред. и вступ. ст. С. В. Гнутова]. — М: Изд-во Московской Патриархии; Изд-во «Древлехранилище», 2003. — С. 138–140; Кузнецов В. П. История развития формы креста / Кузнецов В. П. — М.: Изд. православного братства во имя Воздвижения Честного и Животворящего Креста Господня, 1997. — С. 20.
- 25 Корзухина Г. Ф. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2003. — С. 41.; Игошев В. В. Указ. соч. — С. 129.
- 26 Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Михайло Селівачов. — К.: Ред. вісника «Ант», 2009. — С. 179, 206.
- 27 Nadolski A. Polska broń. Broń biała / Andrzej Nadolski. — Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1984. — Рис. 73.
- 28 Див.: Лильо І. М. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть / Ігор Лильо. — Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2002. — 190 с.
- 29 Детальніше див.: Τομάζοφ Β. Το γένος των Μαυροϋρδατών (Μαυροκρδάτων) στη Ροσική Αυτοκρατορία. Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα. — Χίος, 2010. — Σ. 22–23.
- 30 Зуб Д. Ю. Нариси з історії золотарства Галичини / Дарія Зуб. — Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. — С. 211, 303.
- 31 Там само. — С. 312–314; Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / Григорян В. Р.; [отв. ред. Л. С. Хачикян, Я. Р. Дашкевич]. — Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1980. — С. 203.
- 32 Зуб Д. Ю. Вказ. пр. — 303.
- 33 Жолтовський П. М. Художній метал: історичний нарис / П. Жолтовський. — К.: Мистецтво, 1972. — С. 80–81.
- 34 Mańkowski T. Sztuka Islamu w Polsce w XVII i XVIII wieku / Tadeusz Mańkowski. — Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1935. — S. 90–91.
- 35 Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach: 1384–1640 / Władysław Łoziński. — Lwów: Gubrynowicz i Schmid, 1889. — S. 83.
- 36 Зуб Д. Ю. Вказ. пр. — С. 303, 315; Мальченко О. Вказ. пр. — С. 102–103.
- 37 Тоїчкін Д. В. Вказ. пр. — С. 126–127.
- 38 Григорян В. Р. Указ. соч. — С. 68.
- 39 Доронович М. Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце, ныне градская церковь православная

- во имя святителя Николая / Доронович Моисей // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Каменец-Подольск, 1878–1879. — Вып. II. — С. 186.
- 40 Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku / Władysław Łoziński. — Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1902. — S. 276.
- 41 Гарбузова С. В. Эвлия Челеби о стамбульских ювелирах XVII в. / Гарбузова С. В. // Государственный Эрмитаж. Труды отдела истории культуры и искусства Востока, — Л., 1940. — Т. III. — С. 317.
- 42 Зуб Д. Ю. Вказ. пр. — С. 283–284.
- 43 Mańkowski T. Orient w polskiej kulturze artystycznej / Tadeusz Mańkowski. — Wrocław –Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. — S. 105.
- 44 Див., напр.: Żygulski Z. jun. Stara broń w polskich zbiorach / Zdzisław Żygulski jun. — Gdańsk, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1984. — S. 58–60.
- 45 Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 92, 93, 97, 99.
- 46 Комаров И. Парадное оружие русских государей XVI–XVII веков / И. Комаров, Е. Яблонская. — М.: Куна, 2006. — С. 31.
- 47 Там же. — С. 29.
- 48 Aylward J. D. The Small-Sword in England: Its History, Its Forms, Its Makers, and Its Masters / J. D. Aylward. — London: Hutchinson's Scientific & Technical Publications, 1945. — P. 57.
- 49 Григорян В. Указ. соч.
- 50 Комаров И. Указ. соч. — С. 25.
- 51 Див., напр.: Janiak R. Z. Pasja zbierania. Kolekcja Ryszarda Z. Janiaka: katalog wystawy / [autorzy haseł: Ryszard Z. Janiak, Ryszard de Latour, Anna Kwaśnik-Gliwińska]; Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Narodowe w Kielcach. — Warszawa: ARX REGIA, Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie, 2007. — S. 87, 249–250.
- 52 Прохоров В. А. О древних саблях с греческими славянскими и другими надписями / В. Прохоров. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1877. — С. 6–7.
- 53 Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. — К.: Тип. Милевского, 1898. — С. 46–47.
- 54 Каталог коллекции холодного оружия / [сост. Кривова И. А.]. — Чернигов: Облполиграфиздат, 1990. — С. 11, 12, 22.
- 55 Україна — козацька держава... — С. 641.
- 56 Каталог коллекции холодного оружия... — С. 11
- 57 Тоїчкін Д. В. Вказ. пр. — С. 181–182, 297.
- 58 Миллер Ю. А. Указ. соч. — С. 172.
- 59 З персонального спілкування зі старшим науковим співробітником сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ Є. К. Чернухіним (осінь, 2011).
- 60 Yücel Ü. Islamic Swords and Swordsmiths / Ünsal Yücel. — Istanbul: Organisation of the Islamic Conference Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2001. — P. 167, Буниятов З. М. Избр. соч. Т. 3 / Акад. З. М. Буниятов. — Баку: Элм, 1999. — С. 171–175.
- 61 Миллер Ю. А. Искусство Турции / Ю. Миллер. — М.: Искусство, 1965. — С. 74; Вишневская И. И. К вопросу об атрибуции саккоса митрополита Дионисия // Произведения русского и зарубежного искусства XVI–

- начала XVIII века: сб. науч. статей / Государственные Музеи Московского Кремля. — М.: Искусство, 1984. — С. 96–97; Куланда М. В. Указ. соч. — С. 172.
- 62 Elgood R. Op. cit. — P. 66.
- 63 Гарбузова С. В. Указ. соч. — С. 316–317; Миллер Ю. А. Указ. соч. — С. 75–76.
- 64 Cohen A. The Guilds of Ottoman Jerusalem / Amnon Cohen. — Leiden: Brill Academic Pub, 2001. — P. 124, 130.
- 65 Дмитрієнко М. Ф. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: Док-ти, мат-ли, карти / Марія Дмитрієнко, Володимир Литвин, Валерій Томазов, Лариса Яковлева, Олексій Ясь. — К.: Либідь, 2000. — С. 55.
- 66 Каталог украинских древностей... — С. 44–45.
- 67 Каталог коллекции холодного оружия... — С. 20.
- 68 Україна — козацька держава... — С. 244.
- 69 Тоїчкін Д. В. Козацький шамшир: реальність чи гарна вигадка? / Денис Тоїчкін, Олександр Галенко // Військово-історичний альманах. — 2008. — Число 2 (17). — С. 142–143.
- 70 Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 52, 54.
- 71 Миллер Ю. А. Художественное оформление холодного оружия... — С. 170–171.
- 72 З персонального спілкування зі зброяром, майстром народної творчості України О. Ткаленком (2012).
- 73 Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period / Manouchehr Moshtagh Khorasani. — Tübingen, Germany: Legat-Verlag GmbH & Co Kg, 2006. — P. 174.
- 74 Тоїчкін Д. В. Козацький шамшир... — С. 137–138; Тоїчкін Д. В. Козацька шабля... — С. 178–179.
- 75 Див., напр.: Холодное оружие в собрании Российского этнографического музея / [сост. Лютов А. М.]; Российский этнографический музей. — СПб.: ИП «Мак», 2006. — С. 206 (РЭМ № 5183-1 а, б), 207 (№ 8763-574 а, б), 209 (№ 6772-117 а, б), 215 (№ 4467-6.).
- 76 Денисова М. М. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI–XIX вв. / М. М. Денисова — М.: Госкультпросветиздат, 1953. — С. 142; табл. XXXVIII, рис. 218.
- 77 Холодное оружие в собрании Российского этнографического музея... — С. 215 (№ 4467-6); С. 193 (№ 4467-2), С. 205 (№ 4467-3), С. 196 (№ 5183-3).
- 78 Національний музей історії України = The national museum of the history of Ukraine: Науково-популярний фотоальбом / Л. Ковтанюк, Л. Строкова, О. Пукліна та ін. — К.: ЕММА, 2001. — С. 110.
- 79 Україна — козацька держава... — С. 641.
- 80 Куланда М. В. Указ. соч. — С. 115.
- 81 Аствацатурян Э. Г. Указ. соч. — С. 55.
- 82 Mańkowski T. Op. cit. — S. 139.

РОЗДІЛ VI

Феномен «невідомої» української шаблі

Представники історичної науки, як ми вже відзначали, здавна, без особливого успіху намагалися вирізнити клинкову зброю української роботи.

Першими визнали безплідність своїх зусиль військові історики. Після багатьох років ретельних досліджень головний зберігач зброї Державного історичного музею Української РСР (нині НМІУ) В. Сидоренко публічно визнав, що «...занадто складно виявити особливості, які вносили українські майстри у виготовлення місцевої зброї...»¹.

Майже одночасно «підняли білий прапор» вітчизняні мистецтвознавці, зокрема П. Жолтовський. У 70-х роках ХХ ст. цей видатний дослідник, один з найкращих у світі знавців українського декоративно-ужиткового мистецтва, засмучено визнав, що «...відсутність надійно документованих пам'яток, недостатнє вивчення старого збройництва не дозволяють поки що виділити в збірках наших музеїв... дорогі оправи шабелі української роботи...»².

Від того часу проблемою «козацької шаблі» переймалися тільки нечисленні археологи та зброєзнавці. Найбільш

ґрунтовну спробу визначити морфологічний тип козацької шаблі у космополітичному масиві віднайдених артефактів на полі Берестецької битви зробив І. Свешников³. Утім, і ця спроба не пішла далі теоретичних міркувань. Сумлінний дослідник чудово розумів неможливість якихось далекосяжних висновків, не кажучи вже про типологічне обґрунтування, на основі одиначної знахідки, що її він розглядав як потенційного представника гіпотетичного типу «козацької шаблі».

Відсутність позитивних результатів не могла не призвести до радикалізації наукових поглядів на цю «безперспективну» проблематику.

Так, Ю. Бохан, розмірковуючи над відомою за документами ВКЛ ХVІ ст. «козацькою» клинковою зброєю, визначає її як «конструктивно наближену до татарської», а фактично зводить до ординок та шабел з багнетоподібним бойовим кінцем. При цьому дослідник виходить із досить-таки хисткої, на наш погляд, тези про «ідентичність» тогочасного козацького й татарського комплексів озброєння⁴.

Ще категоричнішу позицію зайняв зберігач зброї Львівського історичного музею, знаний зброєзнавець Б. Мельник, який не одне десятиліття присвятив дослідженням холодної зброї в українських музеях. Від 1994 р. вчений неодноразово висловлював переконання про відсутність в Україні Нового часу не тільки якихось особливих морфологічних типів клинкової зброї, а й центрів ремісничого виробництва шабель деінде, окрім Львова⁵.

У роботі 2007 р. нам на матеріалах писемних джерел вдалося продемонструвати і довести, що осередки виробництва клинкової зброї не тільки існували у значній кількості на українських теренах, а й за формами організації не відрізнялись від інших видів ремісничої діяльності. Клинкову зброю виробляли не тільки у найбільших, а й в окремих невеликих ремісничих центрах. Серед майстрів були міщани, — члени цехів та позацехові, козацькі й селянські ремісники-шабельники (у Центральній та Східній Україні) й мечники (у Західній)⁶. Щодо конкретного характеру їхньої роботи, у документах зустрічаються згадки про «виготовлення» та «оправу» клинкової зброї.

Проте і нам на той час, окрім загальних розмов про ймовірну «крос-культурність» зброярської традиції, не вдалося встановити чітких критеріїв, за якими можна було б вирізнити козацьку зброю, так само як і віднайти достатню кількість речових джерел, які б переконливо свідчили на користь українського зброярського виробництва.

Безрезультатність багаторічної «пошукової» діяльності видається нам цілком закономірною: нині очевидно, що зброю місцевого походження можливо вирізнити тільки за другорядними ознаками, поєднавши дослідницькі мето-

ди комплексу спеціальних історичних дисциплін з історико-мистецтвознавчими та матеріалознавчими методиками.

Схожої думки у 2009 р. дійшов Б. Фролов, зауваживши, що у проблемі ідентифікації шабель малоросійської роботи навряд чи можемо говорити про особливості викону й монтування, скоріше — про стилістичні та художні нюанси⁷.

Слід відзначити, що на сьогодні окремі проблеми українського зброярства XVI–XVIII ст. добре розроблені. Так, маємо низку праць, що ґрунтовно висвітлюють історію виготовлення та стилістичні риси декору гармат на Лівому та Правобережжі, а також військово-морську справу запорожців. Завдяки працям польських зброєзнавців, істориків та мистецтвознавців ретельно досліджено історію львівського вірменського золотарства, зокрема оздоблення холодної зброї.

Знаменно, що всі ці праці, як і належить історичним дослідженням у галузі матеріальної культури, підкріплені потужним корпусом речових джерел.

У проблематиці ж клинкової зброї центрально-східної України досі маячить велика біла пляма. І, насамперед, це пов'язано з майже повною відсутністю вартих довіри автентичних речових джерел. Чималий негативний «внесок» роблять також хибні музейні атрибуції.

Про те, що питання вирізнення української зброї особливо гостро постало на порядку денному, свідчать не тільки полемічні публікації щодо «козацької шаблі», кількість та наукова якість яких останнім часом значно зросли, а й поява на ринку антикваріату речей, які, поширюючись в аматорському й фаховому середовищах колекціонерів та науковців, формують хибні уявлення про оригінальну козацьку зброю. Поява таких витворів має стати своєрідним ка-

талізатором досліджень української холодної зброї. Найбільш визначні зразки, сумлінно виконані «в історичному стилі», іноді створюють справжній прецедент, розширюючи поле для наукової дискусії, зокрема, щодо вигляду «української карабелі», оправленої центрально- чи східноукраїнськими золотарями у другій половині XVIII ст. Адже навіть вже у другій половині XIX ст., у часи розквіту індустрії антикварних підробок, дарма що не так уже й віддаленого у часі від періоду Гетьманщини, ніхто з новоявлених колекціонерів та поважних учених уже не міг чітко пояснити, як конкретно мав би виглядати автентичний українській виріб. Як уявляли «козацьку шаблю» наприкінці XIX — початку XX ст., можемо дізнатись, вивчаючи збірки відомих українських колекціонерів: В. Тарновського, О. Поля, Д. Яворницького та інших, склад яких можемо простежити за оригінальними каталогами, живописом та окремими вцілілими експонатами, розосередже-

ними нині по різних музеях на теренах колишнього СРСР. Аналізуючи окремі предмети, неважко дійти висновку, що в ті часи, як і десятиліттями пізніше, чітких критеріїв роботи українських золотарів (зброярів) фактично не існувало. Загальне ж уявлення про козацьку холодну зброю обмежувалось поширеними у XVII–XVIII ст. типами східної, центральноєвропейської та російської зброї, що нерідко доповнювались середньоазійськими шамширами XIX ст.⁸

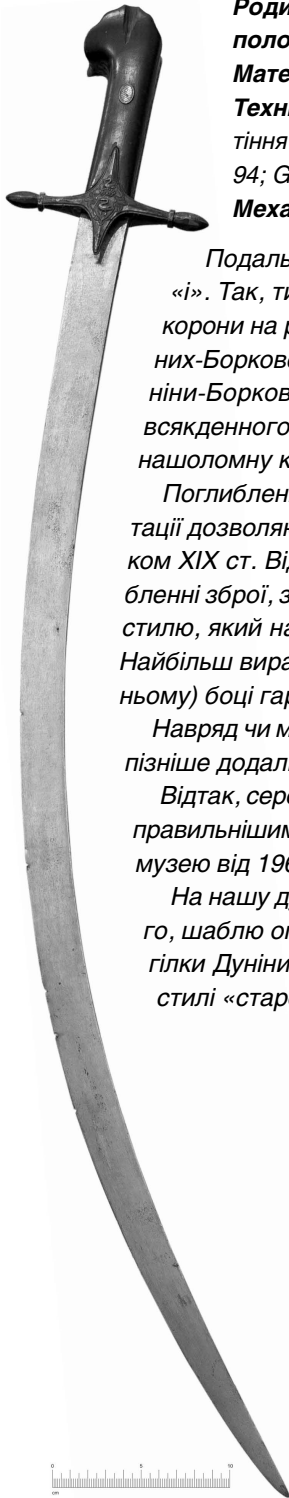
Відтак є цілком логічним те, що сучасні музейні експозиції, спеціально присвячені козацькій зброї, демонструють подібний, а часом і ще більш виважений підхід. Так, у Музеї історії зброї та Національному заповіднику «Хортиця» (м. Запоріжжя) серед козацької клинкової зброї бачимо здебільшого польські, татарські й турецькі шаблі. Окремі артефакти були віднайдені у ході підводних археологічних робіт у місцях колишнього розташування Запорозьких Січей (див., напр. Рис. 12А).

У зв'язку з уявленнями, що побутували у XIX ст. щодо «зброї героїчних предків» слід згадати експонат з ДНІМ, який ми розглядали у попередній праці (2007). Мова йде про шаблю з інв. № О-249 (КП-2394) з клинком типу «шамшир» та майже ятаганим (!) руків'ям. Герб Дуніних-Борковських на срібній гарді відкритого типу, постбарокова орнамента оправи, походження пам'ятки, на решті, інформація іконографічних джерел спонукали нас тоді висловити припущення про можливу приналежність цього предмета комусь із членів української гілки родини Дуніних-Борковських першої половини XVIII ст. Водночас незвична форма ефеса викликала чимало запитань, підважуючи датування «зверху», власне, переносючи його на кінець XVIII ст.

Шабля Дуніних-Борковських (польська гілка), перша половина XIX ст. ДНІМ, інв. № О-249.

Родинна шабля Дуніних-Борковських (польська гілка), перша половина XIX ст. ДНІМ, інв. № О-249.

Матеріали: Сталь, ювелірне срібло, ріг, дерево, шкіра змії, позолота.

Техніки: Кування, лиття, лютування, карбування, гравірування, золотіння. **Технічні параметри зброї:** A=895; B=760; C=31; F=82 (108) / 94; G=337-382 / 319-346; T=4; L=128; R=70; N=87; $n_1=n_2=31$.

Механіко-кінематичні характеристики: W=980; V=640; X=350.

Подальша дослідницька робота дала змогу розставити всі крапки над «і». Так, титул графів Священної Римської імперії, закріплений у вигляді корони на родинному гербі, належав представникам польської гілки Дуніних-Борковських тільки від 1818 р.⁹ Наскільки нині відомо, українські Дуніних-Борковські у родових гербових зображеннях, зокрема на речах повсякденного вжитку, використовували лише дворянську, можливо, навіть нашоломну корону; в окремих випадках корона відсутня взагалі.

Поглиблений аналіз орнаментики та додаткові мистецтвознавчі консультації дозволяють говорити про датування декору досліджуваної зброї початком XIX ст. Відголоси барокових мотивів кінця XVIII ст., що присутні в оздобленні зброї, за низкою ознак відрізняються від справжнього постбарокового стилю, який на початку XVIII ст. знаменував собою перехід до епохи рококо. Найбільш виразно стилістика XIX ст. простежується на зворотному (внутрішньому) боці гарди та каптурці.

Навряд чи можемо говорити і про більш давню оправу кінця XVIII ст., до якої пізніше додали герб: виріб має цілісний, завершений вигляд.

Відтак, серед наявних на сьогоднішній день атрибутів цього предмета найправильнішим, очевидно, слід вважати запис у першому повоєнному каталозі музею від 1967 р., де зброю ідентифіковано, як «шаблю польську XIX ст.»¹⁰.

На нашу думку, все ж має йтися про першу третину XIX ст. Судячи з усього, шаблю оправлено невдовзі після отримання представниками польської гілки Дуніних-Борковських графського титулу, за задумом виробника — у стилі «старої» орієнталізованої зброї, що наслідує постбарокові традиції.

Герб українських Дуніних-Борковських на свічнику XVII ст. з колекції ЧІМ.

Після всього вищесказаного неможливо не зацікавитись: куди ж врешті поділася «справжня» козацька шабля?! Де ті легендарні оправи української роботи, про які ще Климентій Зиновій у своїй поезії «О золотарях» захоплено говорив, що «зрящи на них вельми ся удивляють»¹¹? Чому ми маємо стільки інших прикладів високохудожньої роботи видатних українських майстрів, стільки згадок у писемних джерелах про українських шабельників та золотарів, які вправно виготовляли й оздоблювали клинкову зброю, але досі не маємо жодного достеменно встановленого прикладу їхньої роботи?

Очевидно, що відповідь на всі ці непрості запитання не лежить у єдиній площині. Маємо справу з проблемою комплексною, що охоплює місцеві особливості багатьох галузей ремісничого виробництва Нового часу, пов'язаних зі зброярством та золотарством, художніми вподобаннями, світськими та військовими традиціями тодішніх військових еліт.

Як ми вже відзначали, відомий на сьогоднішній день речовий джерельний матеріал не дає нам підстав пов'язувати «козацьку шаблю» з особливим морфологічним типом, відмінним від поширених на той час європейських та східних зразків: ефеси повторювали добре відомі усталені форми, клинки імпортували або виковували «за зразком». Відтак ще В. Сидоренко висунув припущення, що українські ремісники працювали за східними моделями, хоча й намагалися якимись стилістичними рисами вирізнити свою продукцію¹².

Усе це, звичайно, не означає, що згадуване в історичних документах словосполучення «козацька шабля» не могли використовувати для позначення найбільш вживаних у козацькому середо-

вищі різновидів (тим більше, що козаки вже у XVI ст. вподобали шаблю більше за будь-які інші види довгоклинкової зброї¹³). Однак це створює перші серйозні ускладнення при намаганні вирізнити козацькі зразки у загальному масиві озброєння, використовуваного у Речі Посполитій.

Очевидно, що традиції місцевого виготовлення та оздоблення зброї знаходились у руслі загальних для Речі Посполитої тенденцій, що формувалися під потужними орієнтальними впливами — східні типи зброї та стилістика її оздоблення почали активно поширюватись від часів правління Стефана Баторія, переживши протягом двох наступних століть справжній бум¹⁴. Природно, що у віддаленій східній частині країни, яка мала постійні тісні військові та культурні контакти з сусідами-мусульманами, орієнтація комплексу місцевого озброєння повинна була зайти ще далі. Додамо сюди впливи сусіднього московського зброярства, у тогочасних орнаментальних мотивах якого на той час також панували східні композиції¹⁵.

Значною мірою засилля східної зброї було пов'язано зі специфічними способами поширення зброярського продукту, що частіше за будь-які інші предмети широкого вжитку захоплювався як трофей, після чого, зазвичай, служив не одному поколінню власників.

Надзвичайний вплив на зброярські тенденції у Речі Посполитій справляли вірменські золотарі, які, у свою чергу, працювали у руслі «мішаної» східної традиції, де були присутні османські, константинопольські та західні мотиви. Залишений після османів, персів, та вірменів значний сегмент цехового, здебільшого католицького, виробництва розвивався під потужним впливом західно- та центральноєвропей-

ських мистецьких тенденцій, щедро приправлених тією самою орієнтальною стилістикою.

Отже, феномен орієнталізації, що проявився у зброярстві, мабуть, більшою мірою, аніж в інших видах декоративно-ужиткового мистецтва, створює чергову велику проблему у справі виявлення «істинно української зброї».

Свого часу ще Т. Маньковський намагався визначити критерії для вирізнення роботи польських та львівських золотарів, виконаної у «загальному» орієнтальному стилі¹⁶. Він відзначив, що найбільшого поширення східні культурні впливи у Речі Посполитій набули, не в останню чергу, через мистецтво оправи холодної зброї та кінського спорядження¹⁷. Відтак, проблема ідентифікації місцевого виробництва різною мірою стосується величезного масиву холодної зброї, що функціонувала на теренах усієї Речі Посполитої у XVII–XVIII ст.

Іншим важливим фактором, що не дав змоги сформуватися єдиному автентичному українському зброярському стилю, стала відсутність національної централізованої збройовні з усталеним складом майстрів, подібної до Королівської зброярні у Кракові або Оружейної палати у Москві. Варто тільки уявити, наскільки складніше було б нині виділити «неповторний» (фактично крос-культурний) стиль російських зброярів Оружейної палати XVII ст., яким нині так захоплюються російські мистецтвознавці, якби ці шедеври не походили з єдиного ремісничого центру та не були належним чином задокументовані!

Отже, чергова проблема полягає у відсутності твердого національно-державного фундаменту давньої зброярської галузі — натомість маємо розрізнені, строкаті в етнічному плані виробничі осередки.

Звичайно, у цехах великих зброярських центрів працювало чимало місцевих православних майстрів, проте їхня творчість з багатьох причин не могла концептуально вибиватись з русла прийнятих у ремісничому середовищі стилістичних та технічних тенденцій.

Не слід також забувати про той факт, що українська художня золотарська традиція формувалася й розвивалася у контексті загальноєвропейських мистецьких тенденцій. Більшість складу великих цехів становили вихідці із Західної Європи, що було пов'язано з практикою виробничих мандрівок, своєрідною інтернаціоналізацією ремісничого братства. Широко практикувалося навчання учнів та підмайстрів за кордоном.

В українському золотарстві, зрештою, таки виробився свій унікальний стиль. Пригадаймо, що найбільша кількість робіт декоративно-ужиткового мистецтва, пов'язаного з металообробкою, здавна була орієнтована на церковні потреби. Саме Православна Церква, передусім Київська Митрополія, взяла на себе роль центру, що об'єднав українських золотарів. Масштабні замовлення, наявність більш-менш сталого ремісничого складу, частина якого працювала безпосередньо у церковних майстернях, дали змогу зберегти давні й сформувати нові художні традиції, виховавши цілу плеяду талановитих майстрів. Українське церковне золотарство до середини XVII ст. у порівнянні з тодішніми світськими виробами відзначалося стриманими формами, частково зберігаючи давньоруську спадщину. Справжнього розквіту національний колорит отримує у творах XVII – поч. XVIII ст. У цей період також зростає майстерність золотарів, їхні роботи набувають високих художніх якостей та індивідуальних рис¹⁸.

Клинкова ж зброя, судячи з усього, залишилася осторонь цих процесів «націоналізації», вже маючи свої сформовані традиції та авторитетних виробників, в абсолютній більшості далеких від руського православ'я, що гуртувало навколо себе національний елемент. Отже, якщо знані українські майстри золотарської справи і зверталися до оправи клинків, очевидно здебільшого працювали у загальноприйнятих, уподобаних замовниками стилях. Тим самим второваним шляхом наслідування масових та престижних виробів найбільших зброярських мануфактур йшли розосереджені на теренах України менші виробництва, де місцеві золотарі й шабельники опрацьовували імпортовані або й місцеві клинки в домінуючих усталених стилях. Адже ювелірно-золотарська справа, зокрема зброярська, від самого початку обслуговувала, насамперед, представників суспільної еліти — магнатів, міський патриціат, багате міщанство, пізніше — заможну козацьку старшину й, природно, відображала естетичні смаки цього середовища, яке жадало зброї, виготовленої за польським, литовським, турецьким або перським зразком.

Врешті сама галузь художньої металообробки завжди стояла дещо осторонь від мейнстріму національних художніх промислів, являючи собою маргінальну сферу, недоступну для пересічного ремісника. Справа ж оздоблення зброї в Україні, як ми вже зазначали, вирізнялася своєрідністю, не меншою, аніж в Османській імперії, де християнські й мусульманські релігійні сюжети та символи нероздільно переплелися з національними орнаментальними мотивами багатьох народів та етнічних груп.

Відтак маємо цілком закономірний результат: відшукати фрагменти власне вітчизняної художньої традиції у

космополітичному царстві орієнталізованого західно- та центральноєвропейського зброярського стилю дуже не просто. Адже не руський культурний та художній елемент визначав основні ремісничі тенденції, не його наслідували у найбільших зброярських центрах, що формували споживчі уподобання тодішньої військової еліти.

Звичайно, протягом XVII–XVIII ст. у роботі центрально- та східноукраїнських ремісників не могли в якійсь формі не виявитись національні орнаментальні мотиви, тим більше, що їх постійно зустрічаємо на інших предметах військового спорядження, — порохівницях¹⁹ тощо. Ще М. Петренко відзначав, що творчість українських золотарів була близькою народному мистецтву: вони часто наслідували народні орнаменти в архітектурі, різьбленні на дереві й камені, гаптуванні тощо, що, між іншим, полегшує вирішення непростого питання виділення локальних шкіл²⁰.

Національні українські мотиви неодмінно мали з'явитися на зброї, але за умов, коли майстер мав змогу дати волю творчій фантазії, — можливо, при оздобленні порівняно простих, недорогих шабел, замовники яких не входили до аристократичного світу високих чинів і посад. Таку роботу міг виконати, скажімо, простий низовий козацький ремісник для себе або своїх товаришів. Приклади таких шабел на сьогоднішній день також відомі (про них мова нижче). Проте цих одиничних зразків замало, аби говорити про ексклюзивний національний стиль у декоруванні зброї. Судячи з усього, нинішнє кількісне співвідношення цих поодиноких експонатів й маси класично оздоблених карабель, ординок та інших різновидів у колекціях історичної зброї загалом адекватно відображає їхню поширеність у минулому.

Отже, зробимо логічний висновок: для виділення зброї, виготовленої на українських теренах, далеко не завжди підходить сформульований В. Квасневичем принцип, згідно з яким національною слід уважати не тільки зброю, повністю виготовлену на території держави, але й змонтовану з довізних частин, стилістично й декоративно оформлену відповідно до національного смаку²¹. Це правило частково правомірне хіба що для львівської вірменської продукції та тих рідкісних зразків, у декорі яких можна простежити виразні елементи національної орнаментики. Недарма у попередній праці нам довелося підкорегувати тези польського колеги, запропонувавши вважати українськими усі шаблі, змонтовані в осередках ремісничого виробництва холодної зброї в межах сучасної України²². Утім, віддаючи належне українським майстрам, таке формулювання, на жаль, не допомагає вирізнити ті самі, змонтовані на місці предмети.

Відтак необхідно визначити критерії, що дадуть можливість окреслити робоче джерельне поле, з яким можна проводити подальшу роботу у студіях з української зброї.

Однією з найважливіших прикмет того, що перед нами зброя, до якої доклали руку українські майстри, безумовно, є клинкова епіграфіка, наявні на зразках геральдичні фігури та символіка.

ЕПІГРАФІКА

На сьогоднішній день нам відомо тільки декілька українських написів на клинках давньої холодної зброї, які можемо з певними застереженнями визнати автентичними. І хоча розглянутих

у нашій роботі текстів замало, аби робити всеохопні узагальнення, все ж не можемо не відзначити їх своєрідного змістового навантаження. Так, досліджені сентенції на шаблях Б. Хмельницького та О. Апостола приховують у собі дидактичний, напутливий зміст, який нечасто можна віднайти у написах на польській та московській зброї XVII ст. У цьому зв'язку нагадаємо, що у такому ж «моралізаторському» стилі виконано написи на інших витворах українських золотарів, насамперед держачах ложок²³.

У той же час в українських написах збережено класичні функції центрально- та східноєвропейської клинкової епіграфіки. Так, власне ім'я, очевидно, може не лише слугувати меті уславлення правителя-можновладця (Богдан Хмельницький), а й позначати власника зброї (Олексій Апостол). Поряд із цим тексти на зброї набувають розширених функцій — повчальні сентенції можуть бути не тільки застереженням або закликком до дотримання певного морального кодексу поведінки, але й засобом вирішення оригінальних завдань, на кшталт дипломатичних. Останнє споріднює українські написи з гаслами патріотичного та услаблювального змісту, прийнятими на польській зброї з її «клинковою дипломатією».

Інші, більш лаконічні українські клинкові написи наслідують центральноєвропейську та орієнтальну традицію «захисних формул» на зброї у вигляді фрагментів сакральних текстів. Серед них українською роботою, на нашу думку, можна вважати уривки християнських молитов у кириличному написанні, виконані на зброї з характерною морфологією та декором (як на карабелі з колекції О. Фельдмана — див. с. 279).

ТАВРА Й ГЕРБИ

На відміну від більш універсальної символіки, зображені на зброї герби, власницькі та виробничі знаки дозволяють піднести атрибуцію зразка на якісно новий рівень. Ці символи зазвичай приховують у собі цільову джерельну інформацію, що стосується особистості власника зброї, її виробника, навіть місця й часу її виготовлення. На жаль, їхня присутність на вцілілих донині зразках здебільшого є рідкісним винятком у величезному масиві безликих артефактів.

Серед золотарів було прийнято особливу знакову систему, що давала змогу авторизувати свою роботу. Використовували особливі графічні символи — гмерки, повні підписи (ім'я та прізвище) або ініціали — дві, рідше три кириличних чи латинських літери. Зазвичай невелике тавро з позначками вибивали на виробі у непомітному місці.

На виробках львівських майстрів гмерки були відомі вже у XVI ст. Від 1599 р. золотарі були зобов'язані таврувати свою продукцію. В цілому ж на ремісничих виробках з України гмерки з плином часу зустрічаються все рідше, нагадуючи про себе на гербах та печатках. У XVI–XVIII ст. більш поширеним був звичай ставити своє ім'я та прізвище. Найдавніше, відоме нині, українське тавро у вигляді ініціалів «ІВ» майстра Ієремії Білецького на срібному потирі (МКУ № 611) датується 1719 р. Підписи разом з таврами зустрічаються надзвичайно рідко — зазвичай виріб відмічали позначкою одного виду. Рідко фіксуються тавра на речах, виконаних на приватне замовлення, частіше їх можна побачити на предметах, виготовлених для церковних потреб.

Для підтвердження роботи цехових майстрів іноді застосовували навіть

Символи й напис на клинку шаблі з колекції ДНІМ, інв. № О-105.

міське тавро (у Львові — лев, що йде на задніх лапах ліворуч, у Києві з кінця XVII й до кінця XVIII ст. — слово «Київ» тощо). Нарешті, вже у XVIII ст., в Україні почала вживатись система пробіювання дорогоцінних металів²⁴.

Незважаючи на розвиток системи таврування, переважна більшість виробів дійшла до нас непозначеною. Насамперед це стосується зброї — імена українських золотарів-зброярів досі відомі насамперед за згадками у писемних джерелах²⁵.

Ніяк не позначали своїх робіт й вірменські золотарі. Можливо, це також стосувалося лише речей, виконаних на приватні замовлення²⁶, проте суть справи від цього не міняється: визначити виробника того чи іншого виробу зазвичай неможливо.

Зауважимо, що відсутність авторських підписів на оправах характерна також для східної ремісничої традиції. Це становить різкий контраст з клинками, якість котрих незмінно підтверджували іменами знаменитих майстрів і таврами мануфактур Західної Європи й країн Сходу. Очевидно, клинок, що становив квінтесенцію зброярського виробу, привертав до себе значно більшу увагу з боку прагматичного покупця, аніж оправа.

Дещо краща ситуація із власницькою символікою. Її поява на зброї пов'язана з давньою традицією відзначати високий соціальний статус власника через декоративне оформлення замовлених ним побутових предметів. Так, герби з ініціалами постійно відтворювали навіть на невеликих речах дрібної української шляхти. Вказували повне або скорочене ім'я власника, його посаду, девіз або іншу сентенцію релігійного чи уславлявального змісту, часом зазначали навіть дату виготовлення речі.

У великих містах заходу України міщани мали власні ґмерки, якими позначали свої речі. Відтак часом нелегко відрізнити виробничий ґмерк від власницького.

У державних та приватних колекціях України можна віднайти зброю, позначену гербами та ґмерками. За приклад клинкової символіки, що засвідчувала станова приналежність власника, варто навести позначки на іншій шаблі дніпропетровської колекції — інв. № О-105. Зацікавленість викликає емблема у вигляді перехрещених пернача й булави, витравлена поблизу п'яти поряд з патріотичним написом. Наскільки нині відомо, поєднання цих символів полковницької й гетьманської влади зустрічається у геральдиці міст Лівобережжя тільки двічі — на печат-

ках сотенного містечка Полтавського полку Великих Будищ у першій чверті XVIII ст., а також Кролевецької сотні 1749 р.²⁷, що належала на той час до Ніжинського полку.

Не можемо обійти увагою також ґмерк на шаблі з колекції ХІМ (інв. № ОС-217). Цей знак, що, по суті, являє собою комбінацію двох гербових фігур, використовуваних у династичній геральдиці руських князівських родів — «Slizien» та «Szaława»²⁸, точно повторює виявлений наприкінці ХІХ ст. ґмерк львівського купця італійського (флорентійського) походження Антонія де Валетарііса (в іншому написанні Валатерііса)²⁹. Міщанин Anthonius de Valateriis Ianuansis Ytalicis et Iudeis (латин.) та його родина згадуються у списку мешканців Львова кілька разів — у 1453 р. та пізніше — у 1460-х–1470-х рр.³⁰.

Отже, формально знак на клинку може вказувати на приналежність його членам одного з львівських купецьких або руських шляхетських родів другої половини ХV ст. Звичайно, цей факт не надає остаточних підстав для датування клинка цим періодом, адже ґмерк могли нанести й пізніше. Основні сумніви в можливості датувати клинок таким раннім періодом пов'язані з виглядом поверхні клинкової сталі, що за макроструктурою нагадує литу³¹, тобто

ґмерк на клинку шаблі у колекції ХІМ, інв. № ОС-217.

Шабля родини Радзивіллів у колекції ХІМ, інв. № ОС-217.

виготовлену за одним з металургійних процесів, запроваджених у Європі від середини XVIII ст.^{*} У такому випадку поява рідкісного гмерка на клинку пояснюється популярністю праць знаних польських істориків — А. Малецького та В. Лозінського, де були опубліковані львівські гмерки. На сьогоднішній день відомо чимало предметів старовини, на яких ці знаки нанесені з єдиною метою — підвищити ринкову вартість раритетів.

Зауважимо, що оправа розглянутого клинка позначена карбованим гербом, виконаним на округлій платівці, якою закінчується металеве руків'я. Його основна гербова фігура, зафіксована у класичних гербовниках під назвою «Trąbu», з вельми давньою історією була надзвичайно поширена у шляхетській геральдиці — за різними даними нею володіли декілька десятків родів у Речі Посполитій³². Важливе значення для атрибуції тут має корона. За типом вона класифікується як князівська (королівська) й до того ж має характерне оформлення. Серед шляхетських родин поєднання зазначених геральдичних елементів зустрічається тільки в символіці однієї з найвпливовіших у ВКЛ князівської родини Радзивіллів ще від першої половини XV ст.³³.

Загалом аналіз розглянутої символіки надає підстави атрибувати шаблю як парадну (костюмну) зброю, ефес якої, ймовірно, виготовлений на замовлен-

ня когось із розгалуженого роду Радзивіллів у другій половині XVIII ст. І хоча вона не має безпосереднього стосунку до української шляхти, втім, цікава як приклад розвитку традицій розміщення гербових фігур (зокрема східноєвропейського походження) на клинкової зброї Речі Посполитої.

Серед відомих нам зразків варто звернути увагу на шаблю з колекції ДНІМ, розглянуту на с. 328–329. Це досить рідкісний приклад герба на холодній зброї, що знову-таки пов'язано з регіональною специфікою зброярської символіки: розміщувати власний герб разом з ім'ям та титулами на зброї, на відміну від предметів мирного побуту, у Речі Посполитій узвичаєним не було³⁴. Самі ж герби власників почали періодично з'являтися на польських карабелях (переважно третьої групи, за класифікацією З. Жигульського) тільки наприкінці першої третини XVIII ст.³⁴

СИМВОЛІКА ТА ОРНАМЕНТИКА

Важливими ознаками, які можуть допомогти при ідентифікації зброї, опрацьованої українськими майстрами, є характер декоративного орнаментального оздоблення та спосіб його виконання (застосовані ремісничі техніки).

Зображення християнської символіки посідає провідне місце в українському декоративно-ужитковому мистецтві.

---

* Тигельний процес (отримання сталі та її сплавів у рідкому вигляді у вогнетривких горщиках — тиглях) був вперше у Європі запроваджений 1740 р., пудлінговий (отримання сталі з чавуну у спеціальних печах) — 1784 р., бессемерівський (прискорене отримання сталі з чавуну при інтенсивному дутті у конверторі) — 1885 р.

** Виняток становлять «монарші» шаблі на честь ушавлених правителів — т. зв. «августівки», «баторівки» та «янівки», коли ім'я правителя сполучалося з титулом. Утім, зазначена атрибутика тут є ушавлювальною, а не власницькою.

З півтораста відомих нині «хрестових» візерунків половина належить Поділлю: тут явно більша кількість графічних варіантів, порівняно з будь-яким іншим регіоном України³⁵. Серед десятків різновидів українських хрестів зустрічаються форми, які можемо бачити також на «козацькій» зброї, — насамперед криновидний хрест як різновид хреста проквітлого. Останній, на думку мистецтвознавців, можна навіть вважати своєрідною емблемою усієї української народної орнаментики, її головною іконографічною особливістю та втіленням глибинної ідеї християнства³⁶.

Крин, як і більшість інших символів української народної орнаментики, має дохристиянське коріння. Основу язичницького крину становить зображення новонародженого паростка, проростаючого зерна, що передає ідею зародження життя³⁷. У християнські часи таке концептуальне бачення логічно поширилося на образ Божої Матері, символом якої врешті й став крин. Образ крину активно використовувався в декоративно-ужитковому мистецтві ще від часів Давньої Русі. Як ідеограма вегетативної сили, стародавні криновидні прикраси-підвіски завжди були спрямовані вістрям вниз, до землі³⁸. Зустрічаються крини в оздобленні зброї, очевидно культового призначення.

Відлуння цієї традиції можна спостерігати у пізніших ремісничих виробках. Крин зустрічаємо на зброї — на розгля-

Основа кільця на усті піхов прикрашена розгорнутим донизу крином (колекція ЧІМ, інв. № ІІ-2916).

нутому експонаті з ЧІМ кільця на усті та обоймицях прикрашені розгорнутими донизу кринами.

І все ж хрест з криноподібними закінченнями ramen на українських землях періоду Нового часу був атрибутом, передусім, православної церковної символіки. Щоправда він і тут за популярністю суттєво поступався хрестам з іншими типами тридольного закінчення.

Значно вживанішим криновидний хрест був у вірменів та греків, які були безпосередніми спадкоємцями візантійських традицій. Це знайшло відображення в оздобленні холодної зброї вірменськими ремісниками, які працювали, зокрема, у великих міських центрах західних регіонів України. Утім, задля вирізнення вірменської роботи слід враховувати не тільки особливу стилістику, а й ремісничі техніки та використані у роботі матеріали.

Срібна оправа давньоруського ножа з київського скарбу 1885 р., прикрашена зображеннями кринів³⁹.

Загальний вигляд та фрагменти оправи шаблі з колекції ПХМ, інв. №642.

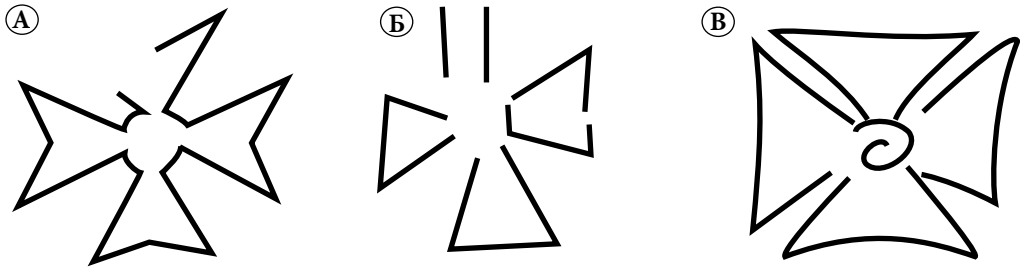

Рис. 48. Прориси мальтійських хрестів: А) на шаблі Богдана Хмельницького (ПХМ, інв. № ПХМ 3569/КВ 1319.; Б) на срібній ложці з гербом переяславського полковника Леонтія Полуботка (XVII ст., НКПІКЗ КПЛ, інв. № М-6877, М-6878); В) на срібній панасії з гербом архієпископа Й. Кроковського (др. пол. XVII ст., ЧІМ, інв. № 2138)⁴¹.

Іншим прадавнім елементом української народної орнаментики⁴⁰, який з часом набув християнського значення, є так званий «мальтійський хрест». У народній інтерпретації цей різновид хреста, як і інші, нерідко зображали проквітлим. Мальтійський хрест часто зображали на предметах побутового вжитку XVII–XVIII ст., виготовлених українськими золотарями на замовлення козацької старшини. Приклад такої роботи на зброї бачимо на клин-

ку «шаблі Богдана Хмельницького» у колекції ПХМ.

Зауважимо, що, окрім хрестів «класичних» форм, хрестового вигляду надавали різноманітним мотивам фітоморфних, зооморфних, скевоморфних та інших груп національної орнаментики. Прикладом фігури, виконаної в цілком українському стилі, є хрест, виготовлений золотою насічкою на клинку шаблі з колекції ПХМ (інв. № 642)*.

Характерними для української народної орнаментики є не тільки сама форма розміщеного у колі хреста (ідеограма сонця), що нагадує чотирипелюсткову розетку («хрещата», «собача рож», «вітряк» тощо), а й поділ кожної пелюстки на чотири ромбічні сектори із цятками посередині — прадавня ідеограма поля та жіночого начала⁴².

І хоча загальний декор оправи, як і морфологія ефеса, більш характерні для кавказького або закавказького зброярського виробництва, виконавцями такої композиції цілком могли б стати й українські майстри.

Хрест з верхньої дошки труни зі склепу поховання переяславського полковника Леонтія Полуботка (кінець XVII ст., НАІЗЧС, інв. № КН447/1, М-6, С-6) [див.: Україна — козацька держава... — С. 467].

* За сукупністю характеристик зброя атрибутована нами як продукція кавказьких зброярів, виконана в османо-кавказькому стилі.

Тут саме час зауважити, що фітоморфні мотиви загалом посідають провідне місце в усій орнаментиці українців. Навіть у народних назвах більшість геометричних мотивів осмислюються через уподібнення рослинному світу⁴³.

Особливу увагу слід звернути на виноград як один з найпоширеніших фітоморфних мотивів в українському мистецтві, відомий ще за часів розквіту Київської Русі. В Україні другої половини XVII ст. біблійний сюжет виноградної лози, добре узгоджуючись з менталітетом українського бароко, набуває неймовірної популярності в усіх галузях мистецтва — від архітектури до книжкової гравюри, навіть поетичних збірок

і трактатів. Надзвичайна поширеність різноманітних варіантів виконання цього мотиву ускладнює його дослідження: з'ясувати регіональну парадигму винограду практично неможливо⁴⁴.

Не оминули зображення виноградної лози зброї та військової амуніції. Так, виноградні грона й лозу подибуємо майже на всіх відомих нам зразках гарматних стволів, відлитих на Лівобережжі в останній чверті XVII — на початку XVIII ст.⁴⁵. Не менше місце займають зображення виноградних лоз в оздобленні українських порохівниць⁴⁶.

Домінує цей мотив в оздобленні ефесів двох шабель, що, очевидно, є продукцією однієї майстерні. Одна з них, зі

А) Ефес шаблі з колекції ХІМ (інв. № 3-138/ОС171); Б) ефес шаблі з колекції КДІАМЗ (інв. № КМ-1764).

*Рис. 49. Замальовка фрагмента
оправи піхов хевсурського
палаша XIX ст., фотографічне
зображення якого опубліковане
у праці Е. Г. Аствацатурян⁵².*

зламаним клинком, знайдена на о. Чортомлик, де у 1652–1709 рр. знаходилася Запорозька Січ. На уламку штаби можна бачити залишки гравійованого рослинного орнаменту. Нині зразок зберігається в Харківському історичному музеї⁴⁷.

Друга, майже ідентична шабля, ефес якої змонтовано зі східним клинком уже в наш час⁴⁸, зберігається у Краснодарському історико-археологічному музеї-заповіднику. Історія її надходження до музею не встановлена.

Кожний зразок відлито з двох бронзових половинок, злитованих між собою латунню⁴⁹. Бронзове лиття добре співвідноситься з розвинутим українським ливарництвом та металообробними техніками того періоду⁵⁰. Обидва ефеси навіть мають схожі пошкодження, що, ймовірно, є наслідком одних й тих самих дефектів лиття.

Зміст і форма декору, зокрема й ледве помітного гравійованого контуру на уламку клинка, типові для українського бароко останньої чверті XVII — початку XVIII ст. Виноградні грона з лозами й листям, як й інші елементи декору — багатопелюсткова розетка в центрі гарди, з іншого боку — «баранячі роги», «медівники»⁵¹, геометричні пояски на верхів'ї, — усе це є впізнаваними елементами української народної орнаментики.

Зазначимо, що розглянутий декор у черговий раз демонструє подібність окремих елементів орнаменту українців

та народів Закавказзя. Так, на усті оправи піхов хевсурського палаша XIX ст. можемо бачити оздоблення, майже ідентичне декору розглянутих ефесів (Рис. 49). Цей факт дає підстави розширити перелік їх імовірних виробників.

За морфологією й характером оздоблення розглянута зброя значно вирізняється серед узвичаєної свого часу в Україні. Відтак обидві шаблі могли бути виготовлені на Січі козацьким майстром або потрапити до козаків безпосередньо із Закавказзя. Схоже, що власник одного із зразків прибув з ним на Кубань у складі Чорноморського козацького війська.

Подібність східних орнаментальних композицій з українськими не є новиною. Аналіз іконографії виробів українського декоративно-ужиткового мистецтва, на думку фахівців, вказує на вплив перських квіткових і малоазійських геометричних зразків. Від східних первовзорів українські відрізняються насамперед стилістично: масштаб орнаменту крупніший, тло активніше, сама композиція більш мальовнича — «розкуто-одушевлена»⁵³.

Однією зі складних композицій, спільних для українського, східного та меншою мірою західного мистецтва є гілка, або квітова гірлянда (іноді її називають безкінечником⁵⁴). Її походження губиться у глибини віків: ця універсальна композиційна схема відома ще у мистецтві давньосхідних цивілізацій, пізніше — у візантійському. В османському

Орнамент «гілка» на українських виробках: А) на шестигранній пляшці кінця XVII ст.⁵⁶; Б) на срібній панагії архієпископа Й. Кроковського (др. пол. XVII ст., ЧДІМ, інв. № 2138); В) на державу срібного хреста (1546, НМІУ, інв. № 6863)⁵⁷; Г) на срібній ложці (перша половина XVIII ст., МІКУ, інв. № 2146)⁵⁸; Д) на гарматах «Лев» (1705, РДІМЗ МК) та І. Чарниша (1713, ЧІМ)⁵⁹; Е) на порохівниці XVIII ст. (НМУНДМ, інв. № Д-604)⁶⁰.

Флористичний орнамент на наконечнику піхов шаблі львівського виробництва першої половини XVIII ст. ЛІМ, інв. № 3-3479.

мистецтві ця композиція має назву «долашмала» і стає популярним елементом місцевого декору від XVII ст. Зустрічається вона й у європейському мистецтві.

В Україні мотив гілки здавна поширений у різних видах мистецтва усіх регіонів⁵⁵. У роботі українських золотарів XVII–XVIII ст. цій композиції відводилось важливе місце. Можемо бачити її на багатьох художніх витворах.

В оздобленні зброї та предметів спорядження гілка є сталим елементом — вона постійно зустрічається в оздобленні місцевих гармат та порохівниць.

Уважно вивчаючи декор на оправі піхов шаблі з колекції НМІУ (інв. № 3-51, див. с. 321) зазначимо, що найважливіша особливість, яка суттєво відмежовує цю роботу від української традиції, полягає у способі зображення квітів, насамперед натуралістичній передачі нерозквітлих бутонів, що нехарактерно для української стилістики.

Загалом же атрибуція оправы цього зброярського шедевра як османської, а не української, виконаної «під турка» роботи ґрунтується тільки на факті наявності великої кількості елементів османської орнаментики. Відтак цей висновок не можна сприймати як беззаперечний.

Детальне вивчення номенклатури, форми та стилістики квітів очевидно має бути одним з пріоритетних напрям-

ків у ході вирізнення української роботи на тлі східних орнаментальних мотивів, насамперед, звичайно, турецьких та закавказьких.

Окрему увагу слід приділити виділенню та аналізу окремих, найкраще розроблених в українському декоративному мистецтві фітоморфних сюжетів, таких як вазон, кущ, трилисники в колі⁶¹ та ін. Так, досить типовими для України зображеннями вазона та куща з чотири- та п'ятипелюстковими квітками оздоблено піхви «шаблі Вовка» з колекції НМІУ (с. 225).

Українські фітоморфні мотиви бачимо також на клинку карабелі у колекції ПХМ. На зовнішній стороні першої третини штаби простим гравіюванням нанесено орнамент з мотивом гілки з багатопелюстковими розетками, листям та іншими елементами, виконаними в українському національному стилі (с. 346). Тут не можна обійтися без аналогії з аналогічно декорованим уламком клинка з ХІМ (с. 342). Зауважимо, що подібна манера прикрашати клинок серед відомих нам зразків центрально- та східноєвропейської зброї XVI–XVIII ст. зустрічається рідко. Очевидно, її можна вважати за одну з ознак місцевого українського виробництва.

Необхідно також відзначити, що у роботах місцевих золотарів мала місце

Орнаментальні мотиви на клинку карабелі з ПХМ, інв. № 1818 (див. також с. 365).

тенденція до певного спрощення східних мотивів, а також включення чималої кількості елементів європейської барокової орнаментики⁶². Їхня наявність є майже обов'язковою ознакою роботи українських майстрів, адже місцеві ремісничі школи перебували під беззастережним впливом західного мистецтва, а більшість майстрів навчалася у Європі. Не останню роль у місцевому цеховому виробництві безпосередньо відігравали іноземні ремісники які у пошуках кращого життя вони нерідко осідали на українських землях.

Тим не менш самі класичні орнаментальні елементи бароко, пізніше рококо та класицизму (волюти, мушлі тощо), втілені в українському художньому металі, мають загальноєвропейські риси і можуть допомогти лише у справі хронологічної атрибуції зброї. Адже після проникнення наприкінці XVII ст. на терени Османської імперії художніх мотивів західноєвропейського декоративного мистецтва країни Європи протягом кількох наступних десятиліть остаточно втратили культурну монополію на них.

В оздобленні центрально- та східноєвропейської клинкової зброї зооморфна символіка зустрічається незрівнянно рідше за фітоморфну й представлена, насамперед, формами верхів'я, виконаними на кшталт голів птахів та тварин.

Найпопулярнішими різновидами, що становили предмет наслідування для українських зброярів, були верхів'я карабелі та «шабель орла».

На Русі розвиток символіки птахів, якою користувалися для створення міфологічних образів неба та душ померлих, привів до популярності ритуальних жезлів з птахоподібними верхів'ями ще протягом X–XIV ст.⁶³. Окремим птахам надавали особливих сакральних функцій. В образі хижих — орла та сокола — поєднувалися святість, усупереможність, царська шляхетність, сила, сміливість та швидкість. Півень спершу символізував світанок та вогонь, християнізація додала до цього списку пильність, воскресіння та боротьбу, а також згадку про зречення апостола Петра.

Необхідно також звернути увагу на важливе значення «парності» образів птахів, найвищим проявом якої стала фігура двоголового птаха.

Фігура двоголового птаха має прадавній смисл, що сягає «пар опозицій» — важливого засобу структурування картини Всесвіту з давніх часів, відколи філософська ідея єднання протилежностей знайшла вираз у художніх образах. Так, декоративні мотиви у вигляді двох пташиних голів, розгорнутих у різні боки, з розміщеною між ними сонячною розеткою або головою богині, були надзвичайно поширеними у стародавньому світі, зберігши свою роль та-

кож у середньовіччі⁶⁶. Від часів хрестових походів цей символ почав служити освяченню князівської, а згодом імператорської влади у Західній Європі (XII ст.) і вже у такій ролі повернувся до Візантії. Перетворення ж його з сакрального та релігійного на геральдичний, виключно світський символ зайняло чимало часу⁶⁷ і було доведено до кінця вже у Російській імперії, де він добре прижився на власному стародавньому підґрунті.

Її роль у системі сакральної язичницької символіки середньовічної Східної Європи підтверджують археологічні знахідки⁶⁴. Пари птахів бачимо також на розглянутому декорі предметів давньоруського озброєння — срібній оправі ножа (тут представлено журавлів, які вважалися «божими птахами») й топірця Андрія Боголюбського (с. 176)⁶⁵.

Як бачимо, образ двоголового птаха в українській народній орнаментіці має поважні традиції. Підсилення первісного сакрального значення геральдичним змістом привело до підвищеної популярності цього образу на предметах козацького озброєння, насамперед порохівницях XVIII ст.⁶⁸. Зустрічаємо його також на клинковій зброї, хоча у розглянутому на с. 226 зразку нагородної зброї наразі неможливо достеменно встановити, виконано цей образ українськими чи російськими майстрами.

Незважаючи на значну стилізацію, якої пташині образи зазнавали у процесі творчого переосмислення, українські ремісники підкреслювали характерні риси окремих видів птахів, надаючи їм різної кольорової гами, зображуючи різні форми гребінців, дзьоба та хвоста⁶⁹.

Натуралістичні зображення пташиних голів на центральній та східноєвропейській довгоклинковій зброї можемо по-

бачити тільки на «шаблях орла». Зазвичай руків'я такої зброї увінчувалося саме орлиною головою, виконаною з металу або дерева, хоча траплялися й зображення зовсім несхожі на цього хижака птаха.

На карабелях надмірна стилізація пташиної голови залишала небагато місця для індивідуалізації, — її могли досягати за допомогою оригінального гребінця на зразок півнячого.

Конкретні приклади поширення у середовищі козацької старшини клинкової зброї з «пташиними» верхів'ями розглянемо при обговоренні проблеми популярності окремих морфологічних типів зброї. Натомість приділимо більше уваги образу лева.

У вітчизняному декоративно-ужитковому мистецтві зображення лева відоме ще від давньоруських часів⁷⁰, проте особливої популярності на українських землях цей символ набув вже у Новий час під західноєвропейськими ренесансовими та перськими впливами⁷¹, а також як біблійний символ. Щодо зброї, — широко відомі зображення лев'ячих маскаронів на українських гарматах XVI–XVIII ст.⁷². Зауважимо, що литими верхів'ями у вигляді лев'ячих голів європейську клинкову зброю прикрашали від початку XVI ст.

У цьому зв'язку хронологічно, стилістично й технологічно узгодженим

Рис. 50. Шабля Густава-Адольфа, бл. 1600 р., Королівська зброярня, Стокгольм, Швеція, інв. № 17143 (1872:b).

Матеріали: дамаскована сталь, срібло, золото, оксамит. Техніки: золотіння, карбування, гравіювання. Технічні параметри зброї: A=1070, B=949, C=2; W=960.

Рис. 51. Шабля герцога Фердинанда Тирольського, друга пол. XVI ст., Музей історії мистецтв, Відень, Австрія, інв. № А.926.

Один з таких рідкісних для Речі Посполитої зразків початку XVII ст. зберігається у королівській скарбниці Ліврусткаммарен (Стокгольм, Швеція).

Цю шаблю начебто захопив як трофей у польського гусара у битві під м. Тчев (Dirschau) 1627 р. сам шведський король Густав II Адольф. Нині ця історія викликає більше сумнівів, аніж довіри серед фахівців⁷³, однак до Швеції шабля очевидно-таки потрапила через східноєвропейські землі. Про це свідчить її слабовикривлений клинок з гранованим багнетоподібним бойовим кінцем, який традиційно вважається важливою прикметою північно-кавказької й татарської зброї (с. 80–81)⁷⁴.

У Західній Європі «лев'ячі» верхів'я не були надто популярними до середини XVIII ст., залишаючись атрибутом окремих зразків багато оздобленої церемоніальної зброї вельможних осіб. Прикладом може слугувати шабля герцога Фердинанда Тирольського, виготовлена північноіталійськими майстрами у 1560-х–1570-х рр.⁷⁵.

Появою голови лева на верхів'ї довгоклинкової зброї європейці очевидно завдячують не тільки античним традиціям, реанімованим мистецтвом Ренесансу, а й впливам країн Близького та Середнього Сходу куди зооморфні верхів'я протягом століть потрапляли здебільшого з регіону Північної Індії⁷⁶.

виглядає лев'ячий маскарон на зразку XVII ст. з ЧІМ (с. 284), хоча такий сюжет і залишається вельми рідкісним для центральноєвропейської клинкової зброї свого часу. Найбільшого ж поширення в Європі лев'ячі маскарони як основні фігури на верхів'ях шабел ь й тесаків набули навіть пізніше за суцільнолітні форми — вже у XIX ст.

Серед скромної зооморфної орнаментики на клинковій зброї Речі Посполитої XV – початку XVIII ст., хоч як не дивно, лише незначне місце займають інші сюжети з глибинним місцевим корінням, поширені також у східних сусідів — Османській імперії і Персії. Так, в оздобленні клинків та ефесів не набули значного поширення мотиви вовка, журавля, змії, дракона, риби, морського чудовиська тощо, які у ті часи з успіхом відтворювалися на інших типах зброї, насамперед артилерійській.

У науковій літературі знаходимо підтвердження існування козацьких традицій зооморфної орнаментики. Так, Д. Яворницький, який свого часу провів величезну роботу з розшуку та встановлення вигляду козацької зброї, віднайшов невелику колекцію родинних старожитностей у селянина, нащадка запорозького козака. Окрім одягу, дослідник виявив шаблю надзвичайної довжини «два аршина» (1422 мм!) з верхів'ям у вигляді «голови птаха, виконаної з простого нефарбованого дерева». Вчений цитує думку «фахівців у галузі російських озброєнь», щодо подібності цієї шаблі до турецьких зразків періоду останньої російсько-турецької війни, а також зауважує вензель Єкатерини II на клинку⁷⁷. Приклад подібної роботи подаємо на с. 350.

У підсумку відзначимо, що на сьогоднішній день масштабне залучення української національної орнаментики в оздобленні традиційної холодної зброї

зустрічається хіба що у виробих гуцульських майстрів⁷⁹. Зрідка подибуємо недорогі зразки з Центральної та Східної України, декоровані з урахуванням національного колориту. У нашій роботі вони представлені експонатами з ДНІМ (інв. № 255) та ХІМ (інв. № ОС-171). Натомість серед дослідженої нами старшинської довгочинкової бойової та косячкової зброї національні декоративні елементи зустрічаємо зрідка.

РЕМІСНИЧІ ТЕХНІКИ

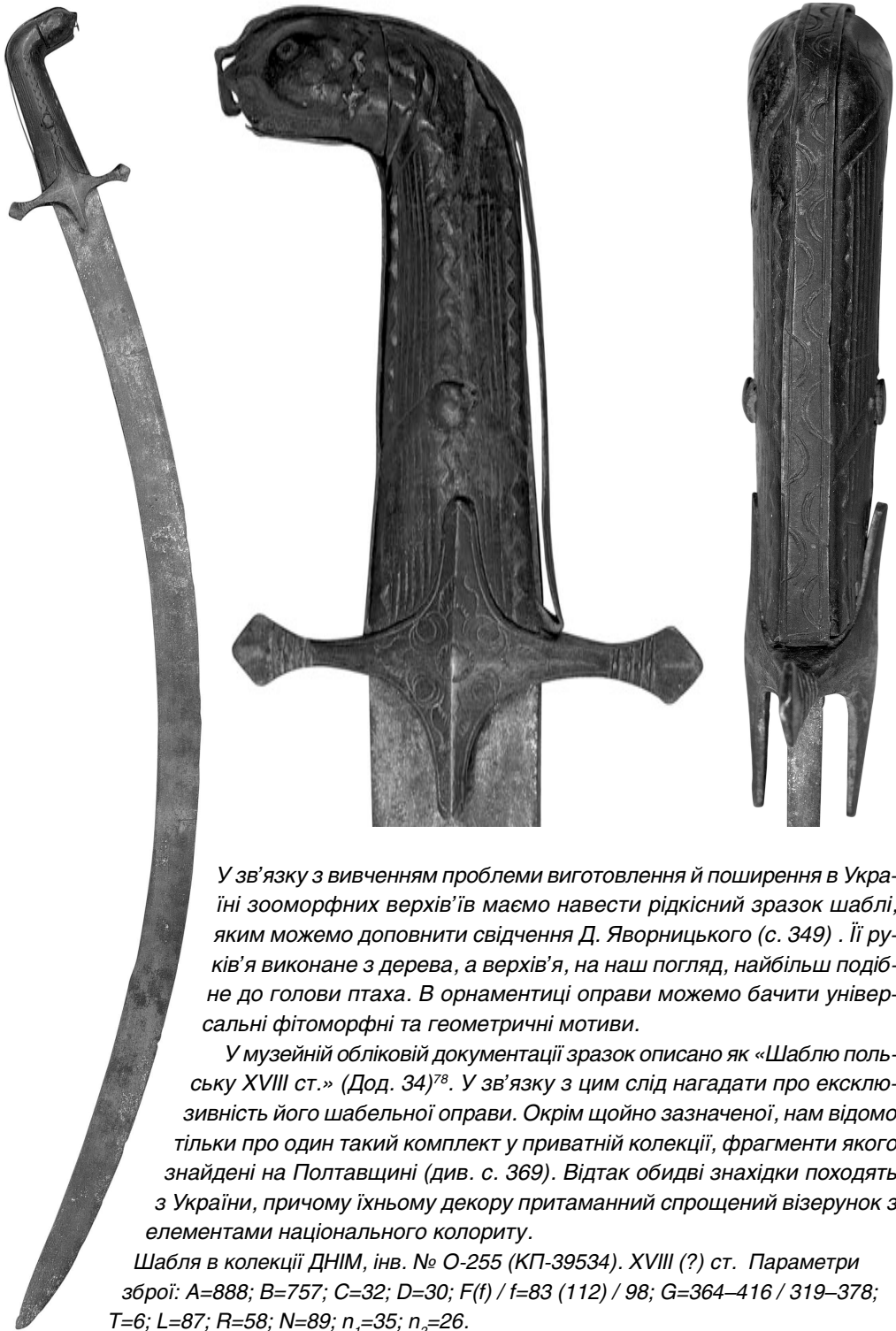
Суттєве значення для встановлення географії походження зброї має дослідження ремісничих технік, застосованих у її виробництві.

Насамперед йдеться, звичайно, про місцеве виготовлення та оздоблення оправи для клинків, імпортованих з країн Сходу та Заходу.

Номенклатура ремісничих прийомів, застосованих українськими золотарями, мало відрізнялася від тих, що були на озброєнні їхніх західноєвропейських, османських та перських колег. Головні відмінності полягають у нюансах практичного застосування тих або інших технік, періоді їх поширення у певних географічних регіонах.

Зупинимось на окремих українських ремісничих техніках, які відзначалися своєрідністю у виконанні місцевих золотарів, та порівняємо їх з дослідженим у нашій книзі матеріалом.

У виробих українського декоративно-ужиткового мистецтва нерідко використовували емальювання, добре відоме ще за часів Київської Русі. Серед різноманітних емальєрних технік, розвинутих на Україні у XVII–XVIII ст., застосовували виїмчасте, перегородчасте емальювання, скань та фініфть⁸⁰.

У зв'язку з вивченням проблеми виготовлення й поширення в Україні зооморфних верхів'їв маємо навести рідкісний зразок шаблі, яким можемо доповнити свідчення Д. Яворницького (с. 349). Її руків'я виконане з дерева, а верхів'я, на наш погляд, найбільш подібне до голови птаха. В орнаментиці оправи можемо бачити універсальні фітоморфні та геометричні мотиви.

У музейній обліковій документації зразок описано як «Шаблю польську XVIII ст.» (Дод. 34)⁷⁸. У зв'язку з цим слід нагадати про ексклюзивність його шабельної оправи. Окрім щойно зазначеної, нам відомо тільки про один такий комплект у приватній колекції, фрагменти якого знайдені на Полтавщині (див. с. 369). Відтак обидві знахідки походять з України, причому їхньому декору притаманний спрощений візерунок з елементами національного колориту.

Шабля в колекції ДНІМ, інв. № О-255 (КП-39534). XVIII (?) ст. Параметри зброї: A=888; B=757; C=32; D=30; F(f) / f=83 (112) / 98; G=364–416 / 319–378; T=6; L=87; R=58; N=89; n₁=35; n₂=26.

Приклади виїмкової та перегородчастої технік бачимо на «шаблі Вовка» з колекції НМІУ (с. 222). Виїмкова емаль є найдавнішою з відомих в Україні технік. Перегородчаста, у свою чергу, була успадкована українськими майстрами від давньоруських ювелірів, які застосовували її з великою майстерністю.

В оздобленні шаблі також використано рельєфну (просвічуючу) емаль, що широко застосовувалася в європейському ювелірному мистецтві від початку епохи Відродження.

В українському золотарстві від кінця XVII ст. великої популярності набули також живописні емалі⁸¹. У цьому зв'язку не можемо не нагадати, що у ХІМ також зберігається шабля ХVІІІ ст. русько-литовського походження, оздоблена у техніці живописного емалювання. Мова йде про зброю родини Радзивіллів: про цю шаблю ми неодноразово згадували у попередніх публікаціях (с. 337)⁸².

Золотіння зброї, ювелірних та побутових виробів відоме з сивої давнини. В Україні ця техніка, успадкована від давньоруських часів⁸³, стала одним з найулюбленіших способів декорування. Для золотіння зброї застосовували неодноразово описаний у науковій літературі амальгамний (вогняний) метод, у ХІХ ст. його змінив електрохімічний⁸⁴.

Особливість роботи вітчизняних майстрів полягала в тому, що у такий спосіб золотили попередньо протравлений або гравійований декор на клинках. Це суттєво відрізнялося від технік, вживаних у зброярстві східних країн — Туреччині та Ірані, де перевагу віддавали тапуванню золотим дротом та насічці⁸⁵.

Звичайно, насічка також була присутня в асортименті українських та російських зброярів. Типовим прикладом такої роботи є дарчий напис на шаблі Павла Нежинця у колекції ПОКМ (с. 227). На-

січка виконувалася у класичному стилі з попередньою розробкою поверхні дрібним штрихуванням штихелем.

У процесі золотіння або сріблення ремісники дотримувалися традиційного комбінування матеріалів. Так, в Україні ще від давньоруських часів використовували так звану «золоту наводку» по міді, срібло ж з цією метою застосовували значно рідше⁸⁶. Це знов-таки відрізняє Україну від країн Сходу, де в окремих регіонах, з міркувань економії, вдавалися до сріблення міді або навіть комбінували мідь з латунню⁸⁷.

На відміну від Туреччини, не кажучи вже про Іран та Індію, в Україні хоча й було відоме різьблення по металу, проте ця техніка не набула значного поширення.

МОРФОЛОГІЯ

Нарешті останній за списком, але не за значенням критерій вирізнення української клинкової зброї стосується її типологічних характеристик.

Звичайно, сама тільки морфологія далеко не завжди дає змогу правильно датувати зброю, виготовлену протягом ХVІ–ХVІІІ ст. — часом має місце наслідування давніх традицій, нерідко новітні конструкції комбінують зі старими деталями або навпаки — замінюють старі новішими. Утім, у процесі дослідження можна визначити свого роду «точки відліку» — періоди, коли зброярська традиція Речі Посполитої набувала нових рис.

Раніше ми вже говорили про історичні шляхи типів шабел, поширених в українських землях. Настав час поглянути зблизька на конкретні свідчення використання українським військовим станом клинкової зброї з різними морфологічними характеристиками.

Елементи конструкції	Період	Подія
Верхів'я карабелі	XVI ст.	Поява перших відомих нині зразків у Речі Посполитій
Зооморфні верхів'я на довгоклинковій зброї	XVI ст.	
S-подібна гарда з редукованим перехрестям	XVI ст.	
Ефес закритого типу	XVII ст.	Виникнення польської гусарської шаблі
Верхів'я килиджу	XVIII ст.	Поява класичного турецького килиджа

Писемні джерела, на жаль, не дають чіткої відповіді на питання щодо поширених в Україні XVII–XVIII ст. типів шаблі. У численних місцевих документах — щоденниках, інвентарях, описах майна згадують «польські», «турецькі», «перські», «литовські» різновиди, а також продукцію місцевої роботи (див. табл. нижче). Навіть беручи до уваги контекст, у якому вживаються ці назви, далеко не завжди можемо розрізнити, про що власне йдеться — особливий морфологічний тип зброї, оправу (оздоблення) або місцевість, де її було виготовлено. Чимало матеріалу щодо цього виявлено у польсько-литовських та московських джерелах.

Так, білоруський військовий історик Ю. Бохан на основі документів XVI ст. вирізняє шість історичних різновидів шабел, поширених на теренах ВКЛ: «козацькі», «гусарські», «турські», «черкаські», «мултани», а також позначені польсько-литовським терміном «sztrpentina»⁸⁸.

У російській історіографії питання історичних назв «викову» клинків та їхнього змісту вивчалася обмежено⁸⁹. Наразі найбільш повно його розглянуто у дисертаційному дослідженні російського історика зброї В. Курмановського.

Робота найстарішого державного центру зброярського виробництва у Москві — Оружейної палати супро-

воджувалася чималою діловодною документацією, значна частина якої збереглася до наших днів. Відповідно до актового матеріалу XV–XVII ст. вдалося виділити «черкаские», «гирейские», «нагайские», «ширинские», «кизылбашские», «турские», «угорские», «немецкие», «новотор[ж]ские», шаблі «на литовское дело», «на полское дело», «на теврисское дело», нарешті «на московское дело», «на русское дело»⁹⁰. Цікаво, що поняття «образца выкова», або «дела» зазвичай позначає не просто регіон походження клинка, а саме його морфологічний тип, що полегшує ідентифікацію зброї. Статистичний аналіз дає змогу виявити дві великі групи клинків. Високовартісні «турские», «кизылбашские», а також масові «немецкие» клинки активно завозили, проте в місцевих умовах майже не відтворювали. У той же час клинки, прийняті за зразки для місцевого виробництва («черкаские», «угорские», «литовские», «теврисские», «польские»), імпортувалися у незначній кількості.

Звичайно, за даними писемних джерел надзвичайно складно реконструювати зовнішній вигляд описаної зброї, навіть незважаючи на окремі відомості про наявність дол тощо. Виконати таку роботу можна тільки за наявності цілісного масиву писемних та речо-

вих джерел. Завдяки дослідженню саме такого унікального комплексу, що зберігається в Оружейній палаті Московського Кремля, нині стало можливим принаймні частково відповісти, які морфологічні типи клинкової зброї

приховані за традиційними історичними назвами. У таблиці нижче наводимо історичні назви шабел та шабельних клинків, виявлені у документах XVI–XVIII ст. російськими, білоруськими та українськими дослідниками.

Назва	Регіон походження	Джерельна інформація та зауваження дослідників
МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА. Шабельні клинки, XVI–XVII ст. ⁹¹		
Гирейские	Кримське ханство	Високовартісні булатні клинки; після XVI ст. назва не зустрічається
Ширинские	Кримське ханство	Широкі неглибокі доли; після XVI ст. назва не зустрічається
Нагайские	Ногайські державні утворення	Після XVI ст. назва не зустрічається
Турские	Османська імперія	Високовартісні булатні клинки з долами
Кизылбашские	Персія	Високовартісні булатні клинки; до кінця XVI ст. часто згадуються доли
Угорские	Угорщина	Дрібні доли; клинки широкого цінового діапазону від масових — «росхожих» до високовартісних булатних
Литовские	Литва	Дрібні доли, зазвичай по три з кожного боку; окремі зразки XVII ст. мали зубчасте лезо; клинки широкого цінового діапазону від масових — «росхожих» до високовартісних булатних.
Польские	Польща	Дрібні доли; переважно масові — «росхожі» клинки; назва зустрічається у документах від XVII ст.
Немецкие	Західна Європа	Доли; переважно масові — «росхожі» клинки; назва зустрічається у документах від XVII ст.
Теврисские	м. Тебріз (Персія)	Доли, іноді елмань, та багнетоподібний бойовий кінець.
Черкаские	Кавказ	Наявність або відсутність дол, клинок з елманню, із звичайним або багнетоподібним бойовим кінцем.
Русские, новотор[ж]ские, московские	Московська держава	Клинки широкого цінового діапазону від масових — «росхожих» до високовартісних булатних; назва зустрічається у документах від XVII ст. Як із долами різного типу, так і без них.
ЛИТВА. Шаблі, друга половина XVI ст. ⁹²		
Гусарські		Очевидно, йдеться про шаблі угорського або польсько-угорського типу; др. пол. XVI ст.
Козацькі		Конструктивно близькі до татарських
Чаркаскія		«По-черкаськи оправлена»
Турська		

Мултани*	Молдова, Балкани?	А. Надольський асоціює «мултани» з шаблями балканського виробництва, насамперед, з клинками, прикрашеними християнською символікою і грецькими написами ⁹³ .
Sztrpentina		вузький клинок високої кривизни
УКРАЇНА. Шаблі, друга половина XVI–XVIII ст.**		
Арапські	Аравійський півострів, Магриб (?)	«...булатная... все в железо оправная, ренкоист деревяная...» ⁹⁴ . Опис майна Семена Палія, 1704 р.
Горлицького або підгірського виробництва	Україна	Пер. пол. XVII ст. ⁹⁵ . Інвентар львівського мечника Петра Каліського (1637)
Козацькі	Польща, Україна	Відомості про краківських мечників 1549 р. В описі майна Дубенського замку князів Острозьких ⁹⁶ . «...под серебро позлоцаная и под черню...» (1751 р.) ⁹⁷ . «...здешной малороссійской работы: простоманерніе ржавіє і никакой оправки доброй не имеючіе...» ⁹⁸
Литовські	Литва	«... ножны хозу черного, оправа и криж серебрение золочение сплошь...» ⁹⁹
Месерская	Єгипет, мамелюкська (?)	Реєстр пограбованого у генерального обозного Кочубея, 1753 р. ¹⁰⁰
Мултян	Молдова, Балкани?	«...на аксамите червоном в серебро злоцесто з туркусами оправний...» ¹⁰¹ . Опис майна Семена Палія, 1704 р.
Ординки	Річ Посполита	«...сребром под позлоту оправная...» ¹⁰² . Опис майна Семена Палія, 1704 р.
Пахолчы барвенные	Україна	«...работы Веницкое...» ¹⁰³ , др. пол. XVI ст.
Польські	Польща	др. пол. XVIII ст. ¹⁰⁴
С полским крижем		«сребром с пстрою позлотою суто оправленная» ¹⁰⁵ (1754 р.). Можливо йшлося про наявність палюха
Турецькі	Османська імперія	Ножны хозу черного, оправа и криж и рукоятка серебряная золочена сплошь, пояс шовковый ¹⁰⁶ (1690 р.); з клинком перської роботи, кінець XVII–поч. XVIII ст. ¹⁰⁷ ; др. пол. XVIII ст. ¹⁰⁸ ; «Найцінніші шаблі були турецькі. Вони мали золоті насічки, срібні визолочені оправы з червчатыми яхонтами, бірюзами ... Піхви хозові, оправлялися сріблом, прикрашались коштовним камінням, вкривались оксамитом...» (1705 р.) ¹⁰⁹ . Згадки про «Турецкую» шаблю також постійно зустрічаються в документах XVII–XVIII ст.

* Слово «мултан» (від польського *multan* — «молдаванин»; у значенні «короткий, прямий меч» зафіксоване у старопольській мові від 1500 р.) у російській мові зустрічалося рідко, поряд з шаблями, мечами, тесаками та ін. позначало виключно вид довгоклинкової зброї (XVII ст.), ймовірно за все, різновид меча [Этимология, 1979. — С. 107–108].

** Цю частину таблиці укладено на основі досліджень українських вчених: Сидоренко В. О., Тоїчкін Д. В., Славутич Є. В., Журавльов Д. В.

С турецькою головкою		«суто под сребро с позлотою и черню оправленная» ¹¹¹ (1754 р.). Очевидно йдеться про комоподібне верхів'я
Перська	Персія	«... персидская окована по местам серебромъ...» ¹¹² . Опис майна Запорозького кошового Петра Калнишевського, 1775 р.
Турського дела		«сабля булатная турського дела, ножи хозу черного, черен сандалной, оправа сер-ая з черню, золоченая местами» ¹¹⁰ (1690 р.). Таке ж значення, як у московських документах
Черкаські	Північний Кавказ, російське або українське виробництво «за зразком»	«...ножны ящуровые, оправа серебрянная, позолоченная, украшенная каменьями и мелкой бирюзой...» ¹¹³
Черкеські	Північний Кавказ, російське або українське виробництво «за зразком»	«Хмельницкий с товарищами та сином був у хана на обіді, і ударован зостал от него панциром черкеским з месюркою и карвашами, з сайдаком модним, з луком, стрелами и шаблею под позолотою черкескими-ж...» ¹¹⁵
Шамські	Сирійська, від «Шам» — Сирія	«...червоная, ренкоистъ, потреби на ней булатніе, злотою набіяніе...» ¹¹⁴ . Опис майна Семена Палія, 1704 р.

Актовий матеріал, як бачимо, не тільки не залишає сумнівів щодо виготовлення зброї в українських ремісничих центрах вже у XVI ст., а й демонструє побутування різновидів зі спільною назвою на теренах України, Росії та Литви. З огляду на розвідки російських науковців, стає очевидним, що такими назвами мали позначати не тільки країну походження зброї, але й зразок «викову».

У спільності назв, якими позначали різновиди шабел у сусідніх історико-географічних регіонах, немає нічого дивного. Окрім мовних, виробничих і торговельних зв'язків, їх об'єднувала відсутність автентичних морфологічних типів шабел та засилля іноземних, власне космополітичних, за зразком яких виготовляли місцеві різновиди. Щоправда, серед записів ОП від першої

половини XVII ст. трапляються згадки про клинки «русского дела», проте виділити їхні характерні морфологічні особливості наразі проблематично*. Значну ж кількість «руських», «московських», «новоторзьких» клинків, у свою чергу, було виконано за західними моделями¹¹⁶.

Виняток становлять також «литовські» клинки, прийняті за один із взірців для «викову» російськими майстрами. Проте у документах їх нерідко ототожнюють з «польськими». Відтак дослідники припускають, що йдеться про один і той самий «виков»¹¹⁷. У свою чергу дослідниками зброї ВКЛ досі не виявле-

* В. Курмановський припускає, що однією з характерних особливостей «руських» клинків могла бути відсутність дол.

но у документах згадок про особливий тип місцевих «литовських» шабель¹¹⁸.

Для нашої роботи найбільш цікавими видаються «черкаские» та «козацькі» різновиди як гіпотетичні українські зразки.

Першим шаблі «черкаского дела» ототожнив з «козацькими» В. Сидоренко. Дослідник дійшов висновку, що козацькі шаблі згадувались в російських писемних джерелах XVI–XVII ст. під назвою шабель «черкаского дела» і користувалися в Московській державі великим попитом¹¹⁹.

Найбільше згадок про шаблі «черкаского дела» зустрічається у російських джерелах від першої третини XVI до кінця XVII ст. У більшості документальних описів клинки «черкаських» шабель характеризуються по-різному: серед них зустрічаються булатні та звичайні, з елементами, «гладкие» та з долами.

Найцікавішими, на наш погляд, є згадки про бойові кінці «черкаських» шабель, виконані «штиком», зафіксовані у третині згаданих «черкаських» зразків (цей історичний тип ми розглядали на с. 81–82). Очевидно, про нього ж йдеться при згадках про «острый» шабельний кінець.

Розвиваючи цю тему, слід згадати про спробу Ю. Бохана пояснити виявлений ним у документах другої половини XVI ст. історичний термін «козацька шабля». Дослідник припускає, що йшлося про шаблі, конструктивно «близькі до татарських», — «ординки» (у термінології В. Квасневича «чечуги») та різновиди з багнетоподібним бойовим кінцем¹²⁰.

Ми переконані, що слід усе-таки відділяти підходи, прийняті в сучасній науці для визначення давніх типів історичної зброї від узвичаєних понад триста років тому. Так, за влучним спостереженням В. Курмановського, багнето-

подібний бойовий кінець не можна вважати обов'язковим атрибутом «черкаських» шабель — відомі документи, де ці види зброї навіть протиставляють¹²¹. Щодо автентичних носіїв зброї — «черкасів», дослідник вважає, що йдеться про сусідній росіянам північнокавказький народ — адигів (адигейців). Також висновку він доходить на основі відомого факту, що саме адиги протягом багатьох століть були відомі як зберігачі традиції клинкового (саме шабельного) та панцирного зброярського виробництва (це демонструють курганні археологічні знахідки). Морфологія збережених зразків XVI–XVII ст. в ОП свідчить на користь цієї думки.

Схоже припущення висуває М. Горелік: можливо, саме компактна маса адигів-черкесів — вихідців з улусу Джучі, що оселились у Подніпров'ї, дала підстави жителям Північно-Східної Русі вже з кінця XIV ст. позначати це нетюрко-монгольське населення Нижнього й південної частини Середнього Подніпров'я їхньою видозміненою етнічною назвою «черкаси»¹²².

Наразі сформулюємо відомості про «черкаські» шаблі у вигляді засадничих положень:

— У російських джерелах зустрічається фраза про місцеве виробництво шабель «на черкаское дело» та «черкаський выков», отже йдеться про цілком конкретну модель для наслідування, з комплексом притаманних їй особливих морфологічних характеристик.

— Багнетоподібний бойовий кінець хоча й міг бути конструктивною частиною «черкаської» шаблі, але не вважався обов'язковим при визначенні зброї як «черкаської», часом навіть навпаки. Виявити найважливішу типотворювальну характеристику клинка «черкаского выкова» наразі не є можливим.

— Необхідно взяти до уваги фразу «по-черкаськи оправлена» у реєстрі зброї Криштофа Радзивілла від 1584 р.¹²³ Вона свідчить про існування автентичних оправ у характерному «черкаському» стилі. Отже, враховуючи зафіксоване у документах розмаїття клинків, «черкаська» шабля могла вичначатися за оправою.

— «Черкаські» шаблі поширювалися й наслідувалися на теренах Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства від XVI ст. Серед них було чимало розкішно оправлених зразків.

Отже, враховуючи вищенаведені тези, наврод чи можемо вести мову про «черкаські» шаблі як автентичні українські. Їхній зв'язок з «козацькими», на думку деяких істориків, полягає у наявності в окремих зразків багнетоподібного бойового кінця, що свідчить радше на користь запозичення їх з Північного Кавказу сусідами. Справді, кавказька зброя XVI–XVII ст. проторувала шлях не тільки до Московської держави та Речі Посполитої, а й до найбільших держав Середнього Сходу. Звичайно, козаки не могли не мати на озброєнні популярних «черкаських» шабел (про це свідчать місцеві писемні джерела). Проте автентичною «козацькою» цю зброю можна вважати не більше, аніж «руською» або «московською». На справжню «українську» «черкаська» шабля могла перетворитися тільки у процесі тривалого місцевого виробництва «за зразком», як це сталося у Московській державі. Можливо, одна з таких «черкаських» шабел зберігається нині у ПХМ (інв. № 642 (с. 340)).

І все ж залишається відкритим питання: які саме шаблі в історичних документах називали «козацькими»? І чи

не є ця назва синонімом «черкаської»? Наразі відомі нам джерела дають змогу відповісти на це питання лише частково. Звичайно, можемо, слідом за Ю. Боханом, припустити, що концентрація великої кількості «черкаської» клинкової зброї у козаків спричинилася до появи її місцевої назви — «козацька». Тезу підкріплює той факт, що у відомих нам писемних джерелах ці назви не протиставляються одна одній у єдиному переліку або описі зброї. Проте, не маючи твердого наукового підґрунтя, ці міркування залишаються тільки здогадами.

Нагадаємо також, що термін «козацькі» стосовно шабел зустрічається, насамперед, у польських та литовських джерелах від середини XVI ст., коли йдеться про озброєння «козацьких» (читай «панцирних») хоругв Речі Посполитої (див. с. 94). «Козацькими» їх називали за полегшений комплекс озброєння, спорядження й кінського убору, подібного до власне козацького.

Чи є тут зв'язок з українськими козаками?

---

* Сам історичний термін «черкас» або «черкас» етимологи вважають недиференційованим етнонімом, яким українці й росіяни позначали адигів і низку інших народів Північного Кавказу. У вигляді синонімів в історичних джерелах нерідко виступали прикметники «черкесский» або «черкаский» атрибутиву «козацький», можливо, через велику кількість запозичень козаками елементів кавказького одягу. Наприклад, «козацькими» («черкаськими») чоботами називали взуття кавказького типу з халявами заввишки до середини голінки з підтримкутним негострим носком і металевими підковками замість підбору. [Слаутич Є., 2012. — С. 51]. Зауважимо, що в російських історичних документах самих козаків також нерідко називали «черкасами».

Портрети представників козацької старшини, озброєних гусарськими карабелями («козацькими шаблями»): А) гетьмана Івана Самойловича (невідомий художник, кінець XVII–поч. XVIII ст., фоторепродукція); Б) військового товариша Тимофія Лисині (невідомий художник, 1749 р., НХМУ).

Дослідники по-різному розв'язують цю проблему. У західноєвропейській історіографії існує думка, що такі формування мали складатися насамперед з «козаків»¹²⁴. У той же час польські фахівці зауважують, що йдеться про польський військовий термін, склад же зазначених хоругов був представлений традиційним ополченням¹²⁵.

Відповідь на це питання, на нашу думку, полягає у багатоманітності та особливостях еволюції самого історичного терміну «козак» («козакування»), який спершу позначав не тільки соціальний статус, спосіб життя, рід діяльності, але й комплекс спорядження, певний стиль збройної бо-

ротьби, навіть оригінальну тактичну концепцію¹²⁶.

З іншого боку служба реєстровців у козацьких, або панцирних, хоругвах опосередковано підтверджується історичними фактами. Згадаємо, наприклад, відомий епізод переходу цілої «панцирної козацької хоругви» на чолі із сотником шляхтичем Остапом Гоголем на бік Богдана Хмельницького влітку 1648 р. Про «справжнє» козацьке походження цих вояків опосередковано свідчить прізвище сотника й сам факт їхнього приєднання до українського війська. Свою роль тут, звичайно, відіграла етнічна і релігійно-конфесійна спільність.

У свою чергу про високий статус розглянутих нами раніше (с. 92) гусарських карабель («козацьких шабель») у найвпливовіших колах козацької старшини свідчать численні зображення їх представників, озброєних цим різновидом. Нарешті згадаємо розглянуту у нашій книзі «шаблю Івана Мазепи» — недарма їй було надано саме такої форми.

Відтак, нам видається очевидним, що заможні козаки, насамперед реєстровці, нерідко озброювались шаблями з відповідною назвою — «козацькі», які належали до розглянутого нами морфологічного типу. Інша річ, що цей різновид, очевидно, мав набагато більше поширення серед шляхти Речі Посполитої, і в нас немає вагомих підстав оголошувати його «автентичним козацьким».

Як ми вже відзначали, історичний термін «козацька шабля» протягом XVI–XVIII ст. набував різного змісту, так само як і назви інших історичних типів клинкової зброї. Так, у XVI–XVII ст. він міг бути синонімом «шаблі черкаського дела», позначати зброю козацьких хоругов, різновиди, що вписувалися у концепцію «козакування» або й безпосередньо гусарську карабель. Від середини XVIII ст. цей термін нерідко використовують начебто у значенні певного типу зброї, як-то у чолобитній 1751 р.: «...Шабель две: една *полская* под сребро оправлена с позлотою з шолковими червоними пасками и брайцарами, другая *козацкая* под сребро позлоцаная и под черню... (курсив наш. — Д. Т.)»¹²⁷. В іншому документі цей «тип» описано більш детально. Так, згідно з доповіддю полкового осавула Йосипа Ситенського від 1759 р., в усіх виборних козаків шаблі до воєнних дій і церемоніальних okazій мало придатні, а саме: «разномодные, как то: з древних

российских уже за негодност[ь] повиброшенных палашей переделки, *пол[ь]ские* старіе, *гусарские*, *донские*, а по болшой часты *козацкіе* здешной малоросійской работы: простоманерніе ржавіе і никакой оправки доброй не имеючіе... (курсив наш. — Д. Т.)»¹²⁸. Відкинувши згадку про низьку якість виробництва (адже у першому описі вона, навпаки, — висока), варто звернути увагу на слово «простоманерніе», яке може бути пов'язане із загальним виглядом шаблі. І все ж нам видається більш очевидним, що у цих та багатьох інших документах зазначеного періоду основним критерієм позначення клинкової зброї виступає її походження. Відтак, «козацька» — це насамперед «місцева», шабля українського виробництва.

Нерідко термін вживався для того, аби закцентувати увагу на власниках зброї: «...о заборе гвалтом з истициной изби ... *шабель* двох *козацких* с похвами, да *салдацкого* без похов *палаша* (курсив наш. — Д. Т.)» (1759)¹²⁹. Очевидно, тут ідеться про простий, без оздоблення палаш, який носив рядовий імперської кавалерії (драгун або кірасир), та шаблі традиційних типів, що ними озброювались козаки.

Загалом в описах майна української шляхти, інвентарях, скаргах тощо більшість описів шабель навіть не дає змоги встановити, про зброю якого регіонального походження йдеться. Ось, скажімо, характеристика однієї з шабель Івана Самойловича: «...ножны хозу черного, криж и оправа золотые, и в той оправе 315 камней больших и малых и искряхонтовых красных измездных, да 30 искор алмазных; полоса булатная...»¹³⁰. Подібні описи у чималій кількості збереглися до нашого часу у більшості документів, що так чи інакше стосуються старшинського майна.

Серія шабель, ефеси яких увінчані верхів'ями у вигляді голови орла, виконаної у натуралістичний спосіб: А) у колекції Олександра Фельдмана; Б) у колекції ПХМ.

Зображення ефесів довгоклинкової зброї західноєвропейських типів XVI ст.

А) на портреті ніжинського полковника Івана Гуляницького (копія з портрета XVIII ст., ЛІМ); **Б)** на портреті новгород-сіверського сотника Лук'яна Жоравки (невідомий художник, кінець XVII ст., фототипія).

Відомості писемних документів візуалізують іконографічні джерела, звідки можемо отримати набагато більше інформації.

Повертаючись до теми зооморфної орнаментики, розглянемо, очевидно, найпоширеніші та найхаризматичніші шаблі з верхів'ям у вигляді пташиної голови.

У першу чергу слід, звичайно, зупинитися на так званих «шаблях орла».

Зауважимо, що речові джерела демонструють нам тільки поодинокі приклади зображень голів відмінних від орлів створинь на верхів'ях клинкової зброї Речі Посполитої, — згадаємо морду лева на шаблі у колекції ЧІМ (інв. № 2916).

Загалом відомі на сьогоднішній день матеріали речових та зображальних джерел найкраще відповідають прийнятій у польській науковій літературі назві «шабля орла».

Саме до цієї групи належить унікальна серія шабель, очевидно, змонтованих та оправлених в одній майстерні. Нині ці зразки розосереджені по різних колекціях зброї в Україні та Російській Федерації. З відомих нам два — зберігаються у Переяславі-Хмельницькому у колекції ПХМ, два — у Санкт-Петербурзькому ВІМАІВВЗ, ще один перебуває у приватній збірці О. Фельдмана у Харкові, нарешті, піхви від ще одного зберігаються у Києві у НВІМ.

Найкраще досліджені з них — переяславські експонати, про які неодноразово писали у науковій літературі¹³¹. Щодо їх датування оцінки фахівців різняться, залишаючись у межах XVII–XVIII ст. У музейній атрибуції ПХМ ця зброя відома як «шаблі з особистої охорони гетьмана Богдана Хмельницького» принаймні від початку 70-х рр. XX ст.¹³². Така гучна назва пов'язана з черговою історичною легендою, що, мабуть, супроводжувала ці експонати від самого петербурзького ВІМАІВВЗ, звідки вони надійшли до Переяслава-Хмельницького. Згодом історичний міф збагатився цікавими подробицями: шаблі нібито виготовили російські зброярі спеціально для заміни бойових зразків гетьманської охорони, яка мала супроводжувати Богдана Хмельницького на аудієнцію у московського царя¹³³.

Відзначимо, що у розглянутих зразках простежуються риси не тільки XVII й XVIII, але навіть XVI ст. Короткі широкі клинки з великими єлм'янами, зооморфне верхів'я, увінчане «гудзиком»¹³⁴, обмотане дротом руків'я, проста хрестоподібна гарда з редукованим перехрест'ям, S-подібними кільйонами та ланцюжком, фігурний наконечник піхов — усі ці риси наслідують традиції італійського зброярства XVI ст. та центральноєвропейського XVII ст. Приклад подібної морфології можемо бачити зокрема на фальшионах Раннього нового часу.

І все ж європейські орнаментальні мотиви, якими просто перенасичене оздоблення, надаючи цим зразкам урочистого й старовинного, майже «ренесансного» вигляду, на нашу думку, належать до епохи рококо.

Щодо коротких піхотних клинків, виконаних у стилі османських пал XVII ст. (один із них, до речі, таврований гурдою), не маємо заперечень проти ви-

знання їх бойовими, принаймні доки не з'являться вагомі аргументи, які б свідчили про протилежне.

Цілком імовірно, що зброя була виготовлена для урочистого загону особистої охорони вельможної особи, — шаблі оформлені у майже ідентичному стилі. Наразі ми, на жаль, не можемо локалізувати місцезнаходження ремісничого центру, де виробляли цю продукцію. Припускаємо, що він розміщувався на теренах однієї з країн Центрально-Східної Європи. Утім, для твердження, що ці шаблі були виготовлені саме українськими або російськими майстрами, аргументів вочевидь недостатньо. Можемо тільки відзначити, що старі західноєвропейські зброярські традиції справді користувались певною популярністю на українських теренах. Про це, зокрема, свідчить низка художніх творів. Так, на портреті ніжинського полковника Івана Гуляницького (1677) бачимо зброю з ефесом, виконану у манері, властивій для західноєвропейських фальшионів, палахів та шабель XVI ст. з характерним верхів'ям та оригінальними кільйонами вигадливої форми¹³⁵. У давньому урочистому стилі виконано зброю новгород-сіверського сотника Лук'яна Жоравки (перша третина XVII ст.). Відлуння цих уподобань можна зустріти навіть у народній творчості на картинах серії «Козак Мамай».

Загалом у знаних нині джерельних масивах «шаблі орла», що належали представникам української шляхти, представлені здебільшого у зображальних джерелах. На ктиторських портретах та гравюрах XVII–XVIII ст. цей шабельний тип залишається одним з найбільш помітних; за кількістю ж він поступається тільки турецьким килиджам та карабелям. Детально приклади цих зображень ми розглянули у попередній роботі¹³⁶.

Зображення ефесів «шабель орла» на портретах та гравюрах козацької старшини: А) київського полковника Єфима Дарагана (копія XIX ст. з оригіналу XVIII ст., ЧОХМ); Б) полковника Новицького (поч. XVIII ст.); В) генерального судді Війська Запорозького Василя Кочубея (перша пол. XVIII ст., Державний Ермітаж, СПб, РФ); Г) наказного гетьмана Павла Полуботка (копія XIX ст. з оригіналу XVIII ст., ПОКМ); Д) гетьмана Петра Дорошенка (портрет з літопису С. Величка, XVII ст.¹³⁷).

Зброя на портретах: октирського старости, полковника Івана Перехриста (роботи О. Тарасевича, 1689), обозного Миргородського полку Василя Родзянки (XVIII ст., НХМУ), гетьмана Данила Апостола (XVIII ст., ДІКЗПІБ).

Тепер необхідно зупинитися на спільних особливостях цих верхів'їв у вигляді пташиної голови, що вирізняють їх із маси аналогічної європейської зброї.

Насамперед відзначимо, що на абсолютній більшості відомих портретів верхів'я з головами птаха зображені у вигляді масивних відливів, що мали становити неабияку противагу бойовим кінцям шабель. Відтак логічною виглядає думка про наявність у такої зброї великої елмані, якою оснащували зазвичай кавалерійські зразки. Така коштовно оправлена зброя мала належати заможним козакам, які звикли воювати верхи. Більшість відомих на сьогоднішній день експонатів орлиних шабель справді вирізняється елманню значних розмірів.

Ще одна важлива деталь — відсутність на українських портретних зображеннях шабельних ефесів зі своєрідними «гудзиками», що на західноєвропейській зброї слугували характерним декоративним елементом.

Очевидно, саме ці вищезазначені риси варто розглядати як найхарактерні-

ші ознаки місцевих українських «шабель орла».

Завершуючи розмову про зооморфні верхів'я клинкової зброї, проаналізуємо більш поширені шаблі зі стилізованою головою птаха — карабелі.

Різноманітні форми карабель, популярних у козацькому середовищі, тісно пов'язані з іранськими, польськими й турецькими зброярськими традиціями, східною та орієнталізованою європейською художньою стилістикою.

У матеріалі, зображеному на ктиторських портретах та гравюрах XVII–XVIII ст., нерідко можна зустріти оригінальну форму верхів'я з радикально розширеною масивною торцевою частиною. Не в останню чергу його поява зумовлена розвитком майстрами Речі Посполитої форми османських та перських бойових карабель XVII ст. — з розширенням у напрямі верхів'я, а також з металевими ефесами (Рис 27-Е). Звичайно, при виготовленні зброї використовували і готові східні зразки (с. 276).

Про активну експлуатацію та творче переосмислення українськими та поль-

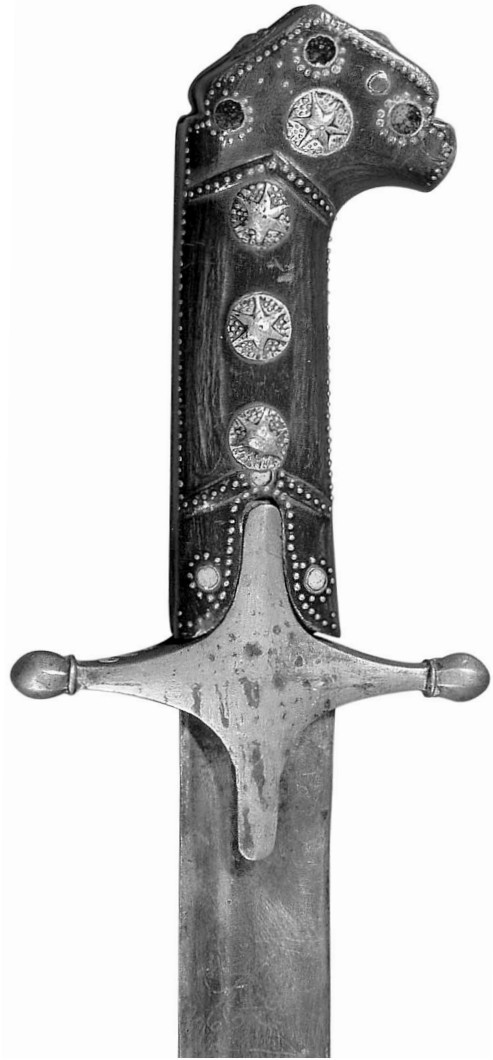
ськими зброярами цієї унікальної форми свідчить багатий іконографічний матеріал. Ця інформація підтверджується також речовими джерелами — шаблями, що зберігаються у державних та приватних колекціях зброї. Один з таких зразків зберігається у ПХМ.

На прикладі розглянутих зображень можемо бачити, що верхів'я таких карабель вказує на східноєвропейське походження. Як і балканські, вони відрізняються від турецьких та перських зразків більш пластичними або «фігурними» формами, у рисах яких простежується намагання відійти від форми східної мечеті. Мусульманська архітектурна тематика переосмислюється тут у контексті європейського розуміння карабелі, насамперед, як стилізованої голови птаха.

Ризикнемо припустити, що карабелі української роботи мали ще одну особливу «родзинку», яка вирізняла їх серед інших шабель Речі Посполитої.

Серед розмаїття зображених на старшинських портретах парадних карабель зустрічається унікальний екземпляр, додатково прикрашений оригінальним, схожим на півнячий, «гребінцем». Він зображений на шаблі з портрета генерального хорунжого Семена Сулими (1754, НХМУ). Зважаючи на поодинокість зображення, його вільно було б проігнорувати, списавши на творчу фантазію художника. Утім, неможливо відмахнутися від такого факту, тим більше, що дослідницька практика вже не одне десятиліття послідовно доводить нам історичну правомірність найбільш, здавалося б, неймовірних художніх образів.

У цьому зв'язку не можемо обійти увагою помітне місце півня в українській зооморфній орнаментиці, де він широко представлений в усіх напрямках народного декоративно-ужиткового мистецтва. Надзвичайно схожою на

Ефес шаблі з колекції ПХМ, інв. № 1818.

півня (щоправда, з редукованим гребінцем) виглядає голова орла на оправленій «під старовину» шаблі на портреті ктитора Нікопольської церкви Якова Шияна (1784 р., ОДІКМ).

З іншого боку, не виключаємо, що поява подібного «додатка» до верхів'я може бути розвитком округлих, пластичних форм, закладених у верхів'ях османських «подвійних карабель» та

Зображення ефесів шабель: А) на портреті генерального хорунжого Семена Сулими (1754, НХМУ); Б) на портреті Якова Шияна (1784 р., ОДІКМ).

ятаганів. Популярність таких східних мотивів підтверджується зображенням на портреті генерального обозного Війська Запорозького Василя Касперовича Дуніна-Борковського

Хай там як, поки що ми можемо тільки констатувати, що до українських старшинських карабелів могли пасувати своєрідні «гребінці». Ця тенденція корелюється з появою серед старшинської зброї карабелів балканського походження із «хвилястим» верхів'ям, що нагадує гребінець. Прикладом такої зброї є карабел з колекції ПОКМ, що очевидно належала представнику полтавської шляхти.

Надзвичайно рідкісними є випадки, коли морфологію та окремі особливості виконання зразка можна безпосередньо верифікувати за допомогою зображальних джерел. До таких унікальних випадків належить зразок карабелі із зібрання Скаржинської, що від 1906 р. зберігається у колекції Полтавського обласного краєзнавчого музею з інв. № 36-83 (ПКМ 3343). У процесі наполегливої роботи працівники музею виявили, що ефес цієї унікальної знахідки майже ідентичний до зображеного на портреті полтавського бурмістра Павла Руденка, роботи В. Бо-

В. Боровиковський. Портрет полтавського бурмістра Павла Руденка (1778, ДХМ).

Боровиковського (1778)¹³⁸. Нині це полотно зберігається у ДХМ.

Зброя, виконана під потужним європейським впливом, датується XVIII ст., має османське (балканське, можливо, стамбульське) походження.

Металеві частини ефеса виконані з ювелірного срібла та вкриті надзвичайно тонким шаром позолоти. Гарда відкритого типу у вигляді хрестовини з перехрестям, загнуті донизу кільйони завершуються завитками у формі волут. Щічки руків'я виконані з ефектного напівпрозорого оніксу¹³⁹, скріплені на хвостовику трьома срібними нютами, прикрашеними солярними розетками.

Сильно викривлений, непоказний клинок у цій розкішній оправі також становить певний інтерес, що пролягає у площині історії зброярських технологій. Хоча за морфологією він наслідує зброю XVII ст., проте, судячи з результатів тестів на мікротвердість, вивчення макроструктури сталі та мікроскопічних досліджень, може бути продуктом пізнішого часу, можливо, середини або кінця XVIII ст.

Карабеля з колекції ПОКМ, інв. № 36-83 (ПКМ 3343). Технічні та механіко-кінематичні параметри зброї: $A=810$; $B=690$; $C=32$; $D=36$; $E=230$; $F(f)/f=75$ (105) / 91; $G=300-333$ / 280-310; $T=5$; $L=96$; $R=73$; $N=91$; $n_1=n_2=35$; $W=730$; $W_{\text{підв}}=1050$; $V=590$; $X=270$.

За матеріал використано «поліпшену» зварну сталь з низьким рівнем очищення та, відповідно, високою нерівномірністю розподілу мікротвердості по штабі (22–68 HRC). Разом із тим у конструкції встановлено наварне лезо з надзвичайно високою мікротвердістю, що варіюється від 53–57 (у центрі удару) до 70 HRC на вістрі та у центрі ваги. Найвищі з цих показників пов'язані з небезпекою викришування леза й навряд чи належать до епохи розвинутого обладунку. Висока твердість при п'яті (46 HRC) зробила свою чорну справу — судячи з усього, шабля зламалася біля руків'я, і штабу довелося заново приварювати до хвостовика. Загалом зауважимо, що кількість стабільно високих показників мікротвердості цього клинка значно перевищує типові для зброї XVII ст. значення.

Хоча орнаментика оправи й виконана у європейському стилі пізнього бароко з характерною формою волют, високою ре-

льєфністю малюнка та схематичним зображенням квітів, проте подекуди зауважуємо початкові риси рококо, зокрема у формі троянд на гарді. Відтак орнамент слід датувати від першої чверті XVIII ст.

У єдиному стилі з ефесом виконано піхви.

При уважному вивченні орнаментики оправи спадає на думку її надзвичайна стилістична схожість з шаблею Палія-Неїла (с 250–251), що, вочевидь, свідчить про спільний регіон походження цих зразків.

У черговий раз маємо справу з універсальною оправою «орієнтально-європейського» стилю, втім, характер орнаментики та морфології верхів'я підтверджує припущення про оправлення й монтування зразка в одному зі зброярських осередків Балканського півострова. Висококваліфікована ювелірна обробка та підгонка онісових щічок промовисто свідчать про грецьку або вірменську роботу.

Залишки шаблі, випадково знайдені на Чернігівщині. Р. Косарев звертає увагу не тільки на гарду, а й на спосіб монтування руків'я, ідентичні зразку з ДНІМ (інв. № О-255, с. 350). Поряд зі зброєю — фрагменти оправи піхов, що демонструють приклади орнаментального оздоблення аналогічному експонату ДНІМ (випадкові знахідки з Полтавщини, приватна колекція).

Зображення ефесів шабель з верхів'ям-ковпачком на портретах: А) гетьмана Юрія Хмельницького (копія невідомого художника з живописного портрета О. Іракліївського, XVIII ст.); Б) знатного військового товариша Григорія Гамалії (І. Щирський, XVII ст., НХМУ); В) сотника Богацької сотні Миргородського полку Андрія Стефановича (XVIII ст., МКМ).

Інше цікаве спостереження стосується закінчень шабельних кільйонів у вигляді крину, виконаного в українському стилі. Їх бачимо на портретах Івана Гуляницького та Якова Шияна (с. 361–366).

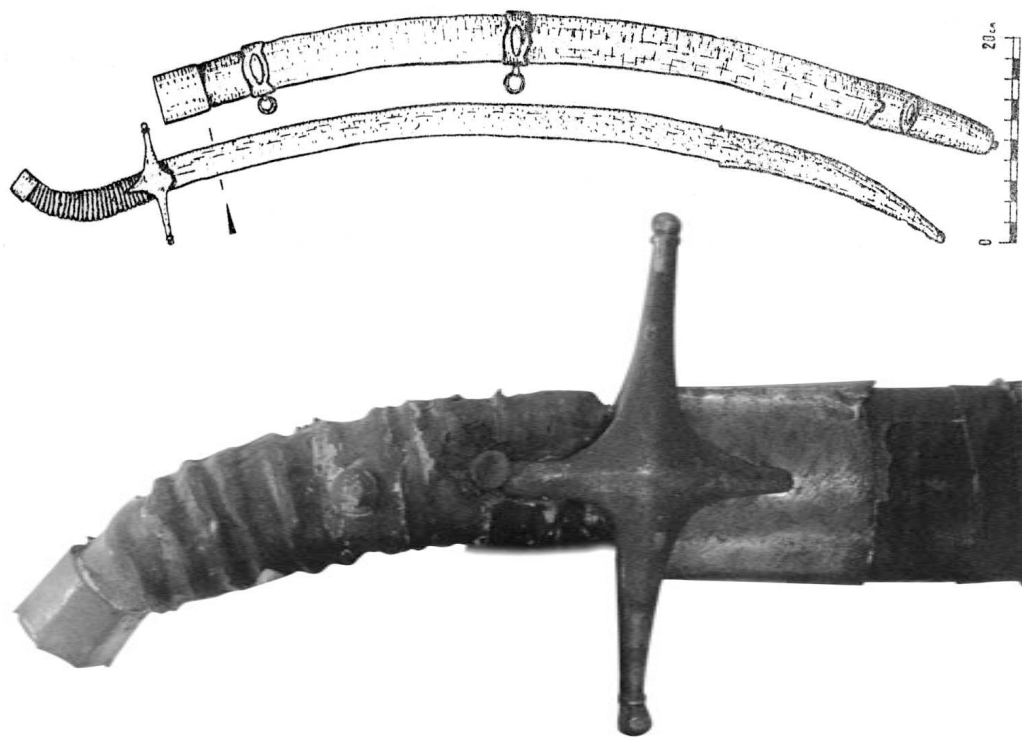
Речові джерела подають нам приклади інших оригінальних форм кільйонів, можливо характерних саме для місцевих різновидів. Йдеться про неодноразово згаданий зразок з ДНІМ (с. 350). Цікаво, що матеріали випадкових знахідок на теренах України надають нам опосередковане підтвердження масовості такої роботи, хоча і неможливо без застережень спиратися на них як на автентичне речове джерело.

І все ж переважна більшість карабелів, що побутували на українських теренах, мало чим відрізнялися від східних зразків, популярних насамперед на величезних теренах Османської імперії. Про це

свідчать розглянуті у нашій роботі речові джерела.

Досить вузько представлено на українських портретах зброю з верхів'ям-ковпачком. Декілька відомих на сьогоднішній день зображень¹⁴⁰ охоплюють основний спектр різновидів, хоча й залишають нас у здогадах щодо форм шабельних клинків, що, як ми вже бачили раніше, значно варіювалися у цього типу зброї.

Вочевидь іконографічного матеріалу все ж недостатньо, аби з переконаністю твердити про якісь особливості «українських чечуг та ординок». Більше того, невелика кількість зображень шабель зазначеного типу має свідчити про їхню невисоку популярність у середовищі української шляхти. І все ж ми схильні дотримуватися тези про те, що козаки добре знали цю зброю й постійно користувалися нею. Це підтверджується відомим

Шаблі з верхів'ям-ковпачком з колекції музею Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» [Свешніков І. К., 1992. — С. 230–231].

фактом значного поширення шабель з верхів'ям-ковпачком на теренах Речі Посполитої та Кримського ханства, а також чималою кількістю таких зразків у державних та приватних колекціях зброї, які, на нашу думку, дають досить повне уявлення про те, як виглядали шаблі, що опинялися у козацьких руках.

З усього розмаїття шабель у нашій роботі була представлена тільки одна коштовна ординка львівського вірменського виробництва. Використання цього типу шабель підтверджується зображенням на портреті Григорія Гамалії.

На верхів'ї шаблі, зображеної на портреті Юрія Хмельницького, бачимо ковпачок, характерний для турецької та угорської зброї ще у XV ст. Аналогічні

верхів'я можемо бачити на двох зразках з-під Берестечка.

Вагомим підтвердженням того, що таку зброю свого часу вподобали також представники полкової старшини, є рідкісне зображальне джерело — фотографія старовинних шабель, які належали роду Родзянок. Уперше цей раритет було опубліковано у «Малоросійському родословнику» В. Л. Модзалевського, пізніше перевидано у книзі В. Недяка¹⁴¹.

Вишуканих зразків місцевої роботи, на жаль, збереглося небагато. Вважається, що більшість з них є продукцією львівських вірменських майстрів. Це та сама зброя, яку провідні польські фахівці визначають як «ординки», «чечуги» та «шаблі на кшталт карабелі».

Задля створення більш об'єктивної картини, що відображає різноманітність шабель з верхів'ям-ковпачком, маємо навести кілька прикладів інших різновидів такої зброї.

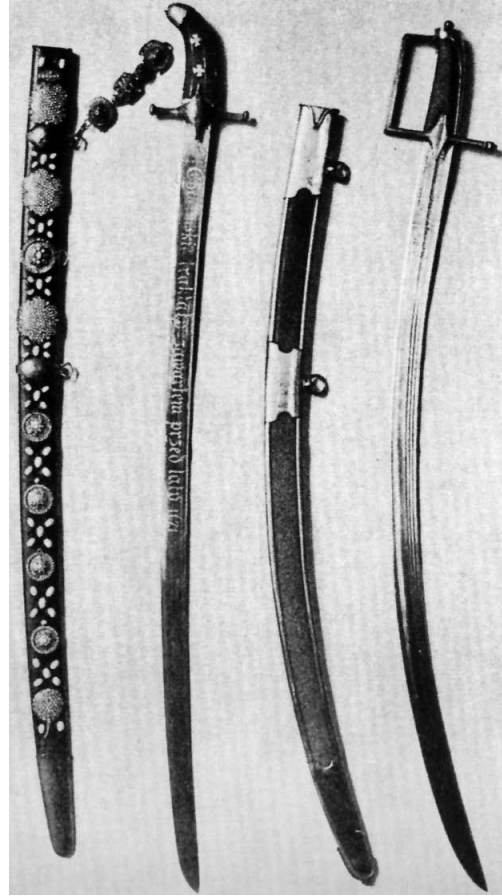
Насамперед слід згадати про давню шаблю XVI ст., яка зберігається у Хортицькому музеї-заповіднику. Цей зразок з багнетоподібним бойовим кінцем було піднято у ході археологічних робіт з дніпровських глибин у районі переправи від острова Байда на правий берег Дніпра. (Рис. 12-А)

Проста оправа свідчить про використання цієї зброї рядовим кримським воїном або козацьким товаришем, до якого могла потрапити ця шабля. Ще один подібний зразок знайдено під Берестечком, що доводить популярність цього виду зброї також у XVII ст.

Унікальна високохудожня ординка зберігається у колекції Олександра Фельдмана. Цей непересічний експонат має перський булатний клинок та оправу, виготовлену на теренах Османської імперії або Речі Посполитої османськими майстрами. Клинок виконано у стилі класичного шамшира, проте за рахунок невисокої кривизни він стає більше схожим на «смичок». Розміщення центру ваги також засвідчує не тільки рубально-різальне, а й колольне призначення зброї.

Ефес відкритого типу, з простою хрестоподібною гардою повністю виконаний з ювелірного срібла, позолочений та вкритий дрібним чорненням рослинним іслімі. Основний орнамент — у вигляді симетричних гілок з великими квітами та плодами граната — наслідує класичний османський декор XVII ст.

Піхви дерев'яні, вкриті чорною шкірою. Срібне устя та обоймиця зверху мають розширення, характерні для «вір-

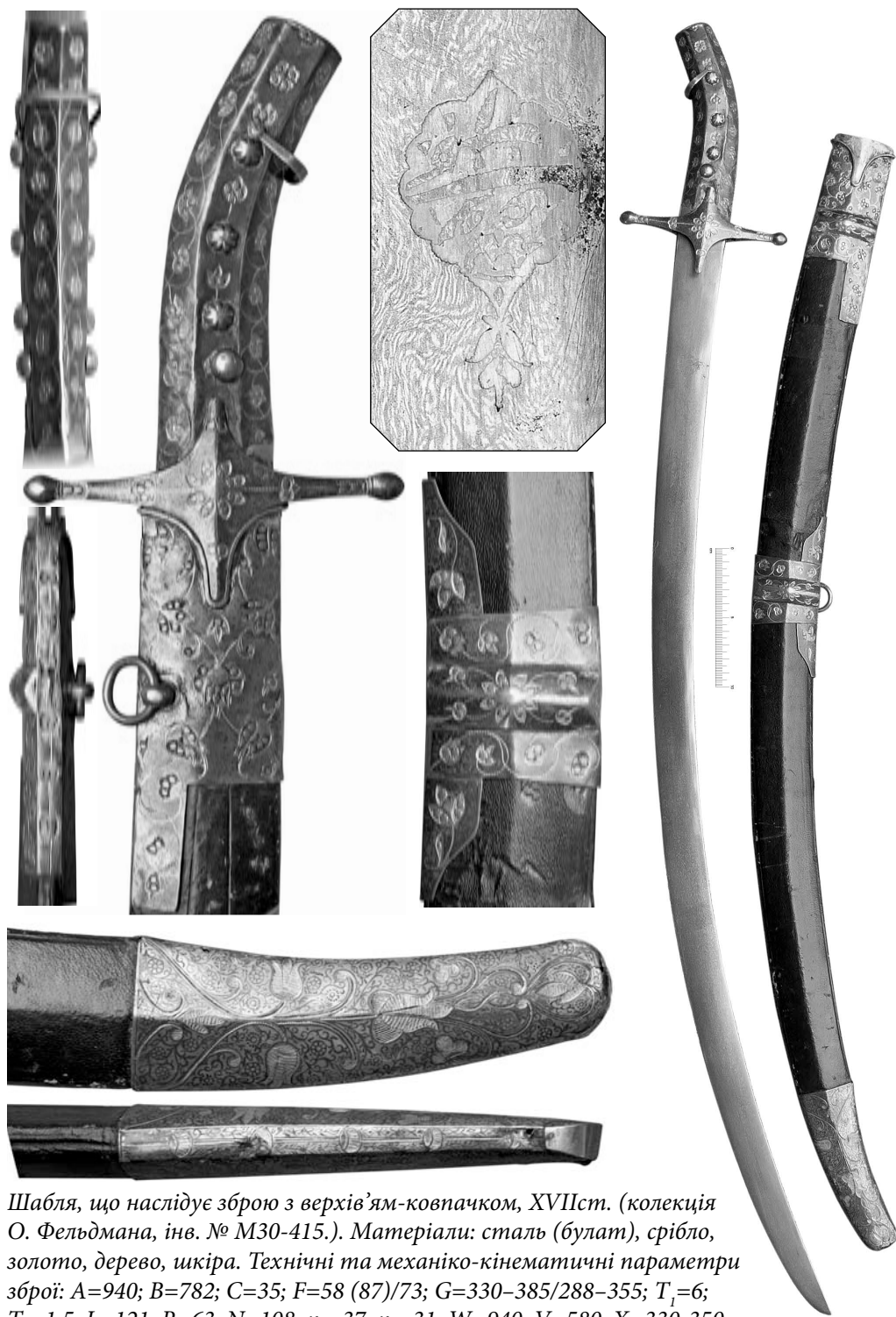

Шаблі, що належали роду Родзянок, XVII–XVIII ст. Колишня власність родини П. В. Родзянка. [Модзалевський В. Л., 1914].

менок». Водночас шабля має рідкісний ефес з металевим гранованим руків'ям, що виключає необхідність у «ковпачку» як такому.

Цінність зразка полягає не тільки у чудовій високохудожній оправі, але й у видатному за красою та бойовими якостями клинку булатної сталі (кара-табан). Згадки про подібні клинки нерідко знаходимо в історичних документах, що стосуються шабель, які належали заможній козацькій старшині.

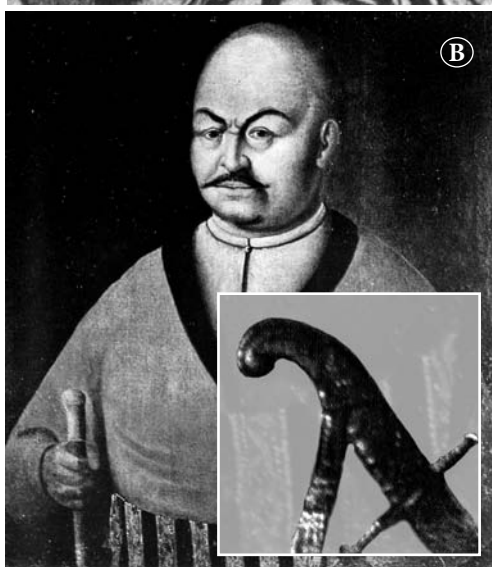
Шабля, що наслідує зброю з верхів'ям-ковпачком, XVIIст. (колекція О. Фельдмана, інв. № М30-415.). Матеріали: сталь (булат), срібло, золото, дерево, шкіра. Технічні та механіко-кінематичні параметри зброї: $A=940$; $B=782$; $C=35$; $F=58$ (87)/73; $G=330-385/288-355$; $T_1=6$; $T_2=1,5$; $L=121$; $R=63$; $N=108$; $n_1=37$; $n_2=31$; $W=940$; $V=580$; $X=330-350$.

Насамкінець зауважимо: саме цей зразок наведено у книзі Дж. Гутовського за № 82 як приклад шаблі класичної «татарської» морфології та атрибутовано як «шабля у татарському стилі, Туреччина, перша половина XVII ст.» (Дод. 35)¹⁴². Ще раніше опис та зображення цієї зброї було опубліковано у каталозі виставки східної зброї у Парижі (Дод. 36)¹⁴³.

Нарешті, наймолодшим, але й найбільш поширеним з розглянутих нами

типів козацьких шабел є килидж. Власне, йдеться про ефес, який, як відомо, вільно комбінували з клинками різних типів, насамперед шамширами.

Про високу популярність цієї зброї свідчать зображальні джерела, де турецькі ефеси зустрічаються у величезній кількості — від зброї козака Мамає на народних картинах до портретів українських гетьманів¹⁴⁴ та інших представників козацької старшини усіх рангів.

Зображення модифікованого верхів'я турецького килиджа у вигляді «недорученого равлика» на українських портретах: А) копія портрета київського воєводи Адама Кисіля, 1630-ті рр. (копія XVIII ст.); Б) гетьмана Михайла Ханенка (малюнок з літопису С. Величка, XVII ст.); В) знатного військового товариша Івана Забіли (1713, НХМУ).

Про замовлення шабельних оправ у турецькому стилі зустрічаємо окремі згадки у писемних джерелах¹⁴⁵.

Відзначимо, що на більшості українських живописних зображень верхів'я килиджа має виразну особливість, що суттєво вирізняє його з маси класичної турецької зброї: форма голівки на шаблі не просто комоподібна, а закручена на зразок равлика. Ближче придивившись до окремих зображень таких килиджів, можна помітити, що всі вони дещо відрізняються — «равликами» закінчуються далеко не всі руків'я. Так, часом мож-

на бачити «недокручену» форму. Таке трактування безпосередньо наслідуює український орнаментальний мотив, відомий як «баранячі роги», «басове вухо» та ін.¹⁴⁶. У нашому розпорядженні, на жаль, відсутні речові джерела, які могли б предметно підтвердити побутування такої зброї в Україні.

Незважаючи на розмаїття та довільність зображених форм, вони загалом відповідають відомим зразкам зброї, що зберігаються в європейських зібраннях. З певною часткою умовності можемо виділити серед них кілька підтипів:

ВЕРХІВ'Я КИЛИДЖІВ НА ПОРТРЕТАХ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРШИНИ			
Зображення та опис верхів'я	Відповідає відомим зразкам зброї	Зустрічається на портретах	Зауваження
Класичне турецьке комоподібне, трохи витягнуте	Шабля Йосипа Гладкого; шабля Івана Мазепи	Івана Мазепи (XVII ст., ДПБ); Григорія Стороженка (XVIII ст., НМІУ)	Найбільш характерне для турецької зброї др. пол. XVIII–XIX ст.
У формі колеса (плоского циліндра)	Зафіксоване на османських шаблях трапезундського виробництва (див.: НМІУ, інв. № 3-55) ¹⁴⁷	Івана Перехриста роботи О. Тарасевича (XVII ст., НББ); козака у лаврських «кужбушках» (XVIII ст.)	
Кулясте	Шабля П. Головатого	Дмитра Горленка (XVIII ст., ХДІМ)	На думку фахівців ДІМ цей ефес може бути продукцією кавказьких зброярів (Дод. 25)
Равлик	Наразі зразки такої «козацької» зброї нам невідомі	Б. Хмельницького, Михайла Ханенка (XVII ст., ДПБ), Народні картини «Козак Мамай»	Аналоги віднаходимо серед західноєвропейських (британських) костюмних шабель реанімованого у XIX ст. ренесансового «скульптурного» дизайну, що наслідували мамелюцьку зброю
Недокручений равлик	Килидж кінця XVIII–поч. XIX ст. (НМІУ, інв. № 3-69). Розглянутий нами у попередній роботі ¹⁴⁸	Адама Кисіля (XVIII ст.), Івана Забіли (XVIII ст., НХМУ).	Аналоги віднаходимо серед західноєвропейських (французьких) «мамелюцьких» шабель початку XIX ст.

Зображення модифікованого верхів'я турецького килиджа у вигляді «равлика» на портретах гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи з літопису С. Величка, XVII ст.

Наразі відомі нам речові джерела, у конструкції яких присутнє виразне верхів'я-«равлик», обмежуються європейською костюмною зброєю XIX ст. Це, насамперед, нагородні офіцерські британські шаблі, виконані у так званому «скульптурному» дизайні предметів озброєння вікторіанського періоду, що підхопив традиції ренесансного маньєризму, відколи «баранячі роги» виступали тільки фрагментом оздоблення обладунків та, зрідка, верхів'я клинкової зброї. Водночас ефеси зазначених шабел XIX ст. зазвичай являли собою варіації популярного на той час у Європі «мamelюцького», власне, османського килиджа. Так, нагородна шабля британського генерала сіра В. Ф. Вільямса (р. ж. 1800–1883), вручена йому 1856 р., має ефес на зразок мамелюцького з верхів'ям у вигляді «баранячого рогу» (Рис. 53-А)¹⁴⁹. Водночас використання образу цілої баранячої голови з вираз-

ними рогами засвідчують численні французькі шаблі останньої чверті XVIII ст.¹⁵⁰.

Не набагато частіше можемо зустріти «недокрученого равлика» — власне, видозмінене верхів'я килиджа з витягнутою шийкою, що більше нагадує плавне загнуте наверх тростини (Рис. 53-Б). Такі стилізації поширились у Європі разом із першими зразками «мamelюцьких» шабел, виготовленими у Франції на початку XIX ст.

Зображення зазначених елементів на українських картинах XVII ст. дають змогу припустити, що вказані інтерпретації «пістолетного» руків'я з'явилися на українських теренах не пізніше, можливо навіть раніше, ніж у Західній Європі.

Врешті, не можна виключати, що у мамелюків XVIII ст. килиджі із зазначеною формою руків'я також побутували, хоча введені до наукового обігу приклади такої зброї залишаються нам не відомими.

Рис. 52. Декоративний елемент «баранячі роги» в оздобленні ефеса фальшиона, подарованого королем Франції Генріхом II придворному блазню (середина XVI ст., Німеччина; колекція Рессмана, Національний музей Барджелло, Флоренція, Італія)¹⁵¹.

Рис. 53. Західноєвропейські ефеси у мамелюцькому стилі XIX ст.: **А)** нагородної шаблі британського генерала сіра В. Ф. Вільямса (р. ж. 1800–1883), 1856 р., виробник Hunt & Roskell, Лондон, Великобританія (колекція музею Королівської зброярні, Великобританія)¹⁵²; **Б)** шаблі Луї Антуана де Бурбона, герцога Ангулемського (р. ж. 1775–1844), 1816–1818 р., фабрика Pirmet, Париж, Франція¹⁵³ (приватна колекція, Франція).

Ефеси відкритого типу у польсько-угорському стилі: А) на портреті Богдана Хмельницького роботи В. Гондіуса (XVIII ст., НХМУ); Б) на портреті Михайла Миклашевського (XVIII ст., НХМУ).

Зауважимо, що, судячи з аналізу зображальних джерел, проведеного польськими фахівцями¹⁵⁴, поширеність килиджів у Польщі та Литві була незрівнянно меншою, ніж в Україні, незважаючи навіть на потужні орієнтальні впливи. На українських портретах, відповідно, представлено набагато менше зброї польсько-угорських типів, аніж на польських. Серед них найбільш характерними є шабельні ефеси з гардою тієї ж форми, що зображена на портреті Б. Хмельницького роботи В. Гондіуса (XVIII ст.). Адже на цій знаменитій гравюрі гетьман зображений з шаблею — зі зброєю, судячи з писемних джерел, він взагалі розлучався рідко¹⁵⁵.

Аналогічну гарду бачимо на портреті стародубського полковника Михайла Миклашевського (XVIII ст., НХМУ). Відзначимо, що серед відомих речових джерел такі витончені перехрестя гард притаманні, насамперед, угорським шаблям XVI–XVII ст. (польсько-угорський тип II за В. Квасневичем) й, зазвичай, вони сполучаються з характерною голівкою. Цілком імовірно, що тут також подибуємо уривки свідчень колишньої моди на окремі типи зброї, популярні у середовищі української шляхти.

Інші зображення шабельних ефесів української шляхти нічим особливим не вирізняються: бачимо серед них класич-

ні «старі» польсько-угорські ефеси, гусарські карабелі (або т. зв. «козацькі»), навіть поодинокі зразки зі щитоподібною гардою, що є розвинутою формою гусарських шабел¹⁵⁶. Ще один з таких різновидів бачимо на старому фото шабел Родзянок (с. 372)

Нарешті необхідно згадати про перські шамшири. На сьогоднішній день цей тип шаблі є своєрідним маскультивським символом козацької зброї, про що ми вже говорили на с. 310–315.

На відомих нам українських старшинських портретах, у творах народного малярства та книжкової графіки виявити класичних перських шамширів нам не вдалося. Це, безумовно, свідчить про те, що шаблі цього типу не входили до номенклатури костюмної зброї. Натомість численні інвентарні й майнові описи засвідчують, що такі «перські» зразки були не тільки добре знані українською шляхтою, але й часто перебували у власності заможних козаків. Так, в описі 1775 р. серед двадцяти шабел запорозького кошового Петра Калнишевського під номером 7 згадана «...персидская окована по местам серебром...»¹⁵⁷.

Відомі на сьогоднішній день речові джерела також не являють нам численних прикладів класичних перських шамширів, що їх можна було б пов'язати з козацтвом.

Інша річ — перські клинки. Окрім зазвичай високої якості, сама форма іранських «лев'ячих хвостів» становила своєрідний взірєць ефективності кавалерійської клинкової зброї свого часу. Відтак, до них нерідко пасували більш узвичаєні в Османській імперії ефеси місцевих типів. Найбільшого поширення набули шамшири в оправах карабелі та килиджа — окрім османських вояків, їх масово використовували піддані кримського хана.

Саме професійна татарська кіннота була життєво необхідна козацькому війську під час серйозних військових кампаній. Відтак, українські гетьмани періодично залучали кримчаків як військових союзників. Потужна своєю вогнепальною зброєю козацька піхота почала постійно діяти разом із сильною татарською кіннотою у ході Визвольної війни 1648–1657 рр.¹⁵⁸. Своя, українська, кіннота тоді перебувала у стадії формування¹⁵⁹, — зусиллями Б. Хмельницького козаки значно активніше почали використовувати коней¹⁶⁰, остаточно переформували на свого роду драгунів.

Регулярні спільні бойові дії з татарами у середині XVII ст., постійний приплив до козацького війська великої маси погано озброєних селян, охочих до першої-ліпшої трофейної зброї, створили сприятливі умови для поширення в Україні турецьких й татарських шамширів, більшість яких була оправлена у великих зброярських центрах Османської імперії. Документи свідчать про наявність такої зброї у представників козацької старшини кінця XVII – початку XVIII ст. Так, у слобідського полковника Ф. Шидловського, очевидно, був саме шамшир в турецькій оправі¹⁶¹.

Дві унікальні шаблі, що репрезентують зброю кримської еліти, красномовно свідчать про поширеність та форми шамширів, які побутували на українському порубіжжі.

Перша шабля, що зберігається у колекції НМІУ, являє собою шамшир в оправі карабелі. Це один з рідкісних випадків, коли приналежність зброї кримському принцеві прямо підтверджується таушованим золотом написом на клинку.

Напис у верхньому, мигдалеподібному, картуші свідчить про власника чи принаймні замовника шаблі:

Рис. 54. Шабля Шагін-Герей, останнього кримського хана та написи на клинку (РЕМ, інв. № 4475-1)

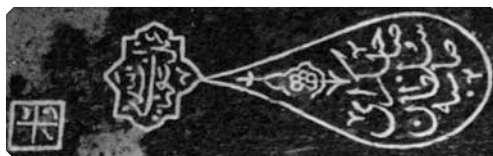
صاحب کرای سلطان صاحبہ

(САГІБ ҐЕРЕЙ СУЛТАН —
ЙОГО (КЛИНКА) ВЛАСНИК).

У нижньому восьмикутному картуші стоїть всюдисущий на перських шамширах своєрідний «знак якості»: «Робота Асадоллага Ісфгані», а також дата 1170 за хіджрою, що відповідає приблизно 1756 р. григоріанського літочислення.

Отже, власником цього клинка був хтось із ханської династії Ґереїв середини XVIII ст. За кримською традицією він мав титул султана (ханським титулом називали тільки правлячого хана).

У більш пізній період серед власників класичних шамширів бачимо самого кримського хана Шагін-Герей (р. п. 1777–1787).

Написи на клинку шаблі Ґерейського принца (НМІУ, інв. № З-1172)

Стилістика оправи ханської шаблі суттєво відрізняється від перської, перебуваючи на межі турецької й кавказької зброярської традиції другої половини XVIII ст.

Частина написів на високоякісному булатному клинку виконана золотою насічкою у спрощеній манері, характерній для пізніх шамширів:

«НЕМА МОЛОДЦЯ, ОКРІМ АЛІ,
НЕМА МЕЧА, ОКРІМ ЗУ[ЛЬФІКАРА]»/
«МОГАММАД — ПОСЛАНЕЦЬ АЛЛАХА»/
«О, ВІДКРИВАЧ (БРАМИ ДОСТАТКУ)...».

Велику популярність шамширів на теренах Речі Посполитої, опрацьованих в османському та місцевому стилі, підтверджують розглянуті нами речові джерела — згадаймо хоча б експонати з ЧІМ, ДНІМ, а також численні зразки зброї з інших музеїв. Зокрема, в музеї Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» (с. Пляшева Рівненської обл., Україна) зберігається шамшир, опрацьований у польсько-угорському стилі.

Шамшир, оправлений у польсько-угорському стилі з колекції музею Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

Зауважимо, що для появи у козаків класичних шамширів безпосередньо з Персії занадто сприятливих обставин не сформувалося, хоча певні передумови все ж існували.

Персько-козацькі відносини започатковано ще у першій половині XVII ст. Свого часу навіть вибудовувалися проекти козацько-перських військових союзів¹⁶². Але тільки у першій чверті XVIII ст. українським військовим формуванням випала рідкісна нагода безпосередньо «познайомитися» з винахідниками шамшира й захопити трофейні зразки. Йдеться про Перські походи 1723–1725 рр. до Дагестану й Північного Азербайджану та перебування українських залог у Дербенті та фортеці Святого Хреста.

Розвиток кавалерії, активні контакти на всіх рівнях з росіянами (у Москві здавна було налагоджено закупівлю й широке виробництво перських шабелі різної вартості за оригінальними зразками, з високоякісних матеріалів, із залученням до роботи перських майстрів¹⁶³), врешті безпосередні бойові дії проти перських й турецьких військ створювали сприятливі обставини для поширення класичних шамширів у козацькому середовищі XVIII ст., насамперед, як коштовної старшинської зброї. Відносної масовості, як ми вже зазначали, набули мішані шабельні

типи, що вкладалися у русло місцевих зброярських традицій, де від шамширів залишали найцінніше — високоякісні клинки.

У значній кількості шамшири також могли з'явитися не тільки у гетьманських, а й у низових козаків періоду Нової Січі (1734–1775). Розвиток хутірського господарства й унікальне геополітичне положення зумовили економічне процвітання останньої Запорозької твердині¹⁶⁴. Широка вільна міжнародна торгівля забезпечувала низових козаків величезною кількістю іноземних товарів, серед яких, звичайно, була й зброя¹⁶⁵.

Отже, у другій половині XVIII ст. у Козацьких Вольностях сформувалися найсприятливіші умови для надходження іноземної зброї як безпосередньо з далеких країн, так і через близьких сусідів, зокрема кримських татар.

Про добру обізнаність запорозького козацтва XVIII ст. з класичним шамширом свідчить чимало джерел — від шабелі, що презентують зброю рядових товаришів та старшини, до писемних документів.

Тут слід нагадати про два розглянуті раніше бронзові ефеси (див. с. 342). У їхній морфологічній формі творчо розвинуто ідею класичного шамшира та адаптовано її до місцевих переваг.

Виходячи з уважного вивчення орнаменту, припускаємо, що обидва ефеси зроблені в одній майстерні. Виготовлення такої зброї, безперечно, не було поодиноким, і користувалися нею саме запорозькі вояки.

У загальному висновку відзначимо: класичний перський шамшир хоча й був відомий у козацькому середовищі, але не набув високої популярності ані як зброя реєстрових, найманих чи

гетьманських формувань, ані як зброя костюмна (на відміну від шамширів московських дворян). Найбільше ж поширювався він, очевидно, в якості розкішної екзотичної зброї.

Як бойова шабля шамшир, безперечно був відомим серед низових козаків вже у період Нової Січі. Саме тому він, хоча і з застереженнями, все ж може претендувати на звання «козацької шаблі».

* * *

У результаті дослідницької роботи можемо спостерігати, як майже по краплинах із зібраних звідусіль матеріалів помалу вимальовується портрет української довгоклинкової зброї. Він, як бачимо, виявляє доволі специфічні, навіть несподівані риси. На відміну від творів інших галузей декоративно-ужиткового мистецтва, українська шабля не є яскравим виявом ані національних художніх традицій, ані самобутніх ювелірних чи ковальських технологій. Закинута історичними реаліями у царство західних та східних впливів, українська клинкова зброя Нового часу залишилася відмінно замаскованим східноєвропейським «середняком», приправленим добрячою порцією східного колориту. Цей факт, однак, не може поставити під сумнів її значення як високо котируваного й затребуваного продукту, орієнтованого, насамперед, на місцевий ринок, а також як шедеву зброярського виробництва свого часу. Не слід забувати, що, досліджуючи середньовічну зброю, ми маємо справу з продукцією ручного ремісничого виробництва з високим ступенем розподілу праці. Відтак кожний виготовлений зразок є одинич-

ним та унікальним за своїми властивостями й виглядом. Так само неможливо ані відмовити у ремісничій майстерності українським шабельникам й золотарям, що монтували та оздоблювали зброю, ані проігнорувати джерельну інформацію щодо великих і малих зброярських центрів, розміщених по всій території України XVII– першої половини XVIII ст.

Звичайно, актуальною залишається проблема вирізнення української роботи. У цьому зв'язку зазначимо, що опрацьований у нашій монографії джерельний та аналітичний матеріал, на наш погляд, закладає підвалини для концептуального осмислення української клинкової зброї як особливого джерельного масиву, робота з яким вже на етапі виділення вимагає залучення методик та методологічних прийомів, дещо відмінних від традиційних, узвичаєних при дослідженнях національної зброї більшості країн Європи та Сходу.

Очевидно, таке розуміння правомірно також поширити на весь комплекс холодної зброї Війська Запорозького, дослідження якого поки що залишається справою майбутнього.

Примітки до розділу VI

- 1 Сидоренко В. А. Производство оружия на Украине XVI–XVII вв. // Третья всесоюз. конф. историков оружия: тезисы докладов и сообщений. — Л., 1971. — С. 59.
- 2 Жолтовський П. М. Художній метал: іст. нарис / П. Жолтовський. — К.: Мистецтво, 1972. — С. 80.
- 3 Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. — Львів: Слово, 1992. — С. 229.
- 4 Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст. / Ю. М. Бохан. — Мінск: Беларуская навука, 2008. — С. 171.
- 5 Мельник Б. В. Шабля / Борис Мельник. — Наукові записки. Львівський історичний музей. — Львів, 1994. — Вип. II–III. — С. 258–259; Мельник Б. В. Козацька зброя / Борис Мельник // Україна — козацька держава: ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упор. Володимир Недяк]. — К.: Емма, 2005. — С. 235.
- 6 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброезнавче дослідження / Денис Тоїчкін. — К.: Стило, 2007. — С. 125–142.
- 7 Фролов Б. Е. Холодное оружие кубанских казаков. — Краснодар: Диапазон В, 2009. — С. 36.
- 8 Тоїчкін Д. В. Козацький шамшир: реальність чи гарна вигадка? / Денис Тоїчкін, Олександр Галенко // Військово-історичний альманах. — 2008. — Число 2 (17). — С. 135.
- 9 Boniecki A. Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Adam Boniecki. — Warszawa: Skład główny Gehethner i Wolff, 1900. — Cz. 1, T. 2. — S. 34.
- 10 Оружие: каталог. Вып. 3 / [сост. О. В. Кузьмина]; Днепропетровский ист. музей им. акад. Д. И. Яворницкого. — Днепропетровск: Промінь, 1967. — С. 34.
- 11 Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Климентій Зіновіїв; [підг. тексту І. П. Чепігі]. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 68.
- 12 Сидоренко В. О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. / В. О. Сидоренко. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 167.
- 13 Див. напр.: Бохан Ю. М. Указ. соч. — С. 172.
- 14 Dziewulski M. Oriental Influences on Polish Arms [Електрон. ресурс]: (Lecture presented on Ethnographic Arms and Armor Seminar in Timonium, 17th March 2007) / Michał Dziewulski. — Електрон. дані. — Режим доступу: <http://www.vikingsword.com/ethsword/Dziewulski01.pdf> — Назва з екрану. — Р. 3.
- 15 Якобсон А. Л. Художественные связи Руси с Закавказьем и Ближнем Востоком в XVI в. / А. Л. Якобсон // Древности Московского Кремля: Мат-лы и исследования по археологии Москвы / [ред. Воронин Н. Н., Рабинович М. Г.]. — Т. IV. — М.: Наука, 1971. — С. 230–252. — (Мат-лы и исследования по археологии СССР, № 167).
- 16 Mańkowski T. Sztuka Islamu w Polsce w XVII i XVIII wieku / Tadeusz Mańkowski. — Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1935. — S. 90.
- 17 Їоро ж. Orient w polskiej kulturze artystycznej / Tadeusz Mańkowski. — Wrocław – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. — S. 219.

- 18 Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. / М. З. Петренко. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 101.
- 19 Див., напр.: Українські порохівниці XVII — початку XX століть в колекції Музею укр. нар. декоративного мистецтва: каталог / [авт.-упор. Людмила Білоус]. — К.: Родовід, 2008. — 88 с.
- 20 Петренко М. З. Вказ. пр. — С. 130.
- 21 Квасневич В. Польские сабли / В. Квасневич; [пер. с пол.]. — СПб.: Атлант, 2006. — С. 16–17.
- 22 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля... — С. 92.
- 23 Жолтовський П. М. Вказ. пр. — С. 56.
- 24 Петренко М. З. Вказ. пр. — С. 44–45.
- 25 Див., напр.: Петренко М. З. Вказ. пр. — С. 147, 160, 166.
- 26 Зуб Д. Ю. Нариси з історії золотарства Галичини / Дарія Зуб. — Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. — С. 321.
- 27 Панченко В. Реалії козацького побуту в регіональній і міській геральдиці Гетьманщини / Володимир Панченко. // Військово-історичний альманах. — 2009. — Ч. 2 (19). — С. 111.
- 28 Тоїчкін Д. В. Класифікація та зміст символіки на клинковій зброї XV–XIX ст. в українських музеях: геральдика, епіграфіка, орнаментика / Денис Тоїчкін. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика: зб. наук. пр. / Відп. ред. Г. В. Боряк; Упор. В. В. Томазов. НАН України. Ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України, 2010. — Число 17. — С. 151–152.
- 29 Małecki A. Studya heraldyczne. T. 2. / przez Antoniego Małeckiego. — Lwow-Warszawa: Gubrynowicz i Schmidt, Gebethner i Wolf, 1890. — С. 339, 369; Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku / Władysław Łoziński. — Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1902. — С. 386, 388; Wittyg W. Znaki pieczętne (gmerki) mieszczan w Polsce w XVI i zaraniu XVII wieku / Wiktor Wittyg. — Kraków: Druk W. L. Anczyca i Spółki, 1906. — С. 154.
- 30 Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. T. XIV. — Lwów: z drukarni zakładu narodowego imienia Ossolińskich, 1889. — С. 360; Ibid. — T. XV. — Lwów: z I. Związkowej drukarni we Lwowie, 1891. — С. 35, 425, 458, 463.
- 31 З персонального спілкування зі старшим науковим співробітником Харківського державного історичного музею Д. В. Бадаєвим (2009).
- 32 Niesiecki K. S. G. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. G. Powiększony dodatkami z poniejszych autorów rkopismów, dowodów, urzdowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. T. VI / Kasper Niesiecki S. G. — Lipsk: nakladem i drukiem Breitkopfa i Haertela, 1841. — С. 104–106.
- 33 Ostrowski J. hr. Księga Herbowa rodów polskich. Zeszut XV / Juliusz hr. Ostrowski. — Warszawa: Druk Józefa Sikorskiego, Warecka № 14, 1903. — С. 504–505; Ibid. Zeszut IX. — Warszawa: Druk Józefa Sikorskiego, Warecka № 14, 1900. — С. 301–302; Żychliński T. Złota Księga Szlachty Polskiej. R. XI / przez Teodora Żychlińskiego. — Poznań: w drukarni Franciszka Chocieszyńskiego, 1889. — С. 164–165.
- 34 Квасневич В. Указ. соч. — С. 63.
- 35 Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація,

- стилістика, типологія) / Михайло Селівачов. — К.: Ред. вісника «Ант», 2009. — С. 206.
- 36 Там само. — С. 208.
- 37 Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М.: Наука, 1988. — С. 552.
- 38 Там же. — С. 637.
- 39 Кондаков Н. П. Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода. Т. 1 / Н. Кондаков. — СПб.: Тип. Главного Управления Уделов, 1896. — С. 126, Рис. 81.
- 40 Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. — М.: Наука, 1994. — С. 93–94, 336–337; Селівачов М. Р. Вказ. пр. — С. 207.
- 41 Петренко М. З. Вказ. пр. — С. 71, 92, 118.
- 42 Рыбаков Б. А. Язычество древних славян... — С. 49–50.
- 43 Селівачов М. Р. Вказ. пр. — С. 132.
- 44 Там само. — С. 182.
- 45 Мальченко О. Є. Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи / Олег Мальченко; Нац. акад. наук України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К.: ЗАТ Віпол, 2007. — С. 98.
- 46 Українські порохівниці... — Кат. №№ 15, 26, 28–30, 32.
- 47 Про цей зразок також див.: Бадаев Д. В. Оружие казацкой эпохи (XVI–XVIII вв.) на Слобожанщине по материалам коллекции Харьковского исторического музея и выставки «Козацька давнина»: научная справка / Рукопись. — С. 6; Харків історичний: Довідник. — Харків: Майдан, 2004. — С. 90; Тоїчкін Д. В. Зразки козацької холодної зброї в музейних збірках: підвалини зброєзнавчого дослідження / Д. Тоїчкін // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 2007. — № 2. — С. 73, 76.
- 48 З персонального спілкування з провідним науковим співробітником Краснодарського держ. історико-археологічного музею-заповідника ім Є. Д. Феліцина, зав. відділу зброї Б. Є. Фроловим (Краснодар, 2008).
- 49 Фролов Б. Е. Указ. соч. — С. 36–37.
- 50 Мальченко О. Є. Вказ. пр. — С. 5, 7–8, 118–119.
- 51 Термінологія елементів орнаменту подана за кн.: Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики... Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа / Э. Г. Аствацатурян. — СПб.: Атлант, 2004. — Рис. 291.
- 52 Селівачов М. Р. Вказ. пр. — С. 41–42.
- 54 Жолтовський П. М. Вказ. пр. — С. 108
- 55 Селівачов М. Р. Вказ. пр. — С. 285.
- 56 Жолтовський П. М. Вказ. пр. — С. 97.
- 57 Петренко М. З. Вказ. пр. — С. 50.
- 58 Там само. — С. 36.
- 59 Мальченко О. Є. Вказ. пр. — Рис. 45.
- 60 Українські порохівниці... — С. 23, 43.
- 61 Жолтовський П. М. Вказ. пр. — С. 74.
- 62 Mańkowski T. Orient w polskiej kulturze... — S. 219.
- 63 Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси... — С. 683.
- 64 Див.: Кулаков В. И. Предшественники эмблемы Византии // Гербовед — 1994. — № 5–6. — С. 5–11.
- 65 Кондаков Н. П. Указ. соч.; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М.: Наука, 1948. — Рис. 49.
- 66 Фадеева Т. М. Княжество Феодоро и его князья. Крымско-готский сборник / Т. М. Фадеева, А. К. Шапошников. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2011. — С. 105–107.

- 67 Там же. — С. 116–120.
- 68 Див., напр.: Українські порохівниці... — № 42, 46.
- 69 Івашків Г. М. Декор української народної кераміки XVI – першої половини XX століть / Г. М. Івашків; НАН України, Ін-т народознавства. — Львів: [б. в.], 2007. — С. 330, 336.
- 70 Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси... — С. 23.
- 71 Про європейські впливи на зображення лева в українському декоративно-ужитковому мистецтві див., напр.: Івашків Г. Вказ. пр. — С. 303.
- 72 Мальченко О. Є. Вказ. пр. — С. 74; Його ж. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.) / Олег Мальченко; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К.: ЗАТ Віпол, 2009. — С. 87, 203–204.
- 73 Квасневич В. Указ. соч. — С. 38.
- 74 Див., напр.: Gutowski J. Katalog zabytków tatarskich. T. I: Broń i uzbrojenie Tatarów / Jacek Gutowski. — Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, 1997. — 138 s.
- 75 Blair C. European & American Arms c. 1100–1850 / Claude Blair. — N.Y.: Bonzana Books, 1962. — Pic. 160.
- 76 Hunt for Paradise. Court Arts of Safavid Iran 1501–1576 / [ed. by Jon Thompson and Sheila R. Canby]. — Milan: Skira, 2003. — P. 236–237; Paul E. J. Arms and Armour: Traditional Weapons of India / E. Jaiwant Paul. — New Delhi: Roli & Janssen BV, 2005. — P. 84, 138–140. Носов К. С. Традиционное оружие Индии / Константин Носов. — М.: Эксмо, 2011. — С. 189. Див. також: Zebrowski M. Gold, Silver and Bronze from Mughal India / Mark Zebrowski. — London: Laurence King, 1997. — P. 335 onwards.
- 77 Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 2 / Д. И. Эварницкий. — СПб: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. — С. 59–60.
- 78 ДНІМ: фонд зброї. — Інв. кн. № 1. Рукопис (20 марта 1966 г. — 1 марта 1973 г.). — 99 л.
- 79 Див., напр.: Гуцульські художні вироби з металу кін. XVIII – поч. XX ст. / [упор. Олекса Валько]. — Львів: Ін-т колекціонерства укр. мистецьких пам'яток при НТШ, 2011. — С. 166–183, 288–299.
- 80 Петренко М. З. Вказ. пр. — С. 38.
- 81 Там само.
- 82 Див.: Тоїчкін Д. В. Класифікація та зміст символіки... — С. 150–153.
- 83 Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси... — С. 324–325.
- 84 Там само. — С. 327–328; Спаський І. Г. Дукачі і дукачі України / І. Г. Спаський. — К.: Наук. думка, 1970. — С. 46–47.
- 85 Миллер Ю. А. Художественное оформление холодного оружия Турции: XVII–XVIII вв. / Ю. А. Миллер. // Труды Гос. Эрмитажа, 1958. — Т. 2. — С. 167–168.
- 86 Одноралов Н. В. Декоративная отделка скульптуры и художественных изделий из металла: учеб. пособие / Н. В. Одноралов. — М.: Изобр. искусство, 1989. — С. 7; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси... — С. 325–326.
- 87 Elgood R. The Arms and Armour of Arabia in the 18Th-19th and 20th Centuries / Robert Elgood. — Vermont, USA: Scolar Press, 1994. — P. 71, 78–79.
- 88 Бохан Ю. М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. — Минск: Экоперспектива, 2002. — С. 125–126.

- 89 Малов А. В., Тарасова Г. А. Военный быт служилых землевладельцев по актовым источникам XV– первой половины XVII вв.: рукопись; Курмановский В. С. Сабельные клинки в России XVI–XVII вв.: морфология и конструктивные особенности: Дис... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Владимир Сергеевич Курмановский; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. — М., 2010. — С. 112.
- 90 Курмановский В. С. Указ. соч. — С. 112–115.
- 91 Там же. — С. 112–141.
- 92 Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім... — С. 169–171.
- 93 Nadolski A. Polska broń. Broń biała / Andrzej Nadolski. — Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1984. — S. 115, 181; Рys. 72–73.
- 94 Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Т. 4. / сост. Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. — К., 1864. — С. 114.
- 95 ЛФЦДІА — Ф. 52. — Спр. 52 (42).
- 96 Сидоренко В. О. Козацька піхота та її озброєння... — С. 167.
- 97 ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10651. — Арк. 101.
- 98 ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 15839. — Арк. 1–3, 7.
- 99 Русская историческая библиотека издаваемая Археографической комиссией. — СПб.: Тип. Елеонского и Ко., 1884. Т. 8. — С. 1083 [№ 15. 1690 г. Описание движимого имущества, принадлежащего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову].
- 100 ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11489. — Арк. 10.
- 101 Летопись событий в Юго-Западной России... — С. 114.
- 102 Там само.
- 103 Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 6.: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIII веке (1498–1795), т.1. — К.: В университетской типографии (И. Завадского), 1876. — С.122. [Дело XLVII (1582 г.). Жалоба писаря земского воеводства Брацлавского Северина Судимонтовича Кропивницкого на старосту Брацлавского и Винницкого Юрия Струся...].
- 104 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767). Ч. 1 / [под ред. Ал. Лазаревского]. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. — С.121–123.
- 105 ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 58454. [Ведомость о разделе имущества между бунчуковым товарищем и сотником]. — Арк. 4 зв.
- 106 Русская историческая библиотека издаваемая Археографической комиссией. Т. 8. — СПб.: Тип. Елеонского и Ко., 1884. — С. 1082. [№ 15. 1690 г. Описание движимого имущества, принадлежащего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову].
- 107 Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собранные и изданные С. И. Шидловским. — СПб.: Изд. С. И. Шидловский, 1896. — С. 105.
- 108 Дневник ген. подскарбия Якова Марковича... — С.121–123.
- 109 Ефименко А. Я. Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан // Харьковский сборник:

- Научно-литературное приложение к Харьковскому календарю. — 1887. — Вып. 1. — С. 174. [Справа 1705 р. про конфісковане майно ахтирських полковників Івана та його сина Перехрестових (Перехрестів)].
- 110 Русская историческая библиотека... — С.1136
- 111 ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 58454. [Ведомость о разделе имущества между бунчуковым товарищем и сотником]. — Арк. 11 зв.
- 112 Полонська-Василенко Н. Д. Майно запорізької старшини, як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України. — К.: ВУАН У.С.Р.Р., 1932. — Т. 1. — С.137.
- 113 Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских... — С. 105.
- 114 Летопись событий в Юго-Западной России... — С. 114.
- 115 Летопись событий в Юго-Западной России... Т.1. — К., 1848. — С. 48.
- 116 Курмановский В. С. Указ. соч. — С. 140.
- 117 Там же. — С. 130.
- 118 Бохан Ю. М. Указ. соч. — С. 166.
- 119 Сидоренко В. О. Зброя XVI–XVII століть на Україні — пам'ятка історії та мистецтва. — К., 1970. — С. 9.
- 120 Бохан Ю. М. Указ. соч. — С. 170–171.
- 121 Курмановский В. С. Указ. соч. — С. 122.
- 122 Горелик М. В. Об одной разновидности евразийских клинковой эпохи развитого средневековья. // Военное дело народов Сибири и Центральной Азии: Сб. науч. тр. — Новосибирск, 2004. — Вып. 1. — С. 93.
- 123 Бохан Ю. М. Указ. соч. — С. 170.
- 124 Jäger F. Ungarischer Säbel und Husaren-Pallasch. Ein Beitrag zur Geschichte der leichten Reiterei / Jäger Friedrich. — Gnas: Weishaupt, 2010. — S. 36.
- 125 Żygulski Z. jun. Uzbrojenie i taktyka Kozaków Zaporoskich / Żygulski Z. jun. // Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. — Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2005. — Cz. XII. — S. 28.
- 126 Гуцул В. М. Пам'ятка станкового живопису «Битва під Оршею» з національного музею у Варшаві як джерело до історії козацтва першої третини XVI ст. / Володимир Гуцул // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць. — К., 2012. — Вип. 21, ч. 2. — С. 107.
- 127 ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10651. — Арк. 101.
- 128 Там само. — Спр. 15839. — Арк. 1–3, 7.
- 129 Там само. — Ф. 64. — Спр. 484. — Арк. 16.
- 130 Русская историческая библиотека... — С. 1081–1082.
- 131 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля... — С. 204–206; Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція) / Юрій Савчук. — К.: Мін-во культури і туризму України, Держ. служба контролю за переміщенням культурних цінностей через держ. кордон України, Нац. музей історії України, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАНУ, 2006. — С. 62–63, 74–75.
- 132 Див., напр.: Сікорський М. І. На землі Переяславській / М. І. Сікорський, Д. Т. Швидкий. — К.: Наук. Думка, 1971. — С. 66; Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка. Парадна шабля з особистої охорони Б. Хмельницького. XVII ст.: Листівка. — НІЕЗ «Переяслав», 2008.

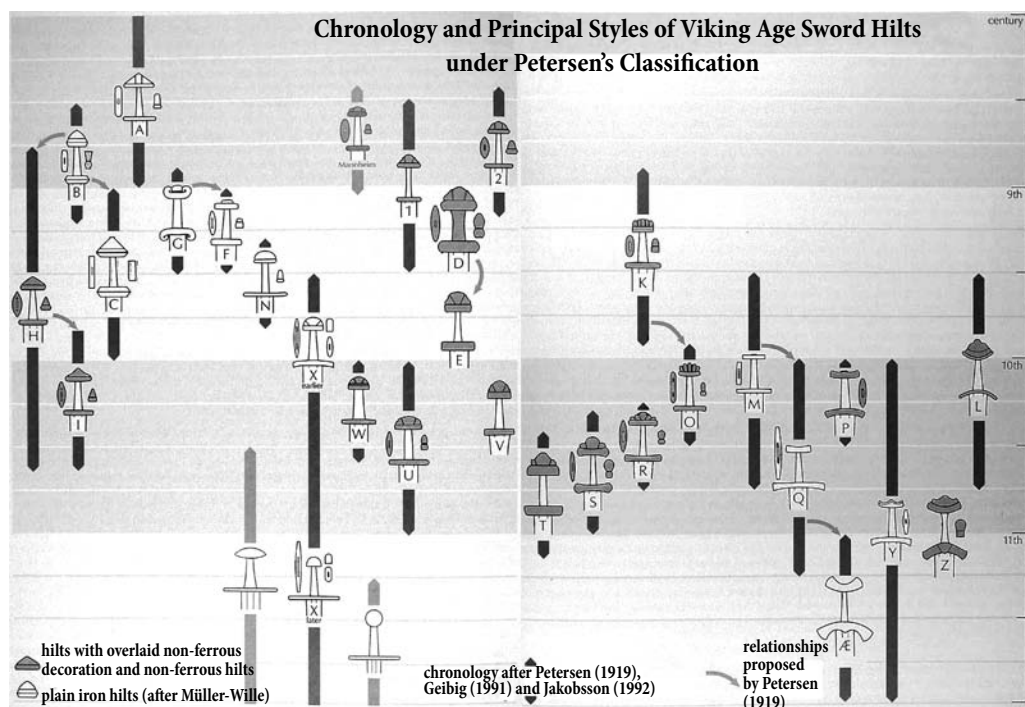

- 133 З персонального спілкування з В. В. Недяком, колекціонером українських старожитностей, автором книги «Україна — козацька держава: ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах (Київ, 2012).
- 134 North A. Introduction to European Swords / Anthony North. — London: Stemmer House Pub, 1982. — P. 32; Blackmore D. J. Arms and Armour of the English Civil Wars / David J. Blackmore. — London: Boydell & Brewer, 1990. — P. 29, № 38.
- 135 Blair C. European & American Arms... — Pic. 161, 162; Laking G. F. A Record of European Armour and Arms Through Seven Centuries. Vol. IV / Sir Guy Francis Laking. — London: G. Bell and Sons Ltd., 1921. — Fig. 1348, 1353.
- 136 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля... — С. 214–225.
- 137 Україна — козацька держава... — С. 358.
- 138 З персонального спілкування із заступником директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею В. О. Мокляком та старшим науковим співробітником відділу Пізнього середньовіччя та нової історії ПКМ В. А. Яремченком (Полтава, 2011).
- 139 З персонального спілкування із заступником директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею В. О. Мокляком (Полтава, 2011).
- 140 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля... — Фото 52, 66, 67.
- 141 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Львович Модзалевский. — К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1914. Т. 4. — Иллюстрация «Старинные сабли, принадлежавшие предкам рода Родзянок»; Україна — козацька держава... — С. 632.
- 142 Gutowski J. Op. cit.
- 143 Splendour des Armes Orientales: Exposition catalog / [textes et version anglaise Howard Ricketts; informations complémentaires et version française, Philippe Missillier]. — Paris: ACTE-EXPO, 1988. — S. 32.
- 144 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля... — Фото 41, 48–50, 53, 54.2.
- 145 Див., напр.: Дневник ген. подскарбия Якова Марковича... — С. 121–123.
- 146 Селівачов М. Р. Вказ. пр. — С. 200, 278.
- 147 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля... — Фото 9.
- 148 Там само. — С. 176–177, Фото 7.
- 149 Southwick L. The Sword of General Sir William Fenwick Williams, Baronet of Kars, in the Royal Armouries (IX.1841) and Aspects of High Victorian Sword Design / Leslie Southwick // Arms & Armour, 2012. — Vol. 9, № 2. — P. 102–103.
- 150 Lhoste J. Armes Blanches Françaises. Symbolisme, Inscriptions, Marquages, Fourbisseurs, Manufactures / Jean Lhoste, Jean-Jaques Buginé. — La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 2009. — S. 39.
- 151 Laking G. F. Op. cit. — P. 279–280.
- 152 Southwick L. Op. cit. — P. 102.
- 153 Ллост Ж, Резек П. Сабли французской армии / Жан Ллост, Патрик Резек; [пер. с фр.]. — Жигулевск: Стрелец, 2009. — С. 60.
- 154 Див., напр.: Kwaśniewicz W. Szabla Polska od XV do końca XVIII wieku / Włodzimierz Kwaśniewicz. — Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 1988. — S. 125–167.
- 155 Чухліб Т. В. Доля золотого меча Сагайдачного // Незнайома Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / Русина Олена, Горобець Віктор, Чухліб Тарас. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 139.

- 156 Тоїчкін Д. В. Козацька шабля... — Фото 76, 77, 80–83.
- 157 Полонська-Василенко Н. Д. Вказ. пр. — С.137.
- 158 История военного дела в Польше: Избранные вопросы. — Варшава, 1970. — С. 115.
- 159 Сидоренко В. О. Козацька піхота та її озброєння... — С.161.
- 160 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Крип'якевич І. П. — К.: Вид. АН УРСР, 1954. — С. 225.
- 161 Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских... — С. 105.
- 162 Баран О. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле / Олександр Баран. — Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1985. — С. 10–11, 34–36.
- 163 Денисова М. М. Палаш князя М. В. Скопина-Шуйского и сабля Д. М. Пожарского / М. М. Денисова // Именное и художественное холодное оружие XVII–XIX веков: сб. науч. ст. — М.: Гос. изд-во культ.-просвет. лит-ры, 1956. — С.9–10. — (Труды Гос. ист. музея. — Т. 19); Сидоренко В. О. Козацька піхота та її озброєння... — С. 167.
- 164 Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. — К.: Вища школа, 1994. — С. 500–504; Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі / Олександр Олійник. — Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — С. 205.
- 165 Голобуцький В. О. Вказ. пр. — С.504–505.

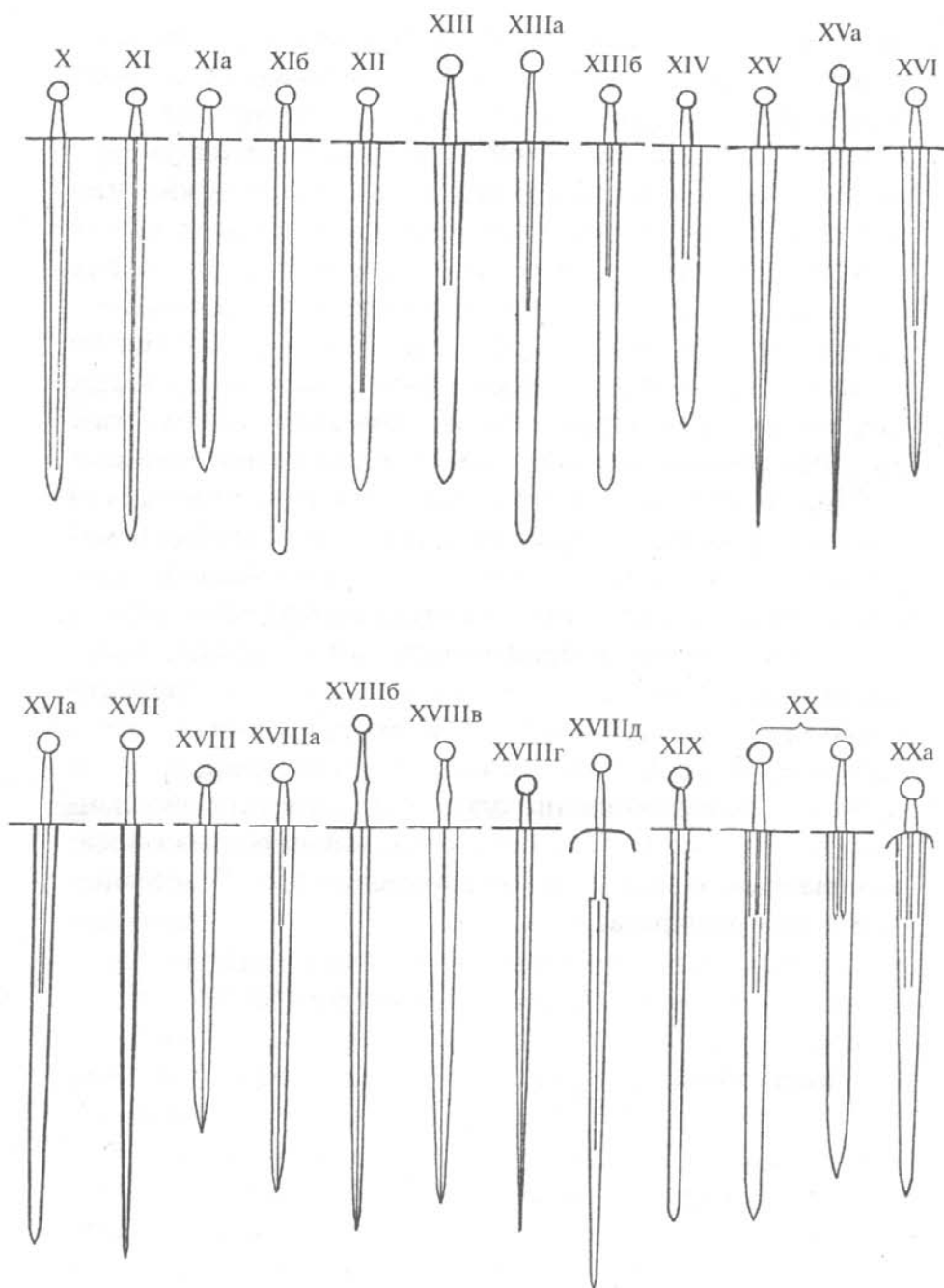
ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1. ХРОНОЛОГІЯ ТА ОСНОВНІ ТИПИ ВЕРХІВ'ЇВ МЕЧІВ ЕПОХИ ВІКІНГІВ ЗГІДНО З КЛАСИФІКАЦІЄЮ Я. ПЕТЕРСЕНА

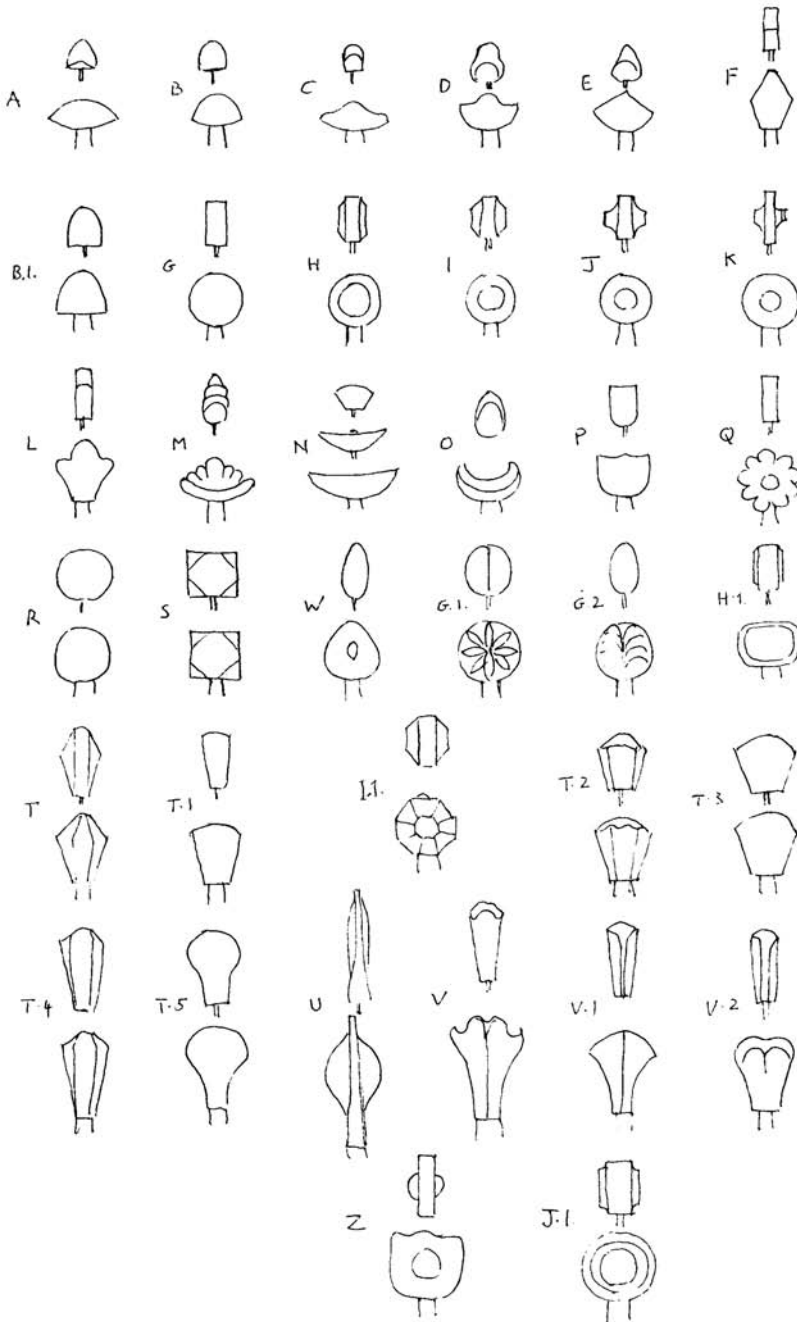
[Peirce I., Oakeshott E. R. *Swords of the Viking Age* / Ian Peirce, Ewart Oakeshott. — Woodbridge: Boydell Press, 2007. — P. 18–19.]

ДОДАТОК 2. КЛАСИФІКАЦІЯ РИЦАРСЬКИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МЕЧІВ (XI–XVI ст.) Е. ОКШОТТА

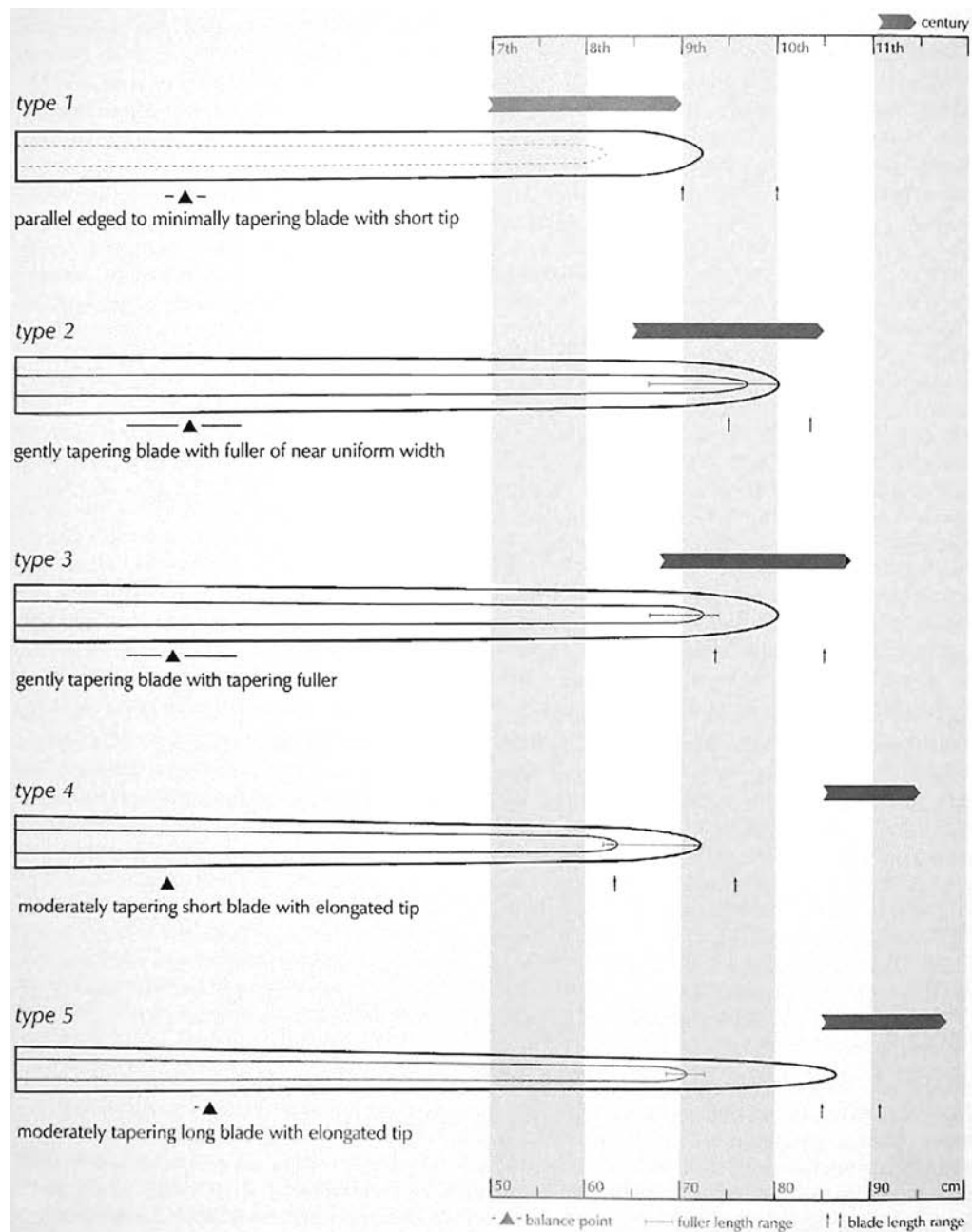
[Компіляцію виконано на основі видання: Oakeshott E. R. *Records of the Medieval Sword* / Ewart Oakeshott. — Woodbridge: Boydell Press, 2007. — P. VIII–IX.]

ДОДАТОК 3. СХЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ВЕРХІВ'ІВ РИЦАРСЬКИХ
ЄВРОПЕЙСЬКИХ МЕЧІВ (XI–XVI СТ.) Е. ОКШОТТА

[Oakeshott E. R. *Records of the Medieval Sword* / Ewart Oakeshott. — Woodbridge: Boydell Press, 2007. — P. 10.]

**ДОДАТОК 4. ХРОНОЛОГІЯ ТА ОСНОВНІ ТИПИ
ДВОЛЕЗОВИХ КЛИНКІВ МЕЧІВ ЕПОХИ ВІКІНГІВ
ЗГІДНО З КЛАСИФІКАЦІЄЮ А. ГЕЙБІГА**

[Peirce I., Oakeshott E. R. *Swords of the Viking Age* / Ian Peirce, Ewart Oakeshott. — Woodbridge: Boydell Press, 2007. — P. 22–23.]

**ДОДАТОК 5. ОПИС ШАБЕЛЬ ЗАМОВЛЕНИХ
У ТУЛЬСЬКИХ ЗБРОЯРІВ ДЛЯ «ТИСЯЧНОГО»
КОМПАНІЙСЬКОГО ПОЛКУ ЗГІДНО З КОНТРАКТОМ ВІД 1759 р.**

...Саблѣ пряміє некороткіє номерніє, полоси в них широкіє обоюдніє саміє добріє и самой чистої роботи, в доброй и хорошей медной осаде, ручки з болшими медними ефесами, и напалнамі, а на руку и закришками добрими и приличними медними...

[ЦДІАК України. — Ф. 269. — Спр. 3243: О заключении контракта на поставку оружия для компанейского полка — за глух-ми купцами ... о поставке на 1000-ый полк 1000 гусарского ружья и 500 сабель (23.09.1759) — Арк. 20].

**ДОДАТОК 6. ОПИС «ШАБЛІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»
У КАТАЛОЗІ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ
КОЛЕКЦІЇ В. В. ТАРНОВСЬКОГО**

126. Гетмана Богдана Хмельницкаго: черенъ изъ слоновой кости, украшенный вырѣзками на немъ (въ которой была инкрустація) въ серебряныхъ, вызолоченныхъ, съ чернью репейкахъ; перекрестье рукоятки — литое, серебряное, вызолоченное, съ гравированнымъ орнаментомъ съ чернью. Длина прямыхъ дужекъ 25/8 вер.; дужки заканчиваются шариками. Длина клинка 1 ар. 2¹/₄ верш., ширина — у рукоятки 7/8 верш. Клинокъ слегка во внутрь углубленный, къ концу немного расширенъ и кончается обоюдоострой елманью. На клинкѣ награвировано латинскими печатными буквами, у пяты клинка: BOGDAN CHMIELNICKI, и вдоль клинка — изречение стихами:

SZCZO POD ZBOROWYEM ZBARAZEM SLAWY ZAROBYLY
TOY POD BERESTECZKOM NA HOLOWU UTRATYLY
NEBULO SIE NA LANOW SWOYN PORYWATY
Y WSKOK ZA NEMY UTYKATY
TO NE BULOBY W NASZY SLAWY UTRATY

На оборотной сторонѣ клинка награвированъ крестъ. Ножны деревянные, обтянутыя вновь черной кожей. Устье, наконечникъ и двѣ широкія обоймицы съ кольцами — серебряныя, съ позолотой, украшенныя гравированнымъ орнаментомъ съ чернью».

[Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. — К.: Тип. Милевского, 1898. — С.42–43.]

**ДОДАТОК 7. ОПИС «ШАБЛІ МАЗЕПИ» О. ЛАЗАРЕВСЬКОГО
У ЖУРНАЛІ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»**

САБЛЯ МАЗЕПЫ

Сабля оправлена вызолоченнымъ серебромъ, обронею работы во вкусе renaissance. Рукоять обложена змѣиною шкуркою и вмѣсто ефеса имѣетъ широкую изъ четырехугольныхъ пластинокъ цѣпочку. Ножны изъ черной кожи, съ наконечниками и перехватами для колець изъ золоченаго серебра. Длина всей сабли около 1 ½ арш. Клинокъ имѣетъ слѣдующія надписи: съ одной стороны — Надежда в Бозе, а крипость въ руке — правому дилу конецъ. Мазепа, на другой — на гибель супостата въ Сиче держающему смерть 1687 г. Начертаніє буквъ —

рукописное, а форма ихъ — южнорусская, та самая, какую мы видимъ въ письмѣ напр. универсаловъ того самаго Мазепы. Эта сабля была пожертвована въ 1836 году графомъ Батурлинымъ для музея, который предполагалось учредить в Воронежѣ, въ память Петра Великаго, и хранилась до 1849 г. в воронежской городской думѣ. В этомъ-же году сабля поднесена была министромъ внутреннихъ дѣлъ императору Николаю Павловичу. Въ настоящее время сабля хранится в царскосельскомъ музеѣ.

А. Л.

[А. Л. [Лазаревський О.] *Сабля Мазепы. // Киевская старина. — 1883. — Т.5., №1. — С.213.*]

ДОДАТОК 8. ОПИС «ШАБЛІ МАЗЕПИ» У КАТАЛОЗІ Ф. ЖИЛЯ

311. Сабля малоросійскаго гетмана Івана Степановича Мазепи. Сабельная полоса кривая, покрыта гравировкою; съ правой стороны надпись: «На гибель супостата въ сиче дерзающему смерть 1687».

По лѣвой сторонѣ:

«Надежда въ Бозе, а крипость въ руце правому дилу конецъ. Мазепа.

Черенъ рукоятки обтянутъ акуловою кожею; оправа серебряная, вызолоченная, обронной работы, въ польскомъ вкусѣ. Рукоятка замкнута вмѣсто огнива цѣпочкою.

Сабля поднесена Императору Николаю I, графомъ Л. А. Перовскимъ, въ 1849 году.

[Жиль Ф. А. *Царскосельский музей с собранием оружия, принадлежащего Государю Императору / сост. Ф. Жиль. — СПб: Печатано в Политехнографическом Заведении А. Баумана, 1860. — С. 159–160.*]

ДОДАТОК 9. ОПИС «ШАБЛІ МАЗЕПИ» У КАТАЛОЗІ Є. КАМЕРЕРА

Сабля малоросійскаго гетмана Івана Степановича Мазепи.

Форма и оправа этой сабли по восточному образцу. Нѣсколько кривой стальной сабельный клинокъ (длин. въ 34 англ. дюйм.) украшенъ у пяты гравированнымъ и наведеннымъ золотомъ узоромъ; съ правой стороны видна гравированная малоросійская надпись: «На гибель супостата въ сиче дерзающему смерть 1687», а съ лѣвой — «Надежда въ Бозе, и крипость въ руце правому дилу конецъ. Мазепа.»... Черенъ рукоятки обтянутъ бѣлою акуловою кожею, а вся оправа изъ золоченаго серебра обронной работы, въ польскомъ вкусѣ конца XVII столѣтія. Рукоятка вмѣсто огнива замкнута цѣпочкою, а ножны изъ чернаго хза съ оправою устья, двухъ обоймъ съ кольцами и наконечника также изъ золоченаго серебра обронной работы въ томъ же вкусѣ.

... Сабля эта, заготовленная для Мазепы, судя по надписи, въ самый годъ избранія его въ Гетманы, поднесена была Императору Николаю I, въ 1849 году, Графомъ Львомъ Алексѣвичемъ Перовскимъ.

[Кеммерер Е. А. *Царскосельский Арсенал или Собрание Оружия принадлежащего Его Величеству Государю Императору Александру Николаевичу / Е. Кеммерер. — СПб.: А. А. Ильин и Н. К. Флиге, 1869. — С. 21.*]

ДОДАТОК 10. ОПИС «ШАБЛІ МАЗЕПИ» У КАТАЛОЗІ Е. ЛЕНЦА

А. 311. Сабля поднесенная въ 1849 г. Императору Николаю I графомъ Перовскимъ; на клинкѣ плохо вытравленныя поддѣльныя надписи: «На гибель супостата въ сиче дерзающему смерть 1687», «Надежда въ Бозе, а крипость въ руце Правому дилу конецъ Мазепа».

[Ленц Э. *Императорский Эрмитаж. Отделение средних веков и эпохи возрождения. Ч. I. Собрание оружия* / [сост. Э. Ленц]. — СПб.: Тип. Бенке, 1908. — С. 280.]

ДОДАТОК 11. ФРАГМЕНТИ СТАТТІ С. КОТА «ШУКАЮЧИ ВТРАЧЕНІ КЛЕЙНОДИ. У СПРАВІ ПОВЕРНЕННЯ Й РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА», ЩО СТОСУЮТЬСЯ ІСТОРИЧНОЇ ДОЛІ «ШАБЛІ МАЗЕПИ» У ХХ ст.

1930 року в українських джерелах згадується востаннє «шабля Мазепа, що перебувала у фондах Оружейної Палати [Обмін науковими цінностями між УСРР та РСФРР // Україна. — 1930. — Кн. 42. — Лип.-серп. — С. 193.]. Можна припустити, що це була шабля з царсько-сільського музею-арсеналу.

... 12 червня (1918 р. — Д. Т.) комісія (спеціальна комісія у справі повернення з Росії «колишніх державних архівів, військових клейнодів та старовинних речей, дорогих українському громадянству» — Д. Т.) офіційно доручила О. Благодірові (директор київського Військово-історичного музею — Д. Т.) «скласти список військових речей історичного характеру, які мають бути повернуті з Російських збірок на Україну». Крім того, комісія рекомендувала: «Також по змозі додати й старовину, здобуту козаками під час їх давніх сутичок й борні з татарами, турками тощо, а потім вивезену до Московщини».

Виконуючи доручення, О. Благодір подав відповідний список на засідання комісії, що відбулося вже 18 червня. Список був складений на підставі виданих у ХІХ ст. каталогів музейних збірок і опублікованих описів козацької старовини, а також власних студій укладача. У списку фігурували: ... Царсько-сільський Арсенал — шабля гетьмана Мазепа (1687 р.)...

Перелік культурних цінностей на які претендувала Україна, заступник наркома освіти О. Полоцький надіслав представникові УСРР при уряді СРСР Янському (1929 р. — Д. Т.). При цьому передбачалося, що точніші дані стосовно повернення українських цінностей будуть подані в процесі роботи Паритетної комісії...

Друга сесія Паритетної комісії пройшла в Москві й Ленінграді під головуванням заступника завідувача Укрнауки К. Коника наприкінці травня — у першій половині червня того ж року (1930 р. — Д. Т.)...

... за ухвалою комісії, музеї України повинні були одержати з Оружейної палати... шаблю Івана Мазепа...

Втім опублікована в часописі «Україна» інформація про роботу Паритетної комісії викликає й деякі питання, найперше щодо даних про наявність у російських музеях козацьких реліквій.... Такі розбіжності й неточності можуть поставити під сумнів і наведені дані про перебування тоді шаблі Івана Мазепа в Оружейній Палаті...

... Протягом тривалого часу лишалося невідомим, чи взагалі було виконано ухвалені під час роботи комісії в 1930 р. рішення... УСРР на початку 1930-х років усе ж таки одержала значну кількість пам'яток великого історичного й культурного значення («шабля Мазепи» досі зберігається у фондах Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі — Д. Т.).

[Кот С. *Шукаючи втрачені клейноди. У справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва* / Сергій Кот. // *Пам'ятки України*. — 2007. — № 2. — С. 88, 91-92, 98-99.]

ДОДАТОК 12. ФРАГМЕНТИ НАПISУ НА «ШАБЛІ МАЗЕПИ» НЕ ПРИТАМАННІ РУКОПИСНІЙ ТРАДИЦІЇ XVI— ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. (див. с. ...)

У слові «гибель»: верхня петля літери «б» занадто витягнута. У XVII ст. в українському скорописі нижній елемент зазвичай має квадратну форму. Наприкінці XVII— поч. XVIII ст. часом трапляється також округла, утім петля трохи загортається ліворуч, потім йде праворуч.

Літера «є», виконана у вигляді грецької «Σ», що очевидно є невдалою спробою стилізації «під старовину». У такому вигляді вона не зустрічається в жодному східнослов'янському скорописі — основні елементи цієї літери завжди заокруглені.

У слові «державному» літера «ю» виконана у нехарактерний спосіб. Її другий елемент набуває форми кола тільки у російських рукописах XVI ст.* та зрідка в українських XVII ст., проте в останніх від кола зазвичай збережено тільки нижню частину. Відтак вся літера стає схожою на грецьку «ω».

У словах «державному» та «смерть»: літера «р» не заокруглена до щогли, а розгорнута назовні. Загалом манера виконання цієї літери є нехарактерною для писемних джерел розглядуваного періоду.

* Черепнин Л. В. *Русская палеография* / Черепнин Л. В. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. — С. 363.

[*Палеографічний аналіз виконала старший науковий співробітник відділу кодікології та кодикографії Інституту рукопису НБУВ О. А. Іванова*]

ДОДАТОК 13. ОПИС «ШАБЛІ МАЗЕПИ» У КАТАЛОЗІ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КОЛЕКЦІЇ В. В. ТАРНОВСЬКОГО

134. Гетмана Іоанна Мазепи. Рукоять темного рога з круглим на головкѣ отверстієм для шнурка; перекрестье стальное, гладкое. Длина дужекъ 3¹/₂ верш. Клинокъ сильно кривой, гладкій, съ двумя доликама у тыльа, — длины 1 арш. 1¹/₈ верш., — ширины у рукояти 3³/₄ верш. На клинкѣ возлѣ рукояти — марка   — далѣ надпись: «Іоаннѣ Мазепа 1665» (Автографъ руки гетмана). Ножны деревянные, обтянутыя кожей, безъ металлическаго устья; наконечникъ и два обойма съ кольцами — стальные. Приобрѣтена въ с. Бахмачѣ, черниговской губерніи, у козака въ хатѣ. Сабля до-гетманскаго періода Мазепи.

[*Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского*. — К.: Тип. Милевского, 1898. — С.44.]

**ДОДАТОК 14. ОПИС «ШАБЛІ МАЗЕПИ» (інв. № И-2895)
У КАТАЛОЗІ КОЛЕКЦІЇ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ**

153. Сабля турецькая XVIII в.

Клинок, передположително, польский, стальной, значительной кривизны, од-
нолезвийный, с двумя узкими долами. На правой стороне на пяте клеймо ,
вдоль клинка выгравировано «Іоаннъ Мазепа 1665».

Эфес состоит из рукояти с головкой и крестовины с перекрестьем. Концы
крестовины в виде конических пуговок. Рукоять из темного рога. Головка капле-
видная, с отверстием для темляка.

Ножны деревянные, обтянутые кожей. Металлический прибор состоит из двух
обоймиц с кольцами и наконечника.

...

Общая длина 920 мм, длина клинка 780 мм, ширина клинка 30 мм.

Из коллекции Тарновского — № 134.

И-2896.

*[Каталог коллекции холодного оружия / [сост. Кривова И. А.]. — Чернигов:
Облтолиграфиздат, 1990. — С. 23.]*

**ДОДАТОК 15. ОПИС «ШАБЛІ МАЗЕПИ» У КАТАЛОЗІ УКРАЇНСЬКИХ
СТAROЖИТНОСТЕЙ КОЛЕКЦІЇ В. В. ТАРНОВСЬКОГО**

143. Черень яшмовый, въ стальныхъ, гладкихъ репейкахъ, со стальнымъ ог-
нивомъ. Перекрестье гладкое, стальное, с тремя шариками на концахъ дужекъ
и срединѣ; длина дужекъ $2\frac{3}{4}$ верш.; конецъ тыльной дужки загибается внизъ.
Клинокъ греческій, длиной 1 арш. $2\frac{3}{4}$ верш., шириной, у рукояти, $\frac{3}{4}$ верш. — къ
концу расширяется и кончается обоюдоострой ельманью в $\frac{7}{8}$ верш. ширины,
спущенной отъ середины к лезвіямъ на нѣтъ. На полость таушированы золотомъ
следующія украшенія: — у пяты орнаментъ и двѣ серебряныя зажженныя свѣчи
въ золотыхъ подсвѣчникахъ; затѣмъ, въ кругу — изображение Богородицы с Мла-
денцемъ; надъ ними два Ангела держатъ вѣнецъ, въ которомъ вдѣланы три гра-
натныхъ камня; ниже, вдоль тыля — рельефными буквами греческая надпись.
Ножны утеряны. Сабля эта — даръ гетмана Мазепы есаулу Савичу съ остальнымъ
всѣмъ вооруженіемъ. Приобрѣтена у потомка Савича. Остальное вооруженіе —
рушница и пара пистолетовъ находятся у его брата.

*[Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. — К.: Тип. Ми-
левского, 1898. — С. 46.]*

**ДОДАТОК 16. ОПИС «ШАБЛІ МАЗЕПИ» (інв. № И-2926)
У КАТАЛОЗІ КОЛЕКЦІЇ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ**

65. Сабля польская (карабела) львовской работы (клинок XVII в., гарда XVIII в.).

Клинок стальной, средней кривизны, однолезвийный, с ельманью (на елмани
имеется дол), отделан таушировкой золотом. На правой стороне у эфеса изобра-
жены две горящие свечи, Богородица с младенцем, два ангела, поддерживаю-
щие корону, украшенную красными камнями. Вдоль обуха надпись кириллицей.

Эфес состоит из рукояти с головкой и гарды, образованной защитной дужкой, переходящей в крестовину с перекрестьем. Конец крестовины загнут вниз и закруглен. Рукоять из серой яшмы, на трех заклепках. Головка рукояти фигурная. Спинку и головку рукояти покрывает металлическая планка.

...

Общая длина 960 мм, длина клинка 840 мм, ширина клинка 32 мм.

Из коллекции Тарновского — № 143.

И-2926.

[Каталог коллекции холодного оружия / [сост. Кривова И. А.]. — Чернигов: Облполиграфиздат, 1990. — С. 13.]

ДОДАТОК 17. ОПИС ПАЛАША РОЗУМОВСЬКИХ У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». 01 грудня 2009. Інвентарна картка № інв. 1968 книги вступу 11 №7111 відділ Д. ФОРМА №1 МІНІСТЕРСТВА КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ.

Опис речі: Шабля останнього гетьмана Лівобережної України К. Г. Розумовського, клинок з кованого карбованого метала, захист руки з латуні, на ньому дві літери латинською мовою «Е. Р.» ручка шкіряна. На клинку немає ніякого напису.

Шабля в шкіряній піхві взгорі якої наклеєний рукописний напис.

Передано графом Грегором Розумовським (Республіка Австрія) 17.08.2009 р.

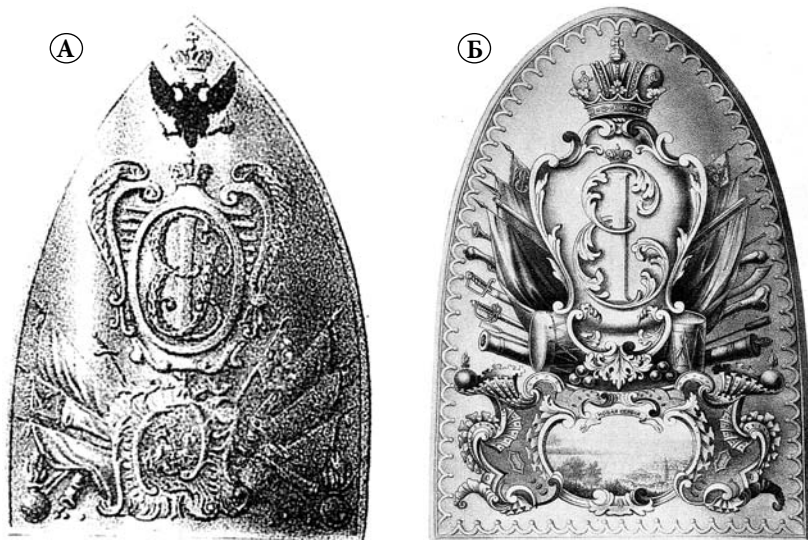
Передано: Акт № 91/1628 від 01.12.2009.

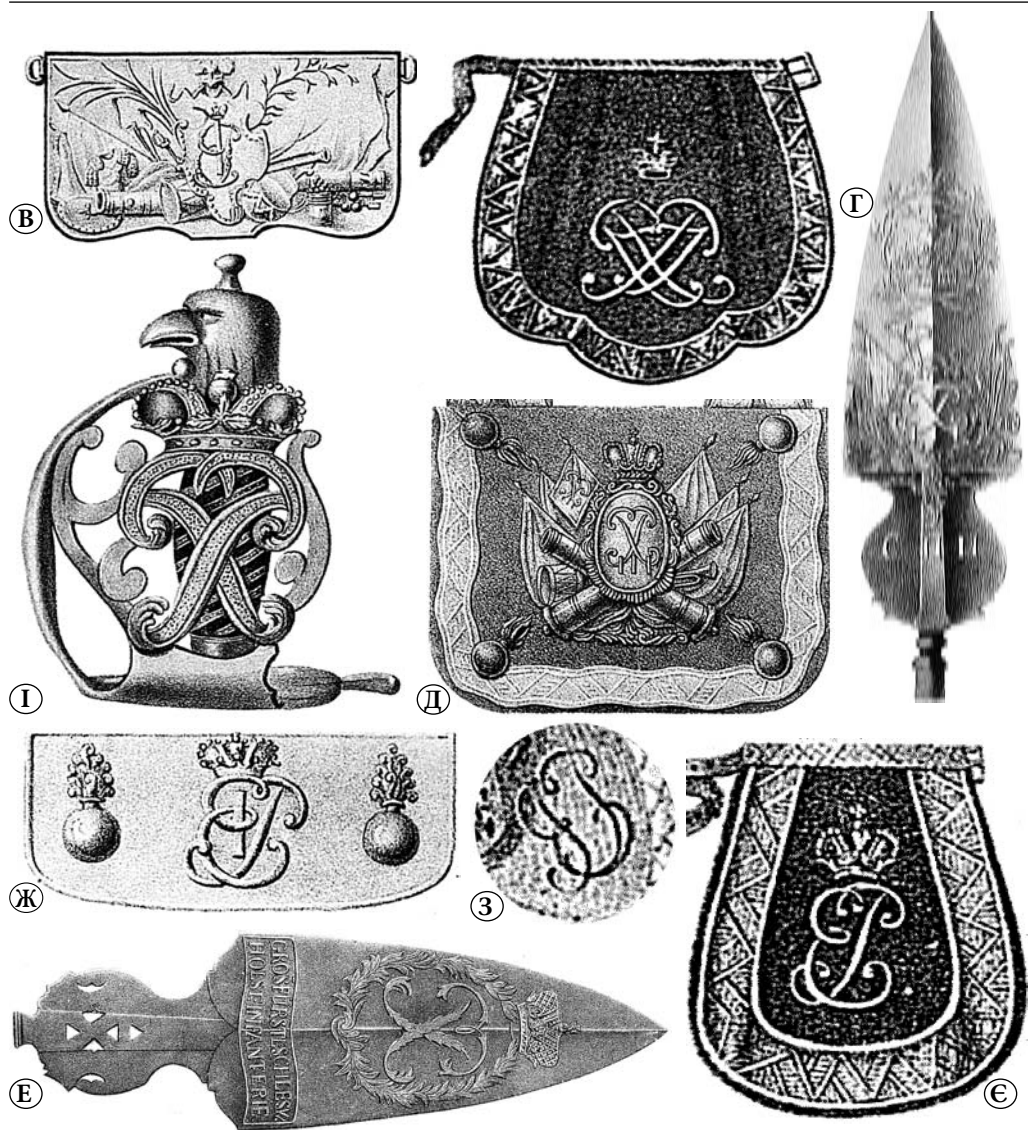
Розмір — клинок... 89 см... рукояті без голівки 9,8 см.

Метал, шкіра, кування, карбування.

Стан добрий (задовільний, на клинку сліди іржі).

ДОДАТОК 18. ВЕНЗЕЛІ ІМПЕРАТРИЦІ ЄЛИЗАВЕТИ І (р. п. 1741–1761)

А) на гренадерській блясі армійських офіцерів (1756–62); Б) на гренадерській блясі Пандурського полку (1732–61); В) на артилерійській патронній лядунці (1767–58); Г) на еспонтоні та чапраці армійських офіцерів (1762); Д) на блясі гренадерських офіцерів (1762); Е) на еспонтоні голштинського війська (1756–62); Є) на обер-офіцерських чепраках (1756–62); Ж) на підсумку лейб-гвардійських гренадерів (1742–62); З) на чепраках лейб-гвардійського кінного полку (1742–62); І) на палаші нижніх чинів лейб-драгунського полку (1756–62).

[Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск, с рисунками, составленное по Высочайшему повелению / [под ред. Висковатова А. В.] — СПб.: Типография «В. С. Балашев и Ко», 1899. — Часть третья. — Рис. 306, 318, 337, 342, 357, 364, 395, 396, 400, 422, 456.]

ДОДАТОК 19. ОПИС «ШАБЛІ АПОСТОЛА» В ОБЛІКОВІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ МИРГОРОДСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Шифр і №№ по порядку	Дата запису, прізвище, ініціали особи, що провадила запис	№№ по книзі надходжень (головній інвентарній книзі)	Назва та розгорнутий опис предмету, підписи, дата, написи та інш.	Матеріал та техніка виготовлення предмету	Розміри
Д-39	13.XI.72 Бобич Г. В.	155	Шабля, що належала Апостолам. Лезо вигнуте, ефес металевий з дерев'яною вставкою. На л.с. біля рукоятки надпис ... цей надпис продовжується на зворотньому боці. Текст на зворотній стороні не прочитаний. На л.с. є 9 колечок гнізд	Метал, дерево	101 х3,5 см

[Інвентарна книга Миргородського краєзнавчого музею. Історія дореволюційного періоду. Книга 1.]

ДОДАТОК 20. АНАЛІЗ КЛИНКОВОЇ ЕПІГРАФІКИ НА «ШАБЛІ АПОСТОЛА» У КОЛЕКЦІЇ МИРГОРОДСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (с. 217)

Услід за фахівцем НБІВ можемо констатувати, що гравер чітко відділяє титла від виносних літер. Відтак спробуємо розпізнати виносні літери у тексті.

У першому рядку після «г» розташована виносна літера, ймовірно «ъ», або «ь». Інша виносна літера над «а» найбільше схожа на «т».

У другому рядку найбільші складнощі пов'язані з прочитанням останнього буквосполучення, або літери. Воно може бути прочитане, як «ру», або ютоване: «ю». В останньому випадку разом з першими двома літерами третього рядка утворюється зрозумілий лексичний фрагмент «деюще».

Друге слово у третьому рядку Л. Розсоха пропонує читати, як «искал». Утім О. Іванова справедливо зауважує, що третя літера цього слова (так само як перша) відповідають прийнятому в усіх текстах клинка написанні літери «и». Можливо нижня, ледве намічена частина передостанньої літери (гіпотетичного «а») насправді є відзначеним вище «стороннім» елементом. Остання ж літера при уважному розгляді й вивченні може бути прийнята за «а». При такому прочитанні утворюється цілком зрозуміле словосполучення «И СИЛА». Відсутність виразного інтервалу між словами тут мало відрізняється від того, яке бачимо у словосполученні «И БГЪ» у найдовшому написі на штабі.

ДОДАТОК 21. ОПИС «ШАБЛІ ВОВКА» (інв. №3-1365) В ОБЛІКОВІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ІНВЕНТАРНА КАРТКА

№ інв. 3-1365 Книга вступу № 15035/1
відділ СОМС-362

Опис речі: Шабля 18 ст. козацька. Клинок кривий сталевий однолезовий з обухом та елманню, орнаментований у основи золотою насічкою (арабські літери).

Рукоять чорної кістки, прикрашена насічкою. Ножни дерев'яні обтягнуті чорною шкірою з двома широкими металевими обіймицями та наконечником.

Обоймиці та наконечник прикрашені уральськими самоцвітами, елманню та гравіровкою. Належала шабля прапрадіду генерал-майора Вовченка І. А., курінному отаману Запорізької Січі Вовку.

Акт №1863.

Де знайдено: Київ, Нікольсько-Ботанічна №14

Як придбано: Передав Вовченко І. А.

Час знаходження: III — 62

Розмір: L шаблі — 87 см, L клинка — 73 см

Матеріал та техніка: метал, дерево, кістка, шкіра

Стан речі: Перехрестя, прикраси на рукояті відсутні, шкіра на ножнах в деяких місцях відсутня, в деяких розійшлася по швах.

Реставрація 2010–2011 р.

ДОДАТОК 22. ОПИС РЕСТАВРАЦІЙНИХ РОБІТ «ШАБЛІ ВОВКА» (інв. №3-1365) У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Александр МИНЖУЛИН,

профессор кафедры техники и реставрации произведений искусства

Национальной академии изобразительного искусства и архитектуры,

художник-реставратор по металлу высшей аттестационной квалификации

Казацкая сабля типа «кльч» (Иран, XVIII в.) из собрания Национального музея истории Украины.

Сабля, инв. № 1265, имеет следующие размеры: общая длина — 925 мм; длина клинка — 740 мм; ширина клинка — 4 см; длина ножен — 780 мм.

Клинок кованый, стальной, из кричного железа, слабой кривизны; конец клинка с расширением (елманью), заточен с обеих сторон. На поверхности лезвия просматривается муар слоев металла с различным содержанием углерода. На лезвии возле пяты с обеих сторон техникой тауширования золотом нанесена арабской вязью сура из Корана:

«Тавакол Ал Аллах» («С Богом, Аллах с вами»), а также имя заказчика: «Сахейб хадж Шенавай» («заказ Шенавай»).

Рукоять состоит из двух накладок из эбенового дерева с резьбой, украшенных декоративными вставками овальной и прямоугольной формы, возможно глухими кастами с яшмой и эмалью. Обе накладки соединены узкой полоской из серебра (выше 750/1000) с гравировкой и глухими овальными кастами с яшмой.

Ножны изготовлены из дерева и обтянуты кожей.

Устье, обоймица и наконечник сделаны из серебра и украшены вставками из поделочного камня (яшма) в глухом касте, эмалью, гравировкой в виде растительного орнамента.

Памятник покрыт общими пылевыми загрязнениями. Клинок имеет локальные очаги продуктов коррозии железа. На рукояти утрачена металлическая крестовина

с перекрестием. Деревянные накладки рукояти имеют трещины. Прибор ножен: устье, обоймицы и наконечник покрыты сульфидами серебра. На поверхности деталей прибора потертости, царапины, трещины, а также незначительная деформация. Кожа на ножнах сухая, деформированная с потертостями, наблюдаются разрывы швов и частичные утраты. Деревянные вставки ножен рассохлись, имеют разрывы и деформации. При исследовании выявлены следы предыдущей непрофессиональной реставрации (эпоксидной смолой склеены деревянные части).

Сохранность сабли неудовлетворительная. На клинке и всех металлических деталях в процессе пользования и чистки образовались значительные потертости.

РЕСТАВРАЦИЯ САБЛИ

1. Демонтаж проводился с помощью специнструмента; при необходимости проводилось прогревание феном. В качестве защиты от механических повреждений использовались резиновые насадки, картон, свинец, ткань.

2. Пылегрязевые наслоения удалялись с помощью щетинной кисти. Локальные жировые загрязнения — 10% раствором поверхностно-активного вещества, после чего поверхность локально обезжовивалась или промывалась тампонным методом и высушивалась феном при $t\ 40\ ^\circ\text{C}$.

*Общий вид
сабли до рес-
таврации.*

Надписи у пята клинка

Металлы

Серебро

1. Удаление нестойких загрязнений и наслоений с поверхности серебряных деталей осуществлялось с помощью щетинной кисти.

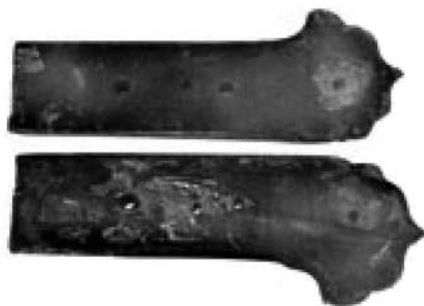
2. Удаление сульфидов серебра и уточнение патины проводилось комбинированным методом с применением состава на основе тиомочевины.

3. Промывание проводилось 5% раствором поверхностно-активного вещества тампонным методом с последующим промыванием дистиллированной водой.

4. Просушивание проводилось с помощью фена при $t\ 40\ ^\circ\text{C}$ на протяжении 20 мин.

5. Исправление деформации (локальные участки) проводилось с применением молотков и наставок из разных материалов и специнструмента. Для защиты от механических повреждений использовались дерево, резиновые подкладки, картон, свинец, ткань.

6. Обработка ингибитором коррозии проводилась 1% спиртовым раствором бензотриазола с помощью мягкой кисти.

Обратная сторона накладок рукояти после расчистки и удаления клея.

Разделительная вставка с окантовкой накладок рукояти после расчистки.

Железо (клинок)

1. Удаление продуктов коррозии проводилось комбинированным химическим методом с применением водных растворов на основе фосфорной кислоты.

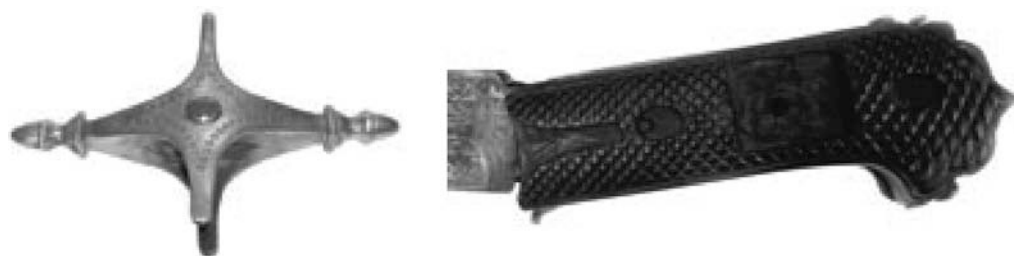
2. Стабилизация остатков продуктов коррозии железа проводилась с помощью спиртововодного раствора таннина.

3. Консервация проводилась методом нанесения 3% раствора полимера Paraloid B 72 в ацетоне и ксилоле при комнатной температуре.

Изготовление копии

Аналогичные рукоять и крестовина на сабле с ножнами. XVIII в. Восток. Сталь, серебро, кость, дерево, кожа, полудрагоценные камни; литье,ковка, чеканка, гравировка, резьба, инкрустация. L 93,8 см. ХИМ. Инв. № 8147, ОС-219.

Крестовина, изготовленная по аналогам и рукоять сабли до демонтажа.

Изготовление копии крестовины проводилось по аналогам. С помощью силиконовой массы была снята форма с подготовленной деревянной модели крестовины. В изготовленную форму заливался модельный воск, а восковка использовалась для получения отливки из бронзы. Механическая обработка отливки проводилась с помощью мелкозернистых абразивных материалов. Изготовленная копия была покрыта серебром локальным методом с применением электролита на основе хлорного серебра и желтой кровяной соли. Окончательно копия запатинирована раствором на основе серной печени.

Органические материалы

Дерево (накладки рукояти, вставки для ножен)

1. Удаление загрязнений проводилось механическим способом с помощью скальпелей, щетинной кисти и ватно-марлевых тампонов, пропитанных в этаноле.
2. Склеивание деревянных частей проводилось клеем ПВА.
3. Консервация дерева проводилась с помощью аэрозольного средства «Vernice final orasa 673» итальянской фирмы «Maimeri».

Кожа

1. Поверхностные загрязнения удалены тампонами с пеной детского мыла и полусухими тампонами.
2. Пластификация кожи проводилась составом на основе ланолина с антисептиком путем нанесения на кожу щетинной кистью до полного впитывания.
3. Восполнение утраченных фрагментов проводилось путем подборки кожи соответствующего цвета и фактуры. Использовались скальпель и ножницы, которыми вырезались и подгонялись к существующим частям фрагменты восполнения. Склеивание фрагментов проводилось на клей Akricleber 498 HV «Lascaux» производства Швейцарии.
4. Тонирование потертостей проведено акварельными красками с помощью мягкой кисти.
5. Консервацию кожи проводили жирующим составом методом нанесения на поверхность щетинной кистью.

Силикатные материалы

Камни

1. Очистка от поверхностных загрязнений проводилась щетинной кистью

поверхностноактивным веществом с дальнейшим просушиванием феном при $t\ 40^{\circ}\text{C}$.

2. Консервация проводилась методом нанесения на поверхность с помощью кисти 3% раствора полимера Paraloid B 72 в ацетоне и ксилоле.

Монтаж

Монтаж крестовины и фиксация накладок проводились с применением подогретой воскосмоляной мастики при $t\ 60^{\circ}\text{C}$.

Фрагмент ножен с утратами кожи, продуктами коррозии и загрязнениями.

Резюме

В результате проделанной работы проведен общий демонтаж памятника, металл очищен от пылегрязевых наслоений и продуктов коррозии механическим путем. Удалены сульфиды серебра комбинированным методом. На клинке проведена стабилизация продуктов коррозии черного металла и закреплена изготовленная по аналогам копия крестовины рукояти.

Деревянные накладки рукояти, очищенные от общих загрязнений, склеены и укреплены на хвостовике сабли. Удалены стойкие загрязнения, клеевые и жировые наслоения. Деревянные вставки ножен склеены, замастикованы и затонированы. Проведена консервация.

Кожа ножен очищена от загрязнений и пластифицирована. Подклеены и заштукатурены места потертостей. Восполнены утраты фрагментов. Проведено жиrowание кожи (консервация).

Декоративные вставки из камней (яшма) очищены от пылегрязевых наслоений, стойких загрязнений, проведена консервация.

Прочитаны арабские надписи на клинке.

Проведен монтаж и общая консервация всех составных элементов памятника. [Минжулин А. И. Казак и сабля неразлучны / Александр Минжулин // Антиквар. — 2010. — № 3 (41). — С. 68–75.]

ДОДАТОК 23. ОПИС ШАБЛІ ПАВЛА НІЖИНЦЯ У РУКОПИСНОМУ КАТАЛОЗІ ЗІБРАННЯ К. М. СКАРЖИНСЬКОЇ

675. Сабля клинок стальной с вырезанными на нем двуглавым орлом и золотую надписью «По указу ее Величества Государыни Императрицы Елизавет Петровны Самодержицы Всероссийской пра... саблею мал... российского Гадяцкого полку старшине селитренного кампанейщика Павла Федорова сына Неженцова за

пользу государственную в немалом размножении селитренных заводов С. Петербург.» Ручка сабли слоновой кости с серебряным перекрестьем. Ножны кожаные отделаны серебром рельефным узором.

[Державний Архів Полтавської області. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 2. Каталог собрания Археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской. Составил А. П. Зосимович. Под редакцией В. Б. Антоновича. 1892 года. — С. 60.]

ДОДАТОК 24. ОПИС ШАБЛІ ПАВЛА НІЖИНЦЯ У КАТАЛОЗІ ВИСТАВКИ «ПАМ'ЯТКИ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ»

23. Шабля. Схід. 18 ст. Сталь, мідний сплав, золочення, кістка.

Лезо вигнуте. На одній із сторін — зображення герба Російської імперії /двоголовий орел/ та виконаний насічкою золотом напис (подається у сучасній транскрипції): «По указу её Величества Государыни Императрицы Елисаветы Петровны самодержицы Всероссийской пра... саблю малороссийского гадяцкого полку старшине селитерного кампанейщика Павла Федорова сына Неженца. В пользу государственную в немалом размножении селитренных заводов радение в Санкт Петербурге в 1748 году». Шабля пожалувана старшині Гадяцького полку Павлу Федоровичу Ніжинцю за розвиток селітровоарної промисловості на Полтавщині.

Д. 60,5. М. зн.: Полтавщина. І 2002. /Мал. 5/.

ПО УКАЗУ ЕЛИСАВЕТИ ИМПЕРАТРИЦЫ ЕЛИСАВЕТЫ ПЕТРОВНЫ САМОДЕРЖИЦЫ ВСЕРОССИЙСКОЙ ПРА...
САБЛЕЮ МАЛОРОССИЙСКОГО ГАДЯЦКОГО ПОЛКУ СТАРШИНЕ СЕЛИТЕРНОГО КАМПАНЕЙЩИКА ПАВЛА ФЕДОРОВА СЫНА НЕЖЕНЦА
В ПОЛЗУ ГОСУДАРСТВЕННОЮ В НЕ МАЛОМ РАЗМНОЖЕНИИ СЕЛИТЕРНЫХ ЗАВОДОВ РАДЕНИЕ В САНКТ ПЕТЕРБУРГЕ
1748 ГОДУ

[Пам'ятки козацької слави у зібранні Полтавського краєзнавчого музею: Каталог виставки /уклад. Мокляк В. О., Супруненко О. Б. — Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, 1991. — С.10.]

ДОДАТОК 25. «ШАБЛЯ ГОЛОВАТОГО»: МУЗЕЙНІ ОБЛІКОВІ ЗАПИСИ У ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ (м. МОСКВА, РФ)

№1

Государственный Исторический музей.

Отдел оружия.

ГИМ, № 57526

НАИМЕНОВАНИЕ ПРЕДМЕТА

Топография

№ отдела 763 а, б

Сабля в ножнах

184, л.2

Старый № 746-п

ОПИСАНИЕ Сабля в ножнах. Клинок иранский, струйчатого булата. Сильно изогнут в верхней трети. Клинок очень плавно утончается к острию. Обух немного закруглен. Поверхность клинка совершенно гладкая. Слева и справа у пяты резцом выгравированы изображения и надписи. Слева — «Павел Головатый MDCCLXXI». Справа — равносторонний четырехконечный крест, вокруг которого расположены два полумесяца (один из них с человеческим профилем) пятико-

нечная звезда и солнце в виде человеческого лица. Изображения справа, по мнению Н. И. Соболева, нанесены новым владельцем вместе с его именем и указывают на трофейное происхождение сабли. Крест как эмблема христианства в окружении враждебных сил полумесяцев и звезд, как эмблем магометанства. Человек, имя которого выгравировано на сабле — Павел Флорович Головатый, впервые был упомянут, как войсковой судья Запорожской Сечи в 1765 г. В течении 1765-66 годов он замещал бывшего в отъезде в Петербурге кошевого атамана. В 1767 г. Головатый в качестве депутата от Шкуренского куреня находился в Москве и принимал участие в работе комиссии по составлению проекта Нового Уложения. Затем он активно участвовал в Русско-Турецкой войне 1768–1774 гг. В 1770 г. отряд под его начальством несколько раз под Очаковым имел жаркие стычки с турецкими войсками, брал большие трофеи. Он был пожалован золотой царской именной медалью с надписью «Войска запорожского старшине обозному Павлу Головатому за отлично храбрые против неприятеля поступки и особое к службе усердие». В 1775 г. по ликвидации Запорожской сечи Головатый был арестован и отправлен в Москву. Вместе с другими он был приговорен к смертной казни, потом (10 июля 1876 г) помилован и сослан «на вечное содержание в монастырях» в Сибирь, в один из монастырей Тобольской

(продолжение на 2м листе) →

№2

Епархии. Подлинность надписи вызывает некоторые сомнения. По заключению М. В. Щепкиной и Л. М. Костюхиной сабля могла принадлежать Головатому, но надпись, вероятно, сделана позднее. В надписи присутствует некоторая искусственность. 1. В слове «Павел» вместо буквы «в» вставлена V для придания надписи старинного вида. 2. Надпись сделана искусственным полууставом, для XVIII в. такой косой полуустав не характерен. Искусственность почерка подчеркивается неравномерностью в ширине букв и в разном характере линий. (Линии букв в одну черту и в две). 3. Надпись сделана не очень умело для конца XVIII в., в букве «Г» верхняя линия проведена несколькими чертами, писавший как будто стремился придать ей особую форму. Рукоять цельная из темного рога. Черен кавказского типа — расширен у основания и постепенно сужается к головке. Головка необычной для кавказских сабель формы — она круглая, немного напоминает головки турецких сабель. Крестовина железная, со сплюснутыми пуговками на концах, украшена серебряной насечкой по процарапанному фону. Ножны деревянные, обтянутые черной кожей. Прибор — две обоймицы и наконечник железные, украшены серебряной насечкой, так же как крестовина. Верхняя часть наконечника спрятана под черную кожаную муфту. Орнамент на крестовине и приборе ножен: с правой стороны в центре крупная многолепестковая розетка (на наконечнике — две), окруженная профилированными цветами, бутонами, розетками, листьями и т. п.; с левой стороны — ветки с трехлепестковыми цветами и листьями (на наконечнике повторяется несколько раз), окаймленная рамкой с вьющейся стилизованной ветвью.

Кавказ. Конец XVIII в.

№763

Размеры (вес): дл. к. 74,3 см, шир. 33 мм, о.д.к. 88,8 см, крив. 6,8 см/ 41 см
о.д.н. 89,7 см, дл. н. 76,3 см

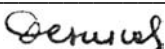
Страна: Грузия (по монтировке) Количество: 1

Датировка, надписи, подписи, клейма: Слева на клинке
надпись: «Павелъ Головатый» и дата: MDCCLXXI (1771 г.)

...

Сохранность: На клинке темные пятна. Кожа ножен в некоторых местах по-
терта и надорвана.

...

Дата: 8.XII.53 Подпись:

ДОДАТОК 26. «ШАБЛЯ ПАЛІЯ-НЕЙЛА»: МУЗЕЙНИЙ ОБЛІКОВИЙ ЗАПИС У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ УНІФІКОВАНИЙ ПАСПОРТ НА ЕКСПОНАТ ДОКУМЕНТАЛЬНО-РЕЧОВОГО ФОНДУ

№ інвент. 3-1726	КЛАСИФІКАЦІЯ речовий 26241	Дата введення в ЕОМ 31.03.97
№ книги вступу кв-37777	НАЗВА, АВТОР Шабля	
Документи Акт на предст. № 3674/28.09.1995 р. Акт №4562 від 12.03.97 РЗС №2 від 26.02.97	ДАТУВАННЯ ТА МІСЦЕ СТВОРЕННЯ Друга половина 18-го ст.	

ДЖЕРЕЛО І СПОСІБ НАДХОДЖЕННЯ передав гр. Німеччини з м. Новий Ульм
Анатолій С. Каменів, під час відвідин України в вересні 1995 р., як родинну релік-
вію козацького роду Паліїв.

ЧАС І МІСЦЕ ВИЯВЛЕННЯ 1947 р. шаблю подарував українському театру
«Розвага» в м. Новий Ульм (Німеччина) генерал УНР Борис Палій-Нейло; з того мо-
менту її зберігав артист цього театру Анатолій С. Каменів.

ОСОБИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПАМ'ЯТКОЮ

Борис Палій-Неїло (10.01.1878 — 5.02.1956) генерал артилерії УНР, нащадок козацького роду Паліїв. Після повалення радянською Росією уряду Української Народної республіки до 1947 р. проживав у Німеччині, в Баварії, в м. Міттенвальді в 1949 р. емігрував з Німеччини до США.

Кількість	1
Розмір	загальна довжина — 920 мм, довжина клинка — 790 мм
Матеріал	сталь, дерево, шкіра, кістка.
Техніка	ковка, карбування

**ДОДАТОК 27. ОПИС ШАБЛІ № 130 (СУЧАСНИЙ ІНВ. № И-2916)
У КАТАЛОЗІ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ
КОЛЕКЦІЇ В. В. ТАРНОВСЬКОГО**

130. Черенъ покрытъ серебряной пластинкой, вычеканенной на подобіе шагреновой кожи; на концѣ рукояти насажена сплюснутая, въ родѣ львиной, голова; перекрестье литое, серебряное, 2 7/8 вер. длины. Клинокъ греческій, 1 арш. 6/8 вер. длины и 6 верш. ширины возлѣ рукояти. Въ концѣ клинокъ расширяется и дѣлается обоюдоострый. На клинкѣ таушированы золотомъ в кругу крестъ, двѣ серебряныя зажженныя свѣчи въ подсвѣчникахъ и вдоль тылья греческая надпись. Ножны деревяныя, покрытыя сплошь серебряной пластиной в видѣ шагреновой кожи, такой же, какъ на рукояти. Устье ноженъ, наконечникъ и пять обоймъ рельефно-чеканной работы.

[Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. — К.: Тип. Милевского, 1898. — С. 43.]

**ДОДАТОК 28. ОПИС ШАБЛІ № И-2916 У КАТАЛОЗІ КОЛЕКЦІЇ
ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ**

58. Сабля польская львовской работы XVII в.

Клинок стальной, незначительной кривизны, однолезвийный, с елманью, без долов, отделан таушировкой золотом. На правой стороне клинка у эфеса изображены две горящие свечи, крест в круге, вдоль обуха латинская надпись: «NDICA DOMINE NOCENTES ME EXPUGNA IMPVGNANTES ME».

(Осуди, госпожа, тех, кто мне вредит, и победи тех, кто против меня»).

Эфес состоит из рукояти с головкой и серебряной крестовины с перекрестьем, украшенной чеканным стилизованным растительным орнаментом. Концы крестовины в виде шариков. Рукоять покрыта серебряной пластинкой, имитирующей акулью кожу. Головка с наперстком в виде львиной головы загнута к лезвию клинка. От крестовины к головке по середине рукояти проходит узкая серебряная пластина.

Ножны деревянные, покрытые серебряной пластиной, имитирующей кожу. Серебряный чеканный прибор состоит из устья, четырех обоймиц и наконечника. На устье и одной обоймице имеются кольца.

Общая длина 920 мм, длина клинка 800 мм, ширина клинка 33 мм.

Из коллекции Тарновского — № 130.

И-2916.

[Каталог коллекции холодного оружия / [сост. Кривова И. А.]. — Чернигов: Облполиграфиздат, 1990. — С. 12.]

ДОДАТОК 29. ОЦІНКА ЛЬВІВСЬКИМИ ЗОЛОТАРЯМИ ПРЕДМЕТІВ, ВИГОТОВЛЕНИХ МІСЬКИМ ЮВЕЛІРОМ СЕФЕРОМ ВІРМЕНОМ (1627 р.)

Сефер свідчив: «Ті речі Тацікові продав я; за камені, які більші (туркуси), я платив у Константинополі по 10 злотових талерів. За сапфіри, які звуть гранатами, також платив по 10 злотових талерів». Золотарі оцінили шаблі і сідло так: «Ця шабля має 345 маленьких туркусів (бірюзи) на піхвах, на головці і на хрестовині (по 3 гроші) — в суммі 34 зл. 15 гр.; середніх — 39 шт. по 1 зл. 50 гр. — в суммі 58 зл. 15 гр.; найбільших — 34 шт. по 4 зл. — в суммі 136 зл.; гранатів маленьких — 33 шт. по 6 гр. — в суммі 6 зл. 18 гр.; срібла *marcas* (гривень) 3 *sum medio* по 16 зл. — в сумі 56 зл.; позолота (*aureos*) 15 по 5 зл. — в сумі 75 зл.; робота — 150 зл.; клинок — 12 зл. — загальна сума 528 зл. 18 гр. Друга шабля, дешевша, — на суму 294 зл. 12 гр. Сідло оцінене на суму 814 злотих».

Усі ці предмети, зокрема три шаблі й сідло, оцінено на 2124 злотих.

[Публікація українською мовою: Зуб Д. Ю. Нариси з історії золотарства Галичини / Дарія Зуб. — Львів: Львівський національний ун-т ім. І. Франка, 2003. — С. 281-282.

Перша публікація: Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach: 1384–1640 / Władysław Łoziński. — Lwow: Gubrynowicz i Schmid, 1889. — S.83.]

ДОДАТОК 30. ОПИС ШАБЛІ № 146 У КАТАЛОЗІ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КОЛЕКЦІЇ В. В. ТАРНОВСЬКОГО

146. Черенъ яшмовый, съ тремя съ каждой стороны серебряными пуговками въ серебряныхъ, частью вызолоченныхъ, съ чеканкой, репейкахъ. Перекрестье литое, серебряное, съ растительной орнаментацией по гладкому вызолоченному фону. Дужки 2 7/8 верш. длины. Клинокъ длины 1 арш. 3 ¼ верш., ширины ¾ верш. Ножны деревянные, обтянуты кожей. Устье, наконечникъ и два обойма съ кольцами — серебряные, съ растительнымъ орнаментомъ по гладкому золоченному фону, выбивной и чеканной работы. При саблѣ — португеза изъ черного, кожаного, круглаго шнура, переплетеннаго между собою въ нѣкоторыхъ мѣстахъ. Черенъ обтянутый ящуромъ въ серебряныхъ, съ чеканкой, репейкахъ, украшенный серебряными, съ чеканкой, звѣздочками, по три съ обѣихъ сторонъ. Перекрестье литое, серебряное, частями вызолоченное, рельефной чеканки, съ чернью. Длина дужекъ 2 3/8 верш. Клинокъ съ золотой маркой, к концу суживающійся; длины 1 арш. 3 ¾ верш., ширины, у рукояти, ¾ верш. Ножны деревянные, обтянуты ко-

жей. Устье, наконечникъ и два обойма съ кольцами — серебряные, съ чернью и орнаментомъ изъ золоченныхъ рельефно-чеканныхъ цвѣтовъ.

[Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. — К.: Тип. Милевского, 1898. — С. 46–47.]

ДОДАТОК 31. ОПИС ШАБЛІ № И-2893 У КАТАЛОЗІ КОЛЕКЦІЇ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

57. Сабля (карабела) украинской работы XVII в.

Клинок стальной, значительной кривизны, однолезвийный, без долов. Справа на клинке в картуше следы таушированной арабской надписи.

Эфес состоит из рукояти с головкой и серебряной крестовины с перекрестьем. Концы крестовины каплевидной формы. В центре крестовины стилизованное изображение креста с концами в виде крестов. Рукоять на трех серебряных заклепках, обтянута желтой кожей.

Ножны деревянные, обтянутые кожей. Серебряный прибор ажурной работы состоит из устья и двух обоймиц. На ребре устья изображен крест, надпись кириллицей и дата «1664».

Общая длина 1005 мм, длина клинка 886 мм, ширина клинка 30 мм.

1948 г. И-2893.

[Каталог коллекции холодного оружия / [сост. Кривова И. А.]. — Чернигов: Облтолиграфиздат, 1990. — С. 11.]

ДОДАТОК 32. ОПИС ШАБЛІ № 137 (СУЧАСНИЙ інв. № И-2907) У КАТАЛОЗІ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КОЛЕКЦІЇ В. В. ТАРНОВСЬКОГО

137. Черенъ серебряный, выбивной работы, съ тремя на немъ, съ обѣихъ сторонъ, вызолоченными, филиграновой работы, пуговками (двухъ недостаетъ), въ серебряныхъ чеканныхъ репейкахъ. Головка серебряная, вызолоченная, филиграновой работы. Перекрестье, 27/8 верш., литое, серебряное, вызолоченное, чеканной работы. Клинокъ сильно кривой, гладкій, постепенно суживающійся къ концу острія. На клинкѣ у ручки выгравированъ орнаментъ съ золотой чекакой; длина 1 арш. 2 верш.; ширина у рукояти 3/4 верш. Ножны деревянные, между двумя обоймами, обложены зеленымъ бархатомъ. Устье и наконечникъ длинные, серебряные, выбивной работы, растительного орнамента. Обойма литая, серебряная, вызолоченная, чеканной работы.

[Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. — К.: Тип. Милевского, 1898. — С. 44–45.]

ДОДАТОК 33. ОПИС ШАБЛІ № И-2907 У КАТАЛОЗІ КОЛЕКЦІЇ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

132. Сабля персидская конца XVII–XVIII вв.

Клинок стальной, значительной кривизны, однолезвийный, без долов. На пяте изображение стилизованной арки.

Эфес состоит из рукояти с головкой и крестовины с перекрестьем. Крестовина украшена рельефным стилизованным растительным орнаментом. Рукоять на

трех заклепках-розетках, окована серебром. Головка рукояти загнута под прямым углом, украшена филигранью.

Ножны деревянные, обтянутые кожей. Серебряный прибор, покрывающий большую часть ножен, состоит из устья, двух обоймиц с кольцами и длинного наконечника с фигурным окончанием. Просвет между обоймицами покрыт зеленым бархотом.

Общая длинна 1003 мм, длинна клинка 890 мм, ширина клинка 28 мм.

Из коллекции Тарновского — № 137.

И-2907.

[Каталог коллекции холодного оружия / [сост. Кривова И. А.]. — Чернигов: Облполиграфиздат, 1990. — С. 20.]

ДОДАТОК 34. МУЗЕЙНИЙ ОБЛІКОВИЙ ЗАПИС ШАБЛІ № О-255 У КОЛЕКЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

КП-39534

О-255   Сабля польская XVIII ст.

Клинок сильно изогнут, без дол. Крестовина медная, щечки рукояти деревянные, украшенные медной пластинкой, головка рукояти сделана в форме птичьей головы.

Инвентаризация 1948 г.

[ДНИМ. Инвентарная книга № 1. 20 марта 1966 г. — 1 марта 1973 г.]

ДОДАТОК 35. ОПИС ШАБЛІ У «ТАТАРСЬКОМУ СТИЛІ» У КАТАЛОЗІ Я. ГУТОВСЬКОГО

82. Szabla w stylu tatarskim, Turcja, pierwsza poł. XVII wieku

Trzon i głowica rękojeści wykonana z jednego kawałka metalu. Rękojeść, jelec i okucia pochwy ze srebrnej blachy, cyzelowanej w żłobione tulipany na połączonym matowanym tle. Wszystkie zdobienia na tle ornamentu z drobnych niellowanych liści. Głownia damasceńska, ze złotym znakiem wytwórcy i inskrypcją z Koranu (XI. 56). Robota okuć typowa dla warsztatów stambulskich z pierwszej połowy XVII wieku. Pochwa pokryta czarna skórą, okucie środkowe motylkowatego kształtu.

Zbiore prywatne.

J.G, P.G.

Fot. za: Splendour des Armes Orientales, Paris 1988, s. 32.

[Gutowski J. Katalog zabytków tatarskich: w 3-ch T. / Jacek Gutowski. — Tom I. Broń i uzbrojenie Tatarów. — Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, 1997.]

ДОДАТОК 36. ОПИС ШАБЛІ (ЕКСПОНАТ №29) У КАТАЛОЗІ ВИСТАВКИ СХІДНОЇ ЗБРОЇ З ПРИВАТНИХ КОЛЕКЦІЙ У ПАРИЖІ (ФРАНЦІЯ), 1988 р.

29 — Sabre (Kilij)

Empire ottoman, Tartare, 1re moitié du 17e siècle.

Longueur totale 95.4 cm.

La poignée avec pommeau oblique est en une seule partie. La monture et les garnitures du fourreau sont en argent finement niellé de volutes et de petits oeilletons, et profondément gravé de tulipes à fonds dorés. La bouterolle est d'une fabrication postérieure. La lame

en vigoureux dames est incrustée d'un médaillon en or avec une inscription en réserve (Coran XI, 56).

Les motifs niellés et le dessin des tulipes sont très semblables au décor du revers du fourreau d'une dague conservée dans le Trésor de la Résidence de Munich. Voir également une plaque dans le Türkenbente de Karlsruhe.

Bibliographie:

Jarnuszkiewicz C. "Szabla" — (London 1973), pl. 52 et 66 à 69.

Waffen und Kostumkunde 1960 Heft 2 p. 107-108

Karlsruhe, pl. 22.

[*Splendour des Armes Orientales: Exposition catalog / [textes et version anglaise Howard Ricketts ; informations complémentaires et version française, Philippe Missillier]. — Paris: ACTE-EXPO, 1988. — S. 160.]*

**ДОДАТОК 37. ОБЛІКОВИЙ ЗАПИС МУЗЕЙНОГО ЕКСПОНАТУ:
«МЕЧ КОРОЛЕВИЧА ВЛАДИСЛАВА». МУЗЕЙ КОРОЛІВСЬКОГО
ПАЛАЦУ У ВАВЕЛІ (PAŃSTWOWE ZBIORY SZTUKI NA WAWELU),
КРАКІВ, ПОЛЬЩА, інв. № 2059**

Wymiary: dł. całkowita 116,5 cm, głownia 96,5 cm, jelec 20,3 cm; szer.

głowni 4,5 cm; na głowni rytowany, inkrustowany złotem, na awersie:

VLADISLAVS + Konasevicio Koszovio ad Chocimum Contra Osmanum;

na rewersie:

C (?) Iuningen. 1426 + Virtute Hujus Ensis Nostra Terra

Culmensis

Głownia i rękojeść: Płn. Włochy (?), ok. poł. w. XVI (?); głowica górna:

Niemcy (?), ok. 1600

Głownia prosta, szeroka, obosieczna, z zaoblonym centrycznym sztychem, w którym trzy okrągłe otworki. Po obu stronach zboczna ujęte rytowanymi liniami; u nasady ponadto krótkie strudżiny biegnące wzdłuż ostrzy, także ujęte liniami. W zboczach rytowane i inkrustowane złotem napisy.

Trzon rękojeści wrzecionowaty obły, okręcony grubym drutem, głowica podwójna: dolna o przekroju półkolistym, górna gruszkowata z guzkiem na szczycie. Jelec prosty, o przekroju okrągłym, z gruszkowato pogrubionymi końcami, na których guzki. Z przodu do jelca przymocowana osłona dłoni w kształcie owalnej, wypukłej tarczki; z tyłu asymetryczny obłęk. Dekoracja inkrustowana złotem i srebrem: na jelcu i dolnej głowicy delikatna wić z listkami, na głowicy ponadto po obu stronach tonda z popiersiami all' antica; na tarczce scena Sądu Salomona. Na górnej głowicy srebrna wić z liśćmi i kwiatami, z gęsto rozmieszczonymi kropkami w tle.

[*Інформація люб'язно надана паном Кишиштофом Чижевським (Krzysztof Czyżewski), керівником відділу мілітарії музею Королівського палацу у Вавелі]*

СЛОВНИК ІСТОРИЧНИХ І СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕРМІНІВ, ВИКОРИСТАНИХ У РОБОТІ

До словника увійшли терміни які стосуються конструкції клинкової зброї, матеріалів і технік, які застосовували у процесі виготовлення й оздоблення предметів озброєння, дефініції мистецтвознавства, нарешті низка понять, пов'язаних з історією регіональної військової справи та ремісничого виробництва. В основу визначень покладені дефініції, які можна віднайти у наукових працях, список яких наведено у розділі «Джерела та історіографія».

Арабеск — насичений складний орнамент, оснований на витонченому й примхливому сплетінні геометричних та стилізованих рослинних мотивів, що часом вміщує написи. А. будується на повторі та помноженні одного або кількох фрагментів візерунка. Нескінчений ритмічний рух візерунка може бути зупиненим або продовженим у будь-якому місці орнаменту без втрати його цілісності.

Арматуря — прикраса укладена з військових та інших емблем й предметів, зазвичай розташованих навколо щита або за щитом.

Багнет — рубально-колольний та різальний або колольний *клинок*, призначений для кріплення до ствольної частини ручної довгоствольної вогнепальної зброї за допомогою трубки або зажимів. Існували також невід'ємні Б. В армії Російської імперії Б. введено у 1709 р. на заміну *байонета*. Головна перевага Б. перед останнім полягає у способі кріплення, що не заважає веденню стрільби.

Байонет (багінет) — широкий металевий однолезовий *клинок* рубально-колольного призначення, 300–540 мм завдовжки. Мав невеликий металевий *ефес*, який насаджували на коротке дерев'яне древко та заводили до ствола фузеї. Б. з'явився у XVI ст. як мисливська зброя, на бойову перетворився в середині XVII ст. Б. озброювали піхотні та драгунські частини, у бою ним могли діяти як *багнетом* або *палашем*. У XVIII ст. у європейських арміях Б. замінили на *багнети*.

Бандолет —

1) назва карабіна у Речі Посполитій XVII ст.

2) широкий шкіряний перев'яз із залізним гаком-карабінчиком, що його вершини одягали через ліве плече і чіпляли гаком за скобу з погонним кільцем, прикріплену до ложа рушниці або карабіна з лівого боку.

Бароко — стиль у європейському мистецтві (живописі, скульптурі, музиці, літературі) та архітектурі кінця XVI – кінця XVIII ст. Знаковими рисами барокового стилю є динамізм, внутрішня напруга, метафоричність, доведена до своєрідної системності, підкреслена урочистість, устремління до посиленої емоційної дії.

Басма (тиснення) — вид художньої обробки металу, при якому на тонку металеву платівку переносять рельєфний малюнок з шаблону (басменної дошки). Найдавніші відомі давньоруські вироби у цій техніці датовані XII ст. Період найвищого розквіту техніки у Східній Європі припадає на XIV–XVII ст.

Бастард (меч) — великий європейський прямий меч XV–XVI ст. з довгим руків'ям, розрахованим на півтора- або дворучний хват. Через свої значні розміри (115–140 см) посідав проміжні позиції між звичайним та дворучним мечем. Цей

тип сформувався від другої половини XIII ст., найдовше побутував у Німеччині та Швейцарії (до XVII ст.).

Бойовий кінець (клинка) — ділянка клинка, що прилягає до вістря. *Б. к.* може бути одно- чи дволезовим.

Булат — отримана в особливий спосіб тигельна сталь з високим рівнем вуглецю (до 2% й вище), яка після належної механічної й термічної обробки набуває видатних механічних властивостей: надзвичайно високих твердості та пластичності водночас. Поверхні булатних виробів притаманний оригінальний неповторний геометричний візерунок.

Вензель — каліграфічно виконана *монограма*. Використовувалась на печатках, у ювелірних виробках тощо.

Верхів'я (голівка) — верхня частина руків'я, необхідна для скріплення ефеса, обмежувач, що запобігає втраті зброї та підвищує надійність хвату руків'я у бою. У деяких різновидах клинкової зброї виконує функцію своєрідного «подовжувача» руків'я.

Відпал (сталевої заготівки) — різновид термообробки, нагрівання до визначеної температури та тривала витримка при ній з подальшим повільним охолодженням. *В.* підвищує пластичність сталі, зменшує остаточну напругу у заготівці тощо.

Відпук (сталевої заготівки) — різновид термообробки, до якого вдаються після загартування: нагрівання до температур у діапазоні 150–650° та подальше охолодження у різних середовищах. У результаті зменшується крихкість і підвищується пластичність сталі.

Вістря — гострий кінець клинка, точка сполучення лез або леза і спинки клинка.

Галюша — див. *Шагрень*.

Гарда — сукупність захисних елементів *ефеса*. До конструктивних елементів *Г.* належать: *хрестовина з кільйонами* та *перехрестя з шипами*, щиток, чашка, захисні дужки, *палюх*, ланцюжок.

Гіверса (каптурець) — металева стрічка, яка розміщується між накладними щічками руків'я клинкової зброї по всій його довжині. *Каптурцем* називаємо задню частину *Г.*

Гілка — див. *Долашмала*.

Гравіювання — нанесення на поверхню твердих матеріалів (метал, кістка, дерево, камінь тощо) написів, малюнків, візерунків за допомогою ріжучого гравірного інструмента. При оздобленні зброї використовують *площинне* (двовимірне) *Г.*, за якого обробляється тільки поверхня виробу, та *обронне* (тривимірне), за якого різцем створюють рельєф або об'ємну скульптуру з металу. *Обронне Г.* може бути *позитивним* (малюнок рельєфу підвищується над вибраним тлом) та *негативним* (малюнок рельєфу різуть углибину).

Гребінь (*гребінець, башмак*) — складова частина піхов, металевий виступ на наконечнику, що підсилює захист піхов та вістря клинка від пошкоджень.

Імерк — графічний символ, виробничий або власницький знак у середньовічних містах. Використовувалися ремісниками для авторизації своєї роботи та місцями для закріплення права власності на виріб.

Дамаск (*дамаська сталь*) — будь-яка сталь, що має характерний візерунок внаслідок особливої (багатошарової) внутрішньої структури, отриманої у процесі ковальського зварювання.

Джирид — османські короткі металльні списи (дротики). Комплект дротиків носився у спеціальному чохлі, в якому додатково могла розміститися коротка сидельна *шабля* з металевим ефесом. Змагання з метання *Д.* були улюбленим дозвіллям османських султанів та двірцевої аристократії.

Долашмала — османський та європейський рослинний орнамент у вигляді стебла з ритмічними вигинами або квіткової гірлянди. В османському мистецтві ця композиція стає популярним елементом місцевого декору від XVII ст. Аналог української *гілки*.

Доли (на клинку) — поздовжні борозни у штабі, призначені для зменшення ваги конструкції та підвищення міцності клинка.

Дюсак — великий бойовий ніж з широким кривим клинком. Назва пов'язана з німецькими різновидами, що спершу використовували для підготовки фехтувальників (XVI ст.). Для ранніх зразків характерні редуковані *руків'я* та *кільйони*.

Емалювання — повне або часткове покриття металевої поверхні спеціальною масою з наступним випалюванням (гаряче *Е.*) або без нього (холодне *Е.*). В основі емалі — скло з домішкою окису металу, що надає суміші певного забарвлення.

Еснаф — назва ремісничих або торговельних цехів у містах Османської імперії періоду Середньовіччя та Нового часу.

Есток — див. *Кончар*.

Ефес — складова частина клинкової зброї, змонтована на хвостовику. Утворена *гардою*, *руків'ям* та *верхів'ям*.

Ехл-і хіреф — об'єднання двірцевих ремісників в Османській імперії, що працювали за державним замовленням у майстернях безпосередньо при султанському дворі або в інших містах.

Елмань — розширення бойового кінця клинка, або *перо* початок якого має вигляд виступу.

Жинета (меч у стилі Ж., або меч Боабділа) — тип іспано-мавританських мечів, що поширилися в мусульманській Іспанії від початку XIV ст. Характеризувались полегшеним, здебільшого однолезовим *клинком*, опущеними донизу *кільйонами*, округлим *верхів'ям*. Поява цієї зброї пов'язана зі змінами у військовій тактиці арабської легкої кавалерії, яку позначає термін *Ж.*: появою низького сидла, скорочених стремен, загальним полегшенням озброєння та підвищенням мобільності вершників.

Загартування (сталеві заготівки) — різновид термообробки, нагрівання до температури 740–850° з подальшим швидким охолодженням у різних середовищах. Служить для надання сталевим виробам твердості, пружності, підвищеної зносостійкості.

Зварювання — технологічний процес отримання нероз'ємних з'єднань шляхом їх місцевого сплавлення або спільної деформації, у результаті чого виникають міцні зв'язки між атомами (молекулами) з'єднаних тіл. У процесі ковальського З. розжарені металеві деталі з'єднують за допомогою ударних інструментів.

Золотіння амальгамне — середньовічна реміснична техніка нанесення золотого покриття на сталеві вироби, яка полягала у покритті підготовленої поверхні спеціальною пастою (амальгамою), що складалася зі суміші золота й ртуті. Після нагрівання ртуть випаровувалась, а золото міцно скріплювалось зі сталлю.

Зульфакар — священний *меч*, який, за легендою, пророк Могаммад подарував своєму племіннику Алі, пізніше ж ним володіли абасидські халіфи. Перші згадки про реліквію зустрічаються в іранських й арабських писемних джерелах від IX ст. Проте найдавніші зображення клинка з роздвоєним бойовим кінцем фавіхвці відносять вже до XIV ст. Зульфакарами також називають ритуальні *мечі* з роздвоєними *бойовими кінцями*, виготовлені на згадку про священну реліквію.

Інкрустація — техніка оздоблення творів декоративно-ужиткового мистецтва. Візерунок або зображення, виконані з одного матеріалу, врізають у поверхню з іншого, твердішого матеріалу, що має вищу температуру плавлення.

Іслімі — арабський флористичний орнамент. Одним з його різновидів є малоазійський турецький румі, у вигляді дволисників, з яких зазвичай побудовані *арабески*.

Кабошон — один із найдавніших способів огранювання ювелірних каменів, надання мінералу округлої форми.

Калкан — круглий плетений щит конічної форми, що у XVI–XVIII ст. був поширений у найбільших регіонах Середнього Сходу та Середньої Азії, а також у країнах Центрально-Східної Європи.

Канфаріння — різновид карбування, за якого поверхня виробу вкривається рельєфною зернистою фактурою.

Каптурець — див. *Гіверса*.

Карбування — спосіб обробки металів за допомогою тиску спеціальних інструментів (чекани, молотки), у результаті чого заготівка отримує задане рельєфне або об'ємне зображення.

Картуш — ліпна або графічна прикраса у вигляді щита чи не до кінця розгорнутого сувою, на якому може розміщуватись герб, емблема або напис.

Каст (оправа) — місце або спосіб кріплення ювелірної вставки. *К.* бувають різними за формою та розмірами. У досліджених нами виробках зустрічається найпростіший глухий *К.*, що являє собою чашечку з плоским денцем, на яке спирається основа вставки.

Кацбальгер — від XV ст. — пізній тип європейського дволезового *меча* з коротким широким прямим *клинком* завдовжки до 60 см, що мав виразні *доли* і рівномірно звужувався до закругленого *бойового кінця*. Призначався насамперед для рубальних ударів. Один із найпоширеніших типів *меча* у ландскнехтів. *Ефес* зазвичай мав S-подібні *кільйони* та конусоподібне *руків'я*.

Кільйон (складова частина *гарди*) — половина *перехрестя*.

Клинова зброя — різновид холодної зброї вирізнений за основною особливістю конструкції — клинком, що є її головною робочою частиною.

Клинок — основна робоча частина клинкової зброї, *штаба* з *лезами* та *бойовим кінцем*.

Кончар (есток, так) — довгий колольний *меч* XIV–XVII ст. з подовженим *руків'ям*. Посилений гранований *клинок*, призначений для пробивання важкого обладунку, був у перерізі трикутний, ромбічний, квадратний або приплюснутий шестикутний. *К.* був зброєю вершника, підвішувався до сідла.

Кортелас — поширений у Європі великий бойовий ніж з кривим *клинком*. Побутували одноручні й дворучні різновиди.

Кування (вільне) — обробка металевої заготівки ковальськими молотами.

Лезо — різальна кромка клинка.

Лиття — формування деталей або цілих виробів з легкоплавких металів шляхом заливання їх розплав у спеціальну форму.

Лютування (паяння) — з'єднання деталей у твердому нагрітому стані за допомогою розплавленого присадного матеріалу — припою.

Махайра — різновид античного однолезового кривого меча. Його масивний клинок з S-подібною лінією леза призначався для завдання потужних рубальних ударів.

Медальйон — зображення або орнамент в округлій чи овальній рамці (різновид оздоблення).

Меч — довгоклинкова холодна зброя, що має одно- чи дволезовий клинок та пряме симетричне руків'я. При збереженні прямизни або незначного вигину штаби лінія леза клинка може бути різної форми — прямої, хвилястої тощо й, відповідно, призначатися для рубальних, колольних та різальних ударів. Зазвичай при різальному ударі викривленим М., на відміну від шаблі, не відбувається «відтяжки», навпаки, зброя ріже, рухаючись уперед, і для її надійної фіксації у руці необхідне потужне верхів'я-обмежувач.

Мілети — національно-релігійні громади в містах Османської імперії, що користувались правами широкої автономії та самоврядування.

Місюрка — тип шолома, що у XVI–XVIII ст. був надзвичайно поширеним у країнах Сходу, Центрально-Східної Європи та на Кавказі. Складалася із залізної круглої, трохи опуклої (мископодібної) пластини (денця), увінчаної шпилем або гребінцем, та кольчужної сітки — бармиці, яка захищала потилицю, шию та обличчя.

Монограма — максимально стисла позначка перших літер імені та прізвища особи, іноді тільки імені.

Наконечник — металеве окуття піхов, що посилює захист їхньої кінцевої частини та бойового кінця клинка.

Насічка — середньовічна ремісничка техніка, різновид інкрустації. Зображення або написи із золотої чи срібної фольги або дроту, закріплені на спеціально підготовленій поверхні клинка за допомогою холодного зварювання.

Непровар — брак у роботі коваля, що виявляється у поганому зварюванні шарів сталі. З часом дефект може виявитись у вигляді тріщин або розшаруванні сталі. Насамперед виявляється на бойовому кінці клинка та лезі, які підлягають найбільшим навантаженням.

Нюти (заклепки) — скріплювальна деталь, що складається зі стрижня (трубки) та двох голівок: закладної з одного боку й замикаючої на іншому. Остання утворюється внаслідок клепаання, утворюючи нероз'ємне клепальне з'єднання.

Обоймиці — металеві окуття у середній частині піхов, до яких зверху зазвичай кріпляться кільця для ремінних пасків або портупеї.

Оброн — див. Гравіювання.

Обух (у клинкової зброї) — верхня затуплена сторона однолезового клинка, паралельна лезу.

Оправа (клинкової зброї) — ефес та піхви, декоровані, як правило, в єдиному стилі.

Оправа (піхов) — металева частина піхов, зазвичай устя, обоймиці та наконечник з гребінцем.

Оправа (ювелірних каменів) — див. *Каст*.

Основа клинка (п'ята) — частина площини поперечного перерізу клинка де він сполучається з ефесом.

Палаш — холодна рубально-колольна, іноді підсилена різальними функціями зброя, однолезовий або полуторний клинок якої зберігає у своїй формі прямизну, а ефес має пряме чи нахилене під невеликим кутом *руків'я* з простою хрестоподібною або складною *гардою*. Від XVII ст. поряд з *шаблею* та *шпагою* призначався для заміни меча.

Пальметта — рослинний орнамент у вигляді віялоподібного пальмового листа, квітки аканту або жимолості.

Палюх — закріплене на *гарді* кільце для великого пальця руки, що запобігає втраті зброї у бою та поліпшує фіксацію *руків'я* у руці. Наявність *П.* регламентує хват *руків'я* та набір прийомів клинкового двобою.

Паяння — див. *Лютування*.

Перехрестя — видовжені металеві пластини, що у вигляді накладок різноманітної форми розміщені в середній частині *хрестовини* перпендикулярно до неї. Функція *П.* — затримувати зброю супротивника, що ковзає по *клинку*, а також поліпшувати фіксацію *клинка* у *піхвах*.

Перо — розширення *бойового кінця* *клинка*.

Піхви — обов'язкова частина шабельного комплекту, призначена для зберігання та носіння *клинкової зброї*. Складаються з металевої чи дерев'яної, обтягнутої шкірою або тканиною обкладки та металевої *оправи*.

Провенанс — задокументована історія походження музейного експонату.

Просічка — техніка виконання просічних (наскрізних) декоративних елементів та ажурних накладок.

Протравлення — техніка оздоблення *клинків*. Полягає у використанні агресивних хімічних сполук (кислот) для створення заданого малюнка на металі. Поширилось у Європі від останньої чверті XV ст., майже повністю витіснивши трудомістке *гравіювання* по сталі.

П'ята — див. *Основа клинка*.

Рапіра — поява терміна, вперше зафіксованого у Франції наприкінці XV ст., пов'язана з розвитком «цивільної зброї», призначеної для щоденного носіння особами шляхетного походження. Пряма дволезова *Р.* з вузьким *бойовим кінцем* значно легша від армійського *меча*. У процесі розвитку фехтувальних шкіл XVI–XVII ст. *Р.* перетворилась на зброю, придатну, передусім, для завдання колесних ударів.

Рафінування (сталі) — процес вирівнювання складу й структури сталі у виробі.

Рифлення — різновид *карбування*, при якому поверхня виробу декорується рельєфними заглибленнями.

Різьблення — вирізання в глибокому й плоскому рельєфі, що використовувався і як окремий прийом, і у складі інших технік, наприклад, *обронного гравіювання* або *інкрустації*.

Рікасо — затуплена частина *леза* біля *п'яти* *клинка*.

Розетка (у мистецтві й архітектурі) — орнаментальна прикраса круглої у плані форми, має вигляд стилізованого зображення розквітлої квітки.

Рококо — стиль у мистецтві й архітектурі, що зародився у Франції за часів Регентства (1715–1723) й, досягнувши апогею за Людовика XV, поширився по всій Європі, де панував до 1780-х рр. Примхливо-вишуканий стиль *Р.* був продовженням і водночас видозміною *бароко*, що відповідала манірному, вигадливому часу.

Руків'я — змонтована на *хвостовику* частина *клинкової зброї*, призначена для утримання зброї у бою. Може складатися зі *щічок*, закріплених на *нютах*, або мати вигляд пустотілої трубки і насаджуватись на *хвостовик*.

Румі — див. *Іслімі*.

Сагайдак — комплект для стрільби з луку, що складається з самого луку, стріла та футляра для їх носіння.

Саз — орнаментальний стиль, що з'явився на теренах Османської імперії у першій половині XVI ст. *С.* розвинувся з мистецтва каліграфії й вирізнявся мінімалістським використанням кольорових фарб. Основними мотивами стилю є гострокінцеве різане листя, квітки лотосу, виконані у китайській манері хатайї, бутони, тварини, птахи, міфологічні створіння. На предметах османського декоративно-ужиткового мистецтва композиції у стилі *С.* нерідко набували вигляду двоколірних зображень дрібних різаних листочків та розеток на спірально закручених стеблах.

Сакс — короткий однолезовий *меч* з прямим широким *клинком*, що звужується в останній третині. Призначався для завдання рубально-колючих ударів.

Сап'ян — гатунок тонкої козячої (рідше овечої або телячої) шкіри східного виробництва, вичиненої в особливий спосіб (за посередництвом сумаху або чорних горішків) і фарбованої у червоний або жовтий колір.

Спинка клинка — верхня частина однолезового *клинка*, протилежна *лезу*.

Срібло ювелірне — ювелірний стандарт, сплав срібла, що має пробу, вищу від 800-ї.

Сулюс — Стиль арабської каліграфії з округлими й переплетеними формами літер. Від XI ст. *С.* витісняє поширене перед тим куфічне письмо.

Тамга — родовий фамільний знак, тавро, печатка, поширена насамперед у кочових народів. *Т.* передавалася у спадок, причому нащадки зазвичай видозмінювали знак.

Таушування (всічка) — різновид *інкрустації*, закріплення золотого або срібного дроту у прорізаних у тілі *штаби* глибоких канавках особливої форми. Розрізняють *Т. рельєфне* (коли дріт виступає над поверхнею *клинка*) та *Т. площинне* (коли дріт виведено на один рівень з поверхнею).

Темляк — ремінь, шнур або петля, що закріплювалась на *ефесі* холодної зброї. Одягнутий на руку, *Т.* запобігав втраті зброї у бою. *Т.* з китицею складав частину військової уніформи, а також був знаком розрізнення на нагородній зброї.

Термообробка (ковальська) — процес теплової обробки сталевих заготовок з метою зміни її структури й, відповідно, властивостей. Полягає у нагріванні поковки до певної температури, витримці її при цій температурі та подальшому охолодженні із визначеною швидкістю. До різновидів *Т.* належать: *відпал*, нормалізація, *загартування*, *відпуск*.

Тесак — холодна клинкова рубально-колюща, іноді підсилена різальною функцією зброя, що складається з короткого, широкого однолезового чи дволезового

клинки, прямого або дещо викривленого *руків'я*, а також простої *гарди* закритого або відкритого типу. Зазвичай перебував на озброєнні піхоти та артилеристів.

Тиснення — вид художньої обробки металу, при якому на тонку металеву платівку переносять рельєфний малюнок зі спеціальної матриці. Найдавніші давньоруські знахідки датуються др. пол. X ст. Див. також *Басма*.

Тугра — персональний знак ісламського правителя (султана, халіфа, хана), що містить його ім'я та титул, виконані в особливий каліграфічний манері. В Османській імперії *Т.* використовувалась також як пробірне клеймо.

Уков (уковка) — відносна величина, що характеризує ступінь деформації заготовки у ході кувальних операцій.

Устя — верхнє металеве окуття *піхов*.

Фальшион — однолезовий *меч* з коротким важким *клинком* з викривленою лінією *леза*. *Штаба* розширювалася в напрямку *бойового кінця*. У Європі відомий від XI ст.

Хачкар — традиційна вірменська мала архітектурна форма, кам'яна стела із зображенням хреста.

Хвостовик — несуча частина клинкової зброї, продовження *клинки* за *п'яту* у вигляді штиря, на якому монтуються *гарда*, *руків'я* та *верхів'я*.

Хоз — ґатунок дубленої козячої шкіри грубої вичинки. Йшов на виготовлення *піхов* до *клинкової зброї*, сагайдачних налучів, *сагайдаків* та ін.

Хрестовина — вузька металева циліндрична, гранована або плоска платівка, розміщена між *руків'ям* і *клинком*, впоперек *штаби*.

Чорніння — покриття металевої поверхні виробу спеціальною масою чорного кольору з подальшим випаленням у жаровні. Зазвичай до складу маси входили такі компоненти, як срібло, свинець, мідь, сірка, поташ, бура, сіль.

Шабля — холодна січна різально-колольна довгоклинкова зброя, яка сформувалася наприкінці VII — початку VIII ст. н.е. *Клинок Ш.* кривий, з *лезом* на вигнутому боці та *обухом* на увігнутому, має *вістря* та хвостову частину для кріплення *ефеса*. Прямий перпендикулярний удар *Ш.* має круговий рубально-різальний характер й у більшості випадків дозволяє сполучити в єдиному русі обидві його фази (ураження — витягнення). Основний спосіб носіння *Ш.* — збоку при стегні у спеціально пристосованих *піхвах*.

Шагрень («ящур») —

1) м'яка й дуже міцна дублена і вичинена особливим чином кінська або осячя хребтова шкіра, шерехата з лицевого боку, схожа на шкіру саламандри («*ящура*»); зазвичай фарбувалась у чорний і зелений колір. Вироблялася в Персії та Малій Азії. Використовували *Ш.*, зокрема, для обшивання *піхов* до *клинкової зброї*;

2) до XVIII ст. цим терміном позначали красивий і дорогий ґатунок еластичної шкіри деяких видів акул і скатів, який завозили з країн Далекого Сходу та Південно-Східної Азії. Обробкою риб'ячих шкір займалися східні, а від XVII ст. також європейські (спершу голландські) майстри. У науковій літературі зустрічаються твердження, що тодішні технології не передбачали належної обробки травмонебезпечних кістяних шипиків-дентикул (діаметром 1–2 мм), рівномірно розсіяних на лицевій поверхні шкіри, відтак зброєю доводилось оперувати в рукавиці. Зауважимо, що у нашій роботі подібних випадків не трапилося —

усі досліджені зразки цілком комфортно утримуються у незахищеній долоні. У XVIII ст. з'являється нова технологія обробки риб'ячої шкіри, що починає набувати високої популярності в Європі. Її популяризації сприяв придворний французький майстер Галюш, на честь якого починають називати оброблену у такий спосіб шкіру (*галюша*).

Шиавона — італійський термін (у значенні «слов'янський»), яким позначали мечі з собливою *гардою*-кошиком та *верхів'ям*, що нагадувало геральдичний щит. Перебував на озброєнні гвардії венеціанських дожів, яка рекрутувалася з далматських слов'ян.

Шипи — видовжені в напрямі клинка і *руків'я* частини *перехрестя*.

Шнепфер (*швейцарська шабля*, або *бастард-шабля*) — різновид європейської (швейцарської) *шаблі* XVI ст., що розвинувся від *меча-бастарда*. До кінця століття її *руків'я* стало коротшим, отримало «пістолетний» нахил, *верхів'я* іноді виконували у формі лев'ячої голови. *Ефес III*. отримав бокові дужки, пізніше чашки.

Шпага — холодна довгоклинкова колольно-рубальна або колольна зброя з прямим, вузьким (порівняно з класичним мечем) однолезовим чи дволезовим *клинком* та *ефесом* з прямим симетричним *руків'ям* і *гардою* складної форми. *III*. з'являється у XVI ст. і є подальшим розвитком *меча*.

Штаба — тіло клинка без *вістря* і лез.

Штампуння (*клейма*) — нанесення клейма на *клинок* у процесі *термообробки*, на етапі виготовлення зброї.

Щічки (*руків'я*) — пара дерев'яних, рогових, кам'яних або металевих платівок, які закріплюються на хвостовику *нутами* і формують *руків'я*.

Ятаган — османський кривий однолезовий *меч*. *Клинок Я*. представляє собою пряму, або дещо викривлену штабу з S-подібною лінією *леза*. *Руків'я Я*. без *гарди*, *верхів'я* у вигляді виступів (так званих «вух»), що наслідують форму гомилкової кістки.

Ящур — див. *Шагрень*.

p. d. t. (p. p. d. t.) — аббревіатури, якими у військово-фіскальних документах Литовсько-Польської держави XVI ст. позначали комплекс гусарського озброєння, що складався із «панцера» (кіраси), «древа» (списа), «тарча» (щита); або: «панцера», «прилбиці» (шолома), «древа», «тарча». Цей традиційний комплекс озброєння важкої кавалерії у Речі Посполитій був здешевленим й полегшеним різновидом повного комплексу озброєння європейського рицаря.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Основні речові джерела

УКРАЇНА

*Державний історичний музей ім. Д. І. Яворницького,
м. Дніпропетровськ:*

1. Шамшир, перша третина XIX ст., інв. № О-249 (КП-2394).
2. Шабля, XVIII ст., інв. № О-105.
3. Шабля орла, XVIII ст., інв. № О-255 (КП-39534).

Миргородський краєзнавчий музей, м. Миргород:

4. Шабля гусарська (чорна), XVII ст. МКМ, інв. № 104 (155).

*Національний історико-культурний заповідник
«Гетьманська столиця», м. Батурин:*

5. Палаш лейб-кампанійський, 1740–60 рр., інв. №3-1968.

Національний музей історії України, м. Київ:

6. Шабля, перша половина XIX ст., інв. № 3-59.
7. Карабеля, XVIII ст., інв. № 3-1365.
8. Карабеля, кінець XVII – початок XVIII ст., інв. № 3-51.
9. Карабеля, XVII ст., інв. № 3-1172.
10. Шамшир в оправі килиджа, XVIII ст., інв. № 3-1726.
11. Шамшир, XIX ст., інв. № 3-133.

*Переяслав-Хмельницький державний історичний музей,
м. Переяслав-Хмельницький:*

12. Карабеля XVII ст., інв. № 3569/КВ 1319.
13. Карабеля XVIII ст., інв. № 1818.
14. Шабля, др. пол. XVIII – поч. XIX ст., інв. №642.
15. Комплект шабель орла (2 шт.), кінець XVII–XVIII ст., б/н.

Полтавський обласний краєзнавчий музей, м. Полтава:

16. Карабеля, кінець XVII ст. – середина XVIII ст., інв. № 36-82.
17. Карабеля, XVIII ст., інв. № 36-83 (ПКМ 3343).

Харківський історичний музей, м. Харків:

18. Килидж, кінець XVIII – пер. пол. XIX ст., інв. № 3-198 (ОС-237).
19. Шамшир, кінець XVIII ст., інв. № ОС-577.
20. Шабля, др. пол. XVIII ст., інв. № ОС-217.
21. Шамшир, др. пол. XVIII ст., інв. № 3-138/ОС171.

Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського, м. Чернігів:

22. Шабля в оправі килиджа (т. зв. «мамелюкська»), кінець XVIII ст. – XIX ст., інв. № И-2895.
23. Карабеля, кінець XVII – др. пол. XVIII ст., інв. № И-2926 (з колекції Тарновського, № 143).
24. Шабля з верхів'ям-ковпачком (ординка), друга пол. XVII ст., інв. № 2916 (з колекції Тарновського, № 130).
25. Шамшир в оправі карабелі, перша пол. XVII ст., інв. № И-2893 (з колекції В. Тарновського, № 146).

26. Шамшир, кінець XVII – поч. XVIII ст., інв. № И-2907 (з колекції В.Тарновського — № 137).

Приватні колекції:

27. Шабельний клинок. Не раніше пер. пол. XVIII ст. Родинна реліквія Мануйловичів, м. Київ.
28. Карабеля, кінець XVII – поч. XVIII ст. Музей приватних колекцій О. Фельдмана, м. Харків.
29. Шабля, що наслідує зброю з верхів'ям-ковпачком, XVII ст. Музей приватних колекцій О. Фельдмана, м. Харків, інв. № М30-415.
30. Шабля орла, кінець XVII–XVIII ст. Музей приватних колекцій О. Фельдмана, м. Харків.

РЕСПУБЛІКА ПОЛЬЩА

Зброярня Королівського замку у Вавелі, Краків:

31. Меч XVI ст., інв. № 2059.

Музей Фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові:

32. Палаш, XVII–XVIII ст., інв. № MNK XIV-35.

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ

Державний Ермітаж, м. Санкт-Петербург:

33. Гусарська карабеля, від поч. XVIII ст. – перша пол. XIX ст., інв. № 30-6986.

Державний історичний музей, м. Москва:

34. Шамшир в оправі килиджа, від XVIII ст., інв. № 57526/763 ор.

Краснодарський державний історико-археологічний музей-заповідник

ім. Є. Д. Феліцина, м. Краснодар:

35. Шамшир, др. пол. XVIII ст., інв. № КМ-1764

Основні зображальні джерела

1. Боровиковський В. Портрет полтавського бурмістра Павла Руденка (1778, ДХМ).
2. Гондіус В. Портрет гетьмана Богдана Хмельницького (1651, НХМУ) .
3. Легенда про мощі святого Ромуальда». Невідомий художник 1495–1515 рр. Державний музей зображальних мистецтв ім. О. С. Пушкіна.
4. Матейко Я. «Грюнвальдська битва» (1878, Національний музей у Варшаві, Польща).
5. Портрет Великого князя Литовського Олександра (Віганда) Вітовта. Копія невідомого художника другої пол. XVII ст. з августинського монастиря у м. Бресті (XVIII ст., Литовський художній музей, Вільнюс, Литва).
6. Портрет військового товариша Тимофія Лишні (невідомий художник, 1749 р., НХМУ).

7. Портрет генерального судді Війська Запорозького Василя Кочубея (перша пол. XVIII ст., Державний Ермітаж, СПб, РФ).
8. Портрет генерального хорунжого Семена Сулими (1754, НХМУ).
9. Портрет гетьмана Богдана Хмельницького (портрет з літопису С. Величка, XVII ст.).
10. Портрет гетьмана Данила Апостола (XVIII ст., ДІКЗППБ).
11. Портрет гетьмана Івана Мазепи (портрет з літопису С. Величка, XVII ст.).
12. Портрет гетьмана Івана Самойловича (невідомий художник, кінець XVII–поч. XVIII ст., фоторепродукція).
13. Портрет гетьмана Михайла Ханенка (малюнок з літопису С. Величка, XVII ст.).
14. Портрет гетьмана Петра Дорошенка (портрет з літопису С. Величка, XVII ст.).
15. Портрет гетьмана Юрія Хмельницького (копія невідомого художника з живописного портрета О. Іракліївського, XVIII ст.).
16. Портрет знатного військового товариша Івана Забіли (1713, НХМУ).
17. Портрет київського воєводи Адама Кисіля, 1630-ті рр. (копія XIX ст.).
18. Портрет київського полковника Єфима Дарагана (копія XIX ст. з оригіналу XVIII ст., ЧОХМ).
19. Портрет Михайла Миклашевського (XVIII ст., НХМУ).
20. Портрет наказного гетьмана Павла Полуботка (копія XIX ст. з оригіналу XVIII ст., ПОКМ).
21. Портрет ніжинського полковника Івана Гуляницького (копія з портрета XVIII ст., ЛІМ).
22. Портрет новгород-сіверського сотника Лук'яна Жоравки (невідомий художник, кінець XVII ст., фототипія).
23. Портрет обозного Миргородського полку Василя Родзянки (XVIII ст., НХМУ).
24. Портрет полковника Новицького (поч. XVIII ст.).
25. Портрет сотника Богацької сотні Миргородського полку Андрія Стефановича (XVIII ст., МКМ).
26. Портрет Якова Шияна (1784 р., ОДІКМ).
27. Рєпін І. Запорожці пишуть листа турецькому султану (Державний російський музей, м. Санкт-Петербург, РФ).
28. Самокіш М. Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким (НХМУ).
29. Самокіш М. Бій Івана Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р. (1931).
30. Тарасевич О. Портрет охтирського старости, полковника Івана Перехриста (1689, Національна бібліотека у Варшаві, Республіка Польща).
31. Фототипія. Шаблі, що належали роду Родзянок, XVII–XVIII ст. Колишня власність родини П. В. Родзянка. [Модзалевський В. Л., 1914].
32. Шмідт Г. Ф. Портрет гетьмана К. Г. Розумовського. За копією невідомого автора з картини Л Токе (1762 р., НХМУ).
33. Штосс В. Фрагменти розпису головного вівтаря церкви Діви Марії у Кракові (1477–1489).
34. Щирський І. Портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії (XVII ст., НХМУ).

Писемні джерела

1. Абу-р-Райхан Мухаммад ибн Ахмад ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия) / Абу-р-Райхан Мухаммад ибн Ахмад ал-Бируни; [пер. с арабск.]. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 519 с. — (Классики науки).
2. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов: В 35 тт. — К., 1876–1914.
Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIII веке (1498–1795). — Т. 1. — К.: В университетской типографии (И. Завадского), 1876. — 785 с.
3. Баран О. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле / Олександр Баран. — Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1985. — 64 с.
4. Гарбузова С. В. Эвлия Челеби о стамбульских ювелирах XVII в. / Гарбузова С. В. // Государственный Эрмитаж. Труды отдела истории культуры и искусства Востока. — Л., 1940. — Т. III. — С. 316–317.
5. Герберштейн С. Записки о Московии (Rerum Moscoviticarum Commentarii) барона Герберштейна / Герберштейн С. — СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп., 1866. — 262 с.
6. ДАПО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 2. Каталог собрания Археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / [сост. А. П. Зосимович; ред. В. Б. Антонович]. — 1892.
7. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1834): в 3 ч. / [издание «Киевской Старины»; ред. Ал. Лазаревского]. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893–1897.
8. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка 1727–1753 г. / Приложение к журналу «Киевская Старина»; [ред. Ал. Лазаревского]. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. — 524 с.
9. ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 58454.
10. Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті / Климентій Зіновійв; [підг. тексту І. П. Чепіги]. — К.: Наук. думка, 1971. — 392 с.
11. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. Т. 4 / Самоил Величко. — К., 1864. — 409 с.
12. Именная роспись Черниговского полка 1732 года. — Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. — 144 с.
13. Шидловский С. И. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собранные и изданные С. И. Шидловским / С. И. Шидловский — СПб.: Изд. С. И. Шидловский, 1896. — 267 с.
14. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Извлечено из 1-го тома IV части Архива Юго-Западной России, изданного Киевской комиссией для разбора древних актов. — К.: Тип. Е. Федорова, 1867. — 62 с.
15. Прицак О. Походження Русі. Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / Прицак О.; [автор. пер. з англ. В. Шовкуна, П. Тарашука, О. Галенко]. — К.: Обереги, 2003. — 1304 с.

16. Полонська-Василенко Н. Д. Майно запорізької старшини, як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя / Полонська-Василенко Н. Д. // Нариси з соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України. — К.: ВУАН У.С.Р.Р., 1932. — Т. 1. — С. 43–206.
17. Русская историческая библиотека издаваемая Археографической комиссией. Т. 8. — СПб.: Тип. Елеонского и Ко, 1884. — 699 с.
18. Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст. Т. 3. Битва за Козацьку державу / [упоряд. В. Шевчук]. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. — 496 с.
19. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наукове товариство ім. Шевченка, ЦДІАК України; [упоряд. І. Бутич]. — Київ — Львів: НТШ, 2002. — 758 с. — (Універсали українських гетьманів; вип. 1.)
20. ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 651, 653.
21. ЦДІАК України. — Ф. 269. — Спр. 3479.
22. ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10651.
23. ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11489.
24. ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 15839.
25. ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17133.
26. ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 231.
27. ЦДІАК України. — Ф. 64. — Спр. 484.
28. ЦДІАК України. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 1752.
29. ЦДІАЛ — Ф. 52. — Спр. 42.
30. ЦДІАЛ — Ф. 52. — Спр. 52.
31. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego: u 25 t. — Lwów, 1868–1935. Т. XIV. — Lwów: z drukarni zakładu narodowego imienia Ossolińskich, 1889. — 636 s. Т. XV. — Lwów: z I. Związkowej drukarni we Lwowie, 1891. — 720 s.
32. Hoyland R. G. Medieval Islamic Swords and Swordmaking. Kindi's treatise «On swords and their kinds» (edition, translation, and commentary) / Robert G. Hoyland, Brian Gilmour; [introduction by James Allan]. — Oxford: Gibb Memorial Trust, 2006. — 216 p.
33. Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. Т. 3 / przez księdza Jędrzeja Kitowicza; Wydanie drugie. — Petersburg i Mohylew: nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. — 199 s.
34. Kronika Marciana Bielskiego. Т. II (Księga IV-V) / Marcin Bielski; [wyd. Kazimiera Józefa Turowskiego]. — Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka, 1856. — S. 701–1222.
35. Sport e giuochi: Trattati e scritti dal XV al XVIII secolo / ed. By Carlo Bascetta. — Milan: Edizioni Il Polifilo, 1978. — 400 p. — (Classici italiani di scienze tecniche e arti).
36. Talhoffer H. Medieval Combat: A Fifteenth-Century Illustrated Manual of Swordfighting and Close-Quarter Combat / Hans Talhoffer; [transl. and ed. by Mark Rector]. — London: Greenhill Books, 2000. — 320 p.

Історіографія

1. Абросимова С. В. Енциклопедист козаччини [до 150-річчя від дня народження академіка Д. І. Яворницького] / С. В. Абросимова // Україн. історич. журнал. — 2005. — № 4. — С. 4–46.
2. Абросимова С. В. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3 / [Абросимова С. В., Василенко А. І., Перкова І. Ю., та ін.]. — Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. — 740 с.
3. Амаглобели Б. Г. Гетерогенная структура булатной стали и возможность ее получения: дисс. на соискание науч. степени канд. техн. наук: спец. 05.16.01 «Металловедение и термическая обработка металлов» / Амаглобели Бадри Геронтьевич; Ин-т металлургии им. 50-летия СССР. — Тбилиси, 1984. — 117 с.
4. Аносов П. П. Собрание сочинений / Аносов П. П.; [ред. колл.: акад. И. П. Бардин, чл.-кор. АН СССР А. М. Самарин (отв. ред.) и др.]. — М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1954. — 207 с.
5. Арендт В. В. О «мечах харалужных» в «Слове о полку Игореве» / В. Арендт // К 40-летию ученой деятельности акад. А. С. Орлова: сб. науч. статей. — Л., 1934. — С. 338–341.
6. Арсеньев Ю. В. Геральдика: лекции, читанные в Московском Археологическом институте в 1907–1908 году / Ю. В. Арсеньев. — М.: ТЕРРА — Книжный клуб, 2001. — 384 с.
7. Артамонов М. И. История хазар / М. И. Артамонов. — Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. — 522 с.
8. Арциховский А. В. Введение в археологию / А. В. Арциховский. — М.: Изд-во МГУ, 1947. — 219 с.
9. Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа / Э. Г. Аствацатурян. — СПб.: Атлант, 2004. — 432 с.
10. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея / Э. Г. Аствацатурян. — СПб.: Атлант, 2002. — 336 с.
11. Базили К. М. Очерки Константинополя: в 2 т. / Константин Базили. — СПб.: Тип. Н. Греча, 1835.
12. Бачинська О. А. Гладкий Йосип Михайлович. / О. А. Бачинська // Енциклопедія історії України. Т. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 112.
13. Бауэр В. Энциклопедия символов / Вольфганг Бауэр, Ирмтрауд Дюмотц, Сергиус Головин; [пер. с нем.]. — М.: Крон-Пресс, 2000. — 504 с.
14. Белецкий П. А. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. / Белецкий П. А. — Л.: Искусство, 1981. — 256 с.
15. Беляков А. Л. Оружиеведение: учеб. пособие: в 3 ч. / Беляков А. Л., Матюшенков А. Н., Попова Т. В. — Челябинск: Челябинский юридический институт МВД России, 2002–2004.
16. Бертон Р. Книга мечей / Бертон Р.; [пер. з англ.]. — М.: Центполиграф, 2007. — 400 с.
17. Бехайм В. Энциклопедия оружия / Венделин Бехайм; [пер. с нем. А. Девель и др.]. — СПб.: Санкт-Петербург. оркестр, 1995. — 576 с.

18. Блок М. Феодальне суспільство / Марк Блок; [пер. з фр.]. — К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2002. — 528 с.
19. Бобров Л. А. Военное дело сяньбийских государств Северного Китая IV–VI вв. н. э. / Бобров Л. А., Худяков, Ю. С. // Военное дело кочевников Центральной Азии в сяньбийскую эпоху: сб. науч. трудов / под ред. Ю. С. Худякова, С. Г. Скобелева. — Новосибирск: НГУ, 2005. — С. 80–199.
20. Бобров Л. А. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего средневековья и раннего нового времени (XV–первая половина XVIII в.) / Л. А. Бобров, Ю. С. Худяков; [под ред. В. П. Никонорова]. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. — 776 с.
21. Богданович Б. Холодное оружие Османской империи и Албании / Бранко Богданович; [пер. с сербск.]. — М.: Фонд «Русские Витязи», 2011. — 152 с. — (Военное дело Балканских стран).
22. Бодянский О. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года, с дополнением о Запорожских казаках / О. Бодянский // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете, (Москва, 31 янв. 1848 г.). — М.: В Университетской типографии, 1848. — № 6.
23. Болгов Н. Н. Латинский пласт культуры ранней Византии: специфика и сферы распространения / Болгов Н. Н., Смирницких Т. В. // Мир Византии. — Белгород: Изд-во Белгородского гос. ун-та, 2007. — С. 25–27.
24. Большая энциклопедия оружия (Самое полное совр. изд. Более 6000 оружейных терминов и понятий). — М.: Эксмо, 2008. — 608 с.
25. Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV — канцы XVI ст. / Ю. М. Бохан. — Мінск: Беларуская навука, 2008. — 449 с.
26. Бохан Ю. М. Зброя Вялікага княства Літоўскага 1385–1576 / Ю. М. Бохан. — Мінск: Беларусь, 2003. — 88 с.
27. Бохан Ю. М. Турнірныя традыцыі ў Вялікім княстве Літоўскім у XIV–XVI стагоддзях / Ю. М. Бохан. — Мінск: І. П. Логвінаў, 2008. — 76 с.
28. Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. / Віктор Брехуненко. — К.: НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. — 504 с.
29. Буниятов З. М. Избр. соч. Т. 3 / Акад. З. М. Буниятов. — Баку: Элм, 1999. — 376 с.
30. Буткевич Л. М. История орнамента: учеб. пособие [для студ. высш. пед. учеб. заведений, обучающихся по спец. «изобразительное искусство»] / Л. М. Буткевич. — М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. — 267 с. — (Изобразительное искусство).
31. Бялік О. М. Структурний аналіз металів. Металографія. Фрактографія: підручник / [О. М. Бялік, С. Є. Кондратюк, М. В. Кіндрачук, В. С. Черненко]. — К.: ВПІ ВПК «Політехніка», 2006. — 328 с.
32. Введенский Г. Э. Ятаган: факты и гипотезы / Георгий Введенский // Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования. — М., 2003. — № 5. — С. 96–99.

33. Венедиков И. Две семантически объяснения / И. Венедиков // Известия на Института по български език. — 1954. — № 3. — С.289–295.
34. Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: матеріали науково-практичної конференції, (Київ, 27 травня 2009 р.) / Центральний музей Збройних Сил України; ДП «Укроборонсервіс» — К: ЦМЗ-СУ; ДП «Укроборонсервіс», 2009. — 156 с.
35. Вилинбахов Г. В. Символика меча в русской государственной геральдике XVII — первой четверти XVIII вв. / Вилинбахов Г. В. // Геральдика: материалы и исследования: сборник научных трудов. — Л., 1987. — С. 56–69.
36. Винклер П. фон. Оружие: Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века / П. фон Винклер. — СПб.: Тип. А. Ефрона, 1894. — 336 с. — (Репринт / М.: Софт-Мастер, 1992).
37. Виноградов Ю. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. — III в. н. э.) / Ю. А. Виноградов, В. А. Горончаровский. — СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2009. — 350 с. — (Historia Militaris).
38. Возницький Б. Козацький ківш 1677 р. з колекції музею Чарторийських у Кракові / Борис Возницький // Вісник Львівського університету, 2002. — Вип. 2. — С. 128–131.
39. Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: матеріали наукових читань, 4 лютого 2005 р., Полтава – Великі Сорочинці. — Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, 2005. — 112 с.
40. Гладкий В. О. Осип Михайлович Гладкий — кошовий атаман Задунайської Сечи. 1789–1866 / Гладкий В. О. // Русская старина. — 1881. — № 2.
41. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / Голобуцький В. О. — К.: Вища школа, 1994. — 539 с.
42. Горелик М. В. Об одной разновидности евразийских клинков эпохи развитого средневековья / Горелик М. В. // Военное дело народов Сибири и Центральной Азии: сб. науч. трудов. — Новосибирск, 2004. — Вып.1. — С. 86–101.
43. Горелик М. В. Оружие древнего Востока / М. В. Горелик. — СПб.: Атлант, 2003. — 336 с.
44. Горжковский М. Битва под Грюнвальдом: объяснения к картине Яна Матейки / М. Горжковский. — Краков, 1879. — 20 с.
45. Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / Григорян В. Р.; [отв. ред. Л. С. Хачикян, Я. Р. Дашкевич]. — Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1980. — 291 с.
46. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. — Київ–Відень: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України «Дніпро-союз», 1921. — 575 с.
47. Грушевський М. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. — Київ–Львів, 1907 — 1936. — (Репринт / К., 1991.). Т.6. — 1907. — 670 с.
48. Гуржій О. І. Історія козацтва. Держава – військо – битви / Гуржій О. І., Чухліб Т. В. — К.: Арій, 2011. — 464 с.

49. Гуцул В. М. Пам'ятка станкового живопису «Битва під Оршею» з національного музею у Варшаві як джерело до історії козацтва першої третини XVI ст. / Володимир Гуцул // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць. — К., 2012. — Вип. 21, Ч. 2. — С. 103–110.
50. Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII–XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройної боротьби: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Володимир Миколайович Гуцул; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — К., 2011. — 187 с.
51. Гуцульські художні вироби з металу кін. XVIII – поч. XX ст. / [упор. О. Валько]. — Львів: Ін-т колекціонерства укр. мистецьких пам'яток при НТШ, 2011. — 370 с.
52. Денисова М. М. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI–XIX вв. / М. М. Денисова — М.: Госкультпросветиздат, 1953. — 168 с.
53. Дмитрієнко М. Ф. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: док-ти, мат-ли, карти / Марія Дмитрієнко, Володимир Литвин, Валерій Томазов, Лариса Яковлева, Олексій Ясь. — К.: Либідь, 2000. — 488 с.
54. Добродомов І. Г. Еще раз о славянских вариантах *sabja, *šabja / І. Г. Добродомов // Этимология 1983: сб. науч. статей / Ин-т рус. яз. АН СССР. — М.: Наука, 1985. — С. 88–92.
55. Долгополов И. В. Мастера и шедевры. Т. 1 / Игорь Долгополов. — М.: Изобраз. искусство, 1986. — 720 с.
56. Древнетюркский словарь / [ред.: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак]. — Л.: Наука, 1969. — 678 с.
57. Дуров В. А. Русское наградное оружие / Валерий Дуров. — М.: Фонд содействия авиации «Русские витязи», 2010. — 324 с.
58. Евглевский А. В. Восточноевропейские позднеочевнические сабли / Евглевский А. В., Потемкина Т. М. // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. науч. трудов — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 117–179.
59. Етимологічний словник української мови: у 7 т. — К.: Наук. думка, 1982 — 2006.
Т. 4 (Н–П). — 2003. — 656 с.
60. Ефименко А. Я. Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан / Ефименко А. Я. // Харьковский сборник: научно-литературное приложение к Харьковскому календарю. — Харьков, 1887. — Вып. 1. — С. 171–181.
61. Жиль Ф. А. Царскосельский музей с собранием оружия, принадлежащего Государю Императору / сост. Ф. Жиль. — СПб: Печатано в Политехнографическом Заведении А. Баумана, 1860. — 274 с.
62. Жолтовський П. М. Художній метал: іст. нарис / П. Жолтовський. — К.: Мистецтво, 1972. — 116 с.
63. Задунайська Січ: До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні: зб. наук. праць. — Одеса: ОКФА, 1998. — 390 с. — (Невичерпні джерела пам'яті: збірки наукових статей, матеріалів та републікацій; Т. II).

64. Закон України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» (18 листопада 1997 року N 637/97-ВР). — Розділ І. — Стаття 1. — п. 2–4, 21.
65. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. М. Заруба — Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. — 380 с.
66. Зуб Д. Ю. Нариси з історії золотарства Галичини / Дарія Зуб. — Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. — 360 с.
67. Івашків Г. М. Декор української народної кераміки XVI — першої половини XX століть / Г. М. Івашків; НАН України, Ін-т народознавства. — Львів: [б. в.], 2007. — 544 с.
68. Історія української мови. Лексика і фразеологія / [В. О. Винник та ін.]; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Наук. думка, 1983. — 743 с.
69. Ибрагимбеили Х. М. Меч / Х. М. Ибрагимбеили // Советская военная энциклопедия. Т. 5. — М.: Воениздат, 1978. — С. 274–275.
70. Иванов В. А. Древние угры-мадьяры в Восточной Европе / В. А. Иванов. — Уфа: Гилем, 1999. — 124 с.
71. Игошев В. В. Ярославские серебряные и золотые кресты XVI–XVIII веков (к вопросу о типологии церковной утвари) / В. В. Игошев // Ставрографический сборник: сб. статей. Кн. II. Крест в Православии / [сост., науч. ред. и вступ. ст. С. В. Гнутова]. — М: Изд-во Московской Патриархии; Изд-во «Древлехранилище», 2003. — С. 128–145.
72. Именное и художественное холодное оружие XVII–XIX веков: сб. науч. ст. — М.: Государственное издательство культурно-просветительной литературы, 1956. — 41 с. — (Труды Государственного исторического музея; т. 19.).
73. Историческое описание одежды и вооружения российских войск, с рисунками, составленное по Высочайшему повелению: в 34 ч. — СПб., 1899–1947.
Ч. 2. — СПб.: В. С. Балашев и Ко, 1899. — 139 с.
Ч. 3. — СПб.: В. С. Балашев и Ко, 1899. — 141 с.
74. История военного дела в Польше: избранные вопросы. Диссертации, очерки / [под ред. В. Беганьского и др.]; Wojskowy Instytut Historyczny (Poland). — Варшава: Изд-во Мин-ва Нац. обороны ПНР, 1970. — 594 с.
75. История Османского государства, общества и цивилизации. Т.1. История Османского государства и общества / Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры; [под ред. Э. Ихсаноглу; пер. с турецк.]. — М.: Вост. лит-ра, 2006. — 604 с.
76. Йотов В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век) / Валери Йотов. — Варна: ЗОГРАФ, 2004. — 346 с.
77. Каминский В. Н. Вооружение племен Северного Кавказа в раннем средневековье / Каминский В. Н., Каминская-Цокур И. В. // Историко-археологический альманах. — Армавир, 1997. — Вып. 3. — С. 61–69.
78. Каталог коллекции холодного оружия / [сост. Кривова И. А.]. — Чернигов: Облполиграфиздат, 1990. — 28 с.

79. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль в Екатеринославе. Вып.1 / [сост. К. Мельник]. — К.: Тип. С. В. Кульженко, 1893. — 218 с.
80. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. — К.: Тип. Милевского, 1898. — 86 с.
81. Кеммерер Е. А. Царскосельский Арсенал или Собрание Оружия принадлежащего Его Величеству Государю Императору Александру Николаевичу / Кеммерер Е. А. — СПб.: А. А. Ильин и Н. К. Флиге, 1869. — 94 с.
82. Квасневич В. Польские сабли / В. Квасневич; [пер. с пол.]. — СПб.: Атлант, 2006. — 192 с.
83. Кин М. Рыцарство / Морис Кин. — М.: Научный мир, 2000. — 520 с.
84. Кирпичников А. Н. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов. // Скандинавский Сборник. — 1977. — Вып. 22. — С. 159–174.
85. Кирпичников А. Н. Древнейший русский подписной меч / А. Н. Кирпичников // Советская археология. — 1965. — №3. — С. 196–201.
86. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: в 3 вып. / Анатолий Николаевич Кирпичников. — М.–Л.: Наука, 1966–1971. — (Археология СССР. Свод археологических источников; Е 1-36.).
Выпуск 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. — 1966. — 143 с.
Выпуск 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. — 1971. — 127 с.
87. Кирпичников А. Н. Мечи с надписью ULFBERHT в Северной Европе / А. Н. Кирпичников // Славяне и финно-угры: археология, история, культура. Доклады российско-финляндского симпозиума по вопросам археологии / Ин-т истории материальной культуры РАН; [ред. А. Н. Кирпичников, Е. А. Рябинина, А. И. Сакса]. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1997. — С. 116–122.
88. Кирпичников А. Н. О начале производства мечей на Руси / А. Н. Кирпичников // Общество, экономика, культура и искусство славян. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. — 1998. — Т.4. — С. 246–251.
89. Ключко В. І. Озброєння та військова справа населення України (500–900 рр. до Р. Х.) / Ключко В. І.; Мін-во культури і туризму України, НДІ пам'яткоохоронних досліджень. — К.: АртЕк, 2006. — 336 с.
90. Ковалевська О. Гетьман. Т. 2. Осмислення: нариси до історії мазепіани. / О. Ковалевська, В. Панченко, В. Станіславський; [упоряд. О. Ковалевська]. — К.: Темпора, 2009. — 365 с.
91. Колекція зброї та військового спорядження: альбом / Національний музей історії України; [вступ ст. С. В. Діденка, О. В. Шевченко; упорядкув. та текст. Т. М. Радієвської та ін.]. — К.: Мистецтво, 2011. — 64 с.
92. Комаров И. Парадное оружие русских государей XVI–XVII веков / Комаров И., Яблонская Е. — М.: Куна, 2006. — 88 с.
93. Кондаков Н. П. Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода. Т. 1. / Н. Кондаков. — СПб.: Тип. Главного Управления Уделов, 1896. — 214 с.
94. Корзухина Г. Ф. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2003. — 432 с. — (Archaeologica Petropolitana; XIV).

95. Корзухина Г. Ф. Ладожский топорик / Г. Ф. Корзухина // Культура древней Руси. — М.: Наука, 1966. — С.89–96.
96. Корнієнко М. П. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678) / Корнієнко М. П., Кривошея В. В. — К.: ІПіЕД НАНУ; Музей гетьманства, 2000. — 95 с.
97. Корнилов И. И., Солодова Ю. П. Ювелирные камни / Н. И. Корнилов, Ю. П. Солодова; [под ред. Н. И. Гинзбурга]. — М.: «Недра», 1982. — 240 с.
98. Кот С. Шукаючи втрачені клейноди. У справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва / Сергій Кот. // Пам'ятки України. — 2007. — № 2. — С. 86–119.
99. Котляр М. Ф. Коментар до літопису / М. Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар / [за ред. М. Ф. Котляра]. — К.: Наукова думка, 2002 — С. 157–359.
100. Кочкаров У. Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VIII–XIV вв. (оружие ближнего боя) / У. Ю. Кочкаров. — М.: ТАУС, 2008. — 176 с.
101. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк / Володимир Кривошея. — К.: ВД «Стилос», 2004. — 420 с.
102. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / Кривошея В. В. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 452 с.
103. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія / Кривошея В. В. — К.: Стилос, 2010. — 792 с.
104. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини: довідник / Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В.; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса; Українська академія наук. Музей гетьманства. — К.: «Стилос», 2009. — 431 с.
105. Кривошея В. В. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (Історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали) / Кривошея В. В., Орел В. М. — К.: ІПіЕНД НАНУ, 2000. — 139 с.
106. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Крип'якевич І. П. — К.: Вид. АН УРСР, 1954. — 536 с.
107. Крип'якевич І. П. Історія Українського війська: у 2 т. / Іван Крип'якевич, Богдан Гнатевич. — Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. — (Репринт / Бібліотечка журналу «Пам'ятки України»; К., 1992; вип. 17).
108. Кронштадтский И. О кресте Христовом / Иоанн Кронштадтский. — М.: Артос-Медиа, 2007. — 192 с.
109. Кузнецов В. П. История развития формы креста / Кузнецов. В. П. — М.: Изд. православного братства во имя Воздвижения Честного и Животворящего Креста Господня, 1997. — 36 с.
110. Кулаков В. И. Предшественники эмблемы Византии / В. И. Кулаков // Гербовед — 1994. — № 5–6. — С. 5–11.
111. Кулаков В. И. Топорик из Варген (Ранговое оружие последних язычников Европы) / Кулаков В. И., Скворцов К. Н. // Slavia Antiqua. — 2000. — Т. XLI. — С. 173–189.
112. Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие / А. Н. Кулинский. — СПб.: Атлант, 2003. — 552 с.

113. Кулинский А. Н. Русские именные клинки / А. Н. Кулинский. — СПб.: Атлант, 2011. — 632 с.
114. Кулинский А. Н. Русское холодное оружие XVIII–XX вв.: в 2 т. / А. Н. Кулинский. — СПб.: Атлант, 2001.
115. Кулинский А. Н. Атрибуция и описание холодного и некоторых видов ручного метательного оружия и штыков: методические рекомендации / А. Н. Кулинский. — СПб.: Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, 2007. — 226 с.
116. Кулинский А. Н. Холодное оружие немецких государств: справочник / А. Н. Кулинский. — СПб.: Издательский дом «Балтика», 2000. — 416 с.
117. Кулланда М. В. Эволюция ремесленного производства как отражение перемен в жизни Османской империи второй половины XVI–XIX в.: по материалам музейных коллекций: дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Мария Всеволодовна Кулланда; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, Институт стран Азии и Африки. — М., 2008. — 343 с.
118. Курмановский В. С. Сабельные клинки в России XVI–XVII вв.: морфология и конструктивные особенности: дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Владимир Сергеевич Курмановский; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. — М., 2010. — 330 с.
119. Лазаревский О. М. Сабля Мазепы / А. Л. // Киевская старина. — 1883. — № 1. — С. 213. — (Известия и заметки).
120. Лайбле Т. Меч. Большая иллюстрированная энциклопедия / Томас Лайбле; [пер. с нем.] — М.: Омега, 2008. — 232 с.
121. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г. С. Лебедев. — СПб.: Евразия, 2005. — 640 с.
122. Левашева В. П. Белореченские курганы / Левашева В. П. // Труды Государственного Исторического музея. Археологический сборник / [под ред. проф. А.Я. Брюсова]. — 1953. — Вып. XXIII. — С. 163–213.
123. Ленц Э. Императорский Эрмитаж. Отделение средних веков и эпохи возрождения. Ч. I. Собрание оружия / [сост. Э. Ленц]. — СПб.: Тип. Бенке, 1908. — 374 с.
124. Лильо І. М. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть / Ігор Лильо. — Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2002. — 190 с.
125. Литвин М. Р. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко; [Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ]. — Львів; Харків: Сага, 2007. — 244 с.
126. Ллост Ж. Саблі французької армії / Жан Ллост, Патрик Резек; [пер. с фр.]. — Жигулевск: Стрелец, 2009. — 496 с.
127. Лобач Д. В. Генеза меча на території Європи від найдавніших часів і до середини XVII ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Данило Вікторович Лобач; Держ. заклад «Луганський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». — Луганськ, 2012. — 340 с.
128. Лукомский В. К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. — СПб.: Издание Черниговского дворянства, 1914. — 304 с. — (Репринт / К.: Либідь, 1993).

129. Малоземова Е. И. Иранское холодное оружие IX–XIX вв.: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.07 «Этнография, этнология, антропология» / Малоземова Елена Игоревна; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. — СПб., 2008. — 179 с.
130. Мальченко О. Є. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.) / Олег Мальченко; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. — К.: ЗАТ Віпол, 2009. — 284 с.
131. Мальченко О. Є. Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи / Олег Мальченко; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. — К.: ЗАТ Віпол, 2007. — 160 с.
132. Марков М. И. История конницы: в 3 ч / полковник Марков. — Тверь: Типо-Литография Ф. С. Муравьева, 1886–1888.
Ч.1. — 1886. — 176 с.
Ч.2. — 1886. — 220 с.
Ч.3. — Отдел первый. От вооружения конницы огнестрельным оружием до Густава Адольфа. — 1887. — 158 с.
Ч.3. — Отдел второй. От Густава Адольфа до Фридриха Великого. — 1888. — 238 с.
133. Махінчук М. Г. Обереги нашої пам'яті / М. Г. Махінчук. — Одеса: Аспект, 1998. — 224 с.
134. Мельник Б. В. Шабля / Борис Мельник. — Наукові записки. Львівський історичний музей. — Львів, 1994. — Вип. II–III. — С. 252–281.
135. Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве» / К. Г. Менгес. — Л.: Наука, 1979.
136. Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье / Н. Я. Мерперт // Советская археология. — 1955. — Вып. XXXIII. — С. 131–168.
137. Мінжулін О. І. Реставрація творів з металу: підруч. [для студ. вищ. худ. навч. закл.] / Олександр Мінжулін. — К.: Спалах, 1998. — 234 с.
138. Миллер Ю. А. Искусство Турции / Ю. Миллер. — М.: Искусство, 1965. — 165 с.
139. Миллер Ю. А. Художественное оформление холодного оружия Турции: XVII–XVIII вв. / Ю. А. Миллер // Труды Государственного Эрмитажа. — 1958. — Т. 2. — С. 167–178.
140. Минжулин А. И. Казак и сабля неразлучны / Александр Минжулин // Анти-квар — 2010. — № 3 (41). — С. 68–75.
141. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 4. / Вадим Львович Модзалевский. — К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1914. — 858 с.
142. Моця О. Українські козаки і західноєвропейські лицарі (порівняльна характеристика) / Олександр Моця // «Істину встановлює суд історії»: зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. Наукові студії / НАН України, Інститут історії України. — К.: Ін-т історії України, 2004. — С. 147–157.
143. Нагоев А. Х. Материальная культура кабардинцев в эпоху позднего средневековья (XIV–XVII вв.) / А. Х. Нагоев; [под ред. С. А. Плетневой]. — Нальчик: Эльбрус, 1981. — 88 с.

144. Нагоев А. Х. Средневековая Кабарда / А. Х. Нагоев. — Нальчик: Эльфа, 2000. — 227 с.
145. Назаренко В. Р. Булат – мрія і дійсність мого життя / Василь Назаренко. — Київ–Черкаси: Інлес, 2009. — 398 с.
146. Нацваладзе Ю. А. Сабля / Ю. А. Нацваладзе. // Советская военная энциклопедия. Т. 7. — М.: Воениздат, 1979. — С. 212.
147. Національний музей історії України = The national museum of the history of Ukraine: науково-популярний фотоальбом / [Л. Ковтанюк, Л. Строкова та ін.]. — К.: ЕММА, 2001. — 217 с.
148. Нікітенко Н. Атрибуція княжого знаку-графіті в північній внутрішній галереї Софії Київської / Надія Нікітенко, Вячеслав Корнієнко. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика: зб. наук. пр. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2011. — Число 19. — С. 136–147.
149. Носов К. С. Традиционное оружие Индии / Константин Носов. — М.: Эксмо, 2011. — 384 с.
150. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблин. — Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто: Українське Історичне Товариство; Світова Наукова рада СКУ; Національний університет «Острозька академія», 2001. — 464 с.
151. Одинцов Г. Ф. К истории др.-рус. мечь I / Г. Ф. Одинцов // Этимология 1982: сб. науч. статей / Ин-т рус. яз. АН СССР. — М.: Наука, 1985. — С. 104–113.
152. Одинцов Г. Ф. К истории слова сабля в русском языке / Г. Ф. Одинцов // Этимология 1986–1987: сб. науч. статей / Ин-т рус. яз. АН СССР. — М.: Наука, 1989. — С. 177–193.
153. Одинцов Г. Ф. К истории старорусских названий мечей / Г. Ф. Одинцов // Этимология 1979: сб. науч. статей / Ин-т рус. яз. АН СССР. — М.: Наука, 1981. — С. 99–110.
154. Одноралов Н. В. Декоративная отделка скульптуры и художественных изделий из металла: учеб. пособие / Н. В. Одноралов. — М.: Изобразительное искусство, 1989. — 208 с.
155. Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Эварт Окшотт; [пер. с англ.]. — М.: Центрполиграф, 2007. — 176 с.
156. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Эварт Окшотт; [пер. с англ.]. — М.: Центрполиграф, 2004. — 398 с.
157. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі / Олександр Олійник. — Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — 255 с.
158. Оружие: каталог. Вып. 3 / [сост. О. В. Кузьмина]; Днепропетровский ист. музей им. акад. Д. И. Яворницкого. — Днепропетровск: Промінь, 1967. — 111 с.
159. Острогорський Г. Історія Візантії / Георг Острогорський; [пер. з нім. А. Онишко]. — Львів: Літопис, 2002. — 588 с.
160. Пам'ятки козацької слави у зібранні Полтавського краєзнавчого музею: каталог виставки / [уклад. Мокляк В. О., Супруненко О. Б.]. — Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, 1991. — 12 с.

161. Панащенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: на матеріалах Лівобережної України / В. В. Панащенко. — К.: Наук. думка, 1974. — 111 с.
162. Панченко В. Реалії козацького побуту в регіональній і міській геральдиці Гетьманщини / Володимир Панченко. // Військово-історичний альманах. — 2009. — Ч. 2 (19). — С. 104–113.
163. Панченко П. П. Дерзаючий правдою. До 80-річчя Генерала козацтва Юрія Миколайовича Мануйловича / Панченко П. П. — К.: Сузір'я, 2009. — 40 с.
164. Петерсон Я. Норвежские мечи эпохи викингов / Ян Петерсон; [пер. с норвежск.]. — СПб.: Альфарет, 2005. — 352 с. — (Оружие разных эпох).
165. Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. / М. З. Петренко. — К.: Наук. думка, 1969. — 208 с.
166. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV вв. / И. П. Петрушевский. — Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1966. — 398 с.
167. Плавінські М. А. Нарысы гісторыі клінковай зброі X–XIII стагоддзяў на Беларусі / М. А. Плавінскі. — Мінск: Выдавец І. П. Логвінаў, 2009. — 158 с.
168. Плетнева С. А. Древности черных клобуков / С. А. Плетнева. — М.: Наука, 1973. — 96 с. — (Археология СССР. Свод археологических источников; Е 1-19.).
169. Полевой В. М. Искусство Греции. Новое время / В. М. Полевой. — М.: Советский художник, 1975. — 448 с.
170. Попельницька О. О. Універсали гетьмана Івана Мазепи у зібранні Національного музею історії України / Олена Попельницька. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2009. — Число 16. — С. 36–45.
171. Произведения русского и зарубежного искусства XVI– начала XVIII века: сб. науч. статей / Государственные Музеи Московского Кремля. — М.: Искусство, 1984. — 248 с. — (Государственные Музеи Московского Кремля. Материалы и исследования; вып. IV).
172. Прокопенко В. М. Краткий очерк истории северокавказской сабли со штыковым острием / В. М. Прокопенко // Военное дело Улуса Джучи и его наследников: сб. науч. ст. — Астана: Фолиант, 2012. — С. 284–295.
173. Прохоров В. А. О древних саблях с греческими славянскими и другими надписями / В. Прохоров. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1877. — 16 с.
174. Райс Т. Т. Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии / Райс Тамара Т.; [пер. с англ.]. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — 238 с. — (Загадки древних цивилизаций).
175. Ривкин К. Оружие и военная история Кавказа / Кирилл Ривкин, Оливер Пинчо // Альманах Історія зброї. — 2011. — № 4. — 128 с.
176. Розсоха Л. Унікальні написи на музейних експонатах / Людмила Розсоха // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 5. — С. 92–94.
177. Розсоха Л. Шабля родини Апостолів / Людмила Розсоха // Сторінки історії Миргородщини: зб. наук. пр. — Полтава: Полтавський літератор, 2000. — С. 33–36.

178. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М.: Наука, 1948. — 792 с.
179. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М.: Наука, 1988. — 784 с.
180. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. — М.: Наука, 1994. — 608 с.
181. Савваитов П. И. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, в азбучном порядке расположенное / Павел Савваитов. — СПб.: Тип. Императорской Акад. наук, 1896. — 215 с.
182. Савчук Ю. К. Виставка «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького» / Ю. Савчук // Український археографічний щорічник. — 2002. — Вип. 7. — С. 513–515.
183. Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція) / Юрій Савчук; Мін. культури і туризму України, Держ. служба контролю за переміщенням культурних цінностей через держ. кордон України, Нац. музей історії України, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАНУ. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. — 96 с.
184. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI– перша половина XVII ст.): навч. посіб. / П. М. Сас. — К.: Либідь, 1998. — 296 с.
185. Сас П. Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу / Сас П., Кіркенне Г.; [післямова А. Бумблаускас]. — К.: Балтія-Друк, 2011. — 216 с.
186. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. — Львів: Слово, 1992. — 304 с.
187. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Михайло Селівачов. — К.: Ред. вісника «Ант», 2009. — 408 с.
188. Сидоренко В. О. Зброя XVI–XVII століть на Україні — пам'ятка історії та мистецтва / Сидоренко В. О. — К.: Вид. УТОPIK, 1970. — 20 с.
189. Сидоренко В. О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. / В. О. Сидоренко // Історичні джерела та їх використання. — 1972. — Вип. 7. — С.161–169.
190. Синельник І. В. В. Тарновський та його колекція українських старожитностей / Ірина Синельник // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. — К.: Ін-т історії України, 2004. — Число 11, Ч. II. — С. 279–292.
191. Славутич Є. В. Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник / Євген Славутич. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 171 с.
192. Славутич Є. В. До історії козацького мундира в Гетьманщині / Євген Славутич // Військово-історичний альманах. — 2010. — Число 1 (20). — С. 72–87.
193. Славутич Є. В. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. / Євген Славутич // Військово-історичний альманах. — 2008. — Число 1 (16). — С. 130–154.
194. Словарь української мови: у 4 т. / [упоряд. Б. Грінченко]; ред. журн. «Киевская старина». — К., 1907–1909.

195. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / [укл.: Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова та ін.]. — К.: Наукова думка, 1977–1978. Т.2. — 1978. — 592 с.
196. Сокольский Н. И. Боспорские мечи / Н. И. Сокольский. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — 170 с. — (Материалы и исследования по археологии СССР; т. 33).
197. Солдатенко А. В. Художественное оружие Польши XVIII–XIX веков: каталог выставки / Солдатенко А. В. — Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1991. — 56 с.
198. Спаський І. Г. Дукачі і дукачі України / І. Г. Спаський. — К.: Наук. думка, 1970. — 168 с.
199. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка: в 3 т. — СПб., 1893–1903.
200. Старчевский А. В. Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову Евангелию Ф. Миклошичу, А. Х. Востокову, Я. И. Бередникову и И. С. Кочетову. — СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1899. — 946 с.
201. Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української народної республіки (1917–1921). Кн. I / Ярослав Тинченко. — К.: Темпора, 2007. — 536 с.
202. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького (військово-історична студія) / Ю. Тис-Крохмалюк. — Мюнхен: Вид. Братства кол. вояків І-ої Української Дивізії УНА, 1954. — 184 с.
203. Тихомирова Е. В. Оружейная палата. Парадное оружие XVII–XIX вв.: набор открыток / Тихомирова Е. В. — М.: Изобразительное искусство, 1983.
204. Ткаченко М. М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України / М. М. Ткаченко // УІЖ. — 1964. — №1. — С. 77–81.
205. Тоїчкін Д. В. Зразки козацької холодної зброї в музейних збірках: підвалини зброєзнавчого дослідження / Тоїчкін Д. // Пам'ятки України: історія та культура. — 2007. — №2 (155). — С.58–79.
206. Тоїчкін Д. В. Класифікація та зміст символіки на клинковій зброї XV–XIX ст. в українських музеях: геральдика, епіграфіка, орнаментика / Денис Тоїчкін. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика: зб. наук. пр. / відп. ред. Г. В. Боряк; Упор. В. В. Томазов. НАН України. Ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України, 2010. — Число 17. — С. 148–176.
207. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Денис Тоїчкін. — К.: Стилос, 2007. — 368 с.
208. Тоїчкін Д. В. Проблеми термінології, понятійного апарату та огляд типологій клинкової зброї / Денис Тоїчкін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць та спогадів пам'яті В. О. Замлинського. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. — Ч. 6, Част. 1. — С. 224–245.
209. Тоїчкін Д. В. Козацький шамшир: реальність чи гарна вигадка? / Денис Тоїчкін, Олександр Галенко. // Військово-історичний альманах. — 2008. — Число 2 (17). — С. 126–154.
210. Тройницкий С. Гербы Лейб-Компании обер и унтер-офицеров и рядовых / [сост. С. Тройницкий]. — Петроград: Тип. Сириус, 1914. — 569 с.

211. Уизерс Х. Дж. С. Мечи и сабли. Большая энциклопедия / Харви Дж. С. Уизерс; [пер. с англ.]. — М.: Изд-во Наше слово; ЭКСМО, 2011. — 256 с.
212. Україна — козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упор. Володимир Недяк]. — К.: ЕММА, 2005. — 1216 с.
213. Українські порохівниці XVII — початку XX століть в колекції Музею укр. нар. декоративного мистецтва: каталог / [авт.-упор. Людмила Білоус]. — К.: Родовід, 2008. — 88с.
214. Фадеева Т. М. Княжество Феодоро и его князья. Крымско-готский сборник / Т. М. Фадеева, А. К. Шапошников. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2011. — 396 с.
215. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Макс Фасмер; [пер. с нем. О. Н. Трубачева]. — М.: Прогресс, 1986–1987.
Т.2 (Е – Муж). — 1986. — 672 с.
Т. 3 (Муза – Сят). — 1987. — 832 с.
216. Федоров В. Г. Холодное оружие / В. Г. Федоров. — СПб: Тип. «Артиллерийского журнала», 1905. — (Репринт / М.: Альпина Бизнес Букс, 2008). — 232 с.
217. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золото-ордынских ханов. Археологические памятники / Г. А. Федоров-Давыдов. — М.: Изд-во Московск. ун-та, 1966. — 275 с.
218. Фролов Б. Е. Холодное оружие кубанских казаков / Б. Е. Фролов. — Краснодар: Диапазон В, 2009. — 320 с.
219. Хейзинга Й. Осень средневековья. исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга; [пер. с нем.]. — М.: Наука, 1988. — 544 с.
220. Холодное оружие в собрании Российского этнографического музея / [сост. Лютов А. М.]; Российский этнографический музей. — СПб.: ИП «Мак», 2006. — 248 с.
221. Хорев В. Н. Твой нож / В. Н. Хорев, М. Б. Ингерлейб. — Ростов н/Д: Феникс, 2007. — 250 с. — (Золотой фонд).
222. Художественное оружие из собрания Государственного Эрмитажа: каталог выставки / [под ред. О. А. Федосеенко]; Государственный Эрмитаж; Государственный историко-архитектурный музей-заповедник «Казанский Кремль». — Санкт-Петербург: АО «Славия», 2010. — 272 с.
223. Циркин А. В. Материальная культура и быт народов Среднего Поволжья в I тыс. нашей эры / А. В. Циркин. — Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. — 298 с.
224. Черепнин Л. В. Русская палеография / Черепнин Л. В. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. — 616 с.
225. Чернецький Є. Правобережний гербівник: у 5 т. / Євген Чернецький. — Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006–2012.
Т. 1. Шляхта Васильківського, Таращанського та Звенигородського повітів. — 2006. — 160 с.
226. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2-х т. / П. Я. Черных. — М.: Русский язык, 1999.
Т.2 (Панцирь–Ящур). — 560 с.

227. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Тарас Чухліб. — К.: Арістей, 2005. — 640 с.
228. Чухліб Т. В. Доля золотого меча Сагайдачного / Тарас Чухліб. // Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / Русина Олена, Горобець Віктор, Чухліб Тарас. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 104–108.
229. Чухліб Т. В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утворення ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки. Частина 2 / Чухліб Т. В. // Укр. іст. журнал. — 2003. — № 3. — С. 43–63.
230. Шаповал І. В пошуках скарбів. Оповідання про Д. І. Яворницького / Іван Шаповал. — К.: Радянський письменник, 1963. — 304 с.
231. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: в 2 ч. / Д. И. Эварницкий — СПб: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888.
Ч.1. — 294 с.
Ч.2. — 262 с.
232. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / [под ред. Трубачева О. Н.]. — М.: Наука, 1993. — Вып. 18. — 255 с.
233. Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький; [пер. з рос. І. І. Сварника]. — Львів: Вид-во «Світ», 1990.
Т.1. — 319 с.
234. Яворницький Д. Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий / Д. І. Яворницький // Ювілейний збірник академіку М. С. Грушевському. — К., 1927. — С. 295–305.
235. Яковсон А. Л. Художественные связи Руси с Закавказьем и Ближнем Востоком в XVI в. / А. Л. Яковсон // Древности Московского Кремля: мат-лы и исследования по археологии Москвы / [ред. Воронин Н. Н., Рабинович М. Г.]. — М.: Наука, 1971. — Т. IV. — С. 230–252. — (Мат-лы и исследования по археологии СССР; № 167).
236. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталія Яковенко. — К.: «Часопис Критика», 2006. — 528 с.
237. A Companion to Medieval Arms and Armour / [ed. by David Nicolle]. — Woodbridge, Suffolk: Boydell Press, 2002. — 320 p.
238. Alexander D. Swords and Sabers During the Early Islamic Period / David Alexander // Gladius. — 2001. — № XXI. — P. 193–218.
239. Androshchuk F. The «Ljudota Sword?» (An episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) / Fedir Androshchuk // Ruthenica. — 2003. — Т. 2. — С. 15–25.
240. Anglo S. The Martial Arts of Renaissance Europe / Sydney Anglo. — New Haven; London: Yale University Press, 2011. — 396 p.
241. Aydin H. Sultanların Silahları: Topkapı Sarayı Silah Koleksiyonu / Hilmi Aydin. — Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012. — 228 p.
242. Aylward J. D. The Small-Sword in England: Its History, Its Forms, Its Makers, and Its Masters / J. D. Aylward. — London: Hutchinson's Scientific & Technical Publications, 1945. — 132 p.
243. Bartha A. Hungarian society in the 9th–10th Centuries / Antal Bartha. — Budapest: Akadémiai Kiado, 1975. — 147 p.

244. Biernacki C. Karabela / Cezary Biernacki. // S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna z Ilustracjami i Mapami. T. VIII. Od Litery K do Kruszyński. — Warszawa: Wydawnictwo Towarzystwa Akcyjnego Odlewni Czcionek i Drukarni S. Orgelbranda Synów, 1900. — S. 103.
245. Blackmore D. J. Arms and Armour of the English Civil Wars / David J. Blackmore. — London: Boydell & Brewer, 1990. — 99 p.
246. Blair C. European & American Arms c. 1100–1850 / Claude Blair. — N.Y.: Bonzana Books, 1962. — 134 p.
247. Bołdyrew A. Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku / Alexander Bołdyrew. — Warszawa: Neriton, 2005. — 416 s.
248. Boniecki A. Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Cz. 1, T. 2. / Adam Boniecki. — Warszawa: Skład główny Gehethner I Wolff, 1900. — 396 s.
249. Bruhn Hoffmeyer A. Introduction to the History of the European Sword / Dr. Ada Bruhn Hoffmeyer // Gladius. — 1961. — Vol. I. — P. 30–75.
250. Bruhn Hoffmeyer A. Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional de Madrid / Dr. Ada Bruhn Hoffmeyer // Gladius. — 1966. — Vol. V. — 194 p.
251. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / Aleksander Brückner. — IV wyd. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1985. — 806 s.
252. Clements J. Medieval Swordsmanship: Illustrated Methods And Techniques / John Clements. — N.Y.: Paladin Press, 1998. — 344 p.
253. Cohen A. The Guilds of Ottoman Jerusalem / Amnon Cohen. — Leiden: Brill Academic Pub, 2001. — 305 p. — (Ottoman Empire and Its Heritage; vol. 21).
254. Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy w 1529 roku wydanym. T. 1. / przez Tadeusza Czackiego. — Kraków: Nakładem drukarni “Czasu”, 1861. — 349 s.
255. Davidson H. E. The Sword in Anglo-Saxon England: Its Archaeology and Literature / Hilda Ellis Davidson. — Woodbridge: Boydell Press, 1994. — 286 p.
256. Dziewanowski W. Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce / Władysław Dziewanowski. — Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1935. — 224 s.
257. Elgood R. The Arms and Armour of Arabia in the 18th–19th and 20th Centuries / Robert Elgood. — Vermont, USA: Scholar Press, 1994. — 138 p.
258. Elgood R. The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Era / Robert Elgood. — N.Y.: Thames & Hudson, 2009. — 336 p.
259. Feuerbach A. M. Cruicible Steel in Central Asia: Production, Use and Origin: a dissertation in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy / Anna Marie Feuerbach; University College London; Institute of Archaeology. — London, 2002. — 357 p.
260. Gardner R. E. Small Arms Makers. A directory of fabricators of firearms, edged weapons, crossbows and polearms / col. Robert Gardner. — N.Y.: Bonanza Books, 1963. — 378 p.
261. Geibig A. Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwerts im Mittelalter: Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus

- Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland / Alfred Geibig. — Noemünster: Wachholtz, 1991. — 208 s.
262. Głosek M. Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w. / Marian Głosek. — Warszawa: Wydawnictwo Geologiczne, 1984. — 186 s.
263. Głosek M. Miecze sredniowieczne z ziem polskich / Marian Głosek, Andrzej Nadolski — Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. — 84 s. — (Acta Archaeologica Lodziensia; Nr 19).
264. Gorovei S. Les emblems imperiaux de la princesse Maria Assanine Paleologuine / Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely // Etudes Byzantines et post-byzantines. — Bucuresti, 2006. — Vol. V. — P. 49–87.
265. Grotowski P. Ł. Święci wojownicy w sztuce bizantyjskiej (843–1261). Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru / Piotr Łukasz Grotowski. — Kraków: Wydawnictwo WAM, 2011. — 496 s.
266. Gutowski J. Katalog zabytków tatarskich: w 3-ch T. / Jacek Gutowski. — Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, 1997.
- Tom I. Broń i uzbrojenie Tatarów. — 1997. — 138 s.
267. Hartleb Z. Szabla polska / Zygmunt Hartleb. — Lwów; Warszawa; Kraków: Wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1926. — 59 s.
268. Huangfu J. Zhongguo dao jian [Iron and Steel Swords of China] / Jiang Huangfu, Ding Huangfu. — Jinan: Ming tian chu ban she, 2007. — 250 p. [китайською мовою].
269. Hunt for Paradise. Court Arts of Safavid Iran 1501–1576 / [ed. by Jon Thompson and Sheila R. Canby]. — Milan: Skira, 2003. — 340 p.
270. James A. Persian Steel: The Tanavoli Collection / James Allan, Brian Gilmour. — Oxford University Press, 2000. — 600 p.
271. Janiak R. Z. Pasja zbierania. Kolekcja Ryszarda Z. Janiaka: katalog wystawy / Ryszard Z. Janiak, Ryszard de Latour, Anna Kwaśnik-Gliwińska; Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Narodowe w Kielcach. — Warszawa: ARX REGIA, Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie, 2007. — 632 s.
272. Jarnuszkiewicz Cz. Szabla wschodnia i jej typy narodowe / Czesław Jarnuszkiewicz. — London: Antykwariat R. Wenika, 1973. — 103 p.
273. Jäger F. Ungarischer Säbel und Husaren-Pallasch. Ein Beitrag zur Geschichte der leichten Reiterei / Jäger Friedrich. — Gnas: Weishaupt, 2010. — 69 s.
274. Kalmár J. Régi magyar fegyverek / Kalmár János. — Budapest: Natura, 1971. — 430 s.
275. Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period / Manouchehr Moshtagh Khorasani. — Tübingen, Germany: Legat-Verlag GmbH & Co Kg, 2006. — 776 p.
276. Khorasani M. M. Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology / Dr. Manouchehr Moshtagh Khorasani. — Tübingen, Germany: Legat Publishers, 2010. — 560 p.
277. Kovács T. S. Splendeur de l'Armurerie Hongroise: catalogue / Tibor S. Kovács. — Bruxelles: Brepols Publishers, 1999. — 132 s.
278. Kwaśniewicz W. Szabla Polska od XV do końca XVIII wieku / Włodzimierz Kwaśniewicz. — Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 1988. — 248 s.

-
279. Kwaśniewicz W. «Szable sławnych Polaków» / Włodzimierz Kwaśniewicz. — Warszawa: Bellona, 2006. — 150 s.
280. Laking G. F. A Record of European Armour and Arms Through Seven Centuries: in 5 Vol. / Sir Guy Francis Laking. — London: G. Bell and Sons Ltd., 1920–1922.
281. Lebedynsky I. Armes Cosaques et Caucasiennes et les Armes Traditionnelles d'Europe Orientale (les) / I. Lebedynsky. — La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 1990. — 136 p.
282. Lebedynsky I. Les Armes Traditionnelles de l'Europe Centrale / Iaroslav Lebedynsky. — La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 1996. — 128 p.
283. Lebedynsky I. Les tamgas: une “héraldique” de la steppe / Iaroslav Lebedynsky. — Paris: Editions Errance, 2011. — 157 p.
284. Ledóchowski S. Polskie szable paradne / Stanisław Ledóchowski. — Warszawa: KAW, 1980. — 48 s.
285. Lenkiewicz Z. S. 1000 Marks of European Blademakers / Zygmunt S. Lenkiewicz. — Sussex, UK: Caldra House, Ltd., 1991. — 139 p.
286. Lhoste J. Armes Blanches Françaises. Symbolisme, Inscriptions, Marquages, Fourbisseurs, Manufactures / Jean Lhoste, Jean-Jaques Buginé. — La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 2009. — 254 s.
287. Łepkowski J. Broń sieczna w ogóle i w Polsce uważana archeologicznie / przez Józefa Łepkowskiego. — Kraków: czcionkami «CZASU», 1857. — 94 s.
288. Łoziński W. Ormiański epilog lwowskiej sztuki złotniczej / Łoziński Władysław. — Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1901. — 52 s.
289. Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku / Władysław Łoziński. — Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1902. — 436 s.
290. Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach: 1384–1640 / Władysław Łoziński. — Lwów: Gubrynowicz i Schmid, 1889. — 112 s. — (Lwów starożytny: kartki z historii sztuki i obyczajów; I).
291. Lupo M. Le Lame del Re. Sabri & Spade dell' Armata Sabauda dal 1560 al 1831 / Maurizio Lupo. — Torino: Centro Studi Piemontesi, 2007. — 566 p.
292. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského / Václav Machek. — Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1957. — 627 p.
293. Małecki A. Studya heraldyczne: w 2 t. / przez Antoniego Małeckiego. — Lwów–Warszawa: Gubrynowicz i Schmidt, Gebethner i Wolf, 1890.
294. Mańkowski T. Orient w polskiej kulturze artystycznej / Tadeusz Mańkowski. — Wrocław – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. — 256 s. — (Studia z Historii Sztuki; t. VIII).
295. Mańkowski T. Sztuka Islamu w Polsce w XVII i XVIII wieku / Tadeusz Mańkowski. — Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1935. — 126 s.
296. Mańkowski T., Sztuka Ormian lwowskich. — Kraków, 1934. — 163 s. — (Prace komisji historii sztuki; t. VI, zeszyt I).
297. Marsili L. F. Stato militare dell'Imperio ottomanno. L'état militaire de l'empire ottoman / Marsili, Luigi Ferdinando; [einf.: Manfred Kramer]. — Graz: Akadem. Druck- u. Verlagsanst., 1972. — 199 p.
298. Masia K. The Evolution of Swords and Daggers in the Sasanian Empire / Kate Masia // *Iranica Antiqua*. — 2000. — Vol. 35. — P. 185–289.

299. Meyer S. *Tatarskie pochodzenie szabel polskich zwanych «ormiańskimi»* / Stanisław Meyer // *Broń i Barwa*. — 1936. — R III, №6. — S. 138–142.
300. Meyer S. *Trochę uwag o szablach polskich* / Stanisław Meyer // *Broń i Barwa*. — 1934. — №3. — S. 50.
301. Meyer S. *Typy szabel polskich* / Stanisław Meyer // *Broń i Barwa*. — 1934 — R.I, №4. — S. 66–72.
302. Mohamed B. *The Arts of the Muslim Knight: The Furusiyya Art Foundation Collection* / [concept and direction by Bashir Mohamed]. — Milan: Skira, 2008. — 416 p.
303. *Muzeum Narodowe w Krakowie: zbiory Czartoryskich: historia i wybór zabytków: opracowanie zbiorowe* / [red. M. Rostworowski]. — Warszawa: Arkady, 1978. — 189 s.
304. Müller H. *Europäische Hieb- und Stichwaffen: Aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte* / Heinrich Müller, Hartmut Kölling. — Berlin: J. Neumann-Neudamm, 1984. — 448 s.
305. Nadolski A. *Polska broń. Broń biała* / Andrzej Nadolski. — Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1984. — 186 s.
306. Nicolle D. *Arms and Armour of the Crusading Era 1050–1350. Islam, Eastern Europe and Asia* / David Nicolle. — London: Greenhill books, 1999. — 576 p.
307. Niesiecki K. S. G. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. G. Powiększony dodatkami z poniejszych autorów rękopismów, dowodów, urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*. / Kasper Niesiecki S. G. — Lipsk: nakładem i drukiem Breitkopfa i Härtela, 1841.
T.VI. — 588 s.
T.VIII. — 652 s.
308. North A. *Introduction to European Swords* / Anthony North. — London: Stemmer House Pub, 1982. — 48 p. — (Victoria & Albert Museum introductions to the decorative arts).
309. Oakeshott E. R. *Records of the Medieval Sword* / Ewart Oakeshott. — Woodbridge: Boydell Press, 2007. — 320 p.
310. *Odsiecz Wiedeńska 1683. Wystawa jubileuszowa w Zamku Królewskim na Wawelu w trzechsetlecie bitwy*. T.1. *Tło Historyczne i Materiały Źródłowe*. — Kraków: Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, 1990. — 348 s.
311. *Oręż Perski i Indoperski XVI-XIX wieku ze zbiorów Polskich* / [ed. Antoni Romuald Chodyński]. — Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2000. — 400 s.
312. Ostrowski J. hr. *Księga Herbowa rodów polskich: u 2 cz.* / Juliusz Hr. Ostrowski. — Warszawa, 1897–1906.
313. Paul E. J. *Arms and Armour: Traditional Weapons of India* / E. Jaiwant Paul. — New Delhi: Roli & Janssen BV, 2005. — 144 p.
314. Peirce I. *Swords of the Viking Age* / Ian Peirce, Ewart Oakeshott. — Woodbridge: Boydell Press, 2007. — 160 p.
315. *Polska technika wojskowa do 1500 roku* / [pod red. Andrzeja Nadolskiego]. — Warszawa: Oficyna Naukowa, 1994. — 440 s.
316. *Princely Arms and Armour. A selection from the Dresden Collection* / by Johannes Schöbel. — Erfurt: Edition Leipzig, 1975. — 256 p.

317. Pyhrr S. W. *Heroic Armor of the Italian Renaissance: Filippo Negroli and His Contemporaries* / Stuart W. Pyhrr, José-A. Godoy, Silvio Leydi. — N.Y.: Metropolitan Museum of Art, 1998. — 358 p.
318. Sachse M. *Damascus Steel — Myth, History, Technology, Application* / Sachse, Manfred. — Düsseldorf: Verlag Stahleisen, 2008. — 304 p.
319. Schuckelt H. *Die Türckische Cammer* / Holger Schuckelt. — Dresden: Sandstein Kommunikation, 2010. — 384 s.
320. Snodgrass A. M. *Arms and Armour of the Greeks* / A. M. Snodgrass. — Ithaca—New York.: Thames and Hudson, Cornell University Press, 1967. — 152 p.
321. Southwick L. *The Sword of General Sir William Fenwick Williams, Baronet of Kars, in the Royal Armouries (IX.1841) and Aspects of High Victorian Sword Design* / Leslie Southwick // *Arms & Armour*. — 2012. — Vol. 9. — № 2. — P. 101–153.
322. *Splendour des Armes Orientales: Exposition catalog* / [textes et version anglaise Howard Ricketts ; informations complémentaires et version française, Philippe Missillier]. — Paris: ACTE-EXPO, 1988. — 207 p.
323. Steingass F. *Persian-English Dictionary*. — Beyrut: Librairie du Liban, 1892. — 1539 p. — (reprint, 1975).
324. Teodorczyk J. *Walki o Malbork w roku 1626, z uwzględnieniem opisu stanu fortecy, piechoty polskiej i szwedzkiej oraz politycznego tła wydarzeń* / Jerzy Teodorczyk // *Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego*. — 1978. — Cz. VII. — S. 39–69.
325. *The Complete Encyclopedia of Arms & Weapons* / [ed. by Leonid Tarassuk, Claude Blair]. — N.Y.: Simon and Schuster, 1982. — 544 p.
326. Thordemann B. *Armour from the Battle of Wisby: in 2 Vol.* / Bent Thordemann. — Stockholm: Kungl Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien, 1939–1940. Vol. I. Text. — 1939. — 480 p. Vol. II. Plates. — 1940. — 145 p.
327. *Uzbrojenie W Polsce Sredniowiecznej 1350–1450* / [pod red. Andrzeja Nadolskiego]. — Łódź: Polska Akademia Nauk, In-t Historii Kultury Materialnej, 1990. — 532 s.
328. Vries de K. *Medieval Military Technology* / Kelly de Vries. — Peterborough, UK: Broadview Press, 1992. — 340 p.
329. *Wien 1529: Die erste Türkenbelagerung: 4. Okt. 1979 bis 10. Febr. 1980* / Historisches Museum der Stadt Wien; [red. Günter Dürigl]. — Wien, Böhlau, Köln, Graz: Verlag Hermann Böhlau Nachf, 1979. — 160 p. — (Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien).
330. Wittyg W. *Znaki pieczętnie (gmerki) mieszczan w Polsce w XVI i zaraniu XVII wieku* / Wiktor Wittyg. — Kraków: Druk W. L. Anczyca i Spółki, 1906. — 176 s.
331. Yücel Ü. *Islamic Swords and Swordsmiths* / Ünsal Yücel. — Istanbul: O. I. C. Research Centre for Islamic History, Art and Culture, IRCICA, 2001. — 174 p.
332. Zabłocki W. *Cięcia prawdziwą szablą* / Wojciech Zabłocki. — Warszawa: Sport i Turystyka, 1989. — 348 s.
333. Zakharov A. *Studia Levedica. Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX Jh.* / Zakharov A., Arendt W. — Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1935. — 80 s.

334. Zbiory Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie / [red. Marianna Brzuszkiewicz, Aleksander Czerwiński] — Warszawa: Arkady, 1997. — 96 p.
335. Zebrowski M. Gold, Silver and Bronze from Mughal India / Mark Zebrowski. — London: Laurence King, 1997. — 344 p.
336. Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej. R. XI. / przez Teodora Żychlińskiego. — Poznań: w drukarni Franciszka Chocieszyńskiego, 1889. — 358 s.
337. Żygulski Z. jun. Dzieje zbiorów puławskich (Śwątynia Sybilli i Dom Gotycki) / Żygulski Zdzisław jun. // Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie. — Kraków, 1962. — T. VII. — S. 5–265.
338. Żygulski Z. jun. Broń w dawnej Polsce. Na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu / Żygulski Zdzisław jun. — Warszawa: PWN, 1975. — 377 s.
339. Żygulski Z. jun. Wazowie w Polsce / Zdzisław Żygulski jun. // Sztuka dworu Wazów w Polsce: katalog wystawy — Kraków: Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, 1976. — S. 13–30.
340. Żygulski Z. jun. Karabela i szabla orla / Zdzisław Żygulski jun. // Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. — 1978. — Cz. VII. — S. 17–37.
341. Żygulski Z. jun. Stara broń w polskich zbiorach / Zdzisław Żygulski jun. — Gdańsk, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1984. — 276 s.
342. Żygulski Z. jun. Broń wodzów i żołnierzy / Zdzisław Żygulski jun. — Kraków: Wydawnictwo Kluszczyński, 2003. — 112 s.
343. Żygulski Z. jun. Broń wschodnia. Turcja, Persja, Indie, Japonia / Zdzisław Żygulski jun. — Warszawa: KAW, 1986. — 176 s.
344. Żygulski Z. jun. Uzbrojenie i taktyka Kozaków Zaporoskich / Zdzisław Żygulski jun. // Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. — Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2005. — Cz. XII. — S. 25–40.

Електронні джерела

1. Попельницька О. О. Іранський палаш/ Олена Попельницька. — Електрон. дані. — Режим доступу: <http://www.facebook.com/media/set/?set=a.407350105978153.88282.406036992776131&type=3>. — Назва з екрану.
2. Толмачова М. М. Технологія виготовлення салтівських шабелъ / М. М. Толмачова. — Електрон. дані. — Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Applied/SaltovoSabres.html>. — Назва з екрану.
3. Dziewulski M. Oriental Influences on Polish Arms [Електронний ресурс]: (Lecture presented on Ethnographic Arms and Armor Seminar in Timonium, 17th March 2007) / Michał Dziewulski. — Електрон. дані. — Режим доступу: <http://www.vikingsword.com/ethsword/Dziewulski01.pdf> — Назва з екрану. — 35 p.
4. Feuerbach A. Indo-Persian Blades in the Collection of E. Gene Beall / Dr. Ann Feuerbach. — Електрон. дані. — Режим доступу: <http://www.vikingsword.com/ethsword/beallcollection.pdf> — Назва з екрану. — 44 p.
5. Great Representation of the Art and Use of Fencing by Ridolofo Capoferro / [ed. by R. Kay, transl. by J. Swagner and W. E. Wilson]. — Електрон. дані. — 2009. — Режим доступу: <http://mac9.ucc.nau.edu/manuscripts/CapoFerro-GRAUF.pdf>. — Назва з екрану. — 127 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВІМАІВВЗ — Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ та військ зв'язку, м. Санкт-Петербург, РФ.

ВКЛ — Велике князівство Литовське.

ГВК — Генеральна військова канцелярія.

ГВС — Генеральний військовий суд.

ДАПО — Державний Архів Полтавської області.

ДІКЗППБ — Державний історико-культурний заповідник Поле Полтавської битви, м. Полтава, Україна.

ДІМ — Державний історичний музей, м. Москва, РФ.

ДМІ СПб — Державний музей історії Санкт-Петербурга, м. Санкт-Петербург, РФ.

ДНІМ — Державний історичний музей ім. Д. І. Яворницького, м. Дніпропетровськ, Україна.

ДПБ — Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, м. Санкт-Петербург, РФ.

ДРМ — Державний російський музей, м. Санкт-Петербург, РФ.

ДТТ — Державна Третьяковська галерея, м. Москва, РФ.

ДХМ — Дніпропетровський художній музей.

ЗООИИД — Записки одесского общества истории и древностей.

КДІАМЗ — Краснодарський державний історико-археологічний музей-заповідник ім. Є. Д. Феліцина, м. Краснодар, РФ.

ЛІМ — Львівський історичний музей, м. Львів, Україна.

МІКУ — Музей історичних коштовностей України, м. Київ, Україна.

МВП — Музей Війська Польського, Варшава, Польща.

МКМ — Миргородський краєзнавчий музей, м. Миргород, Україна.

НАІЗЧС — Національний історико-культурний заповідник «Чернігів Стародавній», м. Чернігів, Україна.

НБУВ ІР — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут Рукописів.

НВІМ — Національний військово-історичний музей, м. Київ, Україна.

НКПІКЗ КПЛ — Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник «Києво-Печерська Лавра», м. Київ, Україна.

НМІУ — Національний музей історії України, м. Київ, Україна.

НМУНДМ — Національний музей українського народно-декоративного мистецтва, м. Київ, Україна.

НХМУ — Національний художній музей України, м. Київ, Україна.

ОДІКМ — Одеський історико-краєзнавчий музей, м. Одеса, Україна.

ОП — Оружейна палата Московського Кремля

ПОКМ — Полтавський обласний краєзнавчий музей, м. Полтава, Україна.

ПХМ — Переяслав-Хмельницький державний історичний музей, м. Переяслав-Хмельницький, Україна.

р. ж. — роки життя.

р. п. — роки правління.

РГВІА — Російський Державний військово-історичний архів.

РЕМ — Російський етнографічний музей.

РФ — Російська Федерація

УТОПІК — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

ХІМ — Харківський історичний музей, м. Харків, Україна.

ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДІАК України — Центральний Державний історичний архів давніх актів у м. Києві, Україна.

ЦДІАЛ України — Центральний Державний історичний архів України у м. Львів.

ЧІМ — Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського, м. Чернігів, Україна.

ЧОХМ — Чернігівський обласний художній музей, м. Чернігів, Україна.

р. d. t. (р. p. d. t.) — аббревіатури, якими у військово-фіскальних документах Литовсько-Польської держави XVI ст. позначали комплекс гусарського озброєння, що складався із «панцера», «древа» (списа), «тарча» (щита); або: «панцера», «прилбиці» (шолома), «древа», «тарча».

ПЕРЕЛІК МАЛЮНКІВ

Рис. 1 (с. 27). Оптимальна довжина меча відповідно до поглядів Ф. Гіслієро [Federico Ghisliero. Regole di molti cavagliereschi essercitii. — Parma, 1587].

Рис. 2 (с. 56). Есток (кончар), XV ст. Музей фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові, Польща. Інв. № XIV-49.

Рис. 3 (с. 58). Основні типи фальшионів: А) різновид типу I з так званим конвексійним вістрям. Північна Італія, 1565–1570 рр. Зброярня-музей королівського палацу, Мадрид, Іспанія; Б) різновид типу II. Фальшион Коуньєрза. 1270 р. Даремський кафедральний собор, Великобританія; В) різновид типу III. 1370–1400 рр. Музей армії, Париж, Франція.

Рис. 4 (с. 62). Основні типи прямих перських мечів кінця XV ст.: А) Меч з клинком традиційної форми, ефес пізнішого походження. Віденський художній музей, Австрія, інв. № HJRK A 1136; Б) клинок довгого кавалерійського меча, оптимізований для колольних ударів. Мистецька фундація Фурусіа, Вадуз, Ліхтенштейн, інв. № R-304.

Рис. 5 (с. 66). Мамелюцькі мечі, датовані епохою султана Кайтибая (р. п. 1468–1496) зі збірки музею палацу Топкапи у Стамбулі, Туреччина: А) так званий «меч-рапіра», придатний для колольних та, меншою мірою, рубальних ударів, інв. №1/210; Б) Широкий дволезовий меч, інв. №1/87; В) дволезовий меч з нахиленим руків'ям, інв. №1/180.

Рис. 6 (с. 68). Прямий сасанідський меч у срібній оправі VI–VII ст. н.е. з колекції Національного музею Ірану (Тегеран, Іран).

Рис. 7 (с. 69). Тесак, так званий «Меч святого Петра». Перша пол. XIV ст. Єпархіяльний музей, м. Познань, Польща.

Рис. 8 (с. 71). Європейські палаші Раннього нового часу: А) дволезовий гусарський, кінець XVI ст., Угорщина, колекція палацу Баттіяні, Кьорменд, Угорщина; Б) дволезовий 1710 р., Російська імперія, Державний Ермітаж, Санкт-Петербург, РФ; В) кірасирський дволезовий 1740-х рр., Російська імперія, ВІМАІВВЗ, Санкт-Петербург, РФ; Г) однолезовий карабінерський солдатський зр. 1763 р., Російська імперія, ВІМАІВВЗ, Санкт-Петербург, РФ.

Рис. 9 (с. 73). Зразки ранніх східних шабель: А) знахідка у Нішапурі, Східний Іран. IX–X ст. н.е. Музей мистецтва Метрополітен, Нью-Йорк, США, інв. № 40.170.168; Б) кальджурі, яку на думку дослідників можна розглядати як найдавнішу відому хісравані. Музей палацу Топкапи, Стамбул, Туреччина, інв. № 21/139; В) одна з найдавніших відомих нині мамелюцьких шабель, кінець XIII ст. Музей палацу Топкапи, Стамбул, Туреччина, інв. № 1/304.

Рис. 10 (с. 79). Ранні типи верхів'я-ковпачка, характерні для східноєвропейських шабель: А) салтівської культури (VIII–IX ст.); Б) кабарських, можливо виготовлених у Києві (IX–X ст.); В) «меч Карла Великого» з Музею історії мистецтв у Відні; Г) давньоруських (XII–XIII ст.).

Рис. 11 (с. 80). Руків'я шабел з верхів'ям-ковпачком у колекції палацу-музею Топкапи, Стамбул, Туреччина): А) османського султана Мехмеда II (р.п. 1451–1481), інв. № 1/90; Б) мамелюцька, середини XV ст., інв. № 1/133; В) періоду османського султана Селіма I Явуза (р.п. 1512–1520), інв. № 1/94; Г-Д) османського султана Сулеймана I Кануні (р. п. 1520–1566), інв. № 1/463, 2/1136.

Рис. 12 (с. 82). А) Шабля XVI ст. з верхів'ям-ковпачком та гранованим багнетоподібним бойовим кінцем. Хортицький музей-заповідник, Україна; Б) шабля кінця XVI — поч XVII ст. з верхів'ям-ковпачком та гранованим багнетоподібним бойовим кінцем, атрибутована шведськими музейниками як «російська» або «перська». Королівська зброярня, Стокгольм, Швеція, інв. № 7530 (1880); В) Османська пала XVI ст. Історичний музей, Дрезден, Німеччина, інв. № 1606.

Рис. 13 (с. 83). Форми шабел з верхів'ям-ковпачком XVII–XVIII ст. За класифікацією, запропонованою В. Квасневичем: А) чечуги; Б) ординка; В) парадні різновиди ординок вірменського виробництва.

Рис. 14 (с. 86). Шаблі у колекції Державного Ермітажу, Санкт-Петербург, РФ: А) шабля у піхвах. Клинок: Північно-Західний Кавказ, Черкесія, XVII ст. Руків'я, піхви, монтування та напис: Крим(?), XVIII ст., інв. № В.О.6; Б) шабля у піхвах. Іран (клинок), Середня Азія (руків'я, піхви, монтування), Росія (напис). Середина XVII ст., інв. № В.О. 3516.

Рис. 15 (с. 88). Дворучні угорські шаблі першої пол. XV ст. А) за історичною легендою належала героєві антиосманського повстання, албанському князю Георгію Кастріоті Скандербегу (р. ж. 1405–1468): клинок з тавром «пассауський вовк» XIV ст., оправа — XV ст. Б) з S-подібною гардою та у вигляді «вісімки»; В) з гардою-щитком.

Рис. 16 (с. 90). Ефеси угорських шабел від ранніх до пізніх: А) IX ст., з поховання у Земпліні, Словаччина; Б) кінця IX, або X ст., з поховання у Гестерді, Угорщина; В) гусарської XV ст. Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3239; Г) гусарської середини XVI ст. Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3390; Д) ерцгерцога Фердинанда II Тірольського (р. ж. 1529–1595). Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3236; Е) графа Ніколаса Цринія, бана Хорватії (пом. 1566 р.). Колекція Музею історії мистецтва, зброярня фортеці Амбрас, Австрія, інв. № 421 b; Є) угорського князя Георгія Бебека (пом. 1567). Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3240; Ж) XVII ст. Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3351; 3) середини XVI ст. Колекція Р. З. Яньяка, інв. № 1/268.

Рис. 17 (с. 91). Розвиток ефеса польсько-угорської шаблі типу II (за В. Квасневичем): А) тип II з короткою хрестовиною; Б) гусарська (чорна) шабля; В) шабля-костюшківка.

Рис. 18 (с. 93). Формування війська Речі Посполитої, 1626 р. [Abraham B. Journael van de Legatie, gedaen in de Iaren 1627 en 1628 by de Ed. Erentfeste, Hoogh-Gheleerde ... Heren Staten Generael, afgesonden, op den Vrede-Handel

tusschen de Coninghen van Polen ende Sweden // Boot Abraham. — Amsterdam: Michiel Colyn Boeckverkooper, 1632. — 84 s].

Рис. 19 (с. 95). Схематичний вигляд класичного шамшира.

Рис. 20 (с. 100). Зображення пташиних голів на верхів'ях європейських кортеласів і фальшионів кінця XV–XVI ст.: А) натуралістичний; Б) стилізовані.

Рис. 21 (с. 101). Архітектурні форми, що могли вплинути на формування верхів'я карабелі: А) арка у вигляді «спини віслюка» (кілеподібна); Б) у формі трилисника, гостроверха; В) у вигляді факела; Г) склепіння у дверях усипальниці імама Гусейна у м. Карбела, Ірак.

Рис. 22 (с. 103). Верхів'я у вигляді купола-маківки й трилисника на клинковій зброї: А) на візантійських мечях XI ст. Рисунки у манускрипті «Огляд історії» візантійського історика Іоана Скилиці (р. ж. 1040–1101)189; Б) на мечі Боабділа. Малюнок з фотографії з колекції Національного музею Прадо, Мадрид, Іспанія; В) на копії меча короля Фердинанда III Кастильського (XIII ст.) зі зброярні королівського палацу у Мадриді, Іспанія; Г) на мамелюцькому мечі XV ст. у зібранні палацу-музею Топкапи у Стамбулі, Туреччина; Д) на оманському каттарі XVII–XVIII ст. у колекції Британського музею (Лондон, Великобританія); Е) на портреті Самуеля Калнокі, віце-канцлера Трансільванії (1703) у зібранні Національного музею Угорщини у Будапешті; Є) на італійському мечі др. пол. XVI ст. Зброярня історичного музею у Дрездені, Німеччина.

Рис. 23 (с. 104). Зразки верхів'я «двосторонньої карабелі»: А) на німецькому кортеласі, середини XVI ст.; Б–В) на османських палашах XVII–XVIII ст.; Г) на перському мечі XVIII ст.

Рис. 24 (с. 105). Ефес шаблі Селіма I Явуза (р. п. 1512–1520, палац-музей Топкапи, Стамбул, Туреччина, інв. № 1/94).

Рис. 25 (с. 106). А) Зображення зразка клинкової зброї у праці Луїджі-Фернандо Марсільї; Б) пала (гаддаре) XVII ст. згідно з визначенням Е. Аствацатурян; В) перський гаддаре XVIII ст. згідно з визначенням М. Корасані; Г) гаддаре на малюнку невідомого перського автора XIX ст., з підписом: «П'яний Наруз Алі Фатім Заргар з гаддаре» (палац-музей Гулістан, Тегеран, Іран).

Рис. 26 (с. 108). А) Руків'я османської карабелі XVII ст. ДІМ, РФ.; Б) ефес особистого ятагана османського султана Сулеймана I Кануні. Палац-музей Топкапи, Стамбул, Туреччина, інв. № 2/3776; В) верхів'я османських ятаганів XVIII ст. Колекція ДІМ, РФ.

Рис. 27 (с. 110). А–Б) Верхів'я мечів епохи пізніх сасанідів (VI–VII ст.) Національний музей Ірану, Тегеран, Іран; В) верхів'я карабелі часів шаха Сафі Сефевіда (р. п. 1629–1642). Військовий музей Ісламської Республіки Іран, Тегеран, Іран, інв. № 372; Г) верхів'я шаблі, зображене на портреті шаха Сафі Сефевіда, 1633 р. Ермітаж, Санкт-Петербург, РФ209; Д) верхів'я карабелі часів Надер-шаха Афшарида (р. п. 1737–1747). Музей Надарі, Машхад, Іран, інв. № 61; Е) модифікація карабелі періоду Занд (1750–1794). Військовий музей Ісламської Республіки Іран, Тегеран, Іран, інв. № 427; Є) верхів'я шаблі, зобра-

жене на портреті шаха Аббаса I, роботи Біхзада. Британський музей, Лондон, Великобританія.

Рис. 28 (с. 111). Рання «шабля орла», Польща, клинок — Західна Європа, друга половина XVI ст., колекція МВП, інв. № 33573.

Рис. 29 (с. 112). Схематичне зображення килиджа.

Рис. 30 (с. 132). Меч князя Миколая Радзивілла, виготовлений у Вільні, 1572 р. Німецький історичний музей, Берлін, Німеччина, інв. № W 2265.

Рис. 31 (с. 141). Меч герцога Еммануеля Філіберто Савойського. Королівська збройова палата у м. Турині (Італія), інв. № G.24.

Рис. 32 (с. 160). Малюнок «шаблі Мазепи» з каталога Є. Каммерера, 1863 р.

Рис. 33 (с. 160). Рисунок шаблі Мазепи у книзі В. Заблоцького.

Рис. 34 (с. 169). Фрагменти напису на «мазепинській» шаблі, не притаманні рукописній традиції XVI – першої половини XVIII ст.

Рис. 35 (с. 178). А) Вензель, нанесений на пам'ятній шаблі на честь короля Жигмунта III Вази (р. п. 1587–1632) із зібрання Броніслава Бзовського; Б) монограма князя О. Д. Меншикова на клинку у колекції ВІМАІВВЗ; В) монограма на шаблі угорського князя Георгія Бебека.

Рис. 36 (с. 179). Підписи, що приписуються І. Мазепі: А) досліджуваний підпис на шабельному клинку; Б) пізніє факсиміле гетьманського підпису, прототипом якого, можливо, стала розглядувана нами клинкова епіграфіка.

Рис. 37 (с. 200). Вензелі Єлизавети Петрівни: А) на сумі та підсумку гренадерів лейб-гвардійської кампанії (1742–62 рр.); Б) на штандарті лейб-гвардійської кампанії 1741 р.

Рис. 38 (с. 204). Замальовка «шаблі Розума» з колекції музею «Платар» та пропис напису на штабі.

Рис. 39 (с. 241). Шабля у колекції МВП, клинок XVII, оправа XVIII ст.

Рис. 40 (с. 242). Орнаментика на шаблі П. Головатого (замальовки): А) на наконечнику піхов; Б) на гарді; В) на обоймиці піхов.

Рис. 41 (с. 243). Символіка та епіграфіка на клинку шаблі П. Головатого (контурний пропис).

Рис. 42 (с. 280). Оправа частини комплексу джиридів з колекції ДІМ.

Рис. 43 (с. 288). Шабля Ніколаоса Маврогені, намісника Валахії (1786). Фондація Стефаніса, Афіни, Греція, інв. № NN08.

Рис. 44 (с. 295). Шабля з колекції ДІМ, інв. № 3153.

Рис. 45 (с. 296). Характерні форми обоймиць на піхвах шабелів «православної» серії.

Рис. 46 (с. 297). Порівняння ремісничих технік імітації шкіри ската та інкрустації золотим дротом: А) на чернігівському зразку; Б) на зразку з ОП (інв. № Оп-139/1-3).

Рис. 47 (с. 315). Приклад орнаментів, характерних для оздоблення предметів озброєння, виготовлених у середньоазійських ханствах (XVIII–XIX ст.):

А) хівинський; Б) бухарський (збірка РЕМ).

Рис. 48 (с. 341). Прориси мальтійських хрестів: А) на шаблі Богдана Хмельницького (ПХМ, інв. № ПХМ 3569/КВ 1319.; Б) на срібній ложці з гербом переяславського полковника Леонтія Полуботка (XVII ст., НКПІКЗ КПЛ, інв. № М-6877, М-6878); В) на срібній панатії з гербом архієпископа Й. Кроковського (др. пол. XVII ст., ЧІМ, інв. № 2138).

Рис. 49 (с. 343). Фрагмент оправи піхов хевсурського палаша XIX ст.

Рис. 50 (с. 348). Шабля Густава-Адольфа, бл. 1600 р., Королівська зброярня, Стокгольм, Швеція, інв. № 17143 (1872:b).

Рис. 51 (с. 348). Шабля герцога Фердинанда Тирольського, друга пол. XVI ст., Музей історії мистецтв, Відень, Австрія, інв. № А.926.

Рис. 52 (с. 377). Декоративний елемент «баранячі роги» в оздобленні ефеса фальшиона, подарованого королем Франції Генріхом II придворному блазню (середина XVI ст., Німеччина; колекція Рессмана, Національний музей Барджелло, Флоренція, Італія).

Рис. 53 (с. 377). Західноєвропейські ефеси у мамелюцькому стилі XIX ст.:

А) нагородної шаблі британського генерала сіра В. Ф. Вільямса (р. ж. 1800–1883), 1856 р., виробник Hunt & Roskell, Лондон, Великобританія (колекція музею Королівської зброярні, Великобританія); Б) шаблі Луї Антуана де Бурбона, герцога Ангюлемського (р. ж. 1775–1844), 1816–1818 р., фабрика Pirmet, Париж, Франція (приватна колекція, Франція).

Рис. 54 (с. 380). Шабля Шагін-Герая, останнього кримського хана та написи на клинку (РЕМ, інв. № 4475-1).

ПЕРЕЛІК СВІТЛИН ТА РЕПРОДУКЦІЙ

С. 9. Воїни на варті при Гробі Господньому. Фрагмент композиції. (Перша половина XVIII ст. с. Тисовці. Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові).

С. 27. Гравюра з видання: Federico Ghisliero. Regole di molti cavagliereschi essercitii. — Parma, 1587.

С. 57. А) малюнок у книзі: Luchs H. Schlesische Fürstenbilder des Mittelalters / Dr. Hermann Luchs. — Breslay: Eduard Trewendt, 1872; Б) репродукція у книзі: Boras Z. Książęta piastowscy Śląska / Zygmunt Boras. — Katowice: Śląsk, 1974.

С. 59. Легенда про мощі святого Ромуальда. Невідомий художник 1495–1515 рр. (Державний музей зображальних мистецтв ім. О. С. Пушкіна, інв. № 1727).

С. 63. Перський меч, др. пол. XIX ст. з колекції Б. І. Ханенка (НМІУ, інв. № 3-52).

С. 65. А) фрагмент картини Я. Матейка «Грюнвальдська битва» (1878, Національний музей у Варшаві, Польща); Б) копія з портрета невідомого художника другої пол. XVII ст. з августинського монастиря у м. Бресті (XVIII ст. Литовський художній музей, Вільнюс, Литва).

С. 69. Фрагменти розпису головного вівтаря церкви Діви Марії у Кракові роботи Вайта Штосса (1477–1489).

С. 85. Мініатюра «Мисливець із соколом й собакою» (Палац-музей Топкапи. Бібліотека шедеврів, інв. № 2164).

С. 93. Малюнок у виданні: Abraham B. Journael van de Legatie, gedaen in de Iaren 1627 en 1628 by de Ed. Erentfeste, Hoogh-Gheleerde ... Heren Staten Generael, afgesonden, op den Vrede-Handel tusschen de Coninghen van Polen ende Sweden // Boot Abraham. — Amsterdam: Michiel Colyn Boeckverkooper, 1632. — 84 s.

С. 96. Шамшири: А) балканський з колекції НМІУ, інв. № 3-64; Б) сирійський (саїф) з колекції О. Фельдмана, інв. № М30-007.

С. 106. малюнку невідомого перського автора XIX ст., з підписом: «П'яний Наруз Алі Фатім Заргар з гаддаре» (палац-музей Гулістан, Тегеран, Іран)

С. 109. Перська карабеля XVII ст. (клинок) — перша половина XVIII ст. НМІУ, інв. № 3-754.

С. 126. Меч з написом «КОВАЛЬ ЛЮДОТА» у колекції НМІУ (X — перша половина XI ст.).

С. 127. Меч з фрагментом напису «СЛАВ» у колекції НМІУ (X ст.) та прорис напису.

С. 129. Меч у колекції ЛІМ, XVI ст., інв. № 3-2358.

С. 130. Церемоніальний виносний меч, Львів, 1577 р., майстер Януш Венгр. ЛІМ, інв. № 3-3477.

С. 132. Меч «у півтори руки». Німеччина, Золінген (?), XVI ст. ЛІМ, інв. № 3-3143.

С. 133. Портрет і герб Петра Конашевича Сагайдачного. Зображення на клинку меморіальної шаблі, виготовленої майстрами НВК «Діана-92» на честь ушанованого гетьмана.

С. 134, 136, 138–139. Меч, Західна Європа (Італія), клинок від XV ст., оправа XVI ст. Музей Королівського палацу у Вавелі Краків, Польща, інв. № 2059. [© Zamek Królewski na Wawelu. Fot. Stanisław Michta, Łukasz Schuster].

С. 142. «Здобуття Кафи». Малюнок у книзі Касіяна Саковича: Вірші на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Его Королевской Милости Запорозкого. Зложоный през инокa Касіана Саковича, ректора школ Кіевских, в брацтві. Мовленые от его спудеов на погребі того цного рыцера в Кіеві, в неділю проводную, року Божого тысяча шестьсот двадцать второго (1622).

С. 142–143. Фрагменти оздоблення клинка меморіальної шаблі, виготовленої майстрами НВК «Діана-92» на честь звершень гетьмана Сагайдачного.

С. 144. Гондіус В. Богдан Хмельницький. 1651, НХМУ.

С. 144. Герб Богдана Хмельницького, розміщений на титульному аркуші Рее-стра Війська Запорозького 1649 р.

С. 145–148. Палаш, сер. XVII ст., ефес — др. пол. XVIII ст., Польща — Україна. Музей фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові, Польща, інв. № MNK XIV-35.

С. 149–153, 155–157. Карабеля, Османська імперія — Річ Посполита, др. пол. XVII ст. ПХМ, інв. № ПХМ 3569/КВ 1319.

С. 150. Фототипія «шаблі Богдана Хмельницького» (№ 126) з каталога колекції В. В. Тарновського.

С. 150. Копія шаблі Богдана Хмельницького, виконана у 90-х роках XX ст. майстром Володимиром Афоніним. Колекція В. Недяка.

С. 159. Бернігерот І. М. Иван Мазепа. Публікація на титульній сторінці журналу «Die europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdeckt». — Leipzig, 1706. — Vol. XXV.

С. 159. Герб І. Мазепа з видання поеми Стефана Яворського «Echo głosu wołającego na puszczy» — Чернігів, 1689.

С. 161. Копія «шаблі Мазепа» з колекції Державного Ермітажу, виготовлена підприємством «Булат НВР» (м. Київ, Україна).

С. 162–171. Гусарська карабеля («шабля Мазепа»), Річ Посполита — Російська імперія, від поч. XVIII ст. (оправа, клинок) — перша пол. XIX ст. (оздоблення, напис). Державний Ермітаж (Санкт-Петербург, РФ), інв. № 30-6986.

С. 172. Гусарська карабеля, др. пол. XVII ст., Річ Посполита. ПХМ, інв. № 1703.

С. 173–175, 178–181. Шабля в оправі килиджа (т. зв. «мамелюцька»), кінець XVIII ст. (клинок) — XIX ст. (оправа, напис), Західна Європа (клинок) — Україна (напис). ЧІМ, інв. № И-2895.

С. 176. Культова або рангова сокирка, яку традиційно пов'язують з ім'ям Великого Володимирського князя Андрія Боголюбського. Др. пол. XI– поч. XII ст. ДІМ.

С. 177. Вензель на клинку польської карабелі, початку XVIII ст. Колекція ПХМ, інв. № ПХМ-1876.

С. 179. Опубліковані оригінальні підписи гетьмана Івана Мазепа з колекції НМІУ.

С. 182–185, 187, 189. Карабеля. Клинок — кінець XVII ст., ефес — др. пол. XVIII ст., Османська імперія. ЧІМ, інв. № И-2926.

С. 186. Шабля XVII ст. Клинок — Османська імперія (Стамбул), оправа — Молдова (?). ЛІМ, інв. № 3-3916.

С. 188. Зображення святих на хачкарі зі середньовічного вірменського меморіального цвинтаря Джульфа, м. Нахічевань, Азербайджан.

С. 192. Шабля в піхвах. Др. пол. XVII ст., Турція (Стамбул). Колекція ОП, інв. № Ор-4567/1-2; 6221/1-2 охр. [Фото: Серегин В. Н., 2002 © «Музеи Московского Кремля»].

С. 194. Шмідт Г. Ф. Портрет гетьмана К. Г. Розумовського. За копією невідомого автора з картини Л Токе. 1762 р., НХМУ.

С. 194. Герб графів Розумовських [Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской Империи. — СПб, 1797. — Ч. 1. — С. 21].

С. 195. Герб графа Олексія Розумовського [Тройницкий С., 1914. — С. 3].

С. 195. Портрет Олексія Григоровича Розумовського. [«Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии». — М., 1844].

С. 196–202. Палаш лейб-кампанійський, Російська імперія, 1740–1760-ті рр. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (м. Батурин, Україна), інв. №3-1968.

С. 213. Герб Апостолів у «Малоросійському гербовнику» [Лукомский В. К., 1914. — Табл. XLII].

С. 214–217. Шабля гусарська (чорна), Річ Посполита, друга половина XVII ст.

С. 220–225. Карабеля, Персія (Ширван) — клинок та насічка, Османська імперія (Річ Посполита?) — оправа, перша половина XVIII ст. НМІУ, інв. № 3-1365.

С. 226–232. Карабеля, Османська імперія (Балкани — Прізрен?) — виріб, Російська імперія — насічка, кінець XVII ст. — середина XVIII ст. ПОКМ, інв. № 36-82.

С. 232. Фрагмент оздоблення пістолета, що належав сербському воєводі Луці Лазаревичу (р.ж. 1774–1852). Історичний музей Сербії, Белград, інв. № W43/2056.

С. 233. Герб Мануйловичів у «Малоросійському гербовнику» [Лукомский В. К., 1914 — Табл. LIV].

С. 233–235. Шабельний клинок. Від першої половини XVIII ст., Російська імперія або Європа. Приватна збірка.

С. 237. Зображення «руки Господа» на клинках XVIII ст.: А) у колекції НМІУ на кавалерійській, солдатській шаблі, Баварія, інв. № 3-398. Б) у колекції ЧІМ на гусарській карабелі, інв. № И-2899, Польща або Україна.

С. 238–240, 242. Шамшир в оправі килиджа, Іран (клинок) — Закавказзя та Східна Європа (оправа). XVIII ст. (виріб) — XIX – перша чверть XX ст. (напис). ДІМ, інв. № 57526/763 ор.

С. 246. Борис Палій-Неїло, 1920-ті рр.

С. 247–251. Шамшир в оправі килиджа, клинок — Персія або Кавказ, оправа — Османська імперія (Балкани), др. пол. XVIII ст. НМІУ, інв. № 3-1726.

С. 256. «Герб Гладковых» опис якого подано у четвертому томі «Дипломного збірника» (Сборник Высочайше утвержденных дипломных гербов Российского Дворянства, не внесенных в Общий Гербовник: в 20 т.), як «описание герба из Высочайше утвержденного диплома» [джерело: <http://gerbovnik.ru/arms/4451.html>].

С. 257. Ілюстрація з книги Д. І. Яворницького [Эварницкий Д. И., 1888. Ч. II. — Рис. 38.].

С. 258–267. Килидж, Османська імперія, кінець XVIII — пер. пол. XIX ст. ХІМ, інв. № 3-198 (ОС-237).

С. 268–271. Шабля, Османська імперія — Франція, пер. пол. XIX ст. НМІУ, інв. № 3-59.

С. 276–280. Карабеля. Османська імперія (виріб) — Україна (епіграфіка), кін. XVII — поч. XVIII ст. Музей приватних колекцій О. Фельдмана (м. Харків, Україна).

С. 281–287. Шабля з верхів'ям-ковпачком, клинок — Османська імперія (Стамбул), оправа — Річ Посполита (Львів), др. пол. XVII ст. ЧІМ, інв. № 2916.

С. 291. Зображення хрестів: А) на традиційних вірменських хачкарах періоду Пізнього середньовіччя; Б) у середньовічному вірменському храмі в Ірані; В) на фрагменті візантійської парчевої тканини.

С. 298–304. Шамшир в оправі карабелі, клинок — Персія, оправа — Османська імперія, перша половина XVII ст. ЧІМ, інв. № І-2893.

С. 305–309. Шамшир, клинок — Персія або Османська імперія, оправа — Османська імперія (Стамбул?), кінець XVII– поч. XVIII ст. ЧІМ, інв. № І-2907.

С. 310. І. Репін. «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (ДРМ). Фрагмент.

С. 311. Шабля «Лист султану» Майстер О. Ткаленко (м. Антрацит, Україна).

С. 312. М. Самокиш. Бій Івана Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р.

С. 313. Шамшир, кінець XVIII ст., Персія. ХІМ, інв. № ОС-577.

С. 314. М. Самокиш. Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким (НХМУ).

С. 315. Шамшир, XIX ст., клинок — Середня Азія або Персія, піхви — Хівинське або Бухарське ханство. НМІУ, інв. № 3-133.

С. 316–321. Карабеля, Османська імперія — Східна Європа, кін. XVII — поч. XVIII ст. (?). НМІУ, інв. № 3-51.

С. 328–330. Родинна шабля Дуніних-Борковських, перша половина XIX ст. ДНІМ, інв. № О-249.

- С. 335.** Символи й напис на клинку шаблі з колекції ДНІМ, інв. № О-105.
- С. 336–337.** Шабля родини Радзивіллів у колекції ХІМ, інв. № ОС-217.
- С. 339.** Основа кільця на усті піхов, прикрашена розгорнутим донизу крином (ЧІМ, інв. № І-2916).
- С. 339.** Срібна оправа давньоруського ножа з київського скарбу 1885 р.
- С. 340.** Загальний вигляд та фрагменти оправи шаблі з колекції ПХМ, інв. №642.
- С. 341.** Хрест з верхньої дошки труни зі склепу поховання переяславського полковника Леонтія Полуботка (кінець ХVІІ ст., НАІЗЧС, інв. № КН447/1, М-6, С-6).
- С. 342.** А) Ефес шаблі з колекції ХІМ (інв. № З-138/ОС171); Б) ефес шаблі з колекції КДІАМЗ (інв. № КМ-1764)
- С. 344.** Орнамент «гілка» на українських виробах: А) на шестигранній пляшці кінця ХVІІ ст.; Б) на срібній панагії архієпископа Й. Кроковського (др. пол. ХVІІ ст., ЧДІМ, інв. № 2138); В) на держаку срібного хреста (1546, НМІУ, інв. № 6863); Г) на срібній ложці (перша половина ХVІІІ ст., МІКУ, інв. № 2146); Д) на гарматах «Лев» (1705, РДІМЗ МК) та І. Чарниша (1713, ЧІМ); Е) на порохівниці ХVІІІ ст. (НМУНДМ, інв. № Д-604).
- С. 345.** Флористичний орнамент на наконечнику піхов шаблі львівського виробництва першої половини ХVІІІ ст. ЛІМ, інв. № З-3479.
- С. 346.** Орнаментальні мотиви на клинку карабелі з ПХМ, інв. № 1818.
- С. 350.** Шабля в колекції ДНІМ, інв. № О-255 (КП-39534). ХVІІІ (?) ст.
- С. 358.** Портрети представників козацької старшини, озброєних гусарськими карабелями («козацькими шаблями»): А) гетьмана Івана Самойловича (невідомий художник, кінець ХVІІ– поч. ХVІІІ ст., фоторепродукція); Б) військового товариша Тимофія Лишні (невідомий художник, 1749 р., НХМУ).
- С. 360.** Серія шабель, ефеси яких увінчані верхів'ями у вигляді голови орла, виконаної у натуралістичний спосіб: А) у колекції музею приватних колекцій Олександра Фельдмана; Б) у колекції ПХМ.
- С. 361.** Зображення ефесів довгоклинкової зброї західноєвропейських типів ХVІ ст. А) на портреті ніжинського полковника Івана Гуляницького (копія з портрета ХVІІІ ст., ЛІМ); Б) на портреті новгород-сіверського сотника Лук'яна Жоравки (невідомий художник, кінець ХVІІ ст., фототипія).
- С. 363.** Зображення ефесів «шабель орла» на портретах та гравюрах козацької старшини: А) київського полковника Єфима Дарагана (копія ХІХ ст. з оригіналу ХVІІІ ст., ЧОХМ); Б) полковника Новицького (поч. ХVІІІ ст.); В) генерального судді Війська Запорозького Василя Кочубея (перша пол. ХVІІІ ст., Державний Ермітаж, СПб, РФ); Г) наказного гетьмана Павла Полуботка (копія ХІХ ст.

з оригіналу XVIII ст., ПОКМ); Д) гетьмана Петра Дорошенка (портрет з літопису С. Величка, XVII ст.137).

С. 364. Зброя на портретах: охтирського старости, полковника Івана Перехриста (роботи О. Тарасевича, 1689), обозного Миргородського полку Василя Родзянки (XVIII ст., НХМУ), гетьмана Данила Апостола (XVIII ст., ДІКЗППБ).

С. 365. Ефес карабелі з колекції ПХМ, інв. № 1818.

С. 366. Зображення ефесів шабель: А) на портреті генерального хорунжого Семена Сулими (1754, НХМУ); Б) на портреті Якова Шияна (1784 р., ОДІКМ).

С. 367. В. Боровиковський. Портрет полтавського бурмістра Павла Руденка (1778, ДХМ).

С. 368. Карабеля з колекції ПОКМ, інв. № 36-83 (ПКМ 3343).

С. 369. Залишки шаблі, випадково знайдені на Чернігівщині. Приватна колекція.

С. 370. Зображення ефесів шабель з верхів'ям-ковпачком на портретах: А) гетьмана Юрія Хмельницького (копія невідомого художника з живописного портрета О. Іракліївського, XVIII ст.); Б) знатного військового товариша Григорія Гамалії (І. Щирський, XVII ст., НХМУ); В) сотника Богацької сотні Миргородського полку Андрія Стефановича (XVIII ст., МКМ).

С. 371. Шабля з верхів'ям-ковпачком з колекції музею Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

С. 372. Шаблі, що належали роду Родзянок, XVII–XVIII ст. Колишня власність родини П. В. Родзянка. [Модзалевський В. Л., 1914].

С. 373. Шабля, що наслідує зброю з верхів'ям-ковпачком, XVII ст. (колекція музею приватних колекцій О. Фельдмана, інв. № М30-415.).

С. 376. Зображення модифікованого верхів'я турецького килиджа у вигляді «равлика» на портретах гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи з літопису С. Величка, XVII ст.

С. 374. Зображення модифікованого верхів'я турецького килиджа у вигляді «недокрученого равлика» на українських портретах: А) копія портрета київського воєводи Адама Кисіля, 1630-ті рр. (копія XVIII ст.); Б) гетьмана Михайла Ханенка (малюнок з літопису С. Величка, XVII ст.); В) знатного військового товариша Івана Забіли (1713, НХМУ).

С. 378. Ефеси відкритого типу у польсько-угорському стилі: А) на портреті Богдана Хмельницького роботи В. Гондіуса (XVIII ст., НХМУ); Б) на портреті Михайла Миклашевського (XVIII ст., НХМУ).

С. 380. Написи на клинку шаблі Герейського принца (НМІУ, інв. № 3-1172).

С. 381. Шамшир оправлений у польсько-угорському стилі з колекції музею Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

Наукове видання

Тоїчкін Денис Віталійович

**КЛИНКОВА ЗБРОЯ КОЗАЦЬКОЇ
СТАРШИНИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст:
ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ**

(українською мовою)

Малюнки: А. Захаров, Д. Тоїчкін

Літературний редактор: Л. Білик
Художній редактор: К. Оприщенко

Формат: 70x100/16.

Ум. друк. арк. 31,76. Обл. вид. арк. 33,35

Наклад 300 пр. Зам. №

Віддруковано на поліграф. д-ці Ін-ту історії України НАН України
01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.